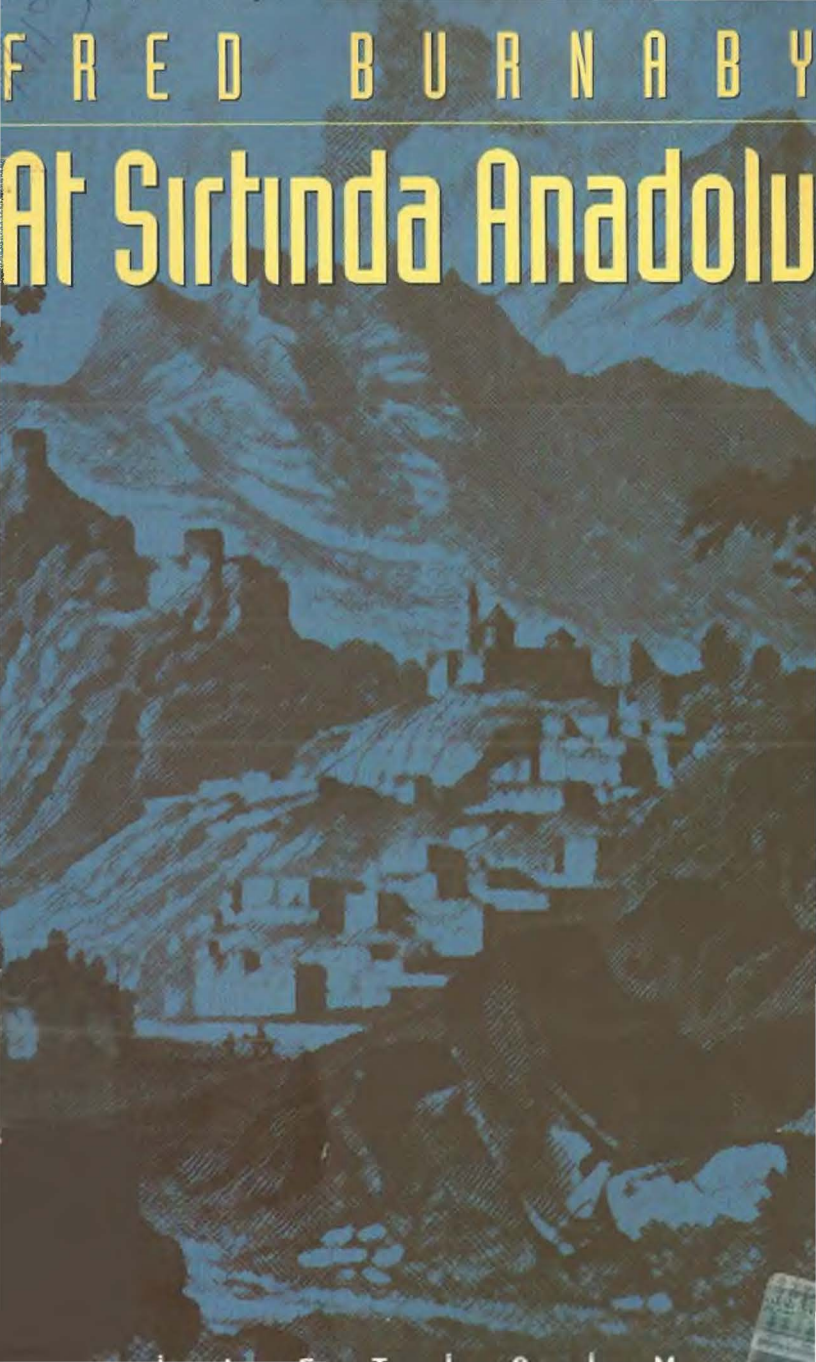
FRED BURNABY

At Sırtında Anadolu

FREDERICK GUSTAVUS BURNABY (1842-1885) Howard Koleji'nde eğitim gördü. 16 yaşında süvari subayı olarak İngiliz ordusunda göreve başladı, 1881'de alay komutanı oldu. İzin süreleri içinde çeşitli gazetelerin özel muhabiri sıfatıyla savaş bölgelerini gezdi. 1876 yılında Hive'ye gitti ve bu seyahate ilişkin yazdığı *A Ride to Khiva* (At Sırtında Hive'ye Yolculuk, 1876) adlı kitap bestseller oldu. 1885'te Sudan'da seferdeyken mızraklanarak öldürüldü.

On Horseback Through Asia Minor
© 1877 Sampson Low, Marston and Limited Company, Londra

İletişim Yayınları 550 • Tarih 33
ISBN 975-470-642-5
© 1999 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 1999, İstanbul (1000 adet)
2. BASKI 1999, İstanbul (500 adet)
3. BASKI 2000, İstanbul (500 adet)
4. BASKI 2005, İstanbul (500 adet)

EDİTÖR Tansel Güney
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Fatoş Gencosman
KAPAK RESMİ Vanderburch'un Ağrı, Ağrı Dağı ve Doğubeyazıt'ı gösteren gravürü
KAPAK FİLMİ 4 Nokta Grafik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Sait Kızılırmak
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

FRED BURNABY

At Sırtında Anadolu

On Horseback Through Asia Minor

ÇEVİREN ***Fatma Taşkent***

iletişim

Yours very truly

Fred Burnaby

Fred Burnaby'nin güzargâhı.

İÇİNDEKİLER

Radford'un Anısına 9

Yedinci Baskıya Önsöz 19

Önsöz 29

Giriş 31

At Sırtında Anadolu 35

Ekler 377

Radford'un Anısına

Beş bin adet basılmış, altı baskı yapmış bir kitaba bir kişiye adanmış bir bölüm eklenmesi garip karşılanabilir. Yazarın gerekçesi, bu sayfalar yazıldıktan sonra yol arkadaşını, sadık bir dostunu yitirmiş olması. Bu bölüm dostunun anısına kalıcı bir övgü bırakma isteğinin bir ürünü.

Sözü edilen kişi, George Radford bir miço olarak hayata atılmıştı. Çabuk büyümüş, boyu kısa zamanda altı fite ulaşmıştı. Günün birinde Londra'ya gelmişti. Akıllı ve düzgün görünümü orduya asker kaydetmekle görevli bir onbaşının dikkatini çekmişti. Kısa zaman sonra George Radford, sarayın atlı muhafız alayında asker olarak buldu kendini. Görev arkadaşlarıyla subaylarının güvenini kazandı. Ne zaman yapılacak fazla bir iş çıksa yardım edecek gönüllülerin başında gelirdi; kendisi güçlü kuvvetli bir kimseydi, ama zayıfları güçlülere karşı korumaya daima hazırdı.

Yıllar akıp geçmişti. George Radford çavuş rütbesine yükseltilebilirdi ama askerlerin deyişiyle mürekkep yalamış bir kimse değildi. Denize açılmaya heves eden bir delikanlıyken gönlünde uyanan macera ateşi hâlâ sönmemişti. Ben bir uşak istiyordum. O da, seyahat etmeyi sevdiğimi biliyordu. İş için başvurdu. Ben de onu işe aldım.

Deyim yerindeyse uygar ülkelerde beraber yaptığımız çeşitli

seyahatleri konu etmeyeceğim. General Kaufmann'ın Hive seferini başlatmasının üzerinden şimdi yaklaşık beş yıl geçmiştir. Saldırının yapıldığı zamanda Hivelilerin yanında bulunmayı istemiştim. Yola koyuldum, ama Napoli'de tifoya yakalandım. Dört uzun ay boyunca sadık uşağım baktı bana. O sonbahar Don Carlos savaşı patlamıştı. *Times*'ın editörü savaş muhabiri istiyordu, Don Carlos'un karargâhına gidip gidemeyeceğimi sordu. Razı geldim. İlk başta, Radford'u benimle gelme fikrinden caydırmaya çalıştım. "Karın var, çoluğun çocuğun var, oralardan sağ salim dönebilecek miyiz, yoksa ölüp gider miyiz, belli değil," diyerek dil döktüm. Ama ne dedimse dinletemedim. "Elbet bir gün öleceğiz, efendim," karşılığını verdi bana, "memlekette de, bakarsın bir otobüs gelir, çarpar, can veririm! Hastalığımız boyunca size baktım. Gitmeme izin vereceksiniz, değil mi?"

Adamcağız o seferde pek çok tehlike atlattı. Tolosa kuşatmasıyla Estella'nın zaptında bulunmanın yanı sıra Allo, Dicastillo, Viana ve Maneru'da ateş altında kaldı. Her zaman neşeliydi; Tolosa önlerindeki siperlerde ya da Dicastillo'daki tabyada Don Carlos'un kurmay subaylarına biftek pişirirken aynı derecede keyifliydi.

Fransa'ya dönerken, Vera yakınlarındaki dağları geçtiğimiz sırada Radford ölümden kıl payı kurtuldu. Bir kayayı kıvrılarak dönen iki patika vardı. Dağdaki bir derenin yukarısından geçiyorlardı. Alçakta kalan patika dereye yaklaşık on beş metre uzaktaydı. Küçük dere aşağıdaki çakıltaşlarının üzerinden hızla akıyordu. Derinliği hiçbir yerde iki karışı geçmiyordu. Yukarıdaki patika derenin yaklaşık otuz metre yukarısındaydı. Uçuruma yakın olan taraf kopmuştu.

Rehberimiz beni hayrete düşürerek üstteki yolu seçti. Onun arkasında *Cologne Gazette* muhabiri Baron von Wedell; onun da arkasında *Standard* çalışanlarından Mr. O'Shea vardı. Bir yandan aşağıdaki patikanın diğerinden daha güvenli olduğunu düşünerek yukarıdaki patikaya ulaştığımda yaklaşık elli metre gerimdeki Radford'a seslendim: "En iyisi aşağıdaki yoldan gel." Dediğimi yaptı. Bir-iki dakika sonra kayaların yuvarlanışını andıran bir ses işittik. Gürültünün geldiği yöne baktım ve Radford'u

sırtüstü yatarken gördüm; ayağı üzengideydi. atınsa yalnızca ön ayakları patikadaydı - hayvanın gövdesinin yarısı uçurumdan aşağı sarkmıştı, kurtulma çabaları yüzünden toprak ufalanıyordu. Atımdan atladım, Radford'un üzengi kayışını kesip ayağını kurtarmak için av bıçağını çıkardım; ama yanına varmama kalmadan, olağanüstü bir çabayla ayağını çıkarmayı başarmıştı. Neredeyse ayağını kurtardığı anda, debelenen at uçurumun kenarından aşağı kayboldu. Zavallı hayvanın gövdesi aşağıdaki kayalara çarpınca kasvetli bir güm sesi ulaştı kulaklarımıza.

"Aşağı inip pelerinimi alsam iyi olur -eyere bağlıydı- iyi olur, değil mi efendim?" diye sordu Radford, kendini kurtarma çabasından biraz yorgun, ama her zamanki gibi sakindi. "Evet," diye yanıtladım. Baron von Wedell ile Mr. O'Shea patikada kalıp aşağımızdaki kayaların üstünde sırtüstü tamamen kıpırtısız yatan ata baktılar. Uşağım eyere bağlı yağmurluğunu çözmeye koyuldu - hayvansa yaşam belirtileri göstermeye başladı.

"*Donner wetter*,* ölmemiş!" dedi Alman arkadaşım. Baron haklıydı. At birkaç dakika sonra baygınlığını atlatıp ayağa kalkmaya çalıştı ve kalktı da. Onu daha sonra Londra'ya geri götürdüm. Radford bu olayın ardından hayvanın sağlığıyla çok yakından ilgilenir oldu. Radford'a göre özel bir attı bu, Knightsbridge kışlası kadar yüksek bir yerden düşmüş ama sağ salim kurtulmuştu.

Don Carlos seferi boyunca açık havada uyumak, uşağımın sağlığını bozmuştu biraz. Orta Afrika ve Hive'ye yaptığım sonraki iki seyahatimde benimle gelmesine izin vermedim. Ancak bu kitapta anlatılan yolculuklara başlamamdan az önce benimle gelmek için öylesine yalvardı ki, kıramadım. Kasım 1877'de, Rus-Türk savaşının kızıştığı dönemde yine benimle birlikte Doğu'ya gitti - bu sefer Anadolu'ya değil, Avrupa kıtasındaki Türkiye'ye ve Balkanlar'a. Ne kadar büyük güçlüklere, sıkıntılara katlanmak zorunda kalırsa kalsın asla yakınmazdı. Onu çileden çıkaran tek şey, bu kitapta sözü geçen Osman adlı uyuşuk Türk uşağın tembelliğiydi.

(*) Donner wetter: Vay canına – e.n.

Radford, General Baker'in 2400 Türk'le birlikte, Rus muhafız alayından, çarın en seçkin askerlerinden oluşan otuz tabur karşısında zafer kazandığı Taşkesen muharebesinde de bulunmuştu. Uşağım, o bitmek tükenmek bilmeyen gün boyunca çok çalışmıştı, yaralılara su taşımış, insanlık görevlerini yerine getiren doktorlara yardım etmişti.

Taşkesen muharebesi seferin kesinlikle en parlak harekatıydı. Muharebede Türklere bir İngiliz'in önderlik etmesi, hatırlanmaya değer nitelikteki çarpışma süresince yaşananları kısaca aktarmam için sanırım geçerli bir özür sayılabilir.

1877 yılının son günüydü. Küçük bir Türk tümenine komuta eden General Baker, Şakir Paşa'nın ordusunun Kemerli'den geri çekilişini destekleme emri almıştı. General Gourko Balkanlar'ı geçip Curiac'a ulaşmış, böylelikle Şakir Paşa'nın sol kanadını tam anlamıyla sarmıştı. Bu yüzden Şakir Paşa'nın Sofya'yla bağlantısı tehlikeye düşmüş, geri çekilme harekâtına karar verilmişti. Taşkesen Köyü Sofya ile Kemerli arasındaki anayolda yer alır. Kemerli Köyü'ne uzaklığı yaklaşık on kilometredir. Semer şeklinde olan iki dağ, birkaç yüz metre boyunca bir tür koyaktan devam edip buradan Kemerli ovasına çıkan Taşkesen yoluna doğru meyleder. Şakir Paşa'nın sol kanadı Gourko'nun emrinde bulunan 30.000 Rus tarafından tehdit edilmekteydi. Aynı zamanda karşısında, Kemerli'nin önünde siper tutmuş, yaklaşık 22.000 kişiden oluştuğu tahmin edilen bir düşman kuvveti vardı.

Şakir Paşa'nın *corps d'armée*'sinin* kendisi başlangıçta -yani 1 Kasım 1877'de- yaklaşık 20.000 Türk'ten oluşuyordu. Sert soğuk ve tıbbî malzeme yokluğu yüzünden bu kuvvet sürekli azalıyordu - kimi günler 350 adam, hastalık, donma ve diğer nedenlerden hizmet edemeyecek durumda oluyordu. Kitabımı yazdığım zamanda Şakir Paşa'nın askerleri 14.000 adamı bulmuyordu.[1] Bu askerlerden ellerinde yedi top bulunan iki bin

(*) Corps d'armée: Kolordu - e.n.

1 Bu rakamlarla ilgili bilgiyi Şakir Paşa'nın kurmay subaylarının birinden edindim; bilginin doğru olduğu inancındayım. General Baker Balkanlar'daki son sefer hakkında bir kitap yazmaktadır. Şakir Paşa'nın emrindeki kuvvetin sayı-

askerlerden ellerinde yedi top bulunan iki bin dört yüzü ve yaklaşık iki süvari bölüğü General Baker'ın emrine verilmişti. Subayın Rusları Taşkesen'de denetim altında tutması gerekiyordu, ki bu sırada Şakir Paşa, kendisininkinden bir hayli üstün olduğu ve hemen önünde bulunduğu hatırlanması gereken bir düşman kuvvetine rağmen Kemerli ovasından Petriç ve Tatar Pazarcığı'na doğru geri çekilmek zorundaydı. Bir önceki akşam General Baker'la birlikte Taşkesen'e gitmiştim.

At sırtında bir asker dörtnala karargâhımıza gelip düşmanın saldırmak üzere ilerleyişe geçtiğini duyurduğunda güneşin ilk soluk ışığı henüz belirmeye başlamıştı. General Baker önceki gün takviye kuvvet talebinde bulunmuş; Şakir Paşa bunu vermeyi reddetmişti. "Tek bir adamdan dahi vazgeçilemez," idi yanıtı. "Dayanmalısınız hem de canınız pahasına, çünkü tüm ordunun güvenliği size bağlı." Düşmanın ilerleyişini görebiliyorduk. Uzun piyade yürüyüş kolları ovanın sağından soluna dek yayılmıştı. Sofya-Taşkesen yolundaki süvariler uzaktan dürbünle bakıldığında karla kaplı toprağı beneklendiren sonsuz siyah noktalar gibi görünüyordu. Noktalar giderek yaklaştı. Artık nokta değillerdi: Uzun süvari kıtalarıydılar. Daha da yaklaştılar. Ruslar, General Baker'ın sadece yedi küçük top bulunan mevkiine saldırmak üzere on yedi top getirmişlerdi. Açılan ateş kızıştı, hızlandı, yaklaşık 500 metre uzaklığa vardığında Rus muhafız alayının tamamı hep bir ağızdan "Yaşasın!" diye haykırdı.

Bu haykırış dinerken etrafımız sarılmış gibiydi. Düşman düzenli biçimde merkezimize yaklaşırken bizi sağımızdan ve solumuzdan kuşatmıştı. General Baker birkaç yüz yarda geri çekilip başka bir mevkiye yerleşmek zorunda kalacaktı sanki, ama aniden borazancısına dönüp "Türklerin narasını - hücum emrini çal," dedi. Ardından 2400 askerin bir ağızdan haykırışları duyuldu: "Allah Allah!"

Yaşanmaya değer bir duyguydu; bir insanın yaşamının en güzel on yılına değecek bir andı; o zaman içimde bir ürperme oldu - hani şu tuhaf ürperişlerden, ancak bir ürperiş olarak tarif edilebilir - soylu ve kahramanca bir şey okunduğunda ya

da yürekli bir eyleme tanık olunduğunda yaşanan duygu. Çoğu acemi er olan bu 2400 Müslüman'ın o otuz seçilmiş tabura, çarın en seçkin askerlerine meydan okuyarak bağırdıklarını işitmek muhteşemdi.

"Tanrım, bu ne kalabalık!" Rusların sol kanadına doğru bakmakta olan bir kimseden gelmişti ses. Bu söz, çifte dürbününden düşmanın hareketlerini izleyen General Baker'in dikkatini çekti. Dürbünü gözünden ayırmadan alçak sesle konuştu: "Ama biz başa çıkarız."

Az sonra yaveri at sırtında gelip şu haberi verdi: "Her şeyi kaybettik! Şakir Paşa çekildi; sizi terk etti. Esir alacaklar bizi." Kritik bir andı ama birinci sınıf bir İngiliz generalinin dehası ve gerçek bir İngiliz askerinin sağlam cesareti kendini gösterdi çok geçmeden. "Durum düşündüğünüz kadar ümitsiz değil," diye yanıtladı General Baker. "Düşmana teslim olmadan önce olduğumuz yerde ölürüz. Burada! Albay Allix!" -bunu daha önce muhafız alayında görev yapmış, şimdi General Baker'ın kurmaylarından olan bir İngiliz subayına söylemişti- "yolun biraz solunda güzel bir mevki var; oraya birkaç top götürün, o yönden ilerleyen piyade kollarına ateş edin." Dediği yapıldı. Albay tarafından ustalıkla yönetilen top ateşi düşman saflarında büyük kayıplar verdirdi, düşmanın ilerleyişini bir süre için denetim altına aldı. Bu sırada birkaç gün önce Taşkesen'e varan Yüzbaşı Thackeray, iki bölük süvari atını tepeden aşağı, yavaş yavaş sağımıza doğru ilerleyen kimi Rus süvarilerinden tarafa indirmeye gönüllü oldu. Harekât başarıyla tamamlandı. Bu subayın adamlarını sayılarının on katı bir kuvvete karşı yürütürkenki cesur tavrı Türk piyadelerinden coşkulu nidaların yükselmesini sağladı.

Ancak düşman, bir anlığına denetim altına alınmışsa da dağılmamıştı. Avcı erler ardı arkası kesilmeyen ırmaklar halinde akın ediyor, bulunduğumuz mevkiye ulaştıkça dehşetli asker denizleri oluşturuyorlardı. Çifte dürbünüyle merakla mevkimizin sol kanadını izleyen General Baker'dan gelen bir ünlem dikkatimi o tarafa yöneltti. Adamlarımızın geri çekildiklerini ama düzen içinde çekildiklerini görebiliyorduk. Sırf karşı tara-

fın sayıca fazla olması nedeniyle çekilmek zorunda kalmışlardı. Az sonra sağ kanadımızı ve merkezimizi hızla ilerleyen düşmandan uzaklaştırma, ilk mevkiin yaklaşık bir kilometre gerisinde olan ikinci semer ya da tepede yeni bir savunma hattı oluşturma ihtiyacı doğdu. Aşağımızdaki yoldan ateş açan dört top, ilerleyen düşman üzerinde kayda değer bir etki yaratıyordu. Ruslar bu noktayı yoğun çapraz ateşe tutmuşlardı. Türk topçu sınıfı düzenini yitirdi. Top arabasına koşum parçasını bağlayıp çekilmeye başladılar. Diğerleri de onları izlese çarpışma büyük olasılıkla kaybedilecekti. General Baker bu durumu bir bakışta gördü, mahmuzlarını atının gövdesine sapladığı gibi kaygan zeminli tepeden dörtnala indi -hayvanı kıçına dek kara gömüldü, sonra çok dik bir meyilden aşağı kaydı- sıçrayan taşlar ve çakıltaşları peşinden gitmeye kalkışanların yüzüne dolu taneleri gibi savruluyordu. Atını geri çekilen topçuların yanına sürdü, topla birlikte başlangıçtaki mevkiye dönmelerini sağladı ve orada, savaş meydanının en korunmasız yerinde bir saatten uzun süre kaldı - varlığı topçuları öylesine yüreklendirmişti ki, topçular çabalarını iki katına çıkardılar, öylesine hızlı ve isabetli ateş ettiler ki, Rusların hareketlerini bir süre için bütünüyle felce uğrattılar.

Saat on birle on iki arasıydı; güneş tam tepedeydi, yukarımızdaki doğa sakin, huzurlu görünüyordu; aşağımızda yaralılar ve ölüler, dörtnala koşuşturan başıboş atlar vardı. Uzakta Şakir Paşa'nın ovadan tamamen geri çekilen askerleri görülebiliyordu; eğer Ruslar Baker'ın hattını kırmayı başarsalardı bu kuvvette yer alan bütün askerler yitirilirdi.

Ruslar düşmanlarının âdeta avuçlarının içinden kaçtıklarını gördüler.[2] Rus subayları adamlarını yeniden saldırmaya teşvik

2 O sırada *Times* muhabiri Mr. Francis Francis'le birlikte sürüyordum atımı. İkinci mevkiye giden tepeyi tırmandığımız sırada göğüs zırhım kırıldı, eyer ters döndü ve kendimi karın içinde buldum. Birkaç gün önce bileğimi burkmuştum; çok büyük acı çekiyor, ayağımı yere basamıyordum. Rusların bize olan uzaklığı beş yüz metreden fazla değildi. Böyle bir olayda, özellikle de kurşunlar çok yakınından uçuşurken, arkadaşına yardım etmek için her adam atından atlamaz. Ancak Mr. Francis, bir an bile duraksamadan atladı. Atından sıçrayıp serinkanlılıkla paltosunu ve yeleğini çıkardı, belindeki uzun kuşağı

ettiler - şimdi otuz tabur değildiler, çünkü daha önce 2000 Moskof can vermişti. Akşamüstü uzun sürdü. General Baker kır atının sırtında oturmuş, gözünü saatine dikmişti. O gün hiç sona erecek miydi? O güneş hiç batacak mıydı? Bizler saatlerimize bakarak otururken Türkler, doğanın, yavaş yavaş batı yönündeki ufka doğru alçalan dev kadranına dikmişlerdi gözlerini. Tüm bu esnada iki kuvvet arasında bir ölüm kalım mücadelesi sürüyordu. Türklerin ellerinde tutabilecekleri son mevkiydi. Kazanılan her an düşman için yitirilmiş bir zamandı. Rus generali bunu biliyordu: Son bir girişimde bulunmak için adamlarını topladı. Çarın subayları cesurca saldırıya geçtiler: Cesaret nidalarına karşı taraftan aynı şekilde yanıt geldi.

General Baker en ileri noktada, en korunmasız yerdeydi; kurşun yağmurunun ortasındaydı. Adamlarına cesaret veriyordu. O adamlarına güveniyordu, adamları da generallerine. Ruslar tepeden yukarı hızla çıktılar ama Türklerin açtığı ateş karşısında dağıldılar; Türkler, düşmanları geri çekilirken, kılıçlarıyla üstlerine gittiler, onları aşağıdaki vadiye sürdüler. Birliğimiz o akşam yoklama için toplandığında[3] 2400 Türk kahramanı arasından 800'den fazlasının Türkiye uğruna canlarını verdikleri anlaşıldı.

Radford bu hatırlanmaya değer nitelikteki çarpışmaya tanık olmuş, Petriç'e geri çekilinmesi sırasında yanımda bulunmuştu. Doktor Gill ve Heath'e çok faydası dokunmuş, Meska muharebesinde yaralıları tedavi etmelerine yardım etmiştir.

Albay Allix'in bizim ordumuzda olsa kendisine en büyük kahramanlık nişanı Victoria Cross'u kazandıracak cesarette bir harekette bulunduğu muharebe bu muharebedir. General Ba-

---

çözdü, bununla göğüs zırhını onardı, sonra atına binmeme yardımcı oldu ve böylelikle mevkiye ulaşabildim.

3 Yoklama ve yaşanan kayıpların hesabı için Dr. Gill'e teşekkür borçluyum. Bu beyefendi, Dr. Heath'le birlikte gün boyunca çatışmanın en sıcak anlarında bulunmuş, Rusların açtığı ateşe aldırmadan sorumluluklarını büyük bir insancıllıkla yerine getirmişti. Ateş hattındaki cesareti ve hizmet ettiği davaya bağlılığıyla General Baker'in yanı sıra Mehmet Ali, Recep Paşa ve Şakir Paşa'nın da çeşitli defalar takdirini kazanan Dr. Gill'e, daha sonra Harbiye Nazırı Rauf Paşa tarafından İstanbul'da nişan verilmiştir.

ker, Şakir Paşa'dan çok güçlü bir hücum yapıp Meska'yı yok etmesi talimatını almıştı. Rus birlikleri bu köyden çıkartıldı, Türkler köyü ele geçirmiş sayılırlardı ki, Müslümanlar paniğe kapıldı. Daha sonra söylenene göre bir teğmen, "Moskoflar çevirme hareketi yaptılar ve Türkleri arkadan ele geçirmek üzereler," diye bağırmıştı. Her neyse padişahın askerleri mümkün olduğunca hızlı kaçıp General Baker ve Albay Allix'i köye yaklaşık 300 metre uzaklıkta yalnız bıraktılar. Köy Bulgarlarla doluydu; bu kişiler yerde çaresiz yatan Türk yaralıları zalimce öldürerek eğleniyorlardı. "O köyü yakmak zorundayız," dedi General Baker ve Allix, tek bir söz söylemeden yanında bir emir eriyle dörtnala köyün içine sürdü atını. Köyün içine girip de Bulgarların ortasına düşünce ve Ruslar küçük köyün diğer ucundan onun üstüne doğru ilerleyince Allix kimi saman yığınlarını ateşe verdi, bu da hızla evleri tutuşturdu. Bulgarlarla Ruslar pek çok kez ateş ettiler ona, ama cesur subay kaçtı, daha sonra Konstantinopolis'e dönüp çok soylu bir biçimde kazandığı bir nişan olan Osmanlı şeref rütbesini aldı.

Otluköy'den Tatar Pazarcığı'na, Süleyman Paşa'nın ordusu bozguna uğrayarak geri çekilip dağlardan Karaağaç'a, kıyıya inerken Radford bana eşlik etti. Ardı arkası kesilmeyen yoksunluklara, zaman zaman açlıktan ölme raddesine varan sıkıntılara rağmen asla yakınmadı, asla söylenmedi. Bir seferinde kırk saatten fazla bir süre uyumamış -bu zamanın neredeyse tümünü yürüyerek geçirmiş- bir haldeyken ve kalın kar örtüsüyle kaplı yerlerde sürünmek zorunda kaldıktan sonra zavallı adam at sırtında yedi kez uyuyakalmış, her seferinde dengesini yitirip yere düşmüştü. Son yuvarlanışında başparmağı çıkmıştı. Radford atına bindikten sonra Dr. Gill yanına gelmişti. Radford elini uzatmış, operasyonun yapılması için atından bile inmeden parmağı yerine oturtulmuştu.

Uşağım, pek çok kere kendi günlük tayını bir parça kurabiyeyi getirir, belki yirmi dört saat kursağından tek bir lokma geçmemişken, kendisinin çoktan yediğine ikna etmeye çalışırdı beni. Sonunda Konstantinopolis'e vardık, kısa zaman sonra Londra'ya gitmek üzere yola çıktık. Radford'un Süleyman Pa-

şa'nın ordusunun geri çekilişi sırasında yakalandığı tifo hastalığı ilk belirtilerini Viyana'da, hatta İngiltere için yola çıktığımızda gösterdi. Dover'a vardığımızda bilincini neredeyse yitirmişti. Her türlü çareye başvuruldu, en iyi tıbbî bakım sağlandı, ama çok geç kalınmıştı.

Radford'un son seferde yaşanan güçlükler nedeniyle zaten zayıf düşmüş olan bünyesi ölümcül hastalığa karşı koyamadı. İngiltere kıyılarına varmamızdan kırk sekiz saat sonra, bir insan vücudunda bugüne dek barınmış en soylu ruhlardan biri, kimsenin geri dönemeyeceği, o bilinmeyen ülkeye göçüp gitti.

* * *

George Radford, Dover mezarlığında yatıyor. Mezar taşında yazılı satırlardan -"Cesur bir asker, sadık bir uşaktı, çelik gibi bir yüreği vardı"- başka bir söz söylenebilir mi onun için? Evet bir de şu eklenebilir: "Onu yitirmekle gerçek bir dostu yitirmiş oldum." Dostu uğruna canını verecek insan pek çıkmaz. Radford efendisi için seve seve verirdi canını.

On iki ay önce yazılmış olan bu eserin 375. sayfasında şu sözler yer alır: "Çar, padişaha karşı kendi başına harekete geçerek İngiltere'ye meydan okumuştur. Meydan okumaya karşılık vermeli, kılıçlarımızı çekip Osmanlı Devleti'nin yanında yer almalıyız." Bu cümlelerin kaleme alınmasının ardından bir yıl geçti. İngiltere savaş ilan etmedi. Rus birlikleri Konstantinopolis'in neredeyse kapılarına dayandılar. Bunun sonucunda Berlin Antlaşması imzalandı.

Romanya, çarın güçlerinin onurunu kurtararak ve Plevne'yi almalarını sağlayarak sergilediği tavır nedeniyle bu antlaşmada ödüllendirilmiş; Besarabya[1] topraklarının 1856 Paris Antlaşması'yla Rusya'dan alınmış olan kısmını Rus İmparatoru Majesteleri'ne geri vermek zorunda kalmıştır. Bâbıâli, Asya'daki Ardahan, Kars ve Batum topraklarını Batum limanıyla birlikte Rusya'ya bırakmaktadır.[2] Bosna ve Hersek eyaletleri[3] Avusturya-Macaristan'ın eline geçecek, onun tarafından yönetilecektir.

Lord Augustus Loftus'u, Livadia'daki bir görüşmede bu savaşa yalnızca Doğu'daki Hıristiyanların iyiliği uğruna girdiği konusunda resmî teminat veren çar, bir Moskof hükümdarın

1 Bkz. Berlin Antlaşması, Madde 45.

2 Bkz. Berlin Antlaşması, Madde 58.

3 Bkz. Berlin Antlaşması, Madde 25.

verdiği şeref sözüne ne kadar az güvenilebileceğini dünyaya bir kez daha göstermiştir. Tek bir damla İngiliz kanı akıtılmamıştır. Berlin Konferansı'ndaki tam yetkili elçilerimiz bize barış getirmişlerdir.

Ancak bu barış kalıcı olacak mı? Şimdi herkesin kafasını kurcalayan soru bu. Bir şeyden emin olabiliriz: Barış, Rusya yeni bir harekâta girişmek için kendini toparlayana dek sürecektir, ama ondan sonra sürmez. Moskoflar, son savaş süresince dolaylı ve dolaysız verdikleri kayıplar nedeniyle Avrupa'da beş yıl, Orta Asya'da belki iki yıl boyunca muhtemelen sessiz kalacaklardır. Bu sırada Bulgarlar arasında nefret tohumları ekmek için ellerinden geleni yapmakta olan Rus ajanları Ermenistan'da yeni bir meşgale bulacaklar. Büyük Britanya padişahla anlaşması gereği, Asya'daki Osmanlı topraklarını korumakla yükümlüdür; bunun karşılığında, padişahın bazı reformlar gerçekleştirmesi, uyruklarını adil biçimde yönetmesi şartı getirilmiştir. Rus hükümetinin amacı, padişahın sözleşmenin kendi payına düşenini yerine getirmesini engellemek olacaktır. Erivan ve Ardahan'dan gelen ajanlar, Kürtlerle Ermeniler arasında düşmanlık çıkarmaya çalışacaklardır sürekli. Ermeni kızlarının Bâbıâli'nin uyruğundaki Kürt aşiret reisleri tarafından kaçırıldıklarını işitebilir, Ermeni katliamlarının yapıldığını okuyabiliriz belki; çünkü gizli Slav ajanları, Anadolu'daki Hıristiyanlara sırf Türklere karşı silahlanmaları şartıyla istedikleri her şeyi vermeyi vaat edeceklerdir.

Ermenistan açısından yaşanması beklenen tüm bu dehşet olaylarının gerçekleşeceğine kuşku yoktur; tabiî hükümetimiz padişahla olan anlaşmanın önemsiz kılınmasına izin verirse. Anadolu'nun tarafımızdan himaye edilmesi, yerli halk kadar kendi çıkarlarımızın da korunması, ilkesi hayata geçirilmeli, sözde kalmamalıdır. Avrupalıların başkanlık ettiği, Bâbıâli'nin Hıristiyan uyrukları kadar Müslümanların da kullanabilecekleri, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hizmet veren bir istinaf mahkemesi doğru yönde atılmış bir adım olur. İngiliz subayların emrinde çalışan iyi örgütlenmiş bir jandarma topluluğu tamamıyla yetersiz kalan zaptiyelerin yerini alabilir. Son olarak

ve en önemlisi, Anadolu'daki askerî birlikler, özellikle Erzurum, Van ve Diyarbakır'dakiler İngilizlerin komutasına geçmelidir. Bu yapılırsa ve savaş durumunda 100.000'e çıkartılabilecek 30.000 Türk'ten oluşan bir daimî ordu kurulursa Kars, Ardahan ve Batum'u elinde bulundurmasına rağmen, Rusya'yı ciddiye almayabiliriz. Rusya güneye, İran'a inmeye kalkışırsa, her zaman için bağlantı yollarını tehdit edebiliriz; Afganistan'dan geçerek Hindistan'ı işgal etmeye kalkışırsa arkasından ilerlemeye hazır bir düşman bulacaktır karşısında.

Anadolu'da vergi toplanması için harcanan paralar, Türk ordusunun Anadolu'daki masraflarını karşılamakta büyük rol oynayacaktır. Ordudaki yüksek rütbeli subayların İngiliz olması, Rus ajanlarının Kürtlerle ve Bâbıâli'nin sevilmeyen uyruklarıyla entrikalar çevirmelerini büyük ölçüde engelleyecektir. Bu ajanlar, işledikleri suçlardan ötürü kendilerini cezalandırmaya istekli ve muktedir güçlü bir elin var olduğunu, bugüne dek keyfini sürdükleri dokunulmazlığın artık geçerli olamayacağını görürler.

Anadolu'da can ve mal güvenliğini sağlayan bir devlet bulunursa, demiryolları döşenirse, ihraç edilebilecek olan gerek tahıl gerekse maden zenginliği, İngiliz ticaretinin bugünkü durgunluğunu önemli ölçüde canlandırır. Eski çağların Yunanistan ve Roma'sının zenginlikleri büyük çapta Anadolu'dan gelirdi. Bu toprakların doğal kaynakları hiçbir şekilde tükenmemiştir. Anadolu'nun yeniden dünyanın en zengin ülkelerinden biri haline gelmesi için tek gereken, İngiliz girişimi ve sermayesidir.

Avusturya'nın Bosna ve Hersek'te üstleneceği konum, Rusya'nın Konstantinopolis üzerindeki ihtirasının dizginlenmesi için bir başka olanak sunacaktır. Rus generali Fadeef, Doğu sorunu üzerine kaleme aldığı, 1869'da St. Petersburg'da yayımlanan risalesinde büyük bir hararetle şöyle yazar: "Rusya'nın Doğu sorununa açıkça müdahale etmekten alıkonulması Avusturya'ya bağlıdır. Ayrıca Avusturya, Avrupalı bir koalisyon içerisindeki kuvvetleri Batı sınırımıza karşı harekete geçirme gücüne de sahiptir. 1854'teki gibi silahlı bir tarafsızlıkla dilediği zamanda Türkiye'yi koruyabilir ya da 1856'da yapma-

yı tehdit ettiği gibi Polonya'da devrim yaratarak Vistül Nehri'ne giden bir yol açabilir. Böyle bir rolü yalnızca Avusturya oynayabilir ve Avrupa'daki konumu da temelde bu rol üzerine kuruludur. Avusturya, Rusya için yaşamsal önem taşıyan iki yerde -Doğu'da ve Polonya'da- Avrupa'nın düşman kısmının hem kalkanı hem de silahı görevini görebilir, artık hangisi çıkarlarına hizmet edecekse. Bu ikili rolün nasıl oynanacağını görmek biraz sabır gerektirebilir."

Avusturya'nın son savaş bağlamında nasıl hareket ettiğini görme fırsatımız oldu - Avusturya onaylamasaydı bu savaşın çıkması asla gerekmezdi. Ancak, Avrupa siyasetinde her işin içinde bir iş vardır. Alman imparatorunun Habsburg hanedanına tarafsızlığını koruması için ne kadar baskı uyguladığını bilmemiz şimdilik olanaksız. Türkiye ile Rusya arasındaki anlaşmazlıklar patlak verdiğinde, bu ülkede yüksek mevkilerde bulunan çeşitli Alman yetkililerin konuşmalarından arzularının Büyük Britanya'yı çar karşısında Bâbıâli'yle ittifaka sokmak olduğu da açıktı. Bunun, Rusya'nın göründüğünden çok daha güçlü olduğu, Türkiye ile Büyük Britanya'nın birliği karşısında daha büyük bir rakip olacağı inancıyla mı yapıldığını söylemek güç; ancak -Rusların Plevne'de yaşadıkları terslikleri hemen sonrasında- Alman temsilcilerin nasıl ağız değiştirdiklerini, nasıl hep birlikte Büyük Britanya'nın tarafsızlığını ve barışı savunduklarını görmek ilginçti.

İngilizlerin bir kısmı, padişahla kader birliği yapmamız durumunda Almanya'nın Hollanda'yı işgal etme fırsatını kullanacağı ya da muhtemelen Fransa'yla yeni bir çatışmaya gireceği kuşkusunu taşıyorlardı. Bu kuşku, Mr. Gladstone ve arkadaşlarının partiye yönelik amaçları nedeniyle yarattıkları ajitasyonla birleşince, devletimizin kararlı bir eylemde bulunmasını engelledi. Bölünmüş bir İngiltere'nin savaş ilan etmesi olanaksızdır; Gladstone, Bright ve Lowe, kitabımı yazdığım sıralarda vatandaşlarımızı görüş ayrılığına düşürmeyi kuşkusuz başarmışlardı. Ülkemiz, Doğu sorunu hakkında şimdiki gibi görüş birliğinde olsaydı, Rus hükümetine Türkiye'yle savaşa girmenin İngiltere'yle savaşa girmek anlamına geleceği bildirilseydi,

tüm yüreğimle inanıyorum ki, söz konusu anlaşmazlıklar asla başlamazdı. Aynı şekilde; Plevne'de yaşanan ilk tersliklerden sonra, Rus imparatoru Romanya Prensi Charles'a, birliklerinin yardımını rica eden bir mektup yazmak zorunda kaldığında, hükümetiniz çara karşı savaş ilan etseydi, Doğu sorununu bir elli yıllığına dindirmiş olurduk. İngilizlerin kanı dökülecekti, doğru; ama sorun nihaî bir çözüme kavuşana dek, yani hangi ülkenin, Büyük Britanya'nın mı, yoksa Rusya'nın mı Doğu'nun efendisi olacağı belli olana dek, akıtılması gerekecek okyanus dolusu kanın yanında bunlar birer damla gibi kalacaktı. Asya'da İngilizler kadar Moskoflara da yer olduğu söylenmiştir; dünyaya egemen olan duygu, ihtiras olmasaydı bu söz doğru çıkabilirdi.

Çar, Orta Asya'daki askerî hazırlıkları ve Şîr Ali'yle dostane ilişkiler kurma çabasıyla son zamanlarda kartlarını çok açık oynamaktadır. Bu Doğulu hükümdar her iki tarafla hızlı ve ahlaksızca oynamaya hazırdır. Duyduğu yakınlıktan değilse de, korkularından ötürü şimdilik çardan yana görünmektedir. Doğulu devletlerin Avrupalı devletlerle çok az ortak yanları vardır. Din, âdet ve görenek farklılıkları aralarında fazla bir yakınlığın bulunmasını olanaksız kılar. Asya'da saygı duyulacak bir devletten korkmak gerekir.

Moskof güçleri Herat'a yaklaştıkça Şîr Ali daha da korkuya kapılmış, aynı zamanda Rusya'ya karşı daha dostça bir tavrı benimsemiştir. Bu durumun devam etmesine asla izin verilemez. İngilizler geri püskürtülürken Rusların Kabil'de Şîr Ali tarafından kabul edilmeleri Hindistan'ın kuzeybatı eyaletlerindeki prestijimiz açısından ölümcül sonuçlar doğurur. Açık oynayan bir düşman, kararsız bir dosttan daha iyidir. Afganistan'ın fiilî hükümdarı bizim lehimize karar vermezse, onu devirip yerine Rusya'nın elinde oyuncak olmayacak başka bir Afgan prensini getirmeliyiz.

Bu bizi Afganistan'la savaşa sürükleyebilir. Tam tersi bir politika, sürekli bir eylemsizlik, Hindistan'a girişi koruyan dağlık yerlerin zamanla Rusya'nın eline geçmesini sağlar. Bu dağlık yerleri biz elimizde bulundurmalıyız ya da her halükârda, gü-

venebileceğimiz yerlilerin elinde kalmasını sağlamalıyız. Şu anda İngiliz subaylarının Peşaver'den yarım günlük bir yürüyüşü eskortsuz yapamayacaklarını ya da boğazlarının kesilmesi riskini göze almadan Kabil'e gidemeyeceklerini düşünmek gülünçtür. Şîr Ali kendi halkını doğru dürüst yönetemiyorsa bu işi bizim yapmamızın, Ruslar bu gücümüzü elimizden almadan önce yapmamızın zamanı çoktan gelmiştir.

Gladstone taraftarı ve her şey pahasına barış yanlısı parti, İngiltere'nin o yönde herhangi bir yeni askerî harekâta girmesini engellemek için Afganistan'daki son seferimizde yitirilen yaşamlardan, o ülkede savaşmanın olası bedelinden dem vuracaktır. Mr. Lowe ve hizipçi topluluğu bize Hindistan'ın savaşmaya değmeyeceğini söyleyip "Hindistan yok edilsin!" çığlığıyla karşılık vereceklerdir. Ancak, İngilizler bu tür politikalardan artık usandı. Hükümet Şîr Ali'nin aklını başına getirmek için sert önlemlere başvurmayı gerekli görürse, kendisini destekleyen çok sayıda kişi bulacaktır. "Yanımızda yer almayan bize karşıdır," deyişi, Afganistan emiri için, toprakları imparatorluğumuza komşu olan herhangi bir Doğulu hükümdar için olduğundan çok daha fazla geçerlidir belki.

Çarın Orta Asya'daki güçleri, son anlatılanlara göre, Buhara'dan geçiş yapmaktadırlar. Merv resmen ayaklarının altındadır. Rus generalleri olur da Merv'e yürümeyi kararlaştırırlarsa, bu ülkede alacağımız ilk haber Merv'e komşu toprakların Rusya'ya katıldığı olacaktır muhtemelen. Merv'le Herat arasında bir ordunun yürüyüşünü engelleyecek hiçbir doğal engel yoktur. Bu arada öğreniyoruz ki, Belh yönünde bir hareket niyeti ortaya çıkmıştır.

Orta Asya'dan kulağımıza gelen söylentiler çok huzursuz edici niteliktedir. O bölgelerde hiçbir resmî temsilci ya da konsolosumuzun olmaması yüzünden her türlü haberden yoksun kalıyoruz; Rus kanallarından sızanlar dışında, bunlar da ya doğru olabilir ya da aldatma amacıyla özellikle yayılmış olabilir. Herat'ta daimî bir İngiliz temsilci bulundurulmalıdır. Şîr Ali, daha önce de yaptığı gibi, o şehirde bir İngiliz'in hayatından sorumlu olamayacağını belirtirse, elçimize en ufak bir

zarar gelmesi durumunda tahtından devrileceğini iyice anlaması sağlanmalıdır. Afganlar, tehditlerimizi gerçekleştirecek kadar güçlü olduğumuzu bir kez görürlerse, Moskoflarla kader birliği yapmanın sözünü bile etmezler. Ayrıca, Romanyalıların çarın ordularının onurunu kurtardıkları için çar tarafından nasıl ödüllendirildiklerinin öyküsünün Afgan dilinde yayımlanmasının da hiçbir zararı olmaz.

Rus ajanların Şîr Ali'nin süvarilerinin önüne sundukları yemin, İngiliz Hindistanı'nın zengin şehirlerindeki ganimetin, çok iştah kabartıcı olduğunu asla unutmamız gerekir. Bizler öylesine pırıltılı bir ödül veremeyiz. Orta Asya söz konusuyken Petro Aleksandrovisk, Taşkent ve Semerkant, nispeten küçük bir ganimet olanağı sunacaktır. Ancak, daha önce Doğu'dan getirilen bir ordunun Batı'nın neredeyse tamamını fethettiğinin farkındayız. Elimizdeki para ve örgütlenme gücüyle İngiliz Hindistanı'ndan çok kısa bir zamanda üç milyon asker toplayabiliriz gerektiğinde. Moskova ve St. Petersburg'da sunulan ganimet İngiliz ordusuna mensup Hintli askerler kadar Afganlara da cazip gelebilir.

Doğu'da sürekli bir eylemsizlik politikasının güdülmesi vahimdir. Yerliler çarpıcı olan bir politikayı anlarlar. Düşmana hazırlıklarını yapması için zaman tanıyan ve sonra savaş ilan eden bir hükümete gülüp geçerler. İlerleyen Rusların karşısına çıkmalıyız; aksi takdirde bizim şimdi kullanabileceğimiz silahların aynısı bir gün bize karşı kullanılacaktır. Afganistan ve İran'ın Hindistan'a giden yolların geçtiği tek ülkeler olmadıkları da hatırlanmalıdır aynı zamanda.

Bu yüzyılın başında Çinliler ve Tibetlilerden kurulu bir güç, Himalayalar'ı geçip Nepal'e girmiş, Nepal'in başkenti Katmandu'ya sadece bir günlük yürüyüş uzaklığındaki Navakat vadisine dek ilerlemişti. Daha sonra Gurkaları onur kırıcı bir antlaşmayı imzalamaya zorlamıştı. Şimdi Nepal, Ganj vadisinin ortasında bulunan sekiz yüz kilometrelik bir açık sınırın üzerine sarkar âdeta. O yönde bir işgal kuvvetinin belirmesi bile Hindistan'daki kimi yerli prenslerin meclislerinde hâlâ için için yanan isyan kıvılcımlarını canlandıracaktır kuşkusuz.

Hükümetimizin bir kere Anadolu'nun hamiliğini üstlenerek, ikincisi Kıbrıs'ı işgal ederek sergilediği akıllıca tutum, Doğu imparatorluğumuz açısından geçmiştekinden çok daha güçlü hale getirmiştir bizi. İran'ın çarla ittifak kurma hevesine kapılması durumunda üzerinde sahip olacağımız gerek manevî gerekse fiilî güç bir yana; Rusya Hindistan'a doğru ilerlemeyi kararlaştırırsa Kafkasya'ya yakınlığımız, Moskoflara, imparatorluklarının en sevilmeyen bölgelerinden birinde saldırmamızı sağlayacaktır. Berlin Antlaşması'nın Kotur'u (Bu eserin 321. sayfasında bir zaman Moskof entrikalarına sahnelik ettiğini anlattığım bölge) İran'a veren 60. maddesi, Prens Gorçakof'un fikirlerini benimsemesi için şahı satın almaya yönelik bir girişimdi. Ayrıca, Türkiye'ye geçiş sağlayan boğazlardan birini Erivan'dan gelen bir Rus kuvvetine açık tutacaktı. St. Petersburg kabinesinin bu hareketi çok şükür Lord Beaconsfield ve Lord Salisbury tarafından engellenmiştir. Anadolu'nun hamisi olmamız, bu hamiliğin doğru tarzda yürütülmesi şartıyla Rus-İran cephesinden gelecek her türlü düşmanca eylemi bütünüyle geri püskürtecektir.

Kıbrıs'a gelince... Kıbrıs, bu eserin 415. sayfasında belirtildiği gibi Suriye'ye egemen konumdadır; Mısır'a açılan kapıdır. Büyük Britanya ile onun Doğu'daki toprakları arasında bir diğer bağlantı olanağı daha sunar. Rusların saldırganlığının, dolayısıyla gaddarlıklarının dizginlenmesinde faydalı olacaktır. Fakat Mr. Gladstone tatmin olmamıştır. O Mr. Gladstone ki, Türklerin Bulgaristan'da işledikleri suçlar bağlamında güttüğü kışkırtma politikasıyla savaşın çıkmasında başlıca rolü oynayan kişidir. O Mr. Gladstone ki, uyguladıkları zulüm ve baskılar yüzünden Türk yetkililerden öç alınması çağrısında bulunur, kendisini acı çeken insanlığın savunucusu gibi gösterirken, Rus askerlerinin Bulgaristan'da yaptıkları iğrenç kötülükler karşısında şimdi sessiz kalmaktadır. O Mr. Gladstone ki, Lord Shaftesbury'nin aksine, ortaya çıkıp dostluk elini uzatmamızı istediği devleti suçlayamayacak denli korkaktır. O Mr. Gladstone ki, "Katliam Dersleri" başlıklı risalesinde, Türk insanına karşı kullandığı ağdalı dille insanlarımızın zihinlerinde

öfke şimşekleri çaktırdığı halde, Rodop Heyeti'nin ortaya çıkardığı korkunç cinayetler hakkında söyleyecek tek sözü yoktur şimdi. Neron'un işlediği suçlar, St. Bartholomew katliamı, Ruslarla Bulgarların yaptıkları alçaklıkların, korkunçlukların, toplu kıyımların, gaddarlıkların, cehennem azabının yanında solda sıfır kalır. Çocukları henüz doğmamış kadınlar kötürüm bırakılmış, paramparça edilmiştir; bebekler süngüden geçirilmiştir - çektikleri acılar Bulgar Hıristiyanları için haz kaynağı olmuştur: Fakat duygusal Mr. Gladstone sessiz kalmaktadır. Güzel konuşma ustası Mr. Lowe kayıtsız durmakta, insansever Mr. Bright dilini tutmaktadır.

Pek çok vatandaşımız bu üç politikacının tavrı konusunda çoktan hüküm verdi: İşin geri kalanını geleceğin tarihçileri yapacaktır.

Önsöz

Bir yazarın önce kitabını, en son da önsözünü yazdığı söylenir. Bu kitabın yazarı da farklı bir yol izlememiştir. Elinizdeki eser Anadolu'da, at sırtında yapılmış bir yolculuğu anlatıyor. Bu ülkede beş ay geçirdim ve 3200 kilometre bir mesafe kat ettim. İzin günlerim sayılı olduğundan güzergâhım üzerindeki önemli şehirlerde birkaç günden fazla kalamadım.

Anadolu'da yaşayan çeşitli insanların hayat tarzları ve gelenekleri üzerine arzu edilir miktarda bilgi edinemediysem de, toplumun her kesiminden insanla gündemdeki konular -Konferans ve eli kulağındaki Rus Savaşı- hakkında görüşme fırsatını yakaladım. Paşalar, çiftçiler, köylüler; hepsinin de bu konularda söyleyecekleri vardı.

Çok çeşitli ırklardan insanlarla tanıştım: Türkler, Ermeniler, Rumlar, Türkmenler, Çerkezler, Kürtler ve İranlılar. İstisnasız hepsi beni büyük bir konukseverlikle karşıladı.

Müslümanların Hıristiyanlar, Ermenilerin ise Türkler ve Ruslar hakkında yaptıkları yorumlar, zaman zaman ilgimi çekti. Aynı yorumların kamuoyunun da ilgisini çekeceğini düşündüm.

Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşın muhtemelen Osmanlı Devleti'nin aleyhine sonuçlanacağı izlenimindeydim. Bu eserin yazılmasının ardından İslâm âleminin askerleri düş-

mana kahramanca karşı koymuşlardır. Yukarıda belirttiğim görüşü benimsememin gerekçelerini ileriki sayfalarda okuyacaksınız. Bu gerekçeler, yalnızca yolculuğum süresince görüp duyduklarımdan oluşan, deyim yerindeyse, bir tür sözel fotoğraf kareleridir.

Rus yetkililerin Ünyat* Rum Ortodoks Kilisesi üyelerine davranışlarıyla ilgili birkaç resmî rapor, kitabın sonundaki eklerde yer alıyor. Ayrıca iki Çerkez liderin İngiltere'ye getirdikleri bir belge de eklenmiştir. Söz konusu belge Rusların Çerkezistan'ı işgali üzerinedir. Ekler arasında, ayrıca, değişik askerî eserlerden alınıp çevrilmiş kimi ilerleme güzergâhları ve çeşitli bölgelerin betimlemeleri de bulunmaktadır.

YAZAR
Somerby Hall, Leicestershire
Eylül 1877

(*) Ortodoks ayinlerine ve diğer dinî kurallara bağlı kalmakla birlikte Katolik hiyerarşisini ve dogmalarını tanıyan Ortodoksluktan dönme kiliselere bu isim verilir. Bugün çoğunlukla Ukrayna ve Transilvanya'da bulunurlar.

Giriş

1876 sonbaharıydı. Kışlık iznimi nerede kullanacağıma henüz karar vermemiştim. Bulgaristan'da korkunç katliamların yapıldığına ilişkin haberler kamuoyunda büyük tepki doğurmuş, İngiltere bir hayli karışmıştı. Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödemeyeceğini ilan ettiği, yüz milyon sterlinden fazla bir paranın bir daha dönmemek üzere vergi veren İngiliz vatandaşının cebinden uçup gittiği hatırlandıkça, bu akıl almaz cinayetleri işleyenlere karşı duyulan nefret dalgası daha da büyümüştü.

Önemli bir seçimin arifesindeydik.[1] Kimileri, hükümetimiz Bulgaristan'daki katliamları engelleyebilirdi şeklinde açıklamalarda bulunurken, kimileri de Osmanlı Devleti'nin abartılı bir şekilde korunduğunu, Dışişleri Bakanlığı'nın bu tavrının Avrupa'da gereksiz bir rahatsızlığa yol açtığını söylüyordu.

Siyaset yorgunluğunu kırlarda bisiklete binerek ya da korularda odun keserek üzerlerinden atmaya çalışan ünlü devlet adamları telaşla Londra'ya dönmeye başladılar.

En büyük gazetenin sütunlarında yayımlanan iki mektupta, Anglikan Kilisesi önde gelenleri, Hıristiyanların Türkler tarafından kazığa oturtulduklarına tanık olduklarını anlatıyordu.

Tüm dünyayı padişahın uyruklarını lanetlemeye çağıran

1 Buckinghamshire.

broşürler kaleme alınıyor, konuşmalar yapılıyordu. O sıralar tesadüfen İngiltere'de bulunan birkaç saygın Rus da ateşe körükle gidiyordu.

Müteveffa Wellington Dükü'nün kitabında anlattığı[2] Madame de Lievens gibi hanımlar, o salon senin bu salon benim dolaşıyor, çarın hareketlerini yönlendiren Hıristiyanlık emellerine övgüler düzüyorlardı. 1829'da Lord Grey'in yaptığı gibi, Mr. Fox'un "Türkler Avrupa'dan atılmalıdır" şeklindeki eski bazı muhalif görüşlerini benimseyen birkaç parlamenter için hanımların etkileyici konuşmaları çok şey ifade ediyordu.

Bu kargaşa ortamında doğruyu bulmak güçtü. Türkler anlatıldığı kadar korkunç birer cani miydiler? Az önce sözünü ettiğim dindar beyefendiler, Hıristiyanların kazığa oturtulduklarına gerçekten tanık olmuşlar mıydı, yoksa bu din adamları bir sanrının mı etkisi altında kalmışlardı? Bâbıâli uyruklarının anlatıldığı kadar kötü kalpli olup olmadıkları sorusuna doyurucu bir cevap bulmanın tek bir yolu vardı. Anadolu'ya gitmeye karar verdim; çünkü orada herhangi bir Avrupalı gözetiminin çok uzağında yaşayan Türklerle bir araya gelecektim. Peki, Hıristiyanların kazığa oturtulduklarını, Ermenistan'ın bütün yollarında kancaya takılı solucanlar gibi sallandırıldıklarını veya Van'da bir Engizisyon mahkemesinin, Müslümanların keyfi uğruna haftada bir yakma cezası uygulandığını kendi gözlerimle görmek benim de hakkım değil miydi?

Türklerin insanlık dışı özellikleri hakkında sürekli kaleme alınan broşürlere göre, böyle bir durum hiç de olasılık dışı değildi. Rus-Osmanlı sınırı ile Üsküdar arasında uzanan bölgeyi tanıma fırsatım da olacaktı böylece.

Kasım başıydı. Yıllık iznim ayın ortalarına doğru başlıyordu. Yolculuk için hazırlık yapma zamanı gelmişti. Yanıma bir İngiliz uşak, dünyanın pek çok yerine benimle birlikte gelmiş sadık dostumu almaya karar verdim.

Londra'dan ayrılmadan önce Osmanlı büyükelçisine yazıp

---

2 Bkz. Müteveffa Wellington Dükü'nün Aberdeen Kontu'na Walmer Castle'dan yazdığı 29 Temmuz 1829 tarihli mektup.

İstanbul'daki yetkililerin Anadolu'da gerçekleştirmeyi düşündüğüm yolculuğa herhangi bir itirazlarının olup olmayacağını sormanın, aynı zamanda, Anadolu'da yolculuk izni almam durumunda gerekli pasaportu tarafıma iletirlerse ekselanslarına müteşekkir kalacağımı belirtmenin faydalı olacağını düşündüm. Yazdığım mektuba postadan çok nazik bir yanıt aldım. Her İngiliz'in Osmanlı İmparatorluğu'nda dilediği yere gidebileceğini, ekselanslarının ilişikte dikkatime sunduğu sıradan yabancı pasaportu dışında hiçbir şeyin gerekmediğini öğrendim.

Bu arada Anadolu hakkında bulabildiğim bütün kitapları okudum. Kış mevsiminde Ermenistan'da bulunmuş seyyahların eserlerinden anladığım kadarıyla sert bir soğuk bekliyordu beni. Hatta Tournefort, temmuz ayında Erzurum'daki kuyuların donduğuna tanık olmuştu. *History of the Turkish Empire* adlı eserinde Milner, Ermenistan'ın dağlık bölgesi hakkında şöyle yazıyordu: "Kar, buzlanma ve sert soğuk nedeniyle bu dağlık bölgede hiç kimse, çok acil bir zorunluluk olmadığı sürece, yılın sekiz ayı boyunca yolculuk etmeye kalkışmaz."

Alaydaki görevim nedeniyle yazı İngiltere'de geçirmek zorundaydım. Yolculuğa ancak kışın çıkabilecektim. 1876 yılının Aralık ve Ocak aylarında Kırgız bozkırlarının soğuğunu yaşamıştım. Tatar çöllerinden sağ salim dönmemi sağlamış olan giysilerin Kürdistan'ın iklimine karşı beni rahatlıkla koruyacağını düşünüyordum. Silah kullanmam gerekirse diye yanıma Henry yapımı küçük bir Express marka tüfek ile 12 kalibre, yivsiz bir tüfek almakta karar kıldım. Yolda herhangi bir hastalığa yakalanabileceğim olasılığını da hesaba katarak heybelerime az miktarda ilaç depoladım.

Hazırlıklarım tamamdı. Yola çıkabilirdim.

At Sırtında Anadolu

Birinci Bölüm

Charing Cross istasyonundaki işgüzâr hamal, beni birinci sınıf bir vagona apar topar yerleştirirken "Acele edin efendim; hiç zamanımız kalmadı!" diye seslendi. Kraliçenin St. Petersburg'a giden bir ulağıyla aynı kompartımanda buldum kendimi. Zaman su gibi akıp geçti. Londra'nın geride kaldığını, Calais gemisine götüren o rahatsız merdivenlerinde yürürken anlayabildim ancak. Çok sayıda Galli arasında geçen yorucu bir yolculuktu; Galliler başlangıçta yüksek sesle konuşmuş, ama sohbetleri yavaş yavaş bir inilti̇ye dönüşerek sona ermişti. Derken buharlı gemimiz Calais Limanı'na girdi; beş saat sonra Paris'teki bekleme salonunda bavullarım denetimden geçiyordu.

"Fişekleri bulamadılar efendim, akıllılık edip ilaç şişelerinin arasına koymuştum," diye fısıldadı kulağıma uşağım Radford, küçük atlı arabamıza binerken. İçim rahatlayarak otel bulmak üzere uzaklaştım, zira Kuzey Şimendiferi'nde dolu fişek taşınmasına izin verilip verilmediğinden emin değildim. Paris'te fazla kalmadım. Anadolu'da beni bekleyen 3200 kilometrelik yolculuk, iznimin her gününü alacaktı. Kaybedecek zamanım yoktu, birkaç saat geçmeden Marsilya'ya bilet almak üzere

tren istasyonundaydım. Gece postası kalkmak üzereydi. Birinci sınıf dışında yer kalmamıştı; yani uşaklarla efendileri beraber yolculuk edecekti.

Şişman, al yanaklı bir İngiliz, "Sen bu kompartımanda oturacaksın," dedi uşağına, benim kompartımanımı göstererek; "uşaklarla birlikte yolculuk edemem ben." Kendisi gidip başka bir kompartımana girdi. Bu tombul kişiyi, daha sonra Dijon'daki gar lokantasında gördüm. Ufak tefek bir Fransız'la sohbet ediyordu. Görünüşe bakılırsa pek iyi anlaşıyorlardı. Konuşma seslerine bardakların, çatal bıçakların sesleri karışıyordu. Herkes elinden geldiğince hızlı yiyordu. Garsonlar farklı yolculara yıldırım hızıyla hizmet ediyor, lokanta sahibi gür bir sesle ara ara şöyle sesleniyordu:

"Ne vous pressez pas, messieurs. Il y a encore 10 minutes avant le clépart du train."*

"Şu ufak tefek adam da kim?" diye sordum, yemek boyunca yanımda oturan konuşkan Amerikalıya.

"Ha, o mu? O benim aşçım, beraberimde Nice'e götürüyorum."

Şişman adam bu cümleyi duymuş, suratının kırmızılığı daha da artmıştı.

"Herhalde kızdırdım adamı," diye mırıldandı Amerikalı. "Ben onun geri zekâlı uşağıyla yolculuk etmek zorundaysam o niye benimkiyle etmesin efendim?"

Tren gürültülü seyrini sürdürdü. Kalabalık kompartımanımızda bulunan herkes uykuya dalmaya çalışıyordu. Amerikalı'nın purosundan gelen kırmızı ışık yavaş yavaş söndü ve başı, gayet rahat bir edayla, yarı baygın halde yanındakinin omzuna düşüverdi.

Sabah olunca, güneşli, pırıl pırıl, nefis bir günle karşılaştık. Kış geride kalmıştı; portakal ağaçları ve zeytinler diyarına gelmiştik.

İstanbul'a giden buharlı gemi o akşamüstü saat dörtte kalkacaktı. Bu nedenle Marsilya'daki istasyondan doğruca limana

---

(*) "Beyler, acele etmeyin. Trenin kalkmasına daha on dakika var." – ç.n.

yürüdük. Burada Les Messageries Maritimes'a ait, bacası buhar atmaya başlamış, görkemli bir gemi bekliyordu beni. Kaptan telaşla sağa sola emirler yağdırıyor, mürettebat devasa çapaları gemiye çekiyordu.

Geminin fazla yolcusu yoktu: Lyons'lu bir ipek tüccarı, ateşli bir cumhuriyetçi, bir de Paris'teki arkadaşlarını ziyaret ettikten sonra tekrar İstanbul'a dönmekte olan güzel bir Rum kızı - İstanbul'daki Rus elçisinin eşi Madam Ignatiev'in arkadaşıydı. Az sonra gemimiz yola koyuldu. Yağ gibi kayıyorduk denizin üzerinde, yolculara ayrılmış geniş, ferah yemek salonunda otururken hareket halinde olduğumuzu neredeyse hiç hissetmiyorduk. Küçük bir topluluktuk. Dünyanın dört bir köşesinde bulunmuş, şen bir denizci olan kaptanımız, cins-i latifin gafilliği hakkında belki de bütün fanilerden daha çok bilgi sahibiydi. Doktorumuzsa her türlü dini konu hakkında heyecanlanan, yemek sırasında verilen aralarda tıpla Hıristiyanlığın faziletlerine dair kısa nutuklar atan, biraz sinirli, yaşlıca bir beyefendiydi. İmparatora veryansın eden ipek tüccarı, ticaretin hiçbir zaman Napolyon dönemindeki kadar canlı olmadığını söyledi bizlere. Çok geçmeden de kimi Fransızların bir başka imparatoru arzuladığını fısıldadı kulağıma. Ve sözlerini tamamlarken Fransa tahtına yeni bir imparator geçerse, herkesten önce bir devrim yapılmasına öncülük edeceğine ve hayatını -evet kendi hayatını!- feda edeceğine ant içti.

Gemimiz İzmir Körfezi'ne giriyordu; masmavi bulutlardan bir çerçeveyle gölgelenmişti etkileyici, kıvrım kıvrım uzanan kıyı; lacivert deniz, çok sayıda gemiyle benek benekti; dünyanın neredeyse tüm milletlerine ait bayraklar huzurla dalgalanıyordu; bu eşsiz görünüm, rengârenk ahşap pancurlar dışında bembeyaz görünen evlerle aydınlanmıştı; gemimizin etrafı türlü renk ve tarzda giysilere bürünmüş kayıkçılarla sarılıydı.

"Ben karaya çıkıyorum," dedi, bağrış çağrış bir Rum kalabalığı tarafından kuşatılan ipek tüccarı. "Gemimiz daha birkaç saat burada. Bir lokantada yemek yeriz. Görelim bakalım, Türkiye'nin bu yöresindeki cins-i latif kimi seyyahların anlattıkları kadar güzel miymiş?"

Teklifini kabul ettim ve birlikte İzmir sokaklarında dolaştık. Şehrin limandan görünen temizliği, meğer bir göz aldanmasından başka bir şey değilmiş. Sokaklar daracık ve pisti. Koku alma sinirlerimizin her yerde maruz kaldığı kesif koku kuvvetle tifoyu çağrıştırıyordu. Evlerin avlularında, verandalarında kadınlar oturuyordu. İzmir'deki Rum kadınların hiç de utangaç olmadıklarını söyleyebilirim. Arkadaşımla benim meraklı bakışlarımıza cesurca karşılık veriyorlardı, merakımızdan gayet memnun kalmış gibiydiler.

"Güzelliklerine diyecek yok doğrusu," diye belirtti arkadaşım. "Güzel gözleri ve saçları var, ama sanki hepsi de en az iki haftadır yüzlerine su vurmamış gibi. Hadi gelin nargile içelim. Hayatta keyif aldığım bir şey varsa, o da nargiledir. Tütünü içime çekerken kendimi etrafı haremiyle sarılı bir paşa gibi hissediyorum."

Büyükçe bir bahçenin ortasında yer alan bir kahveye girdik. Bazı Rum tüccarlar tavla oynuyor; yetmiş ila yüz arasında, herhangi bir yaşta olabilecek İtalyan bir primadonna sevilen bir şarkıyı söylüyor; et ve balık satan adamlar, yaşlı şarkıcıyı rahatsız etmekten çekinmeksizin dolaşıyor, ziyaretçilere ellerindekileri gösteriyorlardı. Az sonra arkadaşım sandalyesinde kıpırdamaya başladı, alnında boncuk boncuk ter damlaları belirdi. Türk nargilesinin etkisiyle suratının rengi atmıştı.

"Yeter bu kadar," dedi. "Burası çok sıcak. Au revoir," deyip gemimize döndü.

Ben de bu arada şehirdeki bir dostumun kapısını çalmak üzere kahveden çıktım. Dostum, İzmir'deki Hıristiyanlarla Türklerin çok iyi anlaştıklarını anlattı bana; ancak Rusların tarafını tutan birtakım gazetelerin, sürekli olarak çok yakında Hıristiyanlara yönelik bir katliam yapılacağı haberini verdiklerini de ekledi sözlerine; amaçları, farklı inanışlara sahip iki halkı birbirine düşürmekmiş.

Sirenin tiz sesi geminin kalkışa hazır olduğunu haber veriyordu. Mürettebat demir alırken ben de adımlarımı hızlandırarak gemiye bindim. Bu arada yolcu sayımız bir hayli artmıştı. Rumlar, Ermeniler ve Türkler ortalıkta dolaşıyor, ya da gü-

vertede uzanmış yatıyorlardı. Kadınlarla çocuklar, erkeklerin yanı başında birbirlerine sokulmuş duruyorlardı. Etrafımda çeşit çeşit dillerde konuşmalar duyuyordum. Yaşlı bir Rum kadın, gemi görevlilerinden biriyle el kol işaretleri kullanarak hararetli bir tartışmaya koyulmuştu; konu, asırlık kadının yolculuk ücretini ödeyip ödemediğiydi. Fransız görevli çat pat Yunanca konuşabiliyor, tiz sesli hanımsa hiç Fransızca bilmiyordu. Bu nedenle sorunun her iki tarafı da tatmin edecek şekilde bir çözüme kavuşturulması çok güçtü.

Bir paşa, oğlu ve telgraf dairesi şefi, birinci sınıfın yegâne yolcularıydılar. Paşanın haremindeki dört kadın ise güverteye yerleştirilmişti; yanlarında kendilerine eşlik eden zenci bakıcıları ile minderlere yaslanmışlardı. Bu kapkara beyefendinin sesinde kadınsı bir ton vardı; hanımlardan en tombalak olanının -muhtemelen tartının ibresini 100 kiloya vurduracak ağırlıkta alımlı bir hanımefendinin- oturabileceği minderleri düzenlemekle meşguldü. İki av köpeği, İstanbul'daki bir beye gönderilmekte olan küfenin içinden havlayarak yaygaraya katkıda bulunuyordu. İstanbul'a yollanan bazı atlar, kapalı taşıma araçları olmadığından, yularlarından küpeştelere bağlanmışlardı. Biraz daha ileride, ucuz mevki yolcularına ayrılmış güverte tarafında, Sırbistan'a giden, çok geçmeden Ruslarla karşı karşıya gelecek olmanın heyecanını taşıyan 500 acemi asker toplaşmıştı.

Nefis bir akşamdı; kaptanla birlikte güvertede yürüyüşe çıkıp meraklı gözlerle gemideki yolcu mozaiğini süzdüm. Yıldızlar, Doğu'nun iklimine yaraşır tarzda pırıl pırıl parlıyordu; giderek daha çok ferahlık veren meltem, ufkumuzu şimdilik bulutlardan arındırmıştı.

"Yolculuğumuz rahat geçecek," dedim.

"İyi denizciler için öyle," yanıtını aldım, "ama şu zavallı kadınlar," dedi paşanın haremini göstererek, "ve oradaki yarı çıplak acemi askerler için biraz zorlu geçecek."

Bu acemi askerler başlarına geleceklerden habersiz gibiydi. Öbek öbek yayılmışlardı güverteye, birçoğu olduğu yere çökmüş oturuyordu, üzerlerinde yamalı bohçaları andıran çaputlardan başka bir şey yoktu.

Az sonra hüzünlü bir türkü duyuldu. Bu ağıt, söz konusu yeni savaşçıların düşmanın karşısına çıkıp İslâm uğruna hayatlarını feda etmeye hazır olduklarını anlatıyordu bize.

"Çok yakında ölüp gidecekler," dedi kaptan ruhsuzca, ağıtın son dizeleri havaya karışırken. "Aşağıya bakın," dedi geminin ambarını işaret ederek, "gemimiz 300 ton kurşunla yüklü. Son birkaç aydır haftada bir Messageries Maritimes'a ait buharlı gemilere aynı malzeme yükleniyor. Hepsi Odesa'ya gidiyor. Kurşunların bir kısmı müminlere mermi şeklinde geri dönmezse şaşarım."

"Rus hükümeti kendisini büyük tehlikeye atıyor," diye devam etti, "ancak Gorçakof'un barış istediğini sanacak kadar aptal insanlar var, adamın yaptığı bütün hazırlıkları göz ardı ederek, konferanstan bir sonuç çıkacağına sahiden inanıyorlar!

Kaptan yanımdan ayrıldı. Ben güvertede kaldım. Ferahlatıcı esinti yavaş yavaş gemimizi sallamaya başlamıştı. Yağmur iri damlalar halinde boşanıyordu. Birkaç gemici, harem kadınlarının üzerini bir tenteyle örttü. Atlar çifte atmaya, küfenin içindeki köpekler havlamaya başladılar. Geminin askerlerin bulunduğu tarafından melankolik bir inilti duyuluyordu. İlk fenalaşan şişman kadın oldu; yürek paralayıcı biçimde haykırarak yardım istiyordu. Zenci bakıcı yardıma koşup, kadının başını tuttu. Gülünç bir görüntüydü - iki siyah elin kavradığı balkabağı şeklindeki o kocaman yüz. Bulutlarla kaplı ay, zenci adamın çehresine gölgeli bir ışık vuruyordu; yüzü solmuş, şeytansı bir ifade almıştı. Gemi aniden yalpa vurdu. Adam dengesini kaybetti, hanımının başını koyvererek av köpeklerinin üzerine düştü. Vahşi bir uluma yükseldi köpeklerden. Haremağası tüyleri diken diken olmuş bir halde kalktı ayağa, her yerini yokladı. Ancak bir yeri incinmemişti, acılı bir ifadeyle hanımının yanına döndü.

İkinci Bölüm

Ertesi sabah uşağım Boğaz'a vardığımızı, akşam yemek yiyemediğini söyleyerek uyandırdı beni. Son verdiği bilgiyle fırtınanın her zamankinden çok daha şiddetli esmiş olduğunu anlatmaya çalışıyordu bana. Çok geçmeden giyindim. Güverteye çıkınca farklı otellerden gelen bir tercüman kalabalığı gördüm. İstanbul'a daha önce yaptığım ziyaretlerde İngilizler tarafından işletilen yerlerin pek rahatsız olduğunu bizzat kendi deneyimlerimle öğrenmiştim. Bu sefer bir Fransız otelinde kalacaktım. Elime çeşitli otellerin sunduğu nimetleri anlatan kartlar tutuşturulmuştu. Her biri diğerinin sesini bastırırcasına bağıran komiler kulaklarımı sağır etmek üzereydi ki, ipek tüccarı Hôtel de Luxembourg gibisi olmadığını belirtti yüksek sesle ve işletmenin şef aşçısı tarafından hazırlanan *perdrix aux truffes** ile *vol-au-vent à la financière*'in** eşsiz - evet eşsiz olduğunu ekledi. Bu son yorumu yaparken yemeklerin mükemmelliğine duyduğu hayranlığı göstermek amacıyla parmaklarının ucunu ağzına götürüp öpmüştü.

"Beyler bagajlarının teftiş edilmesini istemezler belki?" dedi Luxembourg otelinin komisi, işgüzâr Rum. "Gümrük görevlilerine bahşiş verirsem hemen geçirirler bagajınızı. Ama hiç para vermezsek," diye ekledi bilmiş bilmiş sırıtarak, "sizi en az bir saat alıkoyup bavullarınızdaki bütün gömlekleri bumburuşuk ederler."

"Çok para tutar mı?" diye sordu, kesenin ağzını açmaya isteksiz, ama gömleklerinin buruşturulmasına da gönlü razı olmayan arkadaşım.

"Hayır efendim, siz işin o kısmını bana bırakın," diye yanıtladı Rum, kendisini pek önemseyerek.

"Bu rezilin bizi soyup soğana çevireceğini biliyorum!" diye bağırdı ipek tüccarı. "Ama eline düştük bir kere. İstesek de is-

(*) Perdrix aux truffes: Mantarlı keklik – ç.n.

(**) Vol-au-vent à la financière: Badem tozu ve yumurta akıyla hazırlanan bir tatlı – ç.n.

temesek de parayı bastırmak zorundayız."

Gümrük kontrol noktasına gelmiştik. Yaşlıca bir görevli, Rum'a yaklaşıp bizi işaret ederek kulağına birşeyler fısıldadı.

"Kalıbımı basarım soyup soğana çevirecekler bizi," diye homurdandı yol arkadaşım heyecanla. "Ah şu dili bir konuşabilseydim, ağzının payını verirdim o gümrükçünün."

Rum, gümrük müfettişinin avucuna bir miktar para sıkıştırdı, adam da bir valizi açıp kapatarak teftişin sona erdiğini duyurdu. Bir iki hamal, bagajlarımızı limandan Pera'ya çıkan dik yokuştan yukarı taşıdılar. Biz de döküldü dökülecek bir faytonla onları izledik. Faytonun yayları iyice laçkalaşmıştı, atlar leş gibi sokakta nefes nefese ilerlerken aracımız sağa sola savruluyordu. Gerek yol arkadaşımın gerekse benim, pek tüysiklet olduğumuz söylenemez; kısa süre sonra faytoncu otelin önünde dizginleri çekip faytonu durdurduğunda her ikimiz de rahatlamıştık.

Akşam bir Türk gazinosuna gittim. Tuhaf bir manzaraydı doğrusu. Ciddi görünüşlü Türkler salonun etrafına oturmuş, nargile tüttürüyorlardı. Telaşlı görünen ufak tefek Rumlar ise, ağızlarında sigaralarıyla son gelen telgrafları okuyor, savaş çıkacak mı, çıkmayacak mı diye tartışıyorlardı. Daha genç yaştaki Türklerden oluşan küçük bir grup, şarkı aralarında şarkıcıyı hararetle alkışlıyordu. Derken şarkıcı, Sultan Abdülaziz'i, onun bütün ihtişamını, sonunda nasıl gurur sarhoşu olduğunu anlatan bir şarkıya başladı. Padişah saçma işlere kalkışmış, çıldırıp kendini öldürmüştü. "Ama onun bir günahı yoktu," diye devam etti şarkıcı bir başka dizeye geçerek: "Kısmeti böyleymiş. Eğer kaderinde eceliyle ölmek yazılı olsaydı, öyle ölürdü. Hepimizin kaderi yazılmış. Padişahlar da birer kuldur. Huzur içinde yat, Devletlû Padişahım!"

Uzun zamandır İstanbul'da yaşayan bir dostla birlikte olma şansına sahiptim. Türkçe'yi mükemmel konuştuğundan şarkının her dizesini bana anında çeviriyordu.

"Abdülaziz'in ölümü hakkında ne düşünüyorsunuz?" diye sordum dostuma, ezgi yavaş yavaş sona ererken. "Tüm dünyanın söylediği gibi gerçekten kendini öldürdü mü? Yoksa bir başkası mı halletti işi?"

Alaysı bir ifadeyle güldü dostum, birkaç dakika sessiz kaldı, sonunda konuştu:

"Olayın gerçek yüzünü bilen yok, ama genel kanı suikaste uğradığı yönünde. Zaten Türkler, padişahın donanmayı Ruslara satmaya yanaştığını, bir Rus birliğinin İstanbul'da garnizon kurmasını kabul ettiğini söylüyorlar."

"Şüphe götürmez bir şey var ki," diye devam etti dostum, "merhum padişah tamamen Ignatiev'in oyuncağı olmuştu. Büyükelçi her istediğini yaptırabiliyordu padişaha. Durumun farkına varan softalar da endişeleniyorlardı. Halk bu bilgilerden hareketle padişahın öldürüldüğü sonucuna vardı hemen."

"Ama bakın," diye ekledi dostum bir köşede oturan iki adamı göstererek, "işte size iki hafiye. Onlar burada olmasaydı Padişah'ın kaderini daha açıkça anlatan birkaç dize daha dinleyecektik muhtemelen. Şarkıcı, Abdülaziz'in ölümü üzerine popüler bölümle bitirseydi şarkısını, dinleyicilerin çok hoşuna giderdi."

"Çok sayıda hafiye var mı?" diye sordum.

"Hayır, İstanbul'da bir şey varsa, o da aşırı özgürlüktür. Gazeteler dilediklerini yazarlar, hükümeti gönüllerince yerden yere vururlar, hemen hemen hiçbiri baskı görmez. Bu arada Rusça dergilerden daha amansızca Türkiye karşıtı yayın yapan bazı İngilizce gazeteler bütün kitapçılarda satılmaktadır."

"Sizce bir başka Hıristiyan katliamının daha yapılma olasılığı var mı?" diye sordum.

"Hiç sanmam, tabiî eğer Ignatiev siyasî nedenlerle böyle bir iş düzenlemezse. Türklerle Hıristiyanlar ülkenin diğer yerlerinde ne yaparlarsa yapsınlar, burada birbirleriyle çok iyi geçinirler. Ancak her kesimden insanı hoşnut edecek bir şey var: İstanbul'da bir İngiliz işgal ordusu."

"Niye ki?" diye sordum.

"Çünkü bu, ülkeye biraz altın girmesi anlamına gelir. Burada kağıt paradan başka bir şey yok. Halkımız burada para harcar, böylelikle de ticaret canlanırdı. Son altı aydır ticaret neredeyse durdu denebilir. Hatta doğrusunu isterseniz her kesimden insan İngilizleri İstanbul'da görmekten büyük mutluluk

duyacaktır. Hani Londra'da övünüp durduğunuz, o iyi yönetim sisteminiz nedeniyle ya da başıbozuklar elinde katledilmek korkusuyla değil, sadece elinizde altın olduğu için. Eğer bu altının bir miktarını buraya getirmezseniz, çok yakında hepimiz mahvolacağız."

Ertesi gün otel sahibine yolculuğum boyunca bana eşlik etmesi için Türkçe konuşabilen bir uşak istediğimi söyledim. Havadis duyulur duyulmaz, Ermeni'si Rum'u, hepsi de bana hizmet etmek isteyen çeşitli şahıslar tarafından kuşatıldım. Her biri tavsiye mektuplarıyla çıkageliyor, kendisinin İstanbul'daki tek namuslu insan olduğunu, diğer bütün taliplilerin hırsız olup beni kesinlikle soyacaklarını belirtiyordu. Adaylardan birini beğendiğimi belli eder etmez, hemen diğerlerinden onun altı ay hapis yattığı ya da cinayetle suçlandığı ihbarını alıyordum.

Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nu avucunun içi gibi bilen bir İngiliz'in tavsiyesine uyup kendi dilinden başka dil bilmeyen, Müslüman bir uşak tutmakta karar kıldım. Böyle bir uşağın Ermenilerden kötü alışkanlıklar edinmiş olması zayıf olasılıktı, ben de onunla Türkçe konuşmak zorunda kalacağım için Türkçe'mi ilerletecektim.

Ertesi sabah otele bir Türk geldi, söz konusu görev için kendisini önerdi. Çerkez usulü bir giysi vardı üzerinde. Kısa, kahverengi yün ceketinin göğsünde çaprazlamasına boş fişeklikler yer alıyordu. Yeşil sarıkla sarılmış kırmızı bir fes takmıştı başına. Beline koyu kırmızı bir kuşakla tutturulmuş, açık mavi renkli, bol bir pantalon ve bilekle diz arasında kalan bir çift çizme giysisini tamamlıyordu. Uzun boylu, temiz yüzlü bir adamdı; daha önceden bir paşanın arabacılığını yaptığını, iyi bir uşak olduğunu, kendisinden bir Arap atının Arap efendisine gösterdiği sadakati göreceğimi söyledi bana. Güzel bir konuşmaydı, ama kimi atların çölde efendilerini daha kendilerine yaklaşır yaklaşmaz teptiklerine tanık olduğumdan, sadık uşağın bende yaratmaya çalıştığı izlenim için yaptığı benzetme pek isabetli değildi. Öte yandan acilen bir uşak bulmak zorundaydım. Böylelikle onu işe almaya, ayda 4 sterlin verip yeme

içme masrafını karşılamaya razı geldim. Bu arada adam, bildiği satılık atlar olduğunu ve birkaç gün içinde atları otele getireceğini söyledi.

Benim için en doğrusu İstanbul'dan birkaç aygır satın almaktı; bunu daha önce anlamıştım. Yolculuğumun çoğu aşamasında ulak yollarının dışında kalacağımdan at kiralamam güç -hatta Kürdistan'ın kimi yerlerinde köylüler binek hayvanı olarak manda kullandığından imkânsız- olacaktı. Bir keresinde, Afrika'da gezerken ineğe binmiştim. Aşırı rahatsız bir yolculuk şeklidir; şimdi aynı deneyimi bir mandanın sırtında tekrar yaşamak niyetinde değildim.

Daha sonra saygıdeğer diplomat ve *Türkistan* adlı hayli ilginç eserin yazarı Mr. Schuyler tarafından kahvaltıya davet edildim. Bu şahsın evine vardığımda bazı konukların çoktan teşrif ettiklerini gördüm. Konuklar arasında *Times* muhabiri Mr. Gallenga ile Belgrad konsolosumuz Mr. White da vardı.

Aradan kısa bir süre geçmişti ki, ünlü *Daily Telegraph* muhabiri Mr. Sala çıkageldi. Ziyareti ev sahibimiz için hoş bir sürprizdi. Mr. Sala, İstanbul'a varalı daha yarım saat olmuş ve limandan doğru buraya gelmişti. İngiltere'den yaklaşık üç hafta önce ayrılmış, ilk iş St. Petersburg'a gitmişti. Burada Rus gazetecilerle tanıştırılmıştı. İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tutumu üzerine yaptıkları konuşmaları çok eğlendirici bir üslupla kaleme almış, yazıyı *Daily Telegraph*'a göndermişti.

St. Petersburg'dan Odesa'ya geçmiş, oradan da Karadeniz üzerinden İstanbul'a gelmişti. Rus sınırı boyunca uzanan istasyonları anlatırken buralarda kalabalık birliklerin bulunduğunu, hepsinin askerî trenlerle kapatıldığını söylüyordu. Konferans'ın barışla sonuçlanacağı yönünde görüş belirtince, birkaç kişi inanmayan bir edayla kahkaha attı.

Ev sahibimiz, Konferans'taki farklı temsilcilerin asla anlaşmaya varamayacağı, kaçınılmaz olarak savaş çıkacağı görüşünü dile getirdi. Yakın tarihte Filibe'yi ziyaret etmiş, ve orada *Daily News*'a Bulgaristan'daki katliamlar üzerine dehşet verici yazılar yazan Mr. McGahan'ın yanında kalmıştı. Anlaşılan Mr. McGahan, Doğu'daki muhtaç ailelere ayrılan paranın dağıtıl-

masında Lady Strangford'a epey yardımcı olmuş, Hıristiyanlar arasında çok büyük bir üne kavuşmuştu.

Bu arada Türkçe gazetelerin Konferans hakkında fikir ayrılığı içinde oldukları söyleniyordu. Ancak çoğunluk, Rusya'nın Konferans'ı askerî hazırlıklarını tamamlamak amacıyla kurnazca kullandığına, İngiltere'nin ise Rusya'yı gözden düşürüp diğer devletlerle arasını açmaya çalıştığına inanma eğilimindeydi.

Gün içinde iznini İstanbul'da kullanan, istihkâm sınıfından bir İngiliz subayıyla tanıştım. Bu şahıs, diğer birkaç subayla birlikte, Marmara Denizi'yle Karadeniz arasında ve İstanbul'un hemen dibindeki bir arazinin planlarını çıkartarak değerlendiriyordu zamanını. İstanbul'a yaklaşık otuz kilometre uzaklıkta küçük bir köyde kalıyordu. Planını çıkarttığı arazinin üzerinde kendisi ve arkadaşlarıyla birlikte ata binerek bir gün geçirmemi teklif etti bana. O taraflardaki kırsal bölgeyi merak ettiğimden seve seve kabul ettim teklifini. Ertesi sabah saat yedideki trenle İstanbul'dan ayrılmamı; subayın, bana bir at göndermesini ve şehre yaklaşık otuz kilometre uzaklıktaki küçük bir istasyonda karşılamasını kararlaştırdık.

Mr. Gallenga, beni Pera'daki nüfuz sahibi bazı Ermenilerle tanıştırma nezaketini gösterdi. Otele döndüğümde içlerinden iki beyefendiyi beni beklerken buldum. Kendime Türk bir uşak ayarladığımı duyunca hayal kırıklığına uğradılar, söylediklerine göre bana dürüst bir Ermeni bulabilirlermiş. Büyük bir incelik gösterip güzergâhım üzerindeki önemli şehirlerin ileri gelen din adamlarına sunabileceğim tavsiye mektupları vermeyi önerdiler bana.

Beylerden birinin konuşmalarından, günün birinde Rus uyruğu olarak yaşamaya pek hevesli olmadığı kolayca anlaşılıyordu.

"General Ignatiev'in, Bulgaristan'ı Osmanlı'dan bağımsız hale getirmek konusunda dile getirdiği söylenen arzusuna siz nasıl bakıyorsunuz?" diye sordum.

"Hiç doğru olmaz," dedi ziyaretçilerimden biri. "Şimdiki durumda bile Ermenistan'daki halkımızın sükûnetini korumakta yeterince güçlük çekiyoruz; Avrupa'daki Hıristiyanlara

Asya'daki Ermenilere tanınmayan haklar verilirse büyük infial yaratır."

"İşin gerçeği," diye belirtti diğeri, "Rus uyruğuna girmeyi kesinlikle istemiyoruz. Böyle bir şey gerçekleşirse ne gibi sonuçlar doğacağını biliyoruz. Kendi dilimizi kullanmamıza izin verilmeyecek, mezhebimizi değiştirmemiz için epey baskı uygulanacaktır. Polonya'da Katoliklerin başına gelenlerden haberdarız;[1] aynı muameleye maruz kalmayı kesinlikle istemiyoruz."

"Bizim bütün mezheplerden insanların eşit muamele görmesine ihtiyacımız var," diye yorumda bulundu ilk konuşmacı. "Bir Hıristiyan'ın mahkemede verdiği ifadenin, tıpkı bir Müslüman'ınki gibi delil kabul edilmesini istiyoruz. İç bölgelerdeki değişik şehirlerde görevli kaymakamlar ve kadılar, bize bu anlamda adil davranmak zorunda bırakılsalar, geriye şikâyet edilecek konu kalmaz. Ancak Ruslar Van'a girerse Ermeniler şimdikinden on kat kötü duruma düşerler."

Tam o sırada içeri Ermeni bir papaz girdi. Kambur yürüyordu, altmış yaşını çoktan devirdiği açıktı, ama ara ara gözlerini yerden kaldırdığında gördüm ki, bakışları hâlâ canlı ve keskindi; vücudunun değilse bile beyninin epey dinç olduğu belliydi.

"İngiliz beyefendi, Van yolu hakkında özel birtakım bilgiler edinmeyi arzuluyor," diye belirtti Ermenilerden biri. "Bilginiz dahilindeki her şeyi anlatmanızı istiyorum kendisine."

"Kar nedeniyle yılın bu mevsiminde Van'a gitmeleri çok zor; ayrıca Kürtler tarafından soyulmak ya da öldürülmek riskini göze almış olacaklar," dedi papaz, gözlerini yerden ayırmadan.

"İliç Üsküdar'dan Van'a gittiniz mi?" diye sordum.

"Hayır, hemen hemen hiç kimse yapmamıştır böyle bir şeyi. Siz en iyisi Karadeniz üzerinden Trabzon'a gidin, oradan da Erzurum'a geçersiniz. Bu şehirden Van'a gitmeniz de sadece on iki gün sürer, ama muhtemelen yol kar yüzünden kapalıdır."

Papazın bana güzergâhımla ilgili işe yarar bir bilgi veremeyeceği açıktı. Kiepert'in Anadolu haritasına başvurup ülkenin

---

1 Muhtemelen Ünyat Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlılıklarını ilan edenlere yapılan muameleyi kastediyor. Bkz. Ek 1, 2 ve 3.

ortasından geçerek Erzurum'a varan, mümkün olan en kısa hattı işaretlemekte karar kıldım. Erzurum'a vardığımda yolların durumu hakkında biraz bilgi edinebilirdim herhalde.

Bu arada papazla yanındakiler otelden ayrılmışlardı - beraber değil, teker teker, çünkü yaşlı adamın ifadesine göre, böyle daha az dikkat çekerlerdi. Gerçekten de bu vesileyle ve yolculuğum boyunca Ermeni papazların Avrupalılarla konuşurlarken görülmekten hep aynı şekilde çekindiklerini gözlemledim. Osmanlı Devleti'ne karşı gizli ittifak oluşturduklarından şüphelenilmesinden mi korkuyorlardı, yoksa vicdanen suçluluk mu duyuyorlardı bilemiyorum.

Ermenice gazetelerde sık sık hükümetin hoşuna gitmeyecek haberler yayımlanmakta, yetkililerse duruma müdahale etmemekteydi.

Ermeniler hapse atıldıklarında ya da başkentten sürgün edildiklerinde basın yoluyla derhal dünyanın haberi oluyordu. Öyleyse Ermeni papazlar neden bu denli ürkek davranıyorlardı? Eğer hükümeti devirmek gibi bir emel peşinde değillerse, korkmaları için herhangi bir neden olmadığını düşünüyor insan.

Üçüncü Bölüm

Tren yedide kalkacağı, istasyona yürümek de rahat yarım saat tutacağından, oteldeki komiye ertesi sabah beni erkenden kaldırması talimatını vermiştim. Şansıma kendi kendime uyandım, saatim altı buçuğu gösteriyordu. Telaş içinde giyinip koşar adımlarla aşağı indiğimde, beni uyandırmakla görevli şahsın otelin cafesindeki bilardo masasının altında mışıl mışıl uyuduğunu gördüm. Rahatsız edildiği için homurdandı, bavulumu istasyona kadar taşımak fikrinden de pek hoşlanmadı. Onu ikna etmek için biraz kaba kuvvete başvurmak gerekiyordu, elime geçirdiğim istekayla şiddetli bir darbe indirdim koluna.

"Hemen kalk ayağa! Treni kaçıracağım!"

"İnşallah kaçırmazsınız," diye esneyerek karşılık verdi Türk.

Kaybedecek zamanım yoktu. Yerde yatan adamı yakasından yakalayıp ayağa kaldırdım, bavulumu eline tutuşturdum, istekayla bir kez daha dürttükten sonra merdivenlerden sokağa yuvarladım.

"İstasyona gitmemi istiyorsunuz efendi!" dedi adam, artık tamamen ayılmış.

"Evet."

"Ama tren gitmiş olacak."

"Koşarsak gitmiş olmaz."

"Koşmak ha!" diye karşılık verdi komi hayret içinde, "peki ya efendi ne yapacak?"

"O da koşacak."

İstekayla tekrar dürtüp Pera'dan aşağı koşturdum adamı.

Türkiye'deki trenlerin pek dakik hareket etmemeleri işime yaradı. Yediyi yaklaşık on dakika geçe istasyona vardığımızda, İstanbul'a bir buçuk saat uzaklıkta küçük bir istasyon olan Hadımköy'e bilet alacak zamanımın olduğunu anladım. Aynı vagonda benim gibi iki İngiliz daha vardı; biri yıllar önce Madrid'de beraber olduğum eski bir dosttu. Şehrin birkaç kilometre uzağındaki bir bataklıkta inip o günü çulluk avlayarak geçirmek niyetindeydiler.

Ben demiryolunun epey dolambaçlı bir yol izlediği yorumunda bulununca dostum gülümsedi.

"Evet öyle," dedi, "raylar tam döşenmek üzereyken hükümet kilometre başına öyle büyük bir para ödemeye yanaştı ki, sonuçta bölge düz olduğu halde raylar pek o kadar gereken düzlükte döşenmedi."

"Zavallı Türkler," dedi yanındaki, "hep Hıristiyanlarca suistimal ediliyorlar, üstelik Hıristiyanlar hiçbir fırsatı kaçırmıyorlar. Geçen gün Krupp marka birtakım toplar geldi buraya. Top başına maliyet fiyatı 150 sterlin iken, Türkler tam 750 sterlin ödemek zorunda kaldılar."

"Pazarlıkta Hıristiyanlarla baş edemiyorlar," diye ekledi.

Yol arkadaşlarım, geniş bir bataklığın kenarında trenden indiler. Tren tekrar hareket geçmeden duyduğum silah sesinden hemen avlanmaya başladıklarını anladım.

Yarım saat sonra Hadımköy'ün küçük istasyonuna varmıştım. "Benim için at gönderildi mi?" diye sordum. "Hayır," yanıtını aldım istasyon şefinden, kendisi Macar'dı. "Bir binek hayvanı kiralayabilir miyim?" "Hayır," yanıtını aldım. "Albay H.'nin kaldığı köy buraya ne kadar uzaklıkta?" "On kilometre." "Yolun durumu nedir?" "Hiç yol yok aslında, atların kolanlarına dek gelen çamur var." "İstanbul'a ilk tren kaçta?" "Akşam yediden önce yok."

Tabiî ki dostum H. hakkında iyi şeyler geçmedi aklımdan. Bekleme odası bulunmayan bir tren istasyonunda tam on iki saat boyunca, hiçbir meşgale olmadan taban eskitmek pek iç açıcı bir iş değildi.

"Size tavsiyem," dedi istasyon şefi, "arkadaşımıza bir çocukla mesaj gönderin. At konusunda bir yanlış anlama olmuştur mutlaka. Çocuk birkaç saatte köye gidip gelir."

Fasulye sırığını andıran, fazla gelişmiş bir delikanlı, yazdığım mektubu götürmeye gönüllü oldu. Perişan haldeki pantalonunu çıplak baldırları görünene dek sıyırıp çizmelerini çıkartarak yola koyuldu. Birkaç dakika içinde derinliği en az yarım metre olan çamura bata çıka yürüdüğünü gördüm. Tilki avına çıkmış şişman bir kişi, adamları ve köpekleriyle birlikte aniden böyle bir alanda bulsa kendini, neye uğradığını şaşırırdı. Bedfordshire'daki tarlaların en ağır katmanlarının üst üste yığıldığını getirin gözünüzün önüne, yine de toprağın neye benzediğini anlayamazsınız. Bir işgal ordusu, İstanbul'a girmek için Edirne'den gelen demiryolunu kullanmaya kalkışır, Türkler de başkenti savunmak için Marmara Denizi üzerindeki Büyük Çekmece ile Karadeniz üzerindeki Karaburun arasında uzanan çizgiyi savunma hattı olarak belirlerlerse, toplarla yüklerin arazinin merkezine ulaştırılması inanılmaz güç olacaktır. Savunma birlikleri, savunma hattının gerisinde küçük bir ek demiryolu döşemek zorunda kalacaktır, aksi takdirde orduya destekte bulunamazlar.

İstasyon şefi gönderdiğim mesaja yanıt gelene dek oturup beklemem için kendi odasına davet etti beni. Sürekli ateşinin çıktığından, yörenin sağlıksız koşullarından yakınıyordu. Ge-

celeri uyuyamıyor, en çok da telgraf hattının hiç durmaksızın tık tık etmesinden çekiyormuş. Çok yoğun bir dönemmiş, sürekli mesaj geçiliyormuş.

"Mesajları daha geçilirken, seslerinden okuyabiliyorum," diye devam etti, "bütün gece o hiç durmaksızın çıkan tık tık, tık tık sesi adamı deli etmeye yeter de artar bile. Beynim ağrıyor. Bir sağa bir sola dönüyorum. Telgraf kutusunun üzerinde oturan şeytanlar görüyorum."

"Inanın bana efendim," diye ekledi, "Türkiye'de istasyon şefi olmak kadar insanı çabuk çökerten bir şey yoktur."

"Maaşınız ne kadar?" diye sordum.

"Yılda sadece 80 sterlin. Evlenmeye yetmez bu para," diye ekledi. "Eğer bir karım olsaydı daha kolay bir hayat yaşardım, ama buralarda hiç kadın yok. Sonunda kendimi telgraf direklerinden birine asacağım - burada daha fazla kalırsam, sonum bu olacak kesinlikle."

Bu sırada H.'nin arkadaşı Yüzbaşı F. adlı birinden mektup geldi. H. yerinde olmadığı için mektubumu açtığını, bana bir at gönderdiğini yazıyordu. At görülmeye değerdi doğrusu; düzgün omuzları yoktu, boyu olsa olsa on üç karıştı. Hayvana binip de üzengileri son deliğe geçirdiğimde ayağıma göre kısa kaldılar. Hemen kramp girdi ayağıma. Atı üzengileri kullanmadan sürünce de bacaklarım çamura batıyordu. İki arada bir derede kalmıştım - ya krampa ya da çamura katlanacaktım, seçimim çamurdan yana oldu.

Sonunda Albay H. ve arkadaşının kaldığı köye ulaştım. Ermeni bir uşak, beyinin denetim yapmaya gittiğini, birazdan döneceğini söyledi. Bana atı gönderen diğer subay da dışarıdaydı, ama yakında eve dönmesi bekleniyordu. Yaklaşık üç saat sonra her ikisi de geldi. H. karanlıkta yolunu kaybetmişti. Bir köpeğin saldırısına uğramıştı, vahşi hayvan çizmesine dişlerini geçirmişti ve H. ancak tabancasını kullanarak kurtarabilmişti kendisini. Bana at gönderilmesi için bir adama emir vermiş, ama asker Türkçe bilmediğinden talimatı yanlış anlamıştı.

Bulunduğumuz oda büyük değildi, yalnızca bir iki metre

kare kadardı. Başka oda olmadığından aynı odayı paylaşmak zorundaydık. Bana yerde yatmak düştü. Gün ağarırken kalktık, araziyi at sırtında dolaştık, birbiri ardına tepeler çıkıyordu karşımıza. Doğa bu tepeleri İstanbul'u savunmak için yaratmıştı sanki. Marmara Denizi ile Karadeniz arasındaki mesafe kırk kilometre kadardır.[1] Ancak, göl ve ırmaklarla kaplı her iki kanat da rahatlıkla gözetlenip korunabilir. Esas savaş alanının sınırları doğa özellikleri nedeniyle on beş-on altı kilometre kadar kısalacaktır, yine de cephe hakimiyeti kurmaya elverişli doğa şekilleri mevcuttur. Bataryaları her noktadan siper ateşi açabilecek şekilde yerleştirmek olanaklıdır. Elli bin güvenilir asker burada mevzilense dahi savunma yapmaları çok zor olacaktır.

Arkadaşım bu sefer beni önceki günkünden farklı bir hayvana bindirmişti. Kalıplı, güzel omuzlu, kısa bacaklı, kır donlu bir binek atıydı; üstüne bindiğim anda kaçmaya kalkıştı. Başını yakındaki bir tepeye doğru çevirip kalın çamurun içinde dörtnala koşturdum. Tepenin zirvesine varınca bile dizginleri zorlayarak şaşırttı beni. Belli ki iyi bir attı, onu satın almaya karar verdim. Sahibi köyde değildi, bunun üzerine eğer atı İstanbul'a gönderirse kendisine 10 sterlin ödeyeceğim haberini bıraktım - başkent piyasasındaki at fiyatlarını düşününce çok makul bir rakamdı.

Bu arada konuksever dostlarıma veda ettikten sonra istasyona yöneldim. Bir dizi telgraf direği bana rehberlik etti, gişeye geldiğimde treni yakalayacak zamanım vardı.

İpek tüccarının dostu bir tanıdık, akşam geç saatte ziyaretime geldi. Birlikte bir gazinoya gidip genç bir Fransız kızının her gece söylediği, Türklerin pek sevdiği bir şarkıyı dinlememiz teklifinde bulundu.

Gittiğimiz gazino, daha doğrusu müzikhol, türlü milletten erkeklerle dolu hoş bir yapıydı. Güzel Macar ve İtalyan kızları garsonluk yapıyor, her zamanki hallerinden daha heyecanlı olan müminlerin siparişlerini alarak koşuşturuyorlardı. Mü-

1 İstanbul'un savunması için bkz. Ek 16 ve 17.

minlerin çoğu, peygamberlerinin yasaklamasına rağmen, keyifle rakılarını yudumluyordu. Seyircilerin tüttürdüğü sigaralarla çubuklardan çıkan duman, ortalığı kaplamıştı. Masalara bakan kızlardan kimisi gerçekten çok alımlıydı. Hatta sonradan öğrendiğim kadarıyla, gazino sahibi, baş müşterisi Türklerin, gösteri kadar garson kızları da izlemek, onlarla laflamak amacıyla buraya geldiklerine inandığı için, çirkin kadınları işe almıyordu. Kızların arasında diğerlerinden daha güzel olanların mideleri zorlu bir deneyimden geçiyordu herhalde. Özellikle biri; iri kara gözlü, masum ifadeli, uzun boylu ve çok güzel bir İtalyan kızı pek revaçtaydı. Türkler, getirdiği rakıyı ya da kahveyi kendileriyle paylaşması için sürekli masalarına davet ediyorlardı kızı. Gösteri akşam sekizden gecenin ikisine dek sürüyordu. Kızın vücudunun bu tempoya dayanması şaşırtıcıydı. Bir fincan kahve siparişi verdim, kız kahveyi getirdiğinde, kendisinin ne içmeyi arzulayacağını sordum İtalyanca olarak. Kendisiyle ana dilinde konuşulunca kızın gözleri parladı.

"Hiçbir şey signore," dedi. "Türkler öyle sansalar da fıçı değilim ben; ama siz Türk değilsiniz. Maalesef Türkleri kızdırmak cüretini gösteremiyorum, çünkü patron bize maaş vermez. Elime tek geçen müşterilerden aldığım paralar. Korkunç bir hayat, signore. Çikolata, rakı ve bira. Sadece bir yudum alıyorum, durmadan bir yudum, iki yudum içmek zorundayım. Sonra limonata, kahve, mastika ve zaman zaman da sizin gibi beylerin ikram ettiği şampanya gelir. Tam bir bulamaç yani. "Zaman zaman ağrım sızım oluyor," diye devam etti, elbisesinin korsajını göstererek, "Ağlamak gelir içimden, ama masaları dolaşmak, gülümsemek, müşterilere hizmet etmek, onlarla birlikte içmek zorundayım - korkunç bir hayat. Ah bir Floransa'ya geri dönebilsem!"

Yakınımda oturan, kızı iştahla süzen bir Türk eliyle işaret etti.

"Gitmem gerek," dedi kız. "Patronun arkadaşıdır - onu kızdırmak istemem."

Az sonra adamın kadehinden bir tür punç yudumlamaktaydı. Dostum bakışımı yakalamıştı, güldü.

"Evet," dedi, "diğer karışımlara bir de punç ekliyor. Zavallı kızcağız, günün birinde için için yanmazsa şaşarım. Ama artık sessiz olalım! Ünlü şarkıcımız, Turco'larla* ilgili şarkısını okuyacak şimdi."

Uzun boylu, epey şişman bir Fransız kızı sahneye çıkmıştı. Uzun, siyah saç örgüleri sırtından aşağı iniyordu. Beyaz muslin elbisesinin önü çok uzundu, alev kırmızısı bir kuşak sarıyordu belini. Şarkı, Turco'ların kahramanlıklarını, Fransa uğruna nasıl da öldüklerini ve Fransa'nın onları nasıl bağrına bastığını anlatıyordu.

Kızın sesi güzeldi. Şarkının notaları müzikholün içinde yavaşça sona ererken Türkler, büyük bir heyecana kapıldılar. Kopan alkış sesleri binayı inletiyordu. Masama yakın oturan iki İngiliz vardı. Birisi gazete muhabirine benziyordu. Masanın üzerinde not defteri açıktı, deftere birşeyler karalıyordu. "Yurtsever bir şarkı," diye yorumda bulundu yanındaki arkadaşına, "tasvir yazısı için mükemmel bir malzeme -Fransızlarla Türkler arasındaki sevgi bağı- duydunuz işte Fransızların Türkleri sevdiğini söylüyor kadın." "Saçma," dedi arkadaşı, "Cezayir'deki Turco'ları anlatıyor şarkısında, Türkleri değil - tamamen yanlış konuyu kaleme aldınız." Gazete muhabirinin yüzünün rengi değişti bir an için, sonra "Hay Allah! Tabii! Cezayir, Türkiye değil elbette, ama önemi yok," diye mırıldandı. Ve yazmaya devam etti.

Dördüncü Bölüm

Ertesi sabah kapımın tıklatılmasıyla uyandım. İçeri giren, yeni işe aldığım uşağım Osman'dan başkası değildi.

"Efendi," dedi, "beş tane at getirdim size, bakasınız diye. Otele yakın büyük bir bahçede duruyorlar. Hepsi de muhteşem atlar. Çok çalışkanımdır ben," diye ekledi, "efendi yakında kendisi de anlayacak öyle olduğumu. Başka Türklere ben-

(*) Turco: Fransız ordusundaki Cezayir'li piyade erleri – ç.n.

zemem - çalışmayı severim. Atları bulabilmek için bütün İstanbul'un altını üstüne getirdim; çünkü duydum ki, efendinin acelesi varmış. Atları görmeye ne zaman giderler acaba?"

Yaklaşık yarım saat sonra bu çalışkan adamla birlikte Pera'nın fazla uzağında olmayan küçük bir arsaya gittim. Yüksek bir duvarla çevriliydi arsa, ortalığa saçılmış dağınık taşlardan burasının bir zamanlar mezarlık olduğunu anladım. Ancak ölülere diğer vatandaşları kadar saygı duymayan Osman'ın umurunda değildi burasının eskiden mezarlık olması.

"Bir dolu taş var," dedim.

"Daha iyi ya efendi," yanıtını aldım, "Kars yolunda bir dolu taşın üzerinden geçmek zorunda kalacağız; atlar ha şimdi, ha sonra taşlara rastlamış, fark etmez."

Binek atları, şaşı gözlü Türk sahiplerinin eşliğinde yularlarından çekilerek getirildiler. İngiliz standartlarına göre değerlendirildiklerinde pek yüzlerine bakılacak gibi değildiler, ama daha önceki yolculuklarımda Doğu'daki atlar hakkında her zaman dış görünüşlerinden yola çıkarak karar verilemeyeceğini öğrenmiştim. İngiliz uşağım Radford'dan, içlerinden en iyi görüneninc, boyu yaklaşık on dört karış olan genç yağız ata binmesini istedim. Çok cılızdı at, hiç doğru dürüst mısırla beslenmemişe benziyordu, ama bacakları dolgun ve sağlamdı. Tabanlarını düz basıyor, toynaklarının ucunda ilerlemiyordu. Hiç durmaksızın günlerce yürümesi gereken bir atın toynaklarının ucuna basarak gitmesi bir felâket olurdu. Radford tepeden tırnağa süzdü hayvanı.

"Aman efendim!" dedi. "Bu at hayatta taşıyamaz beni. Omuz yok ki bunda!"

"Boşver," diye karşılık verdim. "Bin de dene şunu."

Eyer falan yoktu, uşağım atın çıplak sırtına binmek zorunda kaldı. "Gayet güzel," diye ekledim, hayvan üzerindeki ağırlığı hiç zorlanmadan taşıyor gibiydi. "Eşkin sürerek bir tur attır bakalım."

Hayvancağız geme kuvvetle asılmaya başlamıştı; eğri büğrü taşların üzerinden, bu tür engellere alışık olduğunu gösterircesine atlıyordu.

"Geme asılıyor mu?" diye sordum.

"Asılmak mı, efendim? Kollarımı koparacak!"

Bu kadarı benim için yeterliydi, hayvanı satın almaya karar verdim; çünkü düzgün yürüyen, sırtında seksen kilo ağırlıkla geme asılabilen bir at, uzun yolculuk için hiç de fena sayılmazdı.

İncelemem için çıkartılan bir sonraki atın sırtına kilim vurulmuştu, böyle bir örtü yoktu diğer atların üzerinde.

"Bu nedir böyle?" diye sordum, kilimi göstererek.

"Efendi, üşütmesinden korktuğum için örttüm üzerine," karşılığını verdi atın sahibi.

"Boşver, kaldır kilimi. Atı alırken önce görmek isterim."

"Efendim adam sanıyor ki," diye araya girdi sadık uşağım, "onların evlenirken yaptığı gibi satın alacağız atları - yani yüzlerine bakmadan. Atın sırtı yaralı çıkarsa hiç şaşmam, efendim."

Uşağım haklıymış; atın üzerindeki örtüyü kaldırınca en az bir karış büyüklüğünde açık bir yara gördük.

"Sırtında yara var," dedim atın sahibine. "Götür onu."

"Sırtı yaralı! Evet doğru; çok yakında iyileşir. Efendi atı yine de isteyecektir; efendinin demin baktığı atın çok iyi dostudur - aynı yemlikten beslenirler. Efendi onu alsa iyi eder."

"Şu genç doru ata bin," dedim uşağıma, Türk'ün yorumuna kulak asmadan. Uşağım, tırıs giden atla önümden geçerken, bir hırıltı işittim, atın nefesiyle ilgili bir sorun olduğunu hemen anladım.

"Bu at soluğan," diye belirttim.

"Efendi, bir ses çıkarıyor ama, hem dolgun hem de kuvvetli bir at. Mükemmel yük beygiri olur bundan."

Atın başka bir kusuru yoktu. Eh, yavaş yürüyüş için soluğan atlar da diğer hayvanlar kadar iş görebilirdi. Atı satın almaya karar verdim; sahibine atın nefes alıp vermesi sağlıklı olmadığı için fiyatını epey düşürmesi gerektiğini söyledim.

"Fiyatını düşürmek mi!" dedi adam, şaşı gözünü hiddetle üzerime dikerek. "Olmaz efendi, biraz hırlıyor ama ne önemi var? İşe yarar bir at, İstanbul'da onu başkalarına kiralıyorum

ben, asla kör dilencileri ezmez. Yaklaştığını önceden uyarır, dilenciler sesini işitirler."

Bu arada iki at daha seçmiştim. İşin en zor faslına, dört ata ne kadar ödeyeceğime gelmiştik.

"Hepsi için ne kadar istiyorsun?" diye sordum.

"Ne kadar mı dedin efendi? Altmış lira (18 şilin karşılığı Türk parası) isterim, bir kuruş aşağı inmem. Hoş bu kadarı bile kurtarmıyor ya."

"Altmış lira mı! Yok devenin nalı!" diye karşılık verdim, ona bir Türk köylüsünün en kolay anlayabileceği dilde hitap etmeye çalışarak.

"Ah efendi!," dedi at simsarı, "paranın değerini biliyorsun. Sende çok akıl var, altmış liranın bu atlar için fazla olmadığını görecektir efendinin gözleri - hem altmış lira dediğin nedir ki? Efendinin cüzdanındaki altının yanında altmış kum tanesi gibi kalır bu para."

Göz göre göre kazıklanmayacaktım; cebimden çıkardığım kırk lirayı adama gösterdim.

"İşte," dedim, "ancak bu kadar veririm sana, atların da bu kadar eder zaten."

"Bakın hele! Kırk lira!" Yüzüne kızgın bir ifade takınmaya çalıştı adam, ama altını görünce dayanamadı. "Sadece kırk lira!"

"Evet," dedim, "eğer satmayacaksan ben de gidip başkasından alırım." Arkamı dönüp yürümeye başladım.

"Hayır Efendi, dur gitme!" diye bağırdı adam telaş içinde. "Kırk lira da - hadi kırk bir yapalım şunu - bir lira daha -bir tek lira- o da bahşiş olsun."

"Pekâlâ," deyip parayı eline saydım. Bu arada Türk uşağım Osman, yeni edindiğim mal varlığımı benim için yakınlarda bir yerde ayarladığı ahıra götürdü.

Daha sonra, akşam üzeri dostum H.'den bir mektup geçti elime. Kır atı mektubu getirenle birlikte İstanbul'a gönderdiğini, ama sahibinin hayvanı on altı liradan aşağıya satmayacağını yazıyordu. Hayvanı enikonu denediğim için teklifi kabul etmeye karar verdim. Böylelikle at ahırım tamamlanmış oldu.

Yolculuk için son hazırlıklar da kısa sürede yapıldı. Bütün atlara yeni nallar çakıldı ve o zaman anladım ki, Türk nalları, İngiltere'de kullandıklarımızdan çok farklıydı. Ortasında, bir şilinden büyük olmayan çok küçük bir delik bulunan, ince demir bir yuvarlıktı nal; bu sayede toynağın neredeyse tamamı metal tarafından korunuyordu.

Radford'la benim için iki İngiliz eyeri satın alındı, Osman'a Türk usulü bir eyer ve yük beygirlerine de iki semer bulundu. Heybeler, mısır ve yem torbaları, bir miktar çay, başkentten ayrıldıktan sonra bulmakta güçlük çekeceğimiz diğer gerekli erzak satın alındı.

Artık yola koyulmak için her şey hazırdı. Çeşitli arkadaşlarımla vedalaşmak üzere acele ettim. İçlerinden birini -İngiliz bir hanımefendiyi- ziyaretim esnasında tanıdık bir Rus uğradı, bir hastaneye yardım için para istemeye gelmişti. Anlaşılan bina, çeşitli kesimlerden hastalar için kullanılıyordu. Halihazırda Rus Elçiliği'nde görevli bir prens koğuşlardan birinde kalmaktaydı.

"Dün onu görmeye gittim," dedi ziyaretçi. "Kurumun sessizliğinden fena halde şikayetçi."

"Belki de hastane koridorunda laterna çalınsın istiyordur," dedi ev sahibem.

"Ben de aynı şeyi söyledim," dedi ziyaretçi hanım. "Ona kalsa çok geçmeden balo düzenler hastanede."

İngilizler, elçilik görevinde bulunan bir şahsın, ülkede züğürtlere tahsis edilmiş bir binada kaldığını öğrenince, hayrete düşerler; ama Rusya'da kimse böyle konular üzerinde durmaz, orada o kadar çok prens var ki. Daha yakın zamana kadar, bir prensi Moskova'daki Dusaux Oteli'nde ziyaretçilerin çizmelerini temizlerken görmek mümkündü.

Tarih 8 Aralık 1876, günlerden cumaydı. Denizcilerin, cuma günü limandan ayrılmak uğursuzdur şeklindeki inanışını asla ciddiye almamışımdır. Arkadaşlarımdan birkaçı, özellikle de Rum olanlar, ertesi gün hareket etmem için yalvardıkları halde ben, kader tanrıçalarını kızdırmayı göze alıp yolculuğuma hemen başlamaya karar verdim.

Hôtel Luxembourg'un sokağı, daha erken saatlerden itibaren serseri takımının istilasına uğramıştı. Gâvurun, Kars'a, Karadeniz ve Erzurum yerine, Üsküdar üzerinden karayoluyla gitmeye kalkışacak denli çılgın olduğu, tez vakitte yola çıkacağı söylentisi dolaşıyordu ortalıkta. Türk uşağım havadisi yaymıştı. Arkadaşlarıyla ailesi onu uğurlamaya gelmişlerdi. Bu esnada o, atlara eşyalarımızı yüklemekle meşguldü, ama ara ara hayranlık ve şaşkınlık içinde kendisini seyreden akrabalarına küçümseyen bakışlar atacak zamanı buluyordu. Sonunda her şey hazırdı. Osman'a yolculukta gerekirse diye küçük bir kılıç verip beline takmasını söyledim. Akraba kalabalığının heyecanı iyiden iyiye arttı. Yoldan geçerken duranlar, olup biteni büyük bir merakla izliyorlardı. "Osman'ın kılıcı var," dedi içlerinden biri. "Beline takıyor," dedi bir diğeri.

Küçük av tüfeğimi omuzuna asmasını istediğimde ise Osman'ın koltukları artık iyice kabarmıştı. Kalabalığın arasında duran küçük bir oğlan çocuğundan hafif bir nida yükseldi. Oğlan anında susturuldu ve bir heyecan dalgasının ortasında Pera'nın sokaklarından aşağı vurduk kendimizi.

Arkadaşlarımdan bazısı Hôtel Royal'de kalıyordu. Pencerelerinin önünden geçerken beni sert bir yolluk içmeye davet edip Türk'ün bardağını da tepeleme doldurdular. Ancak Osman'ı içki içmeye kandırmak olanaksızdı. Bu konuda diğer yurttaşlarından çok daha tutucuydu. Bardağını Radford'a uzattı. Radford Türk'ün bu dinî itikadından rahatsızlık duymadı, ne de olsa kendi payına bir yerine iki bardak içki düşmüştü. Derhal kadehini yuvarlayıp mutlu bir gülümsemeyle ayaksız bardağı arkadaşına geri verdi. Royal'deki arkadaşlarımla tokalaştım. Ve yolumuza devam ettik.

"Güle güle ahbap" diye seslendi arkamdan konuksever arkadaşlarım.

"Çok yakında tekrar görüşeceğiz," karşılığını verdim.

"İnşallah Hades'in* bu yakasında buluşuruz," dedi bir diğeri ve Galata'ya doğru sürdük atlarımızı.

(*) Hades: Mitolojide ölülerin ruhlarının bulunduğu yer – ç.n.

Tanıdık bir Rum beyefendi limana dek eşlik etti bana. Buraya vardığımızda Üsküdar'a giden geminin az önce kalktığını, bir sonrakinin kalkış vaktine ise en az üç saat olduğunu öğrendim. Planlarım altüst olmuştu. O gün içinde atları yaklaşık beş saat yürütmek niyetindeydim, ama gecikme nedeniyle ve yılın bu mevsiminde akşamlar kısa sürdüğünden Üsküdar'dan ayrılmadan önce karanlık basacaktı.

Vapur geldi. Güverteden kıyıya geniş bir iskele uzatıldı. Bir Türk beyine ait iki faytonla birtakım atlar vapura bindirildi. Sonra her ikisi de birer atı yularlarından çekerek Radford ve Osman bindi vapura. Genç kır atımla ben de peşlerinden bindim. Beyin faytonlarıyla hayvanları geminin başına, diğer atlar ise makine dairesine yakın bir yere yerleştirildi.

Deniz ördeklerin yüzdüğü küçük bir göl kadar durgundu. Osman'a göre, binek atlarımızı küpeştelere bağlamamız gerekiyordu. Beyin hayvanlarını seyisler tutuyordu yalnızca, arabaların yanında sessiz sakin duruyordu hayvanlar. Her şey yolunda görünüyordu. Atlar, büyükbaş hayvanlar ve diğer ticarî mallar için ayrılmış bölmenin üzerinde bulunan bir tür yüksek güverteye çıktım merdivenlerden. Burada birkaç Türk hanım oturuyordu. Bardaklarındaki suları yudumlamakla meşguldüler. Aralarından en yaşlıca duranının cebinde bir miktar şeker vardı; şekeri çıkarıp dikkatlice yanındakilerin bardaklarına sonra da kendi bardağına serpiştirdi. Peçe niyetine kullandıkları, incecik muslin kumaşın altından gayet net görülebiliyordu hanımların yüzleri. Hiç alımlı değillerdi, dokunaklı bir biçimde ifade yoksunuydular - yüzlerini görmek fırsatına sahip olduğum neredeyse bütün Türk kadınlarında gözlemlediğim bir kusurdu bu. Şaşmamak gerekiyordu buna. Bizzat Türklerden aldığım bilgiye göre, okuma yazma bilen kadın binde bir denecek kadar azdı. Kadınlar dedikoduyla, yemek yemekle geçiriyorlardı hayatlarını. Zihinsel melekeleri körelmişti. Ömürleri geçip gitsin diye yaşıyor, seviyesiz ve bedensel zevklerin peşinden sürükleniyorlardı. Türk ailesinin ev hayatı genelde mutsuzdu. Gözden düşen yaşlı eşler, hareme katılan daha genç ve güzel kadınlardan ölesiye nefret ediyorlardı.

Kendisinden daha güzel olan eşin faydalandığı ayrıcalıklardan mahrum bırakılmak, orta yaşlı eşi deliye döndürüyordu. Bunun üzerine kadın hareme katılan yeni eş hakkında beyine olmadık fitneliklerde bulunuyor, kıskanç koca da neye inanacağını şaşırıyordu. Sonuçta evin içi cehennem kazanına dönüyordu.

Anî bir patlama, peşinden bir tane, bir tane daha, beni daldığım düşüncelerden uyandırdı. Aşağılarda bir yerlerden korkunç bir gürültü geliyor, öfkeyle söylenen erkek sesleri duyuluyordu.

Ne olmuştu ki? Türk hanımlardan biri elindeki bardağı düşürüverdi, diğer yolcularınsa yüzleri bembeyaz oldu. General Ignatiev'in emriyle Müslümanları havaya uçurmak üzere konan bir torpil miydi bu, yoksa vapurun motorları mı patlamıştı?

Koşarak aşağı indim. Gözüme ilk çarpan, "Ubeydiye" adındaki -ona çok sevdiğim eski bir süvari atının adını vermiştim- yağız atın güvertenin zemininde yattığı, İngiliz uşağımın da hayvanın başında oturduğuydu. Osman kır atın yularını ucundan tutuyor, hayvansa beyin faytonunun yan panellerini tekmeliyordu. Çok şükür diğer atlar sakinliklerini korumuşlardı. Beyin uşakları, efendilerine ait faytonun panellerini kurtarmaya çalışmak yerine, öfkelerini binbir çeşit küfürle dile getiriyor, olay yerinden mümkün olduğunca uzak duruyorlardı.

"Hay Allah cezasını - !"

Tam beyin aracına daha fazla zarar gelmesin diye kır atın ön ayağını havaya kaldırmaya uğraşırken kulağıma çalınan, bariz Kelt aksanıyla bir bağırma dikkatimi çekti. Bağıran, bu vapurda görev yapan bir çarkçıydı.

"Ne oldu?" diye sordum.

"Ne mi oldu beyefendi? Orasını Allah bilir. Biz aşağıdaydık. Güvertede patlama oldu. Yukarı koştum hemen, şu kasadan duman çıkıyordu. Bütün atlar afallamış haldeydi."

Söz konusu kasa, avlanma amacıyla yanıma aldığım yaklaşık 500 adet fişekle doluydu.

"Radford, ne demek oluyor bütün bunlar?" diye sordum.

"Her şey şu yağız atın, Ubeydiye'nin başının altından çıktı,

efendim. Öyle kurnaz ki. Gemi harekete geçene dek sakindi, ne zaman ki çark kanatları dönmeye başladı, çifte atmaya baylayıp kır atı ürküttü. Bu Türk de," dedi Osman'ı göstererek, "hayvanlara göz kulak olmayıp çark mahfazalarının yanında namaz kılıyordu, kör olası adam! Ubeydiye semerini fırlatıp fişek kasasına bastı; fişeklerden bazısı patladı. Osman namaz kılmayı bırakıp sövmeye başladı, evet tek yaptığı bu oldu. Şu öteki atlara bakan Türkler de kıllarını kıpırdatmadılar. Ubeydiye dengesini kaybedip düştü, ben de onu sakinleştirmek için başının üstüne oturdum."

Çok şükür beyin faytonu dışında hiçbir şeye zarar gelmemişti. Ubeydiye'ye semer vurmak üzere davranmıştık ki, işimizi tamamlayamadan gemimiz Üsküdar'a vardı. Vapur limanda ancak birkaç dakika kalacaktı. Eşyalarımızı doğru dürüst toparlayacak zamanımız yoktu. Çoğu şeyi elde taşımak gerekti. Kıyıda bekleyen bir sürü aylak adam vardı. İçlerinden Osman'ı tanıyanlar, semeri ayarlamak üzere yardımımıza koştular, eşyaların semere nasıl bağlanması gerektiği hakkında fikir belirtiyordu her biri. Bu arada Osman, arkadaşlarına başına gelen korkunç kazayı anlatıyordu; o olmasa, vapur da yolcular da denizin dibini boylayacaktı. Beyin faytonu önümüzden geçti. Faytondaki uşaklar, efendilerinin yan panellerine verilen hasar nedeniyle öfkeyle söyleniyorlardı. Osman, Sakson diline çevrildiğinde Billingsgate'li bir balıkçı kadının bile tüylerini diken diken edecek bir küfür silsilesiyle karşılık verdi onlara. Kenarda duran seyirciler de küfür korosuna katıldılar. Hareket edebilecek hale gelmemiz biraz zamanı aldı.

Beşinci Bölüm

At sırtında kasabanın içinden geçerken akşam karanlığı hızla çöküyordu. Az sonra, Üsküdar'ın belli başlı özelliklerinden olan kirli, daracık yollarını, çamurlu sokaklarını geride bırakıp kırlara çıktık. Yol berbat bir haldeydi, alttaki taş tabakanın üzeri en az bir karış kalınlığında, kapkara çamurla kaplıydı. Ça-

mura batmamak için anayola paralel uzanan yüksek bir patika boyunca ilerledik. Osman'la Radford birer yük beygirini yularlarından çekerek yürütüyorlardı. Yaklaşık yarım saat sonra, öyle bir yere geldik ki, oradan itibaren yol, birkaç yüz metrelik dik bir yokuşa dönüşüyordu. Patika ise daha da dik bir yokuş haline gelmişti, çoğu bölümü yer yer aşağıdaki yolla birleşiyordu. Üsküdar mezarlığının yanından geçiyorduk. Türklerin son uykularını uyumak üzere yattığı yerleri belirten binlerce mezar taşı dört bir yana yayılmıştı. Etrafımızda derin bir sessizlik hüküm sürüyordu, sadece ölülerin mesken tuttuğu bir çölü andırıyordu mekân. Aniden arkamda bir gürültü işittim; sert bir nesneyi şiddetle tepen toynakların sesiydi. Etrafıma bakındım. Gözüme ilk ilişen şey, daha önce başımıza gelenlerin sorumlusu Ubeydiye'nin semerinin altına kaymış görüntüsü oldu. Üsküdar'da semerini tekrar bağlama telaşı içinde, atın yün iplikten göğüslüğü ile kolanı iyi ayarlanmamış, hatta doğru dürüst bağlanmamıştı bile. Semer ters dönmüştü; Ubeydiye ikinci kez fişek kasalarını, silah kutumu, şeker ve çay tenekelerini tepmenin tadını çıkartıyordu. Demir toynağı kutulardan birinin üzerine küt diye indi, toz şekerler savruluverdi kapkara çamurun içine. Silah kutusundan güm diye bir ses çıktı, bir başka yöne doğru havada daireler çizerek uçtu kutu. Allahtan fişek kasaları belli bir mesafeye yuvarlanmış, çılgına dönen hayvanın nallarının ulaşamayacağı bir noktada durmuştu. Osman bir an korkuya kapılıp hayvanın yularını serbest bırakmıştı; kendi bindiği attan inip Ubeydiye'nin başını yakalamaya çalıştı. Hiç de kolay bir iş değildi. Patika çok dardı, hatta tek bir atın yürüyebileceği kadar bile yer yok gibiydi. Yük hayvanına yetişebilmek için bir-iki metre aşağımızdaki anayola inmek, sonra da çamurlu, dik bayıra tırmanmak gerekiyordu.

Bu iş halledilirken ben, Osman'ın atına, yani soluğan ata yoz kulak oldum. Osman, binmek için bu atı seçmişti, çünkü hayvanın rahvan ya da sarsmadan yürüdüğünü söylüyordu. Bunu söylerken pantalonunu sıvazlamış, kendinden memnun bir edayla sırıtmıştı. Cildinin hassasiyetini, yolculuk boyunca incinmeyi istemediğini ima etmekti niyeti.

Ön taraftan gelen bir gürültü dikkatimi o yöne yöneltti. Radford'un yularından çekerek yürüttüğü at ürkmüş, kaçıp kurtulmak çabasıyla bayırın yarısına dek sürüklenmişti.

"Bırak gitsin!" diye seslendim uşağıma, bayırdan aşağı yuvarlanmasından korkarak.

Hayvan sırtüstü düştü. Böylelikle eşyalarımın geri kalanı da yapış yapış balçığa bulandı. Sırtüstü düşen hayvan biraz sarsılmıştı, ayağa kalkmaya yeltenmedi, bitap ve çaresiz, öylece uzandı kendi yarattığı keşmekeşin ortasında. Bu arada, topuklarına dolanmış eşyalarım yüzünden ödü kopan Ubeydiye bukağılarını fırlatıp atmıştı. Osman bayır tarafından yaklaşıp atın başını yakalamaya çalıştı. Ama boşunaydı. At birkaç metre kadar geriye sıçradı, sarsıldı, çifte attı, sonra da arkadaşı diğer atın yaptığı gibi bayır aşağı yuvarlandı. Düşünce bir yerine zarar gelmemişti, bacaklarının üzerinde dikilip paldır küldür koşmaya başladı anayolda - semeriyle daha önce taşıdığı her şey sağa sola saçılmıştı.

Güneş çoktan batmış, hava neredeyse kararmıştı. Osman'ın atını bırakıp, kaçan atın peşinden gittim dörtnala, ama faydasızdı, bir anda gözden kaybolmuştu. Bizimkilerin yanına dönüp eşyalarımı toplamaktan başka yapabileceğim bir şey yoktu.

"Kaderimiz kötü," dedi Osman. "Anasını sattığımın atı gitti, ne yaparsın? Allaha şükür efendinin bir yeri incinmedi." "Ben çok uğraştım," diye de ekledi.

"Hep senin yüzünden," dedim kızgınlıkla. "Kafanı kırsam yeridir. Üsküdar'da semeri atın sırtına iyice oturtman gerekirdi."

"Semer mi dedin efendi? Her şey o semer yüzünden geldi başımıza. Ata göre değildi."

"Ne diyor efendim?" diye sordu İngiliz uşağım.

"Ne mi söylüyor? Kör olası! Kabahat semerde diyor."

"Semerde mi? Hiç de değil. Hep o kör olası namazı yüzünden. Ne zaman yapılacak iş olsa, hemen dizlerinin üzerine çöküp başını yere vurmaya başlıyor. Bu namaz bayağı zor iş efendim, hiç de şaşmıyor. Sabah otelde namaz kılarken gördüm onu; vapurda da tekrarladı aynı şeyi - bakın efendim işte

yine kılıyor. Allah kahretsin, benim paltomun üzerinde diz çökmüş!" Uşağım bir telaş koşup secdeye kapanmış Müslüman'ın altından çekip aldı eşyasını.

Üsküdar'dan biraz uzaklaşmıştık. Gecelemeyi düşündüğüm Maltepe köyüne yaklaşık iki saatlik bir mesafedeydik. Osman'ı karabaya göndermeye karar verip yük beygiri olan bir hamal tutmasını istedim. Bu arada Radford'la ben, eşyalarımızın başında durabilirdik.

Hava iyice kararmıştı. Beyaz mezar taşları zorlukla seçilebiliyordu. İngiliz uşağımı yolun ortasındaki eşyaların üzerine oturup bırakıp çamurun içinde güç bela ilerleyerek mezarlığın daha temiz bir yerine gittim. Kırık taşlardan birine oturup Osman'ı beklemeye başladım. Az sonra hemen arkamda ayak sesleri işittim. Bulunduğum yer, pek tekin bir mekân olmadığından tüfeğime sarıldım, olası bir saldırıya hazırladım kendimi.

"Selamünaleyküm!" diye selamladı gelen kişi. Birkaç dakika sonra adamın mezar kazıcı ya da mezarlıktan sorumlu kişi olduğunu öğrendim. Evi ya da kulübesi fazla uzakta değildi, onunla gelip ateşini paylaşmaya davet etti beni. Eşyalarımı sahipsiz bırakmak yerinde olmayacağından kibarca geri çevirdim teklifini. Az sonra uzaktan duyulan toynak sesi, Osman'ın yaklaştığının habercisiydi. Yanında bir hamal vardı. Hamal yere düşen eşyaları hayvanının sırtına yükledi, en üste de kendisi oturdu.

"Üsküdar'a geri dönsek iyi ederiz efendi," dedi Osman. "Vakit geç. Önümüzdeki üç saat boyunca hiç köy olmayacak yolumuzun üzerinde. Üsküdar'da kalınacak iyi yerler var."

Geri dönmeyi kesinlikle istemiyordum. Osman'ın aptallığı yüzünden en az yarım gün kaybetmiştik. Maltepe'ye doğru devam edip geceyi orada geçirmeye karar verdim. Osman şafakta Üsküdar'a gidip kaybolan atı soruşturabilirdi.

"Bulabilecek misin atı?" diye sordum Türk'e.

"Bulmak mı dedin, efendi? Elbette bulacağım. Efendimin atını bulana dek ne yiyip içerim ne de uyurum." Osman ettiği lafı doğrularcasına, cebinden bir parça ekmek çıkarıp yemeye başladı.

"Hayrola," dedim, "atımı bulana dek ağzına bir lokma koymayacağını söylemiştin, ama daha şimdiden yemeye başladın."

"Gecenin soğuğunda boş mideyle dışarıda kalmak kötüdür. Efendinin atını yarın daha iyi arayabilirim. Allah kısmet ederse bulacağım atı," yanıtını verdi.

Yolculuğumuza kalın çamurun içinden ilerleyerek, hamalın rehberliğinde devam ettik. Ay çıkmıştı, soluk ışıkları yeryüzüne vuruyordu. Bir yığın eşyanın üzerine tüneyip oturan hamal ara ara tiz çığlıklar atıyordu. Aşırı yüklü atının yan taraflarında şaklayan kırbacın sesi işitiliyordu. Radford düşünceli bir halde geriden geliyordu atıyla. Kısa saplı, ahşap bir piponun canağı, yanan tütünün kızıl ateşiyle parlıyordu. Sanki hiçbir şey İngiliz uşağının keyfini kaçırmaya muktedir değildi. Ben Kars'a gidiyordum - eh o da gitmek zorundaydı; bir balona bineceğimi dahi söylesem, gıkını çıkarmaz eşlik ederdi bana. Keşke Britanya ordusunda onun gibi dört yüz bin adamımız olsaydı. Hiç soru sormayan, insanın dilediği yere gelen, gerektiğinde ölmeye hazır bir asker, ölçüp biçen, olasılıkları bir bir gözden geçiren, bazen de kaçıp giden eğitimli bir kişiden çok daha iyidir bence.

Uzakta bir ışık belirdi, derken bir ışık daha. At sırtında geçtiğimiz bataklık yerini yavaş yavaş daha sert bir toprağa bıraktı. Patika boyunca aralıklarla birkaç tane badanalı kulübe gördük. Az sonra bir köşeyi dönünce karşımıza büyük bir köy çıktı. Hamal, köyün orta yerinde, diğerlerinden ayrı duran bir evin önüne sürdü atını. Atından atlayıp yanıma geldi, inebilmem için üzengi kayışını tuttu. Bir hana gelmiştik. Mandalı kaldırınca, daha doğrusu mandal yerine kullanılan ip parçasını çekince hanın kapısı açıldı.

Büyükçe, alçak tavanlı bir odada buldum kendimi. Gözlerim odanın kalabalık ortamına alışır alışmaz, neredeyse bütün yerlerin askerlerce tutulduğunu gördüm. Odanın bir ucunda çatıya doğru yükselen, geniş, ahşap raflar vardı sıra sıra; bunlar bile tutulmuştu. Bir Müslüman'ın yüzünü ya da bedenini ezip geçmeden ayağımızı yere basmak olanaksızdı. Bu kadar

mandan yükselen koku dayanılacak gibi değildi. Mangal, yarım bir üçayağa oturan, yuvarlak demir bir tepsi, yanar halde kömürlerle doluydu; uyuyanlardan uzaklaştırılmak amacıyla bir taburenin üzerine yerleştirilmişti. Mavi, sülfürlü bir alev çıkıyordu. Kömür mangala konmadan önce iyice yakılmamıştı. İçerinin sağlıksız havasına zehirli dumanlar katılıyordu.

Altıncı Bölüm

Hanın sahibi olan Rum, boylu boyunca uzandığı yerden yavaşça doğruldu. Kırmızı külotlu çorabı andıran bir şey sarılıydı başına; bu giysi parçasının parmak ucu adamın sol omzundan sallanıyordu. Üstü başı pis, ufak tefek bir adamdı; alnının bir tarafında büyük bir yağ kisti vardı. Doğa onu alabildiğince çirkin yaratmıştı; bir fani de, yüzünün tam ortasında, bıçak darbesiyle yapıldığı açıkça görünen, kendi kendine kabuk bağlamış kocaman bir yara izi motifiyle katkıda bulunmuştu doğanın işlediği nakışa. Adamın yüzündeki yarayla yağ kisti, gündüzleri kurt sinekleri ile doluydu. Daha sonra sineklerin, han sahibinin süslü yüzüne özel bir sevgi beslediklerini gözlemledim.

"Ne istiyorsunuz?" diye sordu, Akdeniz ülkelerinde konuşulan ve İtalyanca, Fransızca, Yunanca ve İspanyolca karışımı, o kimliği belirsiz ticaret dili *lingua franca*'yı kullanarak.

"Yatacak yer istiyorum."

"Yatacak yer ha! Burada uyuyun işte," diyerek yavaşça az önceki yatış şekline döndü.

Bu sefer Osman başladı onunla konuşmaya. Ağlamaklı bir tonda benim kendisinin efendisi, cebimde kağıt değil altın taşıyan çok önemli bir kişi olduğumu, yatacak yere iyi para ödeyeceğimi söyledi. Rum, altın lafını duyar duymaz büyülendi.

"Altın ha!" dedi. "Altın ha! Görelim bakalım!"

Cebimden bir lira çıkarıp umursamaz bir edayla havaya fırlattım; para orada duran bir çömleğin içine düşüverdi. Rum, çömleğe düşen lirayı kapmak üzere elini uzattı ama Osman,

ondan daha atak davranıp parayı bana geri verdi.

"Bundan başka odam yok," dedi hancı canlı bir ifadeyle, "ama ahırım var. Ahırda yatsanıza. Atlar için ahır lazım size; efendi için de temiz saman çıkartırım."

Bu arada atlarımız dışarıdaki bir direğe bağlı duruyorlardı. Hem atlara hem de kendimize barınacak yer olur düşüncesiyle tam teklifini kabul etmek üzereydim ki, kapı açıldı. Karanlığın içinde tuhaf birisi belirdi.

"Onbaşı," dedi hancı, ezilip büzülen bir ses tonuyla. Derhal ayağa kalktı, sedirde uyuyan bir iki askeri tuttuğu gibi yere yuvarlayarak yeni gelen kişiye yer açtı. Başına fes takmış, kırmızı asker pantalonu ve kısa, sarı bir cüppe giyen tıknaz adam, geçip sedire oturdu, bana da yanına oturmamı işaret etti. Odadakiler artık iyice ayılmışlardı. Yara iziyle yağ kisti dışında, hancının tıpatıp kopyası küçük bir oğlan çocuğu derhal kahve pişirdi. Nefis kokulu içecek, önce onbaşıyla bana, daha sonra da Osman ile Radford'a ikram edildi. Radford'un başı hanın tavanına değdi değecekti.

Onbaşıya dönüp geceyi geçirecek yer arayan İngiliz bir seyyah olduğumu söyledim.

"İngiliz ha!" diye çığlık attı, ayağa fırlayarak saygıyla selamladı beni. "Efendi ben sizi İtalyan ya da bu Rum'un," hancıyı göstererek, "soydaşı falan sanmıştım. Benimle gelin efendim." Beni handan çıkarıp daha küçük bir binaya götürdü. Burası askerî bir karakol olmalıydı, zira alt kattaki odada on askerle duvardaki bir rafa asılmış birtakım tüfekler ve askerî teçhizat vardı. Sallanan birkaç basamaktan inerek küçük bir hole girdim. Yaklaşık üç metrekarelik bir yerdi burası. Duvardaki düz ahşap çıkıntı dışında hiçbir mobilya yoktu.

"Burası benim odam," dedi onbaşı. "Siz ve öteki İngiliz burada yatabilirsiniz. Ben aşağı katta diğerleriyle birlikte uyurum." Sonra iki battaniye getirip ahşap çıkıntının üzerine bıraktı, asker selamı verip çekildi.

"Garip bir oda efendim," dedi Radford etrafına bakınarak. "Yine de aşağıdaki delikten daha iyi. Ben burada mı yoksa ahırda mı yatayım efendim?"

"Yerde," diye karşılık verdim. "Gidip atlara bir bak, sonra da bir iki kilim getir."

Şafak vakti Osman, kayıp atı aramak üzere Üsküdar'a doğru yola koyuldu. Birkaç saat sonra silahımı alıp köyün yakınlarındaki bataklıkta çulluk bulabilir miyim diye bakmaya gittim. Akşam altı sularında Osman geri döndü. Kayıp Ubeydiye'den haber alamadığı, asık yüzünden kolayca anlaşılıyordu.

"At gitti, Efendi!" dedi. "Civardaki bütün çiftlik evlerini dolaştım. Kısa kuyruklu, iğdiş edilmiş yağız bir binek atı gören olmamış. Allahtan yola çıkmadan önce bütün atların kuyruklarını kısa kesmişim; bizim hayvan civardakilerden farklı olduğundan kolayca ayırt edilebilecek."

"Üsküdar paşasına da gittim," diye ekledi; "atın aranması için kolluk kuvvetlerine emir verdi. At bulununca efendinin peşinden trenle İzmit'e gönderilecek."

Gitti; bu kelimeden nefret etmeye başlamıştım. Daha sonra, mesela çayımız çalındığında Osman hiç şaşmadan gitti diyecekti bana. Türkiye'deki bir seyyahın ilk duyduğu, bütün yolculuğu boyunca hep hatırlatıldığı bir kelimeydi bu. Yeni bir yük atı kiralayıp şafakta hareket etme emri vermekten başka çarem yoktu.

Maltepe'den ayrılmadan birkaç dakika önce onbaşıya uğrayıp bana yatacak yer sağladığı için eline bir mecidiye tutuşturdum. Yanımızda birkaç asker vardı. Abartılı bir kibarlıkla hediyemi reddederek onun evinin benim evim olduğunu, bütün yabancıların yuvasına her zaman hoşgeldiğini ekledi sözlerine. Ancak, birkaç dakika sonra, yalnız olduğum bir anda yanıma geldi, "Efendi kimse bize bakmıyor, hediyenizi kabul edebilirim," dedi avucunu açarak. İnsan yaradılışı bütün ülkelerde birbirine çok benziyor. Onbaşının askerlerin önündeki davranışı, demiryolları müdürünün önünde bahşiş verilen bir gar hamalınınkini hatırlatıyordu her bakımdan.

Çok güzel bir kırlık alandan geçiyorduk. Yolumuz bir ovanın üzerindeydi. Dalga dalga uzanan tepelerle sarılıydı ova. Panjurlu güzel villalar tepelerin doruklarını süslüyordu. Diklesen bayırlar, silme üzüm bağlarıyla, incir ve diğer meyve

ağaçlarıyla kaplıydı. Birkaç saat sonra patika çok kötüleşti. Yarı yarıya silinmiş derin tekerlek izlerinden geçtik, atların bacaklarının kırılmasından korktuğumuz için çok dikkatli ilerlemek zorundaydık.

Dik bir bayıra tırmandık, ta uzaklarda, İzmit Körfezi'nde pamuk pamuk karlarla kaplı, huni şeklinde tepeler görülüyor.

Patikamız bir kavis yaptı. Deniz kıyısı boyunca sürdük atlarımızı. Demiryolu, kâh eğri büğrü demir parçaları şeklinde yükselerek, kâh tamamen gözden yiterek ve sonra uzaklarda, masmavi denizle neredeyse aynı seviyede yeniden belirerek uzanıyordu patikanın yanı sıra. Denizin yüzeyinde en ufak bir kıpırtı yoktu, dibe baktığımızda renkli kayalarla taşlar ilişiyordu gözümüze. Engebeli sarp kayalardan çelenk misali, alacalı deniz yosunları sarkmaktaydı.

Güneş ışınları kuvvetli ve yakıcıydı. Aralık ayı olmasına rağmen, âdeta bir temmuz gününün göz kamaştırıcı parlaklığı vardı havada. Bir tepenin doruğuna vardığımızda, Osman attan inip öğlen yemeği molası vermemizi önerince üzülmedim.

"Dört dörtlük bir yer efendi," yorumunu yaptı Osman. "Hem kaynak suyu hem mağara hem de yakacak odun var. Heybelerden birine Gürcü karısı gibi tombul bir kaz koymuştum. Kardeşim," dedi Radford'u göstererek, "kazı pişirir. Midelerimiz şimdi zil çalıyor ama, birazdan bayram edecek."

O önde, biz arkada, kayanın içinde oyuk benzeri bir şeye girdik. Ateş yakıldı. Osman'ın hayran kaldığı kaz, çok geçmeden közlerin üzerinde ağır ağır pişiyordu.

İzlediğimiz yol, az sonra eskisinden daha kötüleşti. Derin, daracık derelerin üzerine kurulu birkaç ahşap köprüden geçmek gerekiyordu. Yer yer karşımıza çıkan, bir karış büyüklüğündeki deliklerden aşağımızda çağıldayan suyu görebiliyorduk. Sonra, kimi yerlerde atların kolanlarına dek gelen su birikintilerini aştık. Hamal önden gidiyor, dikkatle ilerliyordu. Yolun kenarları boyunca iki hendek uzanıyordu. Bol miktarda yağmur yağmıştı. Atlarımızdan biri kazara yanlış bir adım atsa ya da çamura saplansa, binicisi kendini en az bir buçuk metre derinliğindeki suyun içinde bulurdu.

İzmit'e, tarih öncesi çağların Nikomedya'sına yaklaşıyorduk. Yorgun hayvanlarımız şehre yaklaştığımızın farkında gibiydiler; adımlarını hızlandırdılar. Çok kısa bir süre sonra şehre girdik. Zaptiye amirine İngiliz bir seyyahın yakında İzmit'e geleceğini söylemesi, şehirde otel bulunmadığından gece kalabileceğimiz bir yer ayarlamasını rica etmesi için önceden haberci göndermiştim.

Şehrin girişinde bir zaptiye yani bir jandarma karşıladı beni. Önden giderek bizi, bir Rum'un işlettiği eve götürdü. Avrupaî tarzda döşenmiş, temiz pak iki odayla karşılaştım burada. Zaptiye bir emrimin olup olmadığını sorduktan sonra, paşaya sağ salim vardığımı bildireceğini söyleyerek odadan çıktı.

Ertesi sabah, İzmit telgraf dairesi müdürü ziyaretime geldi. Fransızca bilen bir Ermeni'ydi. İstanbul'da aldığım, İzmit'in Hıristiyan eşrafına hitaben yazılmış takdim mektubunu gösterince hemen çenesi açıldı. Türklerin yanlış yönetimi yüzünden haksızlığa uğradığını düşündüğü bir Ermeni'nin yaşadığı üzüntü verici olayı anlatmaya koyuldu. Anlaşılan, söz konusu kişi, bir Türk'ten borç para almış, karısının küpeleriyle kolyesini de borcuna teminat olarak vermişti. Borçlanma için gerekli düzenlemeler, olayı bana aktaran kişinin şahitliğinde yapılmıştı. "Ancak şimdi," diye devam etti, "hikâyenin esas yerine geldik. Türk öldü. Borcunu adamın mirasçılarına ödeyen Ermeni, karısının kolyesiyle küpelerini geri istedi. Ama Türk'ün ailesi bunları geri vermeye yanaşmadı. Ermeni, kadıya başvurdu. Kadı adaleti yerine getirmedi, çünkü bir Türk'ün şahitliğine karşılık bir Hıristiyan'ın ifadesi söz konusuydu; bu tür durumlarda bir Ermeni'nin şahitliği asla dikkate alınmaz. Ancak," diye ekledi konuşmacı, "İstanbul'daki yetkililere telgraf çektim. Adaletin yerini bulması için derhal emir geldi."

Daha sonra şehri dolaştım. Yarımay şeklinde kurulmuş olan şehir, kıyı boyunca uzanan tepelerin üzerinde yükselir. Yukarılara doğru uzanan evler, kuş misali tünemişlerdir ücra köşelere. Bir tanesi kartal yuvası gibi tek başına dururken, diğerleri çok daha yukarılardadır. Evler inşa edilirken hiçbir düzen gözetilmemişti. Her türlü şekil ve üsluba rastlamak mümkündür.

Çoğu, İsviçre'nin dağ evlerini andırır. Ahşap duvarları binbir renkle parlar.

O gün çamaşır günüydü anlaşılan. Her pencere kenarında Türklerin ve Hıristiyanların iç çamaşırlarıyla gömlekleri asılıydı. Gökkuşağının tüm renklerini içeren giysiler, genel görünüme daha da fazla bir ışık katıyordu. Güzel inşa edilmiş, birkaç taş bina vardı - içlerinden biri paşanın konağıydı. Bu resmî görevliye akşam üzeri uğradım. Uzun boylu, yakışıklı bir adamdı, boyu 1,80'in epey üzerindeydi. Ziyaretim sırasında odada bulunan diğer hemşerileri gibi yerde bağdaş kurmamıştı, aksine Avrupaî oturma tarzıyla bir kanapede oturuyordu. Fransızca'yı ve aynı zamanda, Odesa'daki Osmanlı Konsolosluğu'nda geçirdiği yıllar sayesinde Rusça'yı mükemmel konuşuyordu. Rusya'da geçirdiği yıllar, bütün kalbiyle nefret ettiği çarın uyruklarına karşı en ufak bir sevgi kıpırtısı uyandırmamıştı kendisinde.

"Sizin nazırımız, Mr. Gladstone, biz zavallı Türklerden, tıpkı Ruslar kadar nefret ediyor," yorumunda bulundu paşa.

"Mr. Gladstone nazır değil," diye belirttim, "İngiltere'de mutlak iktidar sahibi değil. Hem vatandaşlarımın çoğu, milletinize duydukları sempatiyi zaten dile getirmiştir."

"Evet," dedi paşa, "doğru söylüyorsunuz, yaralı askerlerimize ilaç yardımı yaptılar. Gladstone, şu liberal diye adlandırdıklarınızdan, öyle değil mi?"

"Liberal Parti'nin liderlerinden biridir kendisi, şimdiki hükümet tarafından azledilene dek de partinin başkanıydı."

"Tabiî! Şimdi hatırladım," dedi paşa. "İngiliz halkına belirli saatlerden sonra içki içmemelerini söylemiş, papazlarımızla tartışmaya girmişti. Gazetelerden okudum hepsini. Kendisini "liberal" addeden birisi için tuhaf bir tavır sergiliyormuş gibi geldi bana. Parlamentoda çok dostu var mı?"

"Evet ama, eskisi kadar çok değil. Doğu sorunu konusundaki tavrı, en nüfuzlu yandaşlarından bazılarını yitirmesine yol açtı."

"Her halükârda, eğer savaş çıkarsa müttefik oluruz inşallah."

"İnşallah öyle olur," karşılığını verdim, dindar bir edayla.

"Aslında," diye devam etti, "bizler, Avrupalıların düşündüklerinden çok daha güçlüyüz. 700.000 kişilik bir ordu çıkartabiliriz savaş meydanına."

"Allaha çok şükür!" diye araya girdi, yerdeki halının üzerinde bağdaş kurmuş, düşünceli bir edayla beyaz sakalını sıvazlayan yaşlıca bir Türk.

"İngiltere'deki insanlar niye bizden böylesine nefret ediyorlar?" diye sordu paşa.

"Kısmen Bulgaristan'daki başıbozuk askerlerinizin aşırıya kaçmaları nedeniyle, ama aslında borçlarınızı ödemeyeceğinizi ilan ettiğiniz için. Borç para verip sonra da hiç faiz alamamak hoşunuza gider miydi?"

Paşa güldü.

"Evet haklısınız. Vahim bir hataydı. Ama hep Rusya'nın suçu. Hersek'teki ayaklanmayı, onların ajanları çıkarttı. Rus resmî görevliler, Sultan Abdülaziz'i müsrif davranmaya teşvik etmişlerdi. Devletin iflasını ilan etmesinin baş sorumlusu onlardır. Bu durumun İngiltere nezdindeki saygınlığımızı sarsacağını düşündüler, düşüncelerinde de haklı çıktılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir zenginlik var," diye devam etti. "Savaş çıkma tehlikesi olmasaydı, faizin bir kısmını şimdi ödeyebilirdik, ama Rusya bizi rahat bırakmıyor ki. Onların yüzünden büyük bir orduyu beslemek zorunda kalıyoruz. Rus ajanlar Hıristiyan katliamlarına yol açıyorlar, tüm dünyayı bize düşman hale getiriyorlar."[1]

"Eğer savaş çıkarsa, inşallah bütün Rusların boğazlarını keseriz," diye araya girdi, halının üzerindeki yaşlı beyefendi.

"İnşallah!" diye haykırdı diğerleri.

Artık kahveyle tütün çubuğu ikramına geçilmiş, görüşmem sona ermişti. Paşa, kaçak atımdan haber çıkıp çıkmadığını soruşturmak üzere Üsküdar'a telgraf çekilmesini emretme kibarlığını gösterdi.

---

1 Paşanın bu sözleri, Ek 4 ve 5'te sunulan iki resmî raporla bir noktaya kadar doğrulanıyor.

Yedinci Bölüm

Akşam Ermeni bir piskoposu ziyaret ettim. Şehrin Hıristiyan mahallesinde -diğer birçok Türk şehrinde olduğu gibi, İzmit'te de Türklerle Ermeniler ayrı mahallelerde oturuyorlardı- tuhaf bir güzelliğe sahip, eski tarz bir evde oturuyordu piskopos. Gümüş bir tepsinin içinde yiyecekler getirildi, küçük gümüş kaplarda değişik türden reçeller ikram edildi. Konuğun bir kaşık dolusu reçeli yutup üstüne bir bardak su içmesi âdettendi. Ekonomik bir yiyecektir bu, çok az miktarda bir reçel bütün ziyaret boyunca idare eder.

"Nasıl buldunuz?" diye sordu orada bulunanlardan biri.

"Çok güzel," karşılığını verdim, ağzımda, beni çocukluk günlerime, yaşlı bakıcımın hazırladığı toz halindeki gri karışımlara götüren o tatla, "hem de çok."

"Konuklarımızı hep böyle ağırlarız," dedi yaşlı bir Ermeni, abartılı bir gururla. "Milletimize özgü bir âdettir."

Bu noktada sohbet dönüp dolaşıp İzmit'teki Türklere geldi. Kimi Türk resmî görevliler hakkında, Ermenilerin bile olumlu konuştuğunu duymak güzeldi.

"Buranın zaptiye amiri mükemmel bir insandır," diye yorumda bulundu birisi. "Bizden biri, ramazanda sokakta sigara içiyormuş, bir Müslüman yanına gelip sopayla vurmuş adama. O esnada yoldan geçen zaptiye amiri olayı görmüş. Yaklaşıp "Neden dövüyorsun adamı?" diye sormuş Müslüman'a. "Ramazanda sigara içiyordu da ondan." "Sigarayı senin gözüne mi soktu?" "Hayır." "Öyleyse onu dövmeye hakkın yoktu. Hapse girip ileride daha edepli davranmayı öğreneceksin."

"Evet," dedi konuklardan bir diğeri, "Türk gazetelerinde hadiseye yer verildi, memurun davranışından büyük övgüyle söz edildi."

"Türk hükümeti o kadar da kötü değil," yorumunda bulundu üçüncü bir beyefendi. "Bütün imparatorlukta adaletin eşit dağıtılmasını arzu ediyorlar; ancak kadılar, bir Hıristiyan'ın verdiği ifadeyi delil kabul etmedikleri sürece bir nebze dahi huzura kavuşmamız çok zor."

"Ne de olsa," diye devam etti, "bu konu, Türk görevliler tarafından kötüye kullanılmakta. Kuran'da Hıristiyan bir şahidin verdiği ifadenin delil kabul edilmesi gerektiği yazılı, ama günümüzde Müslümanların çoğu Kuran'ı unutmuş durumdadır."

Akşam Üsküdar paşasından telgraf geldi. Atımdan herhangi bir haber çıkmadığı, hayvanın bulunur bulunmaz peşimden gönderileceği yazıyordu. Faydasızdı. İzmit'ten sonra demiryolu yoktu ve ben ertesi sabah yola koyulmak niyetindeydim. Sonuçta, İngiliz Elçiliği'ndeki bir dostuma yazıp eğer at bulunursa İstanbul'daki pazarda satılmasını istedim. Bu arada Osman'ı, İzmit'e yaklaşık otuz kilometre uzaklıkta, Ankara yolu üzerinde küçük bir köy olan Sapanca'ya kadar eşyalarımı taşıyacak bir posta atı kiralamaya gönderdim. Tam İzmit'ten çıkmak üzereyken iki zaptiye (atlı polis) yanımıza geldi. Paşa, Sapanca'ya dek bana eşlik etmelerini emretmişti. Açık mavi ceketleri, kırmızı pantalonları ve püsküllü uzun çizmeleriyle bavağı sıktılar. Her ikisi de göğüslerinden çapraz geçirerek omuzlarına astıkları birer mükerrer ateşli tüfek taşıyordu. Bellerini saran kırmızı kuşakların içine tabancalar sokmuşlardı. İnsanın elini koruyacak kabzası bulunmayan kısa palalar sallanıyordu kılıç kayışlarından.

Ateşli silahlar bakımından her türlü çağdaş donanımı benimseyen Türk askerî otoritelerinin, kılıç yapımı konusunda hâlâ bu kadar geri kalmış olmaları şaşırtıcıydı. Kabzasız Türk kılıcı kuşanmış bir süvarinin, bizim kullandığımız silahlardan birine sahip bir ağır süvariyle göğüs göğüse mücadeleyi kazanma şansı çok zayıftı.

Sapanca istikametinde yarım saat kadar at sırtında yol almıştık ki, yük atlarından birini yularından çeken Radford, Osman'a döndü,

"Posta atını ne yaptın?" diye sordu.

Türk soruyu anlamamıştı. Cümle kendisine çevrilince;

"Hayvan ön taralta, zaptiyenin yanında," karşılığını verdi.

Bir Türk'ün ettiği lafı her zaman doğrulamak gerektiğinden atımı öne doğru tırıs sürüp bir bakmaya karar verdim. Zaptiyeler atı görmemişlerdi. Osman eşyaları ata yükledikten sonra,

tıpkı İrlandalıların domuzlara yaptığı gibi, bizden önde yürüsün diye hayvanı salıvermişti. Hepimiz ayrı yönlere dağıldık. Nihayet, iki saatlik bir aramadan sonra, atı bir hanın yanında bağlı vaziyette bulduk. Atı başıboş dolaşırken gören yaşlı bir kadın onu direğe bağlamıştı.

Daha önce gördüklerimden çok daha kötü bir hal almıştı yol. Çoğu yerde neredeyse bir metre kalınlığında çamur vardı. Atların kolanlarına dek geliyordu çamur. Çok güç ilerleyebiliyorduk.

Derken patikanın üzerinde bir çukur çıktı karşımıza. Dört öküzün çektiği bir araba yolda kalmıştı. Çamurun içinden yalnızca boynuları ve omuzları görünen öküzler acılı bir ifadeyle önlerine bakıyorlardı. İki sürücü, pantalonlarını ve donlarını çıkartmış, gömleklerinin kollarını koltukaltlarına dek sıvamış halde kapkara balçığın içinde güç bela hareket ediyor, ellerindeki üvendirelerle öküzleri dürterek ilerletmeye çalışıyorlardı.

Ağır ağır dönen tekerleklerden gıcırtılı bir ses çıkıyordu. Dört öküz de tam kuvvet asılıyordu ama çabaları boşunaydı. Bir tanesi arabayı hafifçe yana çekti, anında devrilip yarı yarıya batağa gömüldü. Küçücük iki kırmızı fesin ve kolları sıyrılmış gömleklerinin dışında çırılçıplak olan iki adamın görüntüsü hayli acıklıydı. Fazla etli butlu değillerdi; bel hizasına dek gelen çamur tabakası sayesinde kabartma resim gibi açıkça seçilebiliyordu kaburga ve kürek kemikleri. Zavallı adamlardan biri, çamura bata çıka bize doğru geldi, tütün çubuğunu yakmak için ateş rica etti Osman'dan. Daha kederli görünmek mümkünse - işte öyle görüneni, çubuğu olmadığı için ağlamaklı bir sesle sigara istedi.

"Efendi," dedi Osman, "berbat bir yer. Devrilebiliriz. Atlarımız çamurdan geçemez. En iyisi, İzmit'e dönüp çamur katılaşana dek bekleyelim."

"Hayır, devam et. Öküzlerin yürüyemediği yerlerden atlar yürüyebilir."

Osman'ın yüzü kireç gibi bembeyaz oldu. Önümden sürüyordu atını, batağın derinliğini öğrenmek üzere keşfe gönderilmek fikrinden hiç mi hiç hoşlanmamıştı.

"Zavallı mahluk," dedi Radford küçümseyen bir edayla, "başka ne beklenir bu adamlardan efendim? Ağızlarına bir damla bira koymazlar. Şaraba burun kıvırırlar. Osman'ın damarlarında akan kanın, hendekte biriken sudan hiç farkı olmadığına bir pound'una bahse girerim."

Yolun öteki ucuna çıktığımızda heybelerimiz baştan aşağı çamura bulanmıştı. Osman atıyla yanıma geldi, bizlere güvenlikli bir biçimde rehberlik etmesiyle övündü.

"Yüzün bembeyazdı ama," dedim.

"Doğru söylersin efendi, bütün kanım çekildi sanki. Ama kendimi düşünmekten değil, efendiyi düşünmekten. Ya boğulursa diye geçirdim içimden. Osman'ın canı size feda olsun."

Hepsi hoşa gidecek sözlerdi, ancak bu sözleri doğru tartmayı öğrenmeme yetecek kadar sık bulunmuştum Doğu'da. Osman'ın cesareti bir şekilde sınansa, bu dünyadaki varlığını, öbür dünyada kendisine vaat edilecek bir milyon huriye asla değişmeyeceğinden adım gibi emindim.

Her halükârda, diğer bütün insanlardan farklı davranmış olmazdı. Son Don Carlos Savaşı'nda bir papazla ilgili bir hikâye dinlediğimi hatırlıyorum. Papaz, çıkması beklenen meydan savaşının öncesinde taburundaki askerlere hitaben konuşmuş, ertesi günkü çarpışmada şehit düşenlerin cennette Nuestro Senor'la aynı sofrayı paylaşacaklarını söylemişti. Ertesi gün gelip çatmış, meydan savaşı kıyasıya geçmiş, Carlosçular yenilmişti ilk kaçanlar papazın taburu olmuş, cüppesinin eteklerini topladığı gibi bacaklarının elverdiği denli hızlı koşan din adamı da bizzat başı çekmişti. Bir asker muhterem beyefendinin omuzuna dokunup şöyle demiş: "Peder, bize bugünkü savaşta şehit düşenlerin cennette akşam yemeği yiyeceklerini söylemiştiniz ama siz kaçıyorsunuz." "Evladım," diye yanıtlamış papaz soluk soluğa, "ben -ben akşamları hiç yemek yemem - hazımsızlık var da bende- sırf öğlenleri yerim." İngiltere'de kimileri, ilahî takdir öğretisinin, Türk askerlerini ölüme karşı kayıtsız kıldığını düşünürler. Birkaç istisna için bunda doğruluk payı olabilir, ama genelde, hem Türkler hem de Hıristiyanlar, o dehşet verici tecrübeden son derece nefret ederler.

Yol daha bir sertleşmişti. İleride, Bulgaristan'dan dönen başıbozuklara rastladık. Çoğu Çerkez'di ve içlerinden biri Rusça biliyordu. Yurda dönmesi emredildiği için çok kızgındı; parlak çelik ucu en az 30 santim olan uzun mızrağını sallayarak birkaç tane Rus gâvurunun daha karnını deşmek fırsatından mahrum bırakılmasına hayıflanıyordu.

"Çok kadın öldürdünüz mü?" diye sordum.

"Ölenlerin arasında kadınlar da vardı," diye yanıtladı. "Yazık oldu tabiî. Biz de üzüldük, ama ne yapsındı ki adamlarımız? Ruslar, bazılarının analarının, kızkardeşlerinin ırzına geçip sonra da doğramışlar."

"Sizin akrabalarımızdan hiç bu şekilde öldürülenler oldu mu?" diye sordum.

"Hayır ama, daha geçenlerde, Gümni'ye fazla uzak olmayan bir köyde, korkunç kötülükler yapıldı, pek çok kadın ve çocuk katledildi, sırf Rusya'yı terk edip Türkiye'ye gelmek istedikleri için."

"Eğer benim anamı ya da kızkardeşimi öldürselerdi, nasıl intikam alacağımı tam bilemezdim," diye devam etti. "Ödlek Ruslar bize yol gösterdiler."

Başıbozukların giysilerinde hiçbir benzerlik yoktu. Herkes keyfine göre giyinmişti; bellerine sardıkları geniş kuşaklara çok sayıda tabancayla hançer sıkıştırılmıştı. Ateşli silahlarsa en ilkellerindendi; kimi adamların üzerinde Tower Kalesi'ne özgü eski tarz tüfeklerden vardı; kiminde ise, mekanizmaları çakmaklıdan darbeliye dönüştürülmüş çift namlululardı. Atlar, ağır işlere koşulacak sağlamlıkta görünüyordu; genelde bacak boyları on dört karıştan fazla değildi; gür ve kaba kılları bana, Don yakınlarında gördüğüm Kazak atlarını hatırlattı biraz.

Sapanca'ya yaklaştıkça manzara güzelleşiyor. Daha önce geçtiğimiz düz arazinin bitiminde yüksek dağlar başlıyor. Batı tarafındaki görüş hizamızın sınırını çiziyor dağlar. Sol tarafımda geniş bir göl var. Neredeyse ayaklarımızın dibinde uzanan bir ayna gibi. Berrak suya doğru inen bayırlar rengârenk otlarla, çalılarla örtülü. Leicestershire'lı bir çiftçinin kıskançlıktan ağzını sulandıracak denli yemyeşil, dönümlerce uzanan verim-

lı topraklarla çepeçevre sarılıdır Sapanca. Atlarımızı köyün içine sürüyoruz. Çoğu kerpiç, yaklaşık iki yüz evin bulunduğu bir köy burası. Güç bela gece kalacak bir yer buluyorum.

Şafak sökmeden çok önce atlarımızın sırtındaydık. Yolumuz dağ geçitlerinin arasından kıvrılarak ilerliyordu. Devasa sis bulutları, gölün yüzeyinden ağır ağır yükseliyor, göğe doğru süzülüyor ve ufuk çizgisinde buzdağlarını andırıyordu. Demiryolu inşaatı için hazırlıkların başlatıldığı bir yerden geçmekteydik. Yarısı tamamlanmış bir toprak setin kenarında kıvrılmış uyuyan insanlar vardı. Öğrendiğime göre iki yıldır hiçbir çalışma yapılmıyormuş. Ankara'ya kadar giden bir demiryolu döşenecekmiş aslında. Konuyla ilgili yönelttiğim her soruya, "Para yok," yanıtını aldım.

Az sonra, Ankara'ya giden, çay yüklü bir katır kervanıyla karşılaştık. Yol çok dardı, iki at yan yana güçlükle geçebiliyordu. Başını göl kenarına doğru çevirmiş bir katır, bütün patikayı kaplamıştı; ancak zaptiyemizin kırbacını şaklatmasıyla birlikte kendine geldi. Birkaç metre gerileyip kaydı, sırtındaki yükle birlikte bayır aşağı yuvarlandı. Katırın sahibi küfrediyordu, peşi sıra gelen diğer katırcılarsa onun sinirli haliyle pek eğleniyor gibiydiler.

Sekizinci Bölüm

Yol daha bir düzleşti. Deve kervanlarına rastladık. Hayvanları, boyunlarından geçirilmiş bir halkanın ucuna bağlı bir iple değil de, boyunlarına gevşekçe dolanmış yularlarından çekiyorlardı.

Güçlü kuvvetli hayvanlardı, her tarafları uzun kabarık tüylerle kaplıydı. Tüylerin yılın belli mevsimlerinde kırpılıp çadır ve halı yapımında kullanıldığını öğrendim. Her kervanın başını eşeğe binmiş bir adam çekiyordu; eşeklerin arkadan gelen koca kaman develerden biraz daha hızlı yürüdükleri söylenebilirdi.

Altmış metre kadar genişliğinde iki dik yamacın ortasında kıvrılıp akan Sakarya Nehri'nin sol kıyısı boyunca yolumuza de-

vam ettik. Biraz sonra çoktandır bakım görmemiş taş bir köprüden geçtik. Köprünün orta kısmı çökmüş; açılan boşluk, gevşek toprakla örtülü tahta kirişlerle kapatılmıştı. Derken mısır tarlaları, üzüm bağları ve dut ağaçlarının kapladığı geniş bir vadiye vardık. Gece konaklamak amacıyla Geyve köyünde durdum. Bir tür yerel yönetici olan nahiye müdürü, bizi karşılamaya geldi ve konuğu olmam için ısrar etti. Hayli konuşkan bir adamdı. Yakup Han'ın, padişaha destek amacıyla 50.000 kişilik bir orduyu beraberinde getirmek üzere olduğunu anlattı bana.

"Nasıl gelecek?" diye sordum.

"Denizden" dedi, Kaşgar'ın coğrafî konumunu pek bilmeyen ev sahibim. Sonra da, İran'ın Rusya'ya sıcak baktığının düşünüldüğünü, Türklerin İranlılardan nefret ettiklerini, çarla ittifak içinde olduklarına inandıkları Rumlar dışında Hıristiyanları sevdiklerini söyledi.

Geyve'den çıktıktan hemen sonra vadi, en az beş kilometre çapında bir daire şeklini alır. Top ateşine çok uygun meyilleri olan tepelerle sarılıdır bu daire. Ancak diz boyundaki küçük Karasu Deresi, bölgeyi baştan aşağı kesip birkaç kilometre sonra Sakarya'ya karışır. Dikkatsiz bir generalin aklını çelmek için harikâ bir mevziydi Geyve Ovası. Doğu tarafında, sarp ve dik bir geçit yer alır; batı çıkışını ise Sakarya Nehri kapatır.

Yaklaşık 800 haneli küçük bir kasaba olan Taraklı'ya varmıştık. Bütün evler başkente giden askerlerle doluydu. Daracık sokaklardan geçtiğimiz esnada güneş, dağların tepelerinden aşağı inmekteydi. Yüzlerce başıbozuk, aşağıdaki ovada birtakım vahşi gösteriler yapıyordu. Kimileri dörtnala giden atların sırtında bir hedefe ateş ediyor; diğerleriyse kenarda durup seyredenleri tehlikeye atacak şekilde tüfeklerini hızla çeviriyorlardı havada. Bu gerilla askerleriyle seyircilerin binbir renkteki giysileri etrafı aydınlatıyordu. Atlıların vahşi çığlıkları dağlarda yankılanıyordu. Uzaktaki doruklardan çobanların barınaklarına doğru güttükleri keçilerin melemeleri duyulmaktaydı cılız bir şekilde. Sığırların böğürtüleri ile aşağıda akan derenin şırıltısı karışıyordu bu sese. Romantik bir man-

araydı. Son Don Carlos savaşı sırasında Bask bölgesindeki birtakım manzaraların hatırası canlanmıştı zihnimde.

Askerler, ertesi sabah saat dörtte, sokaklardan koro halinde şarkılar söyleyerek geçip yola koyuldular. Bir saat sonra, yer yer granit kütleleriyle kaplı dağlık bir bölge boyunca yolculuğumuza devam ettik, az sonra Sakarya'nın bir başka kolu Göynük Çayı'nı geçtik.[1] Sanki eskinin Titanları tarafından alelacele serpiştirilmiş her türlü şekil ve tipteki tepeleriyle buranın manzarası hayli vahşiydi. Sert, beyaz kayalardan yontulmuş gibi duran, sıra sıra doğal kale burçlarıyla surlar çıktı karşımıza. Ve ardından kayağantaştan bir dağa yaklaştık; her yer, dört bir yana saçılmış, iri, siyah taşlarla kaplıydı. Her iki yanında uçurum bulunan bir patikadan ilerlemeye başladık. Önümüzdeki yolu gizleyen sarp kayalıkların içine doğru, gümüş bir iğne gibi kıvrılıyordu yolumuz.

Bir köşeyi dönünce aşağıda küçük bir köy göründü. Torbalı'ya geçmiştik. Buranın en önemli şahsiyeti olan bey bizi evine davet etti.

Az sonra, zenci bir köle, efendisinin hediyesi bir tür küçük alabalıkla taze yumurtalar getirdi. Arapça konuşabiliyordu köle. Gondokoro yakınlarında doğmuş, dünyanın o ucundan, Sir Samuel Baker'ın nefret ettiği Ebu Suud'un emrinde çalışan bir grup Arap tarafından kaçırılmıştı. Kendi ülkesine dönmeyi isteyip istemediğini sordum.

"Evet," dedi, "eğer efendi oraya Ebu Suud'la beraber giderse. O zaman bir sürü köle yakalardık."

Eski bir atasözü vardır: "Hırsızın peşine hırsızı koş." Bu örnekte aynı şeyi kölelere uyarlamak mümkündü. Zenci beyefendinin kendi vatandaşlarını kaçırmaya duyduğu aşırı heves beni çok şaşırtmıştı.

"Peki," dedim, "efendin sana nasıl davranıyor?"

"İyi bir insan," yanıtını aldım, "bol yemek, az iş var."

"Bakın buranın kötü yanı," diye devam etti, "efendinin şa-

---

1 Sakarya'yı kesen ve Anadolu'dan geçen yollar için bkz. Ek 14.

rap içmemesi. Ben şarabı severim - hem de bol bol içmeyi, insanı neşelendirir. Efendi bana biraz şarap verir mi acaba?"

"Şarabım yok ki. Ben de içmem şarap."

"Üstelik zenginsiniz de," dedi köle. "Şarap alacak paranız var, ne mutlu size. Ben sizin yerinizde olsam hep ama hep, gece gündüz içerdim!"

"Ama Osman içmiyor, peygamberin buyruklarına itaat ediyor o."

"Eşek hoşaftan ne anlar?" yanıtını aldım.

Tam o sırada beyin sesi duyuldu. Bina, "Gel!" sözcüğüyle sarsıldı ve zenci, beni yalnız bırakıp telaşla efendisinin yanına koşturdu.

Bir sonraki durağımız Mudurnu'ya çok dağlık bir bölgeden geçilerek dokuz saatte ulaşılıyordu. Mudurnu denen köy ya da küçük kasabada 800 kerpiç ev var. Aile başına ortalama beş nüfusla yaklaşık 4000 nüfuslu bir yer. Anadolu'nun bu taraflarında dolaşan bir seyyahı en çok şaşırtan şey hiç dükkân bulunmamasıdır. Pazar kurulan bir güne rastlamadığı sürece nice köyden, nice küçük kasabadan geçip hiçbir şey satın alamayacaktır.

"Biraz et alabilir miyim acaba?" diye sordum Osman'a.

"Bakarız efendi," yanıtını verdi. "Bir koşu hana gidip oradakilere sorayım."

Bu Osman'ın en sevdiği işti. Alışveriş kisvesi altında, değişik hanlara uğrar, orada toplanmış köylülerle kendi erdemleri üzerine bir süre konuşup birkaç fincan kahve içer, sonra da geri dönerdi.

"Hani et alacaktın?"

"Et yok, Efendi."

"Aradın mı peki?"

"Baksana efendi! Üstüm başım ter içinde kaldı. Ama akşam yemeğine yetecek kadar tavuk var."

Günlük gıdamız bundan ibaretti - tavuk. Sakin bir hayat sürüp fazla hareket edilmediğinde fena bir rejim sayılmaz aslında ama, dokuz saat at sırtında gittikten sonra biraz daha besleyici bir şeye gereksinim duyuyor insan. Bir Fransız kardinali-

ne toujours perdrix* yemekten gına gelmişti. Bu kutsal beyefendi Türkiye'de dolaşsaydı toujours poulet** yemeyi aynı şekilde tatsız bulurdu. Bizi uğurlamak üzere kalabalık bir grup toplandı. Mudurnu halkı, Londralıların bir şempanzeye ya da şehre yeni inmiş bir gorile gösterecekleri türden bir ilgi duyuyordu İngilizlere. Asyalıların gözünde imalatçılığımız çok değerli. Anadolu'nun neredeyse bütün büyük şehirlerinde İngiliz mallarına rastlamak mümkün; Türkler, İngiliz yapımı malları, Belçika ya da Amerika'dan gelen daha ucuz, ama kalitesiz mallara tercih ediyorlar.

Benimle gelen zaptiye heybetli bir adamdı. İri keskin gözleri, fesini saran kocaman, beyaz sarığıyla tam bir tezat oluşturacak şekilde sakalı özenle tıraş edilmiş, uzun boylu, esmer bir Çerkez hayal edin. Kırmızı astarlı yeşil bir ceket, ceketin altından görünen mavi bir yelek giyiyordu; yeşil pantalonla ayaklarına geçirdiği kırmızı deri çizmeler giysisini tamamlıyordu. Üzerinde kılıç ve tabanca taşımaktaydı, yol müsait olduğunda atıyla sürekli birtakım numaralar yapıyordu. Aniden atını dörtnala koşturmaya başlayıp elli metre boyunca tüm hızıyla gidiyor, sonra atın dizginlerine neredeyse kalçaları üzerindeyken asılıp bir başka yöne doğru hız alıyor, eyer kayışından sarkarak yere değiyordu. Bütün bunlar, tam dozunda bir zarafet ve kolaylıkla, hatta at ve binicisi tek vücutmuşçasına yapılıyordu.

Bu tür hareketlere olanak tanıyan, ince, kumlu toprak cinsini az sonra arkamızda bıraktık. Bir dizi sarp tepeden geçmek gerekiyordu. Çamur, her geçen dakika biraz daha kalınlaşıyordu. Yük hayvanlarımız sırtlarındaki yüklerle tırmanırken korkunç zorlandılar. Neredeyse dimdik bir tepeye tırmanma müsaadesi veriyorduk. Ayaklarımızın dibinde, kırk elli metre aşağıda, esneyen bir ağzı andıran derin bir uçurum vardı. Patikanın genişliği ise hiçbir noktada üç metreden fazla değildi. Osman'ın dudaklarından dökülen bir küfür dikkatimi o tarafa

---

(*) Sürekli keklik – ç.n.

(**) Sürekli tavuk – ç.n.

yöneltti. Yük atlarından biri yere yatmış delicesine çifte atıyordu, başıyla omuzları uçurumdan aşağı sarkmıştı. Osman, ellerini serbestçe kullanabilmek için tüfeğimi çamurun içine fırlatmış, düşen ata ulaşma çabası içindeydi. Toprak yapış yapış olduğundan, her ayağını kaldırdığında Türk'ün uzun çizmeleri yarıya yarıya çıkıyordu ayağından. Şans eseri, belki de toprak bu denli yapış yapış olduğu için, balçığa gömülü silah kutusu atın uçurumdan aşağı yuvarlanmasını engellemişti. Çerkezle Radford tam zamanında yetişip yakaladılar atın başını. Semeri çözüp eşyaları diğer atların arasında paylaştırdılar. Yavaş yavaş tepenin doruğuna vardık.

Dokuzuncu Bölüm

Nallıhan'a vardığımızda hava iyice kararmıştı. Yaklaşık 400 haneli bir köydü burası, mısır yetiştirilen bir bölgede yer alıyordu. Kaymakamın evinin önünde durdum. Orada gecelemem için davet etti beni hemen. Az sonra köye gelen yabancıyı sorguya çekme heveslisi Ermeniler, Türkler ve Çerkezlerden oluşan bir ziyaretçi grubu çıkageldi. Ateşin yanıbaşındaki halıya, baş köşeye oturtuldum; yol yol kürklü bir cüppeye sarınmış kaymakam da yanıma oturdu. Geri kalanlarsa servetlerinin büyüklüğüne göre yerlerini almışlardı - 100 ineği olan adam, kaymakamın yanında, sadece bir katır ya da birkaç koyun sahibi adamsa tüm alçakgönüllülüğüyle kapının dibinde oturuyordu.

Asyalılar ketumluklarıyla ünlüdür. Ziyaretçilerim birbirlerine bakıyorlardı, ağızlarından tek kelime çıkmıyordu. Sonunda kaymakam sessizliği bozdu. Kürklü bir cüppeye sarılıp sarmalanmış, canlı bir bohçayı andırıyordu. Hafifçe öksürdü ve "Herhangi bir haber var mı? Varsa anlatın bize," dedi. Şimdi, Anadolu halkı, havaların nasıl gittiğinden konuşmuyor - İngilizlerin pek sevdiği bu sohbet konusu, burada yerini yolların durumuna bırakmış.

"Yollar çok kötü durumda," diye karşılık verdim.

İtiraz eden olmadı, demiryolu döşenmesi dileği hep bir ağızdan dile getirildi.

"Sizce bir gün demiryolu döşenir mi?" diye sordu kaymakam.

"Hazinenize biraz para girince döşenir herhalde."

"Biz çok fakiriz. Neden ülkeniz bize biraz borç altın vermiyor?"

"Zaten yüz milyonun üzerinde altın verdik size. O parayla Anadolu'nun her köşesine demiryolu döşeyebilirdiniz."

"Savaş çıkacak mı?" diye sordu köyün imamı.

"Bilmiyorum."

"Eğer çıkarsa," diye ekledi, "ben giderim - bütün imamlar gider savaşa. Vatandaşlarımızla omuz omuza mücadele ederiz. Bütün Moskofları öldürürüz."

"Peki yi onların bütün Türkleri öldürebileceği geçmiyor mu hiç aklınızdan?" diye sordum bunun üzerine.

"Mümkün değil! Allah ve peygamberi yanımızdadır, müminler için savaşacaklardır."

Bu kez kaymakam, "Siz ne düşünüyorsunuz?" diye sordu, "Rusya bizi yener mi?"

"Elbette, yani eğer Avrupalı müttefikleriniz olmazsa."

"Niye ki?"

"Çünkü hükümetiniz, sadece 12.000 Rus askerinin desteklediği Sırpları yenmek için bütün güçlerini seferber etmek zorunda kalmıştı. 700.000 Moskof'tan oluşan bir orduya nasıl direnebilir?"

"Allah belalarını versin!" dedi yaşlı bir çiftçi. "Hep işimize karışıyorlar. Oğullarımın hepsi savaşa gitti, ben de - eğer padişahım buyurursa ben de giderim."

Seksenlik bir adam olduğu belliydi. Yaptığı çıkış, diğerleri tarafından hararetli bir alkışla karşılandı.

"Niye Ermenileri silahlandırıp size yardım etmelerini sağlamıyorsunuz?" diye sordum.

"Onlar Ruslarla dost," dedi imam. "Bize sırt çevirirler. Ülkenizde Ermeniler var mı?"

"Hayır."

"Ama siz de Hıristiyansınız, onlar da Hıristiyan - aynı şey işte."

Onlara, İngiliz bir Protestan'la Ermeni bir Hıristiyan'ın tıpkı, bir Sünnî ve Şiî kadar farklı olduklarını açıklamak zorunda kaldım.

"Ve sizler, Ermenilerden, Şiîlerin bizden nefret ettikleri kadar nefret ediyor musunuz?"

"Biz kimseden nefret etmeyiz. Dinimiz böyle bir şeye izin vermez."

"Siz Hıristiyanlar bir tuhafsınız," dedi imam ve ayağa kalkıp odayı terk etti, diğer ziyaretçiler de peşi sıra çıktılar.

Bu yörenin manzarası nefisti. Ankara istikametindeki bir bayıra tırmanırken içimden, keşke ressam doğsaydım da şu manzarayı tuvale aktarabilseydim, diye geçirmekten alıkoyamadım kendimi. Bayırı çıkarken her biri diğerinden daha heybetli, peşpeşe tepeler karşıladı bizi. Çeşit çeşit şekilde, ton ve renkteydiler; külrengi olanı, mavisi, parlak kırmızısı, çivit mavisine bürünmüş ve bitki öbekleriyle benek benek olanı. Bukalemun benzeri dağlardan kıvrılarak ilerliyordu yolumuz. Rengârenk tepelerin yamaçlarından aşağı gümüşî dereler dökülüyordu. Yükselen güneş, parlak ışıklarını köpük köpük çağlayanların üzerine yağdırıyordu. Çağlayanlar, renk tonlarını, gölgeleri bir an için yakalayıp yansıtıyordu. Suların birbirine karışan gürlemesi ta derinlerden yükseliyordu.

En yüksek tepenin doruğuna vardık. Manzara değişmişti. Geniş bir düzlüğe tepeden bakıyorduk. Dört bir yanı tepelerle sarılıydı. Vadinin beyaz kumlu toprağı, rengârenk dağları daha da bir belirginleştiriyordu. Uzaktaki zirveler parça parça karlarla bezenmişti. Güneş, görkemli, sarp kayaların üzerinde asılı duran ipeksi bulutları dağıtıyordu. İnce buhar tabakası uzaklaşıyor; birkaç dakika boyunca dağların doruklarını okşuyor, rüzgârla birlikte sürüklenip gözden yitiyordu.

Yaklaşık otuz metre genişliğinde, Aladağ Çayı adıyla bilinen, hızlı akan bir akarsuyu geçtik. Sallanan bir köprü, çayın iki yakasını birleştiriyordu. Çok geçmeden gecelemek üzere Çayırhan köyündeki bir çiftlik evinde durduk. Neşeli bir Türk

olan ev sahibi bizi çok konukseverce karşıladı. Efendinin gece uşüyebileceğini söyleyerek akşam geç saatte kocaman bir yorgan getirdi bana.

Türk yatakları çok ilkeldir; karyola falan kullanılmaz. Yere bir-iki döşek serilir. Yorgan denen şey, çarşaf ya da battaniye işlevini görür. Genellikle içi, kuş tüyleriyle doldurulmuş keten astarlı ipek bir kılıftan oluşur. Bu yorganlar babadan oğula geçer ve Türkler tarafından çok önemsenir. Bana gösterdiği ilgiden daha da memnun kalmamı isteyen çiftçi, hem dedesinin hem de babasının yorganı düğün gecelerinde kullandıklarını, kendisinin de daha birkaç hafta öncesinde yorganı aynı amaçla kullandığını belirtti.

Osman, çiftçinin konuşmasını bölerek, kendi ailesinde de muhteşem bir yorgan olduğunu anlatmaya başladı -eşi benzeri görülmemiş bir şeymiş, hatta o kadar güzelmiş ki, ne karısı ne de kendisi kullanmaya kıyamıyormuş- ve kendi yorganı yanında bunun lafının bile edilemeyeceğini söyledi.

"Demek evlisin ha Osman?" dedim.

"Evet ama karımı görmeyeli üç yıl oldu."

"Onu çok seviyor musun?"

"Güzel yemek pişirir. Bu kardeşiminkilerden bile daha zengin malzemeli çorbalar yapar," dedi Radford'u göstererek.

"Güzel mi?"

"Bende güzel bir kızla evlenecek para ne gezer efendi? Aslında köyde biri vardı -o kadar güzeldi ki, yabani tavşan gözlü, hindi gibi tombuldu- ama yemek pişirmeyi bilmiyordu, hem babası da fazla para istemişti."

"Peki şimdiki karın için ne kadar ödedin?"

"On lira ama kırk okkadan fazla değildi. Çok ucuza geldi bana. Yalnız, gözleri pek sağlam değil, ikisi başka tarafa bakar. Ne önemi var? Yemek pişirebiliyor ya."

"Ya," dedi çiftçi, "güzel yemek pişirsin, efendi, ben de böyle demiştim kendime, bir hanım istediğimde. Güzellik dediğin geçici, ama yemek pişirmek peygamberimizin de hakir görmediği bir beceriydi."

Çiftçinin gerdek döşeğinde yatmaktan dolayı memnuniyet

duymam için bir neden yoktu. Çok eski, çok güzeldi yorgan ama pire kaynıyordu; pireler hiç rahat vermediler bana.

"Sen bu yorganı yaksan iyi edersin," dedim ertesi sabah çiftçiye; "Dün gece gözümü bile kırpmadım."

"Ne! Dedemin düğün yorganını, babamın yorganını, kendi yorganımı yakmak mı dedin! Asla efendi! Pireli olduğu doğrudur, ama pireler ölüp gider, yorgansa oğlumla karısına kalacak, eğer evlenirse tabiî."

Bundan sonra geçtiğimiz araziler bomboştu, hiçbir şey ekilip dikilmemişti buralara. Oysa ekilse çiftçinin yaptığı masrafı rahat rahat kurtarırdı. Ancak bu durum Türkiye'de milyonlarca dönümlük arazi için geçerlidir. Rençper yok. Ülkenin nüfusu son derece azalmış, Büyük Britanya'nın tamamına yetecek kadar buğday yetiştirmeye uygun toprakların hepsi nadasa bırakılmıştı.

Derken eski bir hana geldik. Padişahın biri kışın yolculuk edenlerin konaklaması için yaptırmış bu hanı. Bu bölge yılın bu mevsiminde bazen haftalar boyunca karla kaplı kalır ve yolculuk etmek çok tehlikelidir. Binanın tek sakinleri iki askerdi. Ben açık havada elimi yüzümü yıkarken biri yanıma gelip biraz çay istedi. Arkadaşı hastaydı, çayın ona iyi geleceğini düşünmüştü. Gidip hastaya bir bakayım dedim. Pis bir döşekte yatıyor, tir tir titriyordu. Belli ki sıtmaya yakalanmıştı. İlaç sandığımdan kinin çıkarıp ona bir miktar verdim, arkadaşına da hasta için temiz yatak ayarlamasını tembihledim. Hasta minnettar kaldı. Yürekten sarılıp öptü elimi.

"Hangi millettensiniz?"

"İngiliz'im."

"Dininiz İslâm değil mi yani?"

"Hayır."

"Ne peki?"

"Protestan'ım."

"Protestan," diye tekrarladı zavallı adam, "hiç unutmayacağım bu kelimeyi."

"Bir Hıristiyan," diye devam etti, "ilacı olsa bile köpek gibi ölmeye terk ederdi beni."

Hastanın, Hıristiyan Ermenilerle Rumlar hakkında olumlu

düşünmediği çok açıktı. Ancak bu görüşü dile getiren tek o değildi. Yolculuğum boyunca Müslümanların, gerek Ermenileri gerekse Rumları hiç sevmediklerini gördüm. Hıristiyanlığın Doğu'daki neferlerinin, tek gerçek dinin adını böylesine kötüye çıkarmış olmaları çok yazık.

Onuncu Bölüm

O akşam İngiliz uşağımın zihnini kurcalayan bir şey vardı. Canı belli ki bir şeye sıkılmıştı, ara ara aşağılayan bakışlarla Osman'ı süzüyordu.

"Kardeşim bana kızgın efendi," dedi Türk, neler olup bittiğini sorduğumda. "O konuşunca ben anlamıyorum, ben konuşunca da o ne dediğimi anlamıyor."

"Mesele nedir, Radford?" diye sordum.

"Akşam yemeği yiyemedim de, efendim. Evdeki aşçı birşeyler hazırlıyor diye ben size yemek pişirmedim. İşte siz yemiştiniz, Osman da kalanları dışarı çıkarmıştı, bari ben de yiyeyim dedim. Ama olmadı efendim! Osman bir sürü pis Türk çağırdı, gelip yemeklerin başına toplansınlar diye. Adamlardan kimi daha yeni ahırdan çıkmıştı, elleri öyle pisti işte. Sonra o ellerini yemeklere daldırıp parmaklarını yalamaya başladılar. Midem altüst oldu, gerçekten. Osman'ın daha düşünceli davranması gerekirdi, efendim. Ben size yemek pişirince hep ona da güzel bir parça ayırıyorum."

Meseleyi Osman'a açıkladım, bundan böyle İngiliz arkadaşının akşam yemeği yiyebilmesi konusunda dikkatli olması gerektiğini de söyledim ayrıca. İş tatlıya bağlandı ve iki adam el sıkıştılar. Osman sevgisini daha gösterişli biçimde ifade etmek isteyince, diğer uşağım bunu pek hoş karşılamadı.

"Aman efendim! Samimi kızlar gibi öpüşüp duruyor bunlar. Ruslar da birbirlerini öperler mi böyle?"

"Evet Radford."

"Demek onlar da beş para etmezmiş efendim. Hep bir İngiliz'in iki Fransız'ı yere serebileceğini duymuş ve buna inan-

mıştım; madem Rusların bu pis Türklerden farkı yok, ben de yarım düzine Rus'u yere sermezsem namerdim."

Şafak vakti çıktık Beypazarı'ndan. Osman her zamanki gibi yük beygirlerinden birini yularından çekmek zahmetine katlanmamış, hayvanı önüne katmış gidiyordu. Az sonra dar bir geçitten geçtik. Her iki tarafta da duvar vardı; semer duvara çarptı ve Radford'un dünyada belki de en çok değer verdiği malını, tütününü koyduğu çanta yırtılıp açıldı.

"Hayatımda Osman gibisini görmedim," diye bağırdı öfkelenen uşağım, "bize hep ne kadar çalışkan olduğundan bahsediyor, ama yapılacak en ufak bir iş çıksa hemen bir kuruş borç alıp parayla başkasına yaptırır işini. Bence efendim, atların yemini çalıyor bu. Atlara sabah, daha ben kalkmadan yem verdiğini söyledi. Tam bir yalancı. Ben ondan çok önce giyinmiştim üstümü; Osman ortalığa çıkınca tek yaptığı şey, namaz kılıp heybesinde taşıdığı küçük bir kavanozla uğraşmak oldu. Atların son yirmi dört saattir bir tek mısır tanesi bile yediklerini sanmıyorum."

Ben de Osman'ın dürüstlüğünden hafif şüphelenmeye başlamıştım. Beş at için aynen İngiltere'deki kadar yem parası ödüyordum. Zavallı hayvanlar günden güne zayıflamaktaydılar. Bir çiftlikte durup biraz arpa satın almaya karar verdim. Atlar arpayı görür görmez iştahla saldırdılar, böylelikle şüphelenmekte haklı olduğumu anladım.

"Osman, bu sabah atlara yem vermemişsin!" diye bağırdım.

"Yem vermek mi dedin efendi? Vermez olur muyum, hepsine yem verdim!"

"Ama baksana, nasıl da açlar, demin verdiğin bütün arpayı bitirdiler."

"Evet efendim, şahane atlar bunlar. Hep açlar. Atım hep aç olması iyiye işarettir."

Yaptığı açıklamaya kanacak değildim, bu nedenle Radford'dan artık atlara yem verilirken refakât etmesini istedim. Ayrıca, bir gözüm hep Osman'ın üzerinde olacaktı. Zamanının önemli bir bölümünü ibadetle geçirdiği doğruydu; ancak İngiliz uşağımın, Türk'ün namaz kılmadığı zamanlarda ya hırsızlık planları yaptığı ya da birşeyler çaldığı, bütün dindarlık göste-

ulerinin sırf benim gözümü boyama gayreti olduğu şeklindeki görüşüne ben de giderek inanmaya başlamıştım.

Sakarya Nehri'nin bir kolunu, yaklaşık otuz metre genişliğindeki Çekme'yi geçtik. Çayın üzerinde korkuluksuz, ahşap bir köprü vardı; köprünün sudan yüksekliği üç metre kadardı. Çayın çoğu yeri yürüyerek geçilebilecek kadar sığdı. Çayın yamaçları dik değildi ve zemini sertti.

Ayaş köyünden gönderilen bir ulak, bir sonraki durağımız İstanoz'un nahiye müdürüne İngiliz bir seyyahın yolda olduğu haberini ulaştırmıştı. Nahiye müdürü, yanında kadı ve iki-üç zaptiyeyle birlikte bizi karşılamaya geldi. Zaptiyelerin dışındakiler, üzengilerin aşağısına dek sarkan uzun lacivert cüppelere bürünmüşlerdi. Kadı'nın bindiği katır pek sakin huylu değildi; ara sıra binicisinin giysisine bir katırdan beklenecek şiddette tekmeler atıyor, kadıysa semerinin yüksek eyer kayışına kuvvetle yapışarak kurtuluyordu düşmekten.

İstanoz, doğrudan Ankara'ya giden yolun biraz uzağındadır. Civarda konaklamak için daha iyi bir yer bulunmadığından - buna daha ziyade İstanoz'un, Büyük İskender'in çözemediği düğümü kılıcıyla kestiği yer[1] olduğuna inanılan, tarihi üne sahip bir köy olması nedeniyle- yolu biraz uzatıp geceyi burada geçirmeye karar verdim. Yarısı Ermenilere, yarısı Türklere ait toplam 400 haneli köy, Ova Çayı'nın sağ yakasındadır. Çayın üzerinde heybetli bir kaya asılıdır; nahiye müdürünün anlattığına göre, çok eskiden eşkıya çetelerinin barındığı kocaman birkaç mağara varmış burada.

Daha sonra bir rehber ayarlayıp kayanın dibine kadar yürüdüm. Sert taşın içinde dar bir geçit oyuluydu. Yol 30 santimden geniş değildi, üstelik tırmandıkça daha da daralıyordu. Sonunda patikanın kesintiye uğradığı bir noktaya vardık. Yaklaşık üç metre genişliğinde derin bir yarık vardı. Haliyle rehber duraksadı; eğer karşı tarafa atlamayı başaramazsa en az 30 metre aşağıya, kayaların üstüne düşerdi.

---

1 Bu konuda farklı görüşler söz konusudur; kimileri olayın Ayaş'ta, kimileriyse İstanoz'da geçtiğini iddia eder.

"Efendi," dedi, "isterseniz atlamayı denerim ama, ayağım kayarsa ölürüm. Büyük mağaraların ağzını durduğunuz yerden de görebilirsiniz."

Rehberin önüne geçip kendim atlayayım desem bile mümkün değildi. Güneş birazdan batacak, ip bulunana dek karanlık basacaktı. Çaresiz, geldiğim yoldan dönmeye başladım, kaya çıkıntısının darlığı nedeniyle bir süre geri geri gitmek zorunda kalarak. Belki başka bir seyyahın yolu İstanoz'a düşer de burada birkaç gün kalma imkanını bulur; işte o zaman bir ip ayarlayıp, bildiğim kadarıyla keşfedilmemiş olan bu mağaraları araştırmasını şiddetle öneririm.

Nahiye müdürünün evine döndüğümde köyün ileri gelen, gerek Ermeni gerekse Türk erkeklerinden oluşan bir ziyaretçi topluluğuyla karşılaştım. Söylediklerine bakılırsa bana hoşgeldin demeye gelmişler. Tabiî asıl niyetleri, İstanbul'dan son havadisleri almaktı. Bu ücra köşelerdeki köylere hiçbir gazete ulaşmaz. Başkentte olup bitenleri ancak seyyahlardan öğrenebilmektedir köy sakinleri.

Ziyaretçilerden biri yaşlı, Ermeni bir papazdı. Odanın ortasındaki yüksek divanın üzerinde, müdürün yanında oturuyordu. İki beyefendinin bacakları hiçbir şekilde görünmüyordu. Odanın benim oturduğum tarafı buz gibi olduğu halde diğerleri soğuğu hissetmiyor gibiydi. Neden sonra divanın ortasının delik olduğunu anladım. Oyuğun içine kor halde bir mangal dolusu kömür yerleştirilmişti. Kürklere sarınmış, ayaklarını mangalın üzerinde sallayan köylüler soğuğa dayanabiliyorlardı. Divan üzerinde, bir kısmını kaplayan bir İran halısı vardı. Duvar kenarları boyunca uzanan divan, odanın mobilyasıydı. Nahiye müdürünün uşaklarıyla daha önemsiz bazı köy sakinleri, arka tarafta, kapının yakınında ayakta duruyorlardı. Büyükleri varken oturmaları âdâba aykırıydı. Tevazularının göstergesi olarak kollarını kavuşturmuş, gözlerini yere dikmiş öylece durmaktaydılar. Nahiye müdürü artık kendilerini yeterince küçümsediklerini düşündüğü bir anda oturmaları için işaret etti. Bunun üzerine hepsi yere çömelip oturdu.

"Konferans başladı mı?" diye sordu müdür.

"Evet."

"Neler görüşülecek?" dedi, diğer bir yaşlı Türk olan kadı.

"Savaşın çıkmasını önlemek için birşeyler yapılıp yapılamayacağı konuşulacak," karşılığını verdim.

"Fakat biz kimseyle savaşmak istemiyoruz," dedi nahiye müdürü. "Rusya bizimle savaşmak istiyor."

"Konferans niye St. Petersburg'da yapılmıyor?" diye sordu ziyaretçilerden bir diğeri.

"Çünkü Rusya güçlü, bizse zayıfız - diğer güçlü ülkeler Rusya'dan korkuyorlar," dedi kadı.

"İngilizler Rusya'yı severler mi?"

"Kimi sever, kimi sevmez," diye yanıtladım.

"Peki siz?"

"Ben insanlarını severim ama yönetimlerini sevmem."

"Neden?"

"Çünkü despot bir yönetim var orada ve bana göre bütün despot yönetimler kötüdür."

"Hoşuma gitti böyle düşünmeniz," dedi nahiye müdürü.

"Benim de," dedi odada toplanmış konuklardan her biri, nahiye müdürünü hemen desteklemek gayretiyle.

"Eğer savaş çıkarsa İngiltere bizim müttefiğimiz olacak mı?" diye sordu kadı.

"Bilmiyorum ama umarım öyle olur."

Bu esnada içeri giren biri, nahiye müdürüne kısaca birşeyler anlattı. Müdür odadan çıktı, Ermeni papaz dışında, ziyaretçilerin geri kalanı da onu izledi.

"Türklerle aranız nasıl?" diye sordum.

"Gayet iyi," karşılığını verdi yaşlı adam, cüppesine burnunu silerek. Anlaşılan mendil, Türkiye'nin bu bölgesine yabancı bir nesneydi. "Burada," diye ekledi, "nüfusun yarısı Ermeni, yarısı Türk'tür; bu çok şey fark ettiriyor. Müslümanların, Hıristiyanlardan sayıca fazla olduğu diğer köylerde, Hıristiyanlar zaman zaman eziyet çekmekteler."

"Eziyetten kastınız nedir? İşkence mi ediliyor onlara?"

"Yo, asla," diye yanıtladı papaz, "ama bir Türk, bir Ermeni'ye vursa, Ermeni de ona aynı şekilde karşılık verse civardaki bü-

tün Türkler, Hıristiyan adamın tepesine binerler. Hıristiyan adam tutup onları nahiye müdürüne şikâyet etse, Türk, Ermeni'nin kendisine itoğlu it dediğini söyleyecek şahitler getirir. Hıristiyanın ifadesi delil kabul edilmez. Ama artık her şey eskisinden daha iyi. Biz de buradaki Müslümanlarla iyi geçiniyoruz."

İngiliz uşağımın o akşam heybeyleri üzerindeydi. Yemek zamanı tabağımı masaya güm diye koydu , Osman'a aşırı nefret dolu bakışlar fırlatıyordu ara ara.

"Ne oldu?" diye sordum sonunda. "Osman'la kavga mı ettiniz, yoksa aynı kadına mı âşık oldunuz?"

"Hayır efendim, ama bu Osman, Üsküdar'dan çıkalı beri atımızın yük eyerini çözmedi. Her gece söylüyorum ama hiç kulak asmıyor bana. Atımızın sırtı berbat durumda olmalı - bu Osman acımasız, cani hayvanın teki efendim. Kendi sırtına on dört gün, gece gündüz eyer vurulsa hoşuna gider miydi acaba?"

"Öyleyse," dedim, "git ahıra, çöz eyeri. Sabah bana atın sırtı yara olmuş mu, olmamış mı söylersin."

İngiliz uşağımla aynı endişeleri paylaşmıyordum. Türk yük eyerleri uzun yolculuklar için biçilmiş kaftandır. Doğu'ya daha önce yaptığım keşif gezilerinde, atlarının eyerlerini haftalarca hatta aylarca çözmeyen Tatarlar görmüştüm; hayvanlara en ufak zarar gelmiyordu. İstanbul'dan aldığım iki İngiliz binek eyeri daha şimdiden başımı ağrıtmaya başlamıştı. Uzun ve sık yürüyüşler yüzünden binek atlarımız hayli zayıflamıştı, eyerlerin altındaki keçe minderlere de yeni dolgu malzemesi koymak gerekiyordu. Benim bindiğim kır atın sırtı azıcık aşınmıştı. Sonuçta benden çok daha hafif olan Osman'la eyerlerimizi değiştik. Keçe minderi bulunmayan Türk eyerleri uzun yürüyüşler için daha uygundur. Ancak maalesef biniciler için rahatsızdır; İngiliz eyeri binek atını yara eder, Türk eyeri ise biniciyi.

Onbirinci Bölüm

Ertesi sabah beni uyandırdığında, "Atın sırtı nasılmış?" diye sordum Radford'a.

"Anlamadım gitti efendim. Eyeri çözdüm ama bizim ata hiçbir şey olmamış. Tam ben atı incelerken Osman geldi. Güldü ve "İyi," dedi, ben de "İyi," dedim. Ama atın sırtının fena halde yara olmamasına çok şaşırdım efendim."

"Türkçen ne alemde?" diye sordum.

"Mükemmel efendim. Osman'la sık sık sohbet ediyorum, gerçi birbirimizi pek anladığımız söylenemez. Adam, sandığından daha çok anlıyor atlardan. İnsan yaşadıkça Türklerden hâlâ birşeyler öğrenebiliyor."

İstanoz'dan[1] çıkarken nahiye müdürüyle iki oğlu bize eşlik ettiler; on iki ila on beş yaşlarındaki delikanlılar Frenk konuklarını uğurlamak için şafak vakti ayağa kalkmışlardı. Ermeni papaz da kapıya kadar geldi. Sabahın körüydü ama yine de İngiliz adamla maiyetini görmek amacıyla çok sayıda köylü evlerinin damlarına çıkmıştı.

"Sizin milleti severler," dedi nahiye müdürü, insanlar bizi alkışlarken.

"Neden?"

"Kırım Savaşı'nı hatırlıyorlar, Ruslara karşı bize yardım etmeye geldiğinizi düşünüyorlar."

"Keşke öyle olsaydı," karşılığını verdim, "ama ben sadece yolculuk amacıyla bulunuyorum burada."

Önceki gün geldiğimiz yoldan geri döndük, bir ara nehir kıyısında ilerledik. Az sonra sağlam, taş bir köprüye ulaştık. Tam bu noktada çok hızlı akması ve derin olmasının yanı sıra, yaklaşık kırk metre genişliğine ulaşan nehrin iki yakasını birleştiriyordu köprü. Hemen sonra, yolumuz geniş bir ovadan, Timur'un bir zamanlar savaştığı düzlükten geçti. Ovanın bir ucunda, bir tepenin üzerinde, daha doğrusu bir dizi tepenin üzerinde Ankara yer alıyordu. Harap kale surlarıyla yüce minareleri açıkça görülüyordu. Şehrin kendisi epey arka planda, bir yamaca kuruluydu. Dar bir sokağa girmek üzereyken bir kapıcıya karşıladı bizi, Türk bir beyefendi tarafından evine kadar bana eşlik etmek üzere gönderildiğini söyledi.

---

1 Bu bölgenin askerî önemi için bkz. Ek 14

Kirli, dar sokaklardan geçip at sırtında ilerlemeyi sürdürdük, ta ki geniş bir avluya varana dek. Büyük, güzel bir bina avluya bakıyordu.

"Süleyman Efendi burada oturur," dedi zaptiye.

Sözünü ettiği şahıs, sonunda avluya açılan taş merdivenlerde göründü. Yanıma geldi, attan inmeme yardımcı oldu, sonra elimden tutup beni sandalyelerin yanı sıra bir divan ve zengin görünümlü İran halılarıyla döşeli geniş bir odaya götürdü. Şeref köşesi gibi divanın ortasına yaklaşarak oturmamı söyledi, kendisi de yanıma oturdu. Odada bulunan birkaç arkadaşıysa yerde oturuyorlardı.

Süleyman Efendi başındaki fes dışında Avrupaî tarzda giyinmişti. Arapça'yı çok iyi biliyordu; çok geçmeden öğrendim ki, Avrupa siyaseti hakkında da geniş bilgi sahibiydi.

"Bir İngiliz'in Ankara'ya doğru geldiğini duydum," dedi, "ve sizi ağırlamayı arzuladım. Hakkınızdaki havadisleri İzmit'ten aldık."

"Burada başka İngiliz var mı ?" diye sordum.

"Sadece bir kişi - konsolos yardımcısı, kendisi tüccardır. Geldiğinizi haber vermesi için birini gönderirim. Bu arada siz de bir kadeh rakı içersiniz." Süleyman, bir gömme dolaba gidip dikkatlice kilidi açtı, bir sürahiyle birkaç kadeh çıkarttı.

"Sağ olun, ben alkollü içki içmem."

"Ben de artık içmiyorum," dedi Süleyman gülerek, "hani ilaç niyetine denir ya," ve ağzına dek dolu bir kadehi yuvarlayıverdi.

Birkaç dakika sonra İngiliz konsolos yardımcısı geldi. Resmî üniforma giyiyordu, yanında kendisiyle aynı işi yapan, genç bir Bulgar tüccar vardı.

Son yıllarda bizim milletten şehri ziyaret eden olmadığından Mr._ , Ankara'da bir İngiliz görünce çok şaşırmıştı. İstanbul'da bir anayasanın ilan edildiğine dair daha yeni telgraf aldıklarını aktardı bana. Ertesi akşam olayı kutlamak üzere Ankara ışıklandırılacak, top ateşi atılacak ve paşa, gelen telgrafı konağın avlusunda halka okuyacaktı.

"Bu Anayasa ne anlama geliyor?" diye sordum.

"Ne anlama mı geliyor?" karşılığını verdi, İngilizce'yi mükemmel konuşan Bulgar beyefendi: "Hükümetin asla yerine getirmeyeceği birtakım vaadler anlamına geliyor."

"Muhtemelen İstanbul'da parlamento kurulacak demektir," dedi konsolos, "ama henüz bu yönde bir haber ulaşmadı bize." Sabah kendisini ziyaret etmem için benimle bir saat sapta-yarak Bulgar'la birlikte çıktı odadan.

Bu habere çok ama çok şaşırmıştım. İstanbul'da bir parlamento! Parlamentonun üyeleri nasıl seçilecekti? Kim seçecekti onları? Bu kadar yaygın sefalet sürüp giderse, her üç yüz seçmenden ancak biri okuma yazma bilecekti; yakın çevrelerimi ilgilendiren konuların dışında kalan şeylerden habersiz olacaktı bu insanların hepsi.

"Bu ülkede parlamento kurulması mümkün mü?" diye sordum ev sahibime.

"Teoride evet ama pratikte hayır,"[2] yanıtını aldım. "Daha çok özgürlüğe ihtiyacımız var, ama zaman isteyen bir konu bu. İnsanları eğitmeliyiz; hem Hıristiyanlara hem Müslümanlara, dinî konular hakkındaki görüş ayrılıkları üzerine kavga edilmeyeceğini öğretmeliyiz. Din, tarih boyunca hep daha çok savaş çıkmasına yol açmıştır."

"Ne düşündüğümü söyleyeyim size," diye devam etti; "Bence, bir yüzyıl içinde ya din denen şey ortadan kalkacak ya da bütün dinler tek bir inanç altında birleşecek."

"O da Hıristiyanlık olacak," diye görüşümü belirttim.

"Kim bilir?" diye devam etti ev sahibim. "Garip bir zamanda yaşıyoruz. Biz Türkler bile, özellikle de İstanbul'da yaşayanlar, bu tür konuları tartışır olduk. Ancak siz Hıristiyanların anlayamadığım bir yanımız var; cennete giden yol sizlere göre çok çeşitli. Mesela Anadolu'da Amerikan Protestan misyonerlere, İtalyan Katolik misyonerlere rastlıyoruz, bir de Ermeni milletine bağlılıklarını dile getiren Ermeniler var."

"Evet, ne olmuş?" dedim.

---

2 Kraliçe Hazretleri'nin İstanbul Başkonsolosu'ndan yeni gelen resmî bir evrak bu görüşü çürütmektedir.

"İzin verin efendim," dedi ev sahibim. "Şimdi Ermeni inancından bir Ermeni, cennete giden merdivenin yarısına kadar çıkmıştır. Amerikalı misyoner ona seslenir, 'Nereye gitmektesin?' diye. 'Cennete gidiyorum.' 'Hayır gitmiyorsun, cennete giden yol bu değil. Yanlış yoldasın. Hemen in aşağı, ben sana doğru yolu göstereceğim.' Ermeni merdivenden iner, misyonerin kendisine gösterdiği yoldan çıkmaya başlar. Derken bir başkasının sesi duyulur. Konuşan İtalyan bir misyonerdir. 'Nereye gitmektesin?' 'Cennete gidiyorum.' 'Hayır gitmiyorsun, hemen in aşağı. Cehennem yolundasın.'

"Sonuçta," diye devam etti Süleyman, "zavallı Ermeni ne taraftan gideceğini şaşırır. Sürekli birtakım merdivenleri inip çıkmakta, ancak bir türlü hedefine ulaşamamaktadır."

"Bir dakika," dedim, "siz Müslümanlarda da aynı şekilde mezhep ayrılıkları var. Sünniler ve Şiiler, her iki mezhep mensupları da birbirinden nefret ediyor."

"Maalesef öyle!" karşılığını verdi arkadaşım ve ekledi: "Ama bizde iki mezhep varken, sizde, okuduğum kadarıyla, bu sayı en az yüzü buluyormuş; bu mezheplerden çoğu kişi, kendileri dışındaki herkesin lanetli olduğunu düşünüyormuş. Pek de hoşgörülü bir öğreti, değil mi?"

"Konsolos yardımcımızın yanındaki Bulgar kimdi?" diye sordum.

"Konsolos yardımcısıyla ticarî ilişkisi var ve üzülerek söylemeliyim ki, biz Türkleri sevmez."

"Neden?"

"Çünkü erkek kardeşi, Bulgaristan'da çıkan son ayaklanmaların kurbanlarından biriydi.

"İngiltere'de halk, katliamlardan bizi sorumlu tutuyor," diye sürdürdü sözlerini Süleyman. "Ne yapabilirdik? Rusya'nın çevirdiği birtakım entrikalar nedeniyle düzenli askerî birliklerimiz başka yerdeydi; Çerkezleri kullanmak zorunda kaldık. Çerkezler, Ruslardan nefret eder, haklı gerekçelerle. Anaları, kız kardeşleri tecavüz edilip doğranmış insanların, bu zulmü işleyenlere sevgi beslemeleri beklenemez. Çerkezler, Bulgarları Rusların yerine koydu, bu yüzden kan döküldü. Birkaç gün

önce, İngilizce bir gazeteden Türkçe'ye çevrilmiş bir haber okudum. İngiliz bir papazın Başıbozuklarca katledilmiş insanları gördüğü yazılıydı. Duymuş muydunuz?"

"Evet ama, haber daha sonra yalanlandı."

"Hıristiyan papazların ya da Müslüman imamların siyasete bulaşmaları çok yazık," dedi bir başka Türk, "onların görevi, insanları yatıştırmak olmalı, azdırmak değil."

Ve yanımdan ayrıldılar. Ev sahibim gitmeden önce, kendisinin, dilediğim saate uyacağını da belirterek, akşam yemeğini hangi saatte yemek istediğimi sordu. Her türlü gereksinimimi yerine getirme emri almış üç uşak hizmetime sunulmuştu.

Ertesi sabah konsolos yardımcısını ziyarete gittim. Eve girdiğimde eşi de oradaydı; bu narin hanımefendi sırf kocasının yanında olabilmek için İzmit'ten buraya kadarki yolun tüm zorluklarını göze almıştı.

Evleri her türlü İngiliz konforuyla döşenmişti. Demiryolundan günlerce uzaklıkta bir yerde olduğumuza inanmak güçtü.

"Şu piyano başımıza bayağı iş açtı," dedi konsolos yardımcısı. "İki parça halinde, katırların sırtında taşındı buraya."

"Buraya kadar hiç zarar görmeden gelmiş olması çok iyi," dedi hanımefendi. Müzik aletinin yanına giderek birkaç nota çaldı, notaların akordu gayet iyiydi. "Türk hanımlar piyanoya çok büyülenirler," diye devam etti. "Ben çalarken oturup saatlerce dinlerler."

Konsolosla birlikte paşayı ziyaret etmek üzere çıktım. Gevşek taşlarla kötü döşenmiş, büyük bir avluya girdik. Avlunun bir ucunda resmî binaya çıkan basamaklar vardı. Yeni anayasayla ilgili telgrafın okunmasını dinlemeye çağrılmış insanlarla neredeyse doluydu avlu; arkadaşımla ben güçlükle merdivenlere doğru ilerlerken üniformalı erkekler, dilenciler, ellerinde dilekçeler bulunan insanlar, hepsi küfrediyor, birbirini itip kakıyordu. Derhal kabul salonuna alındık. Uzun boylu, yakışıklı, orta yaşlı bir bey olan paşa, resmî bir görevlinin kendisine verdiği belgelere mührünü basmakla meşguldü. Bizi kibarca karşılayıp onunla birlikte aşağıdaki avluya inmemizi, padişahtan gelen telgrafı dinlememizi teklif etti.

Ardından paşa beni oğluyla tanıştırdı. Yirmi yaşlarındaki genç adam, Fransız bir öğretmen tarafından yetiştirildiğinden Fransızca'yı hissedilir bir aksan olmaksızın, mükemmel konuşuyordu.

"Ankara'da sadece bir topumuz var," diye belirtti, "ve 101 kez ateşlenmesi gerekiyor. İşin üstesinden gelemeyecek diye endişeleniyoruz biraz."

"Doğru," dedi babası ve ekledi: "Sadece bir topumuz var ama, 25.000 adamı savaşa gönderdik. Topa falan ihtiyacımız yok. Bizim insanlarımız yeter de artar bile. Ruslar öyle kolay kolay giremeyecekler Ankara'ya."

Merdivenlerden indik; avluya vardığımızda görevli memur - yeşil cüppe giymiş, sesi hırıltılı çıkan, yaşlı, tatlı bir beyefendi - sessiz olunması için çağrıda bulundu.

Ardından paşa, padişahın halkına daha çok özgürlük bağışlamaktan mutluluk duyduğunu, mevcut mutlakiyet yönetiminin yerini bir anayasanın alacağını duyurdu. İmam bunun üzerine "Amin," dedi; bizdeki 'Amen' kelimesine denk düşüyordu bu. Konsolos yardımcısı, tören sırasında çıkarttığı tepesi yaldızlı başlığını taktı.

Paşanın oğlu, babasının çalışma odasının bitişiğinde olan kendi odasına davet etti beni. Kitap rafları Fransızca bilimsel eserlerle doluydu. Hayrete düşmüştüm; bu genç bey, bir Türk için etkileyici bir eğitime sahip olmakla kalmadığı gibi, okula gitmiş ve üniversite öğrenimi görmüş on İngiliz'in dokuzundan çok daha bilgiliydi.

"Peki sizce yeni anayasa ne gibi sonuçlar doğuracak?" diye sordum.

"İngilizlerin dediği gibi bizler çok muhafazakâr bir milletiz. Bu ani değişim neredeyse nefesimizi kesti. Yeni anayasanın tüm maddelerini içeren belge henüz elimize ulaşmadı, telgrafta yazdığı kadarını biliyoruz ancak. İngiltere'deki gibi bir yönetim biçimini uygulamaya kalkışırsak başarısızlığa uğrayacağımız görüşündeyim."

"Neden böyle söylüyorsunuz?" diye sordum.

"Çünkü, sadece seçmen sınıfı değil, muhtemelen parlamen-

toya seçilecekler de ancak yarı eğitimli insanlar olacak. Cahil bir takım yasamacılar, aynı derecede cahil bir halk için yasa koyacaklar. Zaman istiyoruz," diye devam etti, "yollara, demiryollarına ihtiyacımız var. Ulaşım araçları olsa, insanlar, yolculuk eder ve yaşadıkları yerlerin uzağında öğrenilecek, hatta siz Hıristiyanlardan bile öğrenilecek çok şeylerin olduğunu görürlerdi. Bizi yollara, demiryollarına kavuşturmak, elli anayasaya bedeldir; bence Anayasa'nın uygulanamayacağı çok geçmeden anlaşılacak."

"Asla uygulamaya konmayacak," dedi genç adamın yanında oturan konsolos yardımcısı. " Sırf Konferans'taki yetkili hükümet elçilerine sus payı vermek için yazıldı."

"Diğer yerlerde nasıl hareket ederlerse etsinler," dedi Bey, "biz burada Anayasa'yı harfiyen uygulayacağız."

O bunları söylerken aşağıdan güçlü bir top sesi işitildi, odanın pencereleri zangırdamaya başladı, gürültüyü kalabalığın sevinç nidaları izledi.

Konsolos yardımcısı, "Bol gürültü, bol duman: *Voilà la Constitution*,"* deyip gitmek üzere ayaklandı.

"Durun," dedi bey, "yürüyerek gitmeyin, arabamla bıraksınlar sizi. Ankara'nın tek arabası sayılır," ve ekledi, "arabacım sizin milletten, üç yıldır yanımda çalışıyor."

Onikinci Bölüm

Paşanın binek arabası eski, gülünç bir araçtı. Bozuk bir dört tekerleklinin parçalara ayrılıp İrlanda arabasına dönüştürüldüğü duygusunu uyandırdı bende. Yayı falan yoktu. Ana caddeden konsolosun evine giderken bütün kemiklerim neredeyse yerinden oynadı.

Arabacı meğer İngiliz değil, İrlandalıymış. Milletine özgü mizah anlayışını tamamen yitirmişti. Tüm yaşama sevincini alıp götürmüştü Türkiye'de geçirdiği dört yıl. Geçen yaz, efendisine

* İşte anayasa! – ç.n.

birkaç araba atı almak üzere vatanına, İrlanda'ya gönderilmişti. Satın aldığı atlarla birlikte dönerken Biscay Körfezi'nde fırtına çıkmıştı. Geminin kaptanı mürettebata bütün atları denize atmalarını emretmek zorunda kalmıştı. Bu olay ve içinde yaşadığı toplumda hiç kadın bulunmaması bizim İrlandalı'nın ruhunu iyiden iyiye karartmıştı. Konsolos, vatanı İrlanda ve Noel Bayramı'nın şerefine içmesi için kendisine bir bardak viski uzatınca bir an gözleri parladı. Ankara'da Noel zamanıydı; konsolosun eşi tüm mutfak becerilerini döktürmekle meşguldü.

"Bu akşam bizimle yer misiniz?" dedi konuksever ev sahibim. "Lütfen kırmayın bizi," diye ekledi. "Cevizli hindi olacak sofranızda, bu arada karım Türk uşaklara üzümlü, baharatlı Noel pudingi yapmayı öğretiyor. Hem Ankara'nın ünlü şahsiyetleriyle de tanışırsınız."

Akşam yemeğinde, konuklardan biri -yanlış hatırlamıyorsam bir Ermeni- o sabah paşanın dile getirdiği şehirde sakin, huzurlu bir ortam bulunduğu yönündeki görüşleri pek paylaşmıyor gibiydi.

Bu kişinin söylediğine göre, Ankara'da başıboş gezen, Türkler'le Hıristiyanların sırtından geçinen bir hırsız takımı yaşıyordu. Hırsız takımının üyeleri, geceleri değişik evlerin kapılarına dayanıp ev sahiplerine sürgüleri açmalarını emrediyor, yoksa onları öldürecekleri tehdidini savuruyorlardı. Ev sakinleri, ölüm korkusuyla kapıyı açıyorlardı genellikle. İçeri giren hırsızlar, evde buldukları her şeyi yiyip sonra da ev sahibinden zorla para alıyorlardı.

"Doğru," diye onayladı diğer bir konuk, "üstelik işin en kötü yanı, şehrin kimi ileri gelenlerinin de hırsız takımıyla işbirliği yaptığı söylentisi dolaşıyor." Aynı Türkiye :))

Kısa zaman önce Sivrihisar'da çok büyük bir yangın çıkmıştı. Hıristiyan nüfus otuz milyon kuruşluk bir zarardaydı. Türkler, Ermenileri evlerine almakta isteksiz davranmış, aldıklarında da, konukları gittikten sonra gâvurların vücutlarıyla kirlendiklerini söyleyerek kullanılmış döşekleri pencerelerden dışarı atmışlardı. Bu olay, Türklerin fanatikliğine kanıt olarak aktarıldı.

Ancak daha sonra Ermenistan'da dolaşırken, Türklerin, her şeyden önce Ermenileri evlerine kabul etmeyi istememekle; ikinci olarak da, onları evlerinde ağırlayacak kadar iyi yürekli-lik gösterdikten sonra döşekleri imha etmekle çok akıllıca davrandıklarını anladım yavaş yavaş. Ermeniler vücut temizliğine hiç önem vermiyorlar son derece pisler. Evleri, giysileri hep haşarat kaynıyor. Türklerse aksine, çok daha temizler, en çok da yıkanmak konusunda titizler. Bir İngiliz, evinin, şimdi ol-lazım değil birtakım şeylerin istilasına uğramasından hiç hoşlanmazdı. Benzer koşullarda evinde yabancıları ağırlasa, Türkler gider gitmez kullanılmış yatak takımlarını büyük olasılıkla hemen imha ederdi.

Evdeki ziyaretçilerden biri, Ankara'da son dört yıldır tam on paşanın görev yaptığını, yöneticilerin bu kadar sık görevden alınmasının ülkeyi çökme noktasına getiren nedenlerden biri olduğunu belirtti.

"Evet," dedi bir diğeri, "gelen paşa makamında uzun süre kalacağından emin olamaz hiçbir zaman. Diğer bir başbelası da açılan davaların karara bağlanması işleminin hep geciktirilmesi. Bekleyen dosyaların sayısı inanılmaz boyutlara ulaştı. Sadrazam 1875'te padişah, konuya ilişkin ferman çıkartıp tüm hukukî davaların karara bağlanmasını buyurduğu halde, fermanın yerine getirilmesi için hiçbir adım atılmadı. Yetkililer, eğer bir paşa bulup onu, diyelim bir on yıl aynı görevde tutsalar, şimdikinden çok daha hızlı ilerleme kaydederdik."

Daha sonra, Ankara'nın 1873-74 yıllarında bölgeyi mahveden açlık felâketinin etkilerinden hâlâ kurtulamadığını, bölge halklarının devlete bir buçuk milyon Türk lirasının üzerinde vergi borcu olduğunu öğrendim. 1872'den önceki vergi borçları silinmişti. Bunların bir kısmı, on, yirmi ve otuz yıllık kadar eski borçlardı. Hükümet borçları silmeden önce, bütün miktarın toplanması işini ihaleye çıkartmış, ancak bölge sakinlerinin çoğu göç etmiş olduğundan kimse teklifte bulunmamıştı.

Kıtlıkta yörede 18.000 kişi açlıktan, 25.000 kişiyse açlığın yol açtığı sonuçlardan ötürü ölmüştü. Keçi yünü bölgenin te-

mel geçim kaynağı idi; ancak keçilerin, koyunların ve sığırların yüzde altmışı telef olmuştu. Çocuklar sokak ortasında bırakılıp terk edilmişlerdi; hatta bazı ana babaların kundaktaki çocuklarını yemeleri gibi olaylar gün ışığına çıkartılmıştı.

Ertesi sabah, ev sahibimin akrabası Hacı Tevfik Efendi beni ziyarete geldi. Günün birinde Şeyhülislam olacağı söyleniyordu. Müslüman din adamının fikirlerini aşırı saldırgan buldum; ateşli bir savaş yanlısıydı.

"Niye böyle düşünüyorsunuz?" diye sordum.

"Çünkü aleni bir düşman, bağrımızda beslediğiniz bir nankörden daha iyidir. Savaş bir gün nasılsa çıkacak. Kangrenli bir kolu ya da bacağı feda edip kanserden kurtulmak hayırlı olur. Rus ajanları, yöre halkı arasında nifak tohumları saçmak için ellerinden geleni yapıyorlar; barış döneminde, İstanbul'da bir Rus elçisi bulunurken yaptılar bunu."

"Evet," dedi ev sahibim, "üstelik Avrupa'yı kışkırtan gizli cemaatlerin elebaşlarından bir elçiydi bu şahıs. Rus hükümeti, gizli cemaatlerin varlığından dolayı endişeye kapılmış gibi davranıyor ama, dünyadaki tüm gizli cemaatlerin esas yatağı Rusya'dır.[1] Bulgaristan'da gerçekleşen katliamların," diye devam etti, "savaşın patlak vermesinden çok daha önce planlandığından emin olabilirsiniz. Düzenli birliklerimiz, imparatorluğun diğer bölgelerine kasten gönderilmişti. Rus yetkililer, neyin gerçekleşmek üzere olduğunun pekâlâ farkındaydılar ve bunun İngiltere'deki kamuoyu üzerinde yarattığı etkiden memnundular. Yalnız anlayamadığım bir şey var, o da sizin gazetelerinizin neden hep katledilen Bulgar kadınlar ve çocuklarla ilgili haberler yayımladığı, neden Bulgarlar tarafından katledilen Türk kadınları ya da burunları kesilen, Hersek'teki isyancılarca kötürüm edilen askerlerimiz hakkında hiçbir zaman ayrıntıya girmediğidir. Bir Türk de en az bir Hıristiyan kadar burnuna değer verir," diye ekledi.

Öğrendim ki, Hacı Tevfik Efendi'nin beş karısı varmış, Sü-

---

1 Bu yorum, resmî bir belge tarafından da büyük ölçüde doğrulanmaktadır. Bkz. Ek 5.

leyman Efendi'ninse yalnızca bir karısı. Kadın, zengin bir kabalının dul eşiymiş. Bir gün Süleyman'ı evinin penceresinin önünden geçerken görünce onun dış görünüşüne vurulmuş. Yaşlı bir kadını Süleyman'a aracı göndermiş. Evlilik ayarlanmış; hanım merhum kocasından kalan mirası yeni eşine getirmiş.

Bir erkeğin vefatından sonra mal varlığının nasıl dağıtılacağına ilişkin Türk yasası hayli tuhaf. Eğer erkek geriye bir kız çocuğu bırakarak ölürse, ancak aynı zamanda bir de erkek kardeşi varsa, mal varlığı kızıyla adamın erkek kardeşi arasında bölüşülür. Ardında iki kız çocuğuyla bir erkek kardeş bırakırsa kızların her birinin payına dörtte bir düşer, adamın erkek kardeşiyse mal varlığının yarısını alır; eğer adamın bir oğlu ve bir erkek kardeşi varsa, erkek kardeş mirastan hiçbir şekilde faydalanamaz, her şey adamın oğluna kalır.

O akşam Türk bir beyefendiden akşam yemeği daveti aldım. Ev sahibim de konuklar arasındaydı; eğlence mekânına birlikte gittik. Türkler; Ermeniler; birkaç yıldır Ankara'da bulunan, şehrin sakinleri tarafından pek sevilen M. Gasparini adında İtalyan bir doktor; Rumlar; bir Bulgar ve İskoçyalı konsolosumuz gibi çeşitli milletlerden tuhaf bir karışım vardı. Evi çevreleyen bir avludan geçtik. Çeşitli şekillerdeki kağıt fenerlerle aydınlatılmıştı ev. Az sonra kendimi divanlarla çevrili bir odada buldum. Konukların hepsi toplanmıştı. Evin orta yerinde bir masa duruyordu. Masanın üzerine Ermenilerin ürettikleri kırmızı ve beyaz şarap, rakı, mastika, brendi ve likör şişeleri konmuştu; sürahilerin arasına serpiştirilmiş tabaklarda kuruyemişler, cevizler, fındıklar, sardalyeler vardı. İri yarı, çok koyu tenli bir adam olan ev sahibim, bir kadehi ağzına dek doldurarak bütün konukların kadehlerini kendisi gibi mebzul miktarda doldurmaları için ısrar etti, ardından M. Gasparini'ye dönerek sindirim bozukluğundan yakındı.

"Eh, bu kadar çok içince," dedi doktor, "kendinizi iyi hissetmeyi beklememelisiniz."

"Sert içkiler," dedi şişman Türk, "sert içkileri severim - midemi ferahlatır, keyif verirler. Bana ilaç gönderin," diye ekledi.

"Bu Türkleri iyileştirmek hiçbir işe yaramıyor," dedi doktor bana İtalyanca. "Her şeyi birbirine karıştırırlar; şarap, sert içkiler, müshil ve saire. Sonra da iyileşmeyi beklerler. Peygamberlerinin öğütlerine uyup şarap içmeyi bıraksalar çok daha sağlıklı yaşayacaklar."

"Peygamber ve Mekkeli yaşlı kadınlarla ilgili hikâyeyi duymuş muydunuz hiç?" dedi, sohbetimizi dinleyen konuklardan biri.

"Hayır, neymiş bu hikâye?"

"Efendim," dedi ziyaretçi, "öyle rivayet edilir ki, bir gün yaşlı bir kadın peygambere gelip 'Ah! Allahın tek gerçek peygamberi, ölünce cennetin neresine gönderileceğim?' demiş. Sürekli benzer sorulara maruz kalan ve" (doktora dönerek) "o esnada büyük olasılıkla sindirim bozukluğu çeken peygamber, tersleyerek yanıt vermiş, 'Çekil git, çekil git! Cennette hiç yaşlı kadın yok.' Bunun üzerine yaşlı bayan ağlayarak evi terk etmiş. Kısa süre sonra Mekke'deki bütün yaşlı başlı kadınlar peygamberin konutunu sarmışlar. Öylesine yüksek sesle ağlamışlar ki, Muhammed'in dikkatini çekmişler; Muhammed dışarı yanlarına çıkmış. 'Ah, Allah'ın elçisi! Allah'ın elçisi!' diye ağlaşmışlar. 'Evet, ne istiyorsunuz?' 'Cennette hiç yaşlı kadın yok dediniz. Ne yapacağız biz?' Peygamber yanıt vermekte zorlanmamış. 'Çok doğru," demiş Muhammed, 'çok doğru, öyle dedim. Cennette hiç yaşlı kadın yok; cennete gelir gelmez hepsi gençleşiverir!'"

Onüçüncü Bölüm

Konuklar bir sürü sigara, çok sayıda nargile, bol bol içki içmişlerdi. Ev sahibi ayağa kalkarak yemek odasına geçmemizi önerdi. Banjo benzeri enstrümanları olan üç müzisyen vardı odada.

"Biraz müzik dinleyeceğiz," dedi konuklardan paşanın oğlu. "Korkarım müzik sizin beğeninize pek uymayacak. Ezgilerimiz Avrupa'da duymaya alıştıklarınızdan epey farklıdır."

Bey doğru söylüyordu; Türk ezgileri çok farklı. Avrupa müziğine özgü daha düzenli ölçüye âşina bir yabancının çarpıcı bulacağı yabanî, dokunaklı bir hava var çoğunda. Ezgiler öylesine kederliydi ki, konuklar ister istemez konuşmaya ara verdiler. Derken enstrümanlar ani bir değişiklikle kulakları sağır eden çok yüksek tempolu bir ezgi çalmaya başladılar

Müziği icra edenler, başlarını iki yana sallıyor, tempo tutuyorlardı; ezgi giderek daha hızlanıyordu. Müzisyenlerin heyecanı konuklara geçmişti. Bütün başlar sallanmaya başladı, biz Avrupalılarsa elimizde olmadan ayaklarımızla tempo tutuyordu. Müzisyenler canla başla çaldıkları için nefes nefese kalmışlardı. Ezgi aniden, beklenmedik bir anda kesildi, müzisyenlerden biri hüzünlü bir ağıta başladı. Ağıt uzun sürmedi, müzisyen şarkının en acıklı yerindeyken orkestradan yükselen diğer bir feryat, kıtanın tam ortasında müdahale etti ona.

"Türk müziği tıpkı Türk yemeği gibi," dedi konuklardan biri, "sürprizlerle dolu. Orkestra şefi, araya kreşendo falan koymadan andanteden hızlı bir tempoya geçiş yapıyor; aşçı da aynı şekilde - bize önce bal gibi tatlı bir yemek sunup sonra sirke gibi asitli bir sosla midelerimizi allak bullak ediyor. Önce balık yiyoruz, sonra sütlü pelte. Ardından önümüze sebze yemeği geliyor, henüz midelerimiz bu şaşkınlığı bütünüyle üstünden atamamışken baharatlı bir hamurla tatlı bir çorba ikram ediliyor."

Konuklardan sayıca çok daha fazla olan uşaklar, değişik yemekleri sunmak için birbirleriyle yarışıyorlardı. Yirmi uşak tek sıra halinde dizilmişti. Ev sahibi baş hizmetkâra işaret eder etmez her bir yemeğin yerine bir başkası konuyor, iki numaralı uşak taze yemeklerle hazır bekliyordu, bu sırada mutfağa koşturmuş olan bir numaralı uşaksa başka bir yemekle geri dönüyordu.

Masa yüksek bacaklıydı, sandalyeler etrafına dizilmişti. Avrupalı ziyaretçilerin şerefine böyle konulmuştu sandalyeler. Hepimiz ellerimizle yedik, herkes mevkiine ya da sosyal konumuna göre alıyordu yemekleri tabağına. Bir kadının, bey yemeğe parmaklarını daldırmadan önce etten bir parça alması

görgü kurallarına aykırıydı, bir yüzbaşının bir albaya karşı saygısızlık etmemesi gerekiyordu.

Türk usulü sütlü pelte yemek biraz beceri gerektiriyor; ancak konsolosla İtalyan doktor epey bir zamandan beri Doğu'daydılar, çatal bıçak kullanırcasına rahat kullanıyorlardı parmaklarını.

Nihayet yemeğimiz sona erdi. Meyve, ince kıyılmış elma, kuru üzüm ve baharat karışımı, sebze yemekleri, tatlılar ve kuru üzümler, salatalar ve kremalı tatlılar, kapanış olarak koca bir kâse dolusu haşlanmış pirinç silinip süpürülmüş, hepsi de Burgundy'ye çok benzeyen bardak bardak kırmızı yerel şarapla mideye indirilmişti.

"Allah'a şükürler olsun!" dedi ev sahibimiz ayağa kalkarak; diğer konuklar da onun yaptığını tekrarladılar.

Bir uşak, mevki sırasına göre başlayarak ziyaretçilerin ellerine su döktü. Bir başka odaya geçtik. Burada topluluğa çubuklarla nargileler dağıtıldı.

Derken bir uşak yaklaşıp Osman'ın dışarıda beklediğini, benimle konuşmak istediğini söyledi.

"Mesele nedir?" diye sordum. "Bana ne kadar da çalışkan olduğunu mu söylemeye geldin, yoksa biraz daha mı para istiyorsun?" Daha önceki gözlemime göre, Osman benimle konuşmak istediğinde konu neredeyse hiç şaşmadan bu iki şey oluyordu.

"Hayır efendi, ama at - "

"Hangi at?"

"Ses çıkartan doru at."

"Ee, ne olmuş ona?"

"Topallıyor. Kardeşim görmüş. Ben de gördüm. Yarın yükünü taşıyamaz."

"Bir değil, iki at kirala, soluğan atı da yularından çekersin."

"Evet efendi, ben de öyle yapmaya çalıştım zaten; ama çok lira istiyorlar; yürekleri taş gibi, başımıza gelenler umurlarında değil, efendinin altınından nasiplenmek için keselerini ağzına kadar açık bekletiyorlar."

"Posta hanına gittin mi?"

"Evet ama hancının on atı var, atlara bakacak bir adamı var sadece. Hancı diyor ki, eğer iki yük hayvanı kiralarsanız on at parası vermeniz gerekirmiş."

"Burada bekle Osman," dedim; ev sahibimin yanına dönerek düştüğüm güç durumu anlattım.

"Vay köpek!" diye bağırdı bey. "Sizi kazıklamaya çalışıyor!"

Cebindeki eski bir mektuptan bir parça kağıt koparark polis şefine not yazıp hancıyı derhal ayağımıza göndermesini istedi.

"Hancı yatakta," dedi, odaya giren Osman.

"Yatakta ya da ayakta, buraya gelecek," dedi genç bey, kağıdı mührüyle damgalayarak. Kağıdı bir uşağa verdi. Az sonra bir gürültü duyuldu. Hancı zaptiye müdürüyle geldi.

"Bu İngiliz beyefendiye derhal iki at vereceksiniz."

"Evet, beyefendi."

"Peki daha önce niye vermediniz?"

"Çünkü beyin bunu arzuladığını bilmiyordum - paşamızın oğlunun arzusu benim arzumdur. Emriniz olur; atlar gelecek."

"Atlar iyi olsun," dedim, "besili ve kuvvetli."

"Ben de öyle dememiş miydim?" diye karşılık verdi adam. Anlaşmamıza göre Yozgat'a dek iki at kiralayacak, her at için saat başına normal tarife üzerinden üçer kuruş ödeyecektim.

"Türkiye'de at ticaretiyle uğraşanlar büyük dolandırıcılardır," dedi bey; "sizin ülkenizde de öyle midir? Kars civarındaki bir at simsarı, iş pazarlığa gelince ne yapıp edip en sevgili arkadaşını kandırır."

"İngiltere'dekilere çok benziyorlar," diye yanıtladım. Genç bey, bizlere birkaç yıl kaldığı Halep'teki at simsarları hakkında hikâyeler anlatmaya başladı. Ayrıca şehrin cins-i latifi alışılmadık ölçüde zayıf ahlâklıymış.

"Şehrin genç erkekleri, seçtikleri hanımlara duydukları yakınlığı tuhaf şekillerde belli ederler," diye devam etti konuşmacı. "Diyelim bir genç kızın üç âşığı var -dünyanın bu bölgesinde yaşayan bir hanım için az bir sayı- ve hangisini seçeceğini bilemiyor, taliplilerden her biri aşkını göstermeye can atıyor."

"Genç kız ne yapar?" diye sordu topluluktan biri. "Hepsini mi kabul eder?"

"Hayır, ateşin içinden üç tane yanar halde kömür parçası alır; her âşığına bir kömür parçası verir, onlara kömürleri avuçlarına almalarını söyler. Ateş deriyi yakar, kas sinirleri açığa çıkar; âşık beyefendiler zaman zaman etleri ta kemiklerine dek yanana kadar direnirler. Bu aşamada bir ya da ikisi genellikle işkenceye dayanamayıp yenik düşer; en uzun süreyle dayanan erkek genç kızı kazanır."

"Peki ya acıya karşı hepsi de aynı duyarsızlıktaysa, kömür yandıktan sonra sönerse o zaman ne olur?" diye sordum.

"Genç kız üç kömür parçası daha alır, diğer el için aynı şeyi yeniden başlatır," diye yanıtladı bey. "Ne kadar çok direnirlerse genç kız onları o kadar çok sever; çünkü kızın nezdinde erkeklerin direnmeleri gördükleri işkenceden çok kendisine değer verdiklerinin kanıtıdır."

"Siz hiç denediniz mi?"

"Hayır," dedi bey gülerek. Kolaylıkla eş bulabilirim kendime, onun için parmaklarımı yakmak gibi bir derdim yok. Evlendikten hemen sonra zaten yanıyor parmaklarımız."

Doktor, "Evet," deyip bana uzun uzun Ankara'nın bazı haremlerindeki ev hayatını anlatmaya başladı.

Doktorun tecrübelerine göre şehirde yaşayan cins-i latif arasında büyük bir ahlâksızlık hüküm sürüyordu; gerçi Kars'a giderken geçeceğim bir başka şehir olan Yozgat'la karşılaştırıldığında Ankara solda sıfır kalırdı. Ankara'da kadınlar kocalarına hiç de sadık olmadıkları halde her şey saklı tutuluyordu. Yozgat'ta durum çok farklıydı, burada Türk çingene kadınların danslarını seyredebilirdiniz, oysa Ankara'da kesinlikle yasaktı bu.

M. Gasparini çalışmalarını geniş bir alanda yürütüyordu. On yıl boyunca Ankara ve civarında yaşamıştı. Tıp adamlığı sayesinde yöre sakinlerinin ev hayatları hakkında şehirde yaşayan diğer Avrupalılardan daha fazla bilgi edinme fırsatı bulmuştu.

"Efendim, kadınlar ahlâksızlarsa da erkekler çok konukse-

verdir," dedi konsolos. "Bir yabancı nereye giderse gitsin her zaman büyük konukseverlikle karşılanır. Birkaç yıl önce bir arkadaşım, Mr. Thompson, Karadeniz'den Ankara'ya yolculuk ediyormuş. Bir köye varmış. Handa hiç yer yokmuş, bütün odalar doluymuş. Ancak Thompson eski bir seyyah olduğundan şartlara kolaylıkla uyum sağlamış. Pelerinini alıp gidip bahçede yatmış, geceyi açık havada geçirmeye hazırlanmış. Az sonra omuzuna vurulmasıyla uyanmış. Başını kaldırıp bakınca üzerine eğilmiş yaşlı bir Türk görmüş."

"Niye burada uyuyorsunuz?" diye sormuş Müslüman.

"Çünkü handa yer yok."

"Böyle olmaz. Bir yabancı, hem de kapının dışında. Gelin benimle."

Türk, Mr. Thompson'ı elinden tutarak kendi evine götürmüş, temiz yatakla kahvaltı vermiş, konuğuna hizmet etmiş, karşılığında da hiçbir şey almamış.

"Şimdi," diye ekledi konsolos, "Türk bir Müslüman'dı, Mr. Thompson ise Hıristiyan; aynı Türk İngiltere'de olsaydı ve Mr. Thompson'ınkine benzer bir duruma düşseydi, tamamen yabancı bir kimseye böylesine cömert davranacak kaç İngiliz çıkardı sizce?"

Ertesi gün birtakım Ermeni beyefendileri ziyaret ettim; evlerinin ev sahibiminki gibi kalın halılar, divanlar ve tütün çubuklarıyla döşeli olduğunu gördüm, duvarlar çıplak ve badanalıydı. Resim ve ayna ender görünen şeylerdi; ayna, taşıma güçlüğü nedeniyle çok pahalı bir lüks eşyaydı.

Ermenilerin giyim tarzı Türklerinkine benziyordu. Hıristiyan kadınlar evden dışarı çıktıkları zaman sımsıkı peçe takıyorlardı. Çoğu durumda bir Ermeni'nin evlenmeden önce kadının görmesine izin verilmiyordu[1] ve kadınla evlenmesi, Amerikalıların dediği gibi, "bir tür kumar"dı.

Türklerle Hıristiyanlar arasında büyük bir uyum söz konusuydu. Ne zaman Ermenilerle yemek yesem masada daima

---

1 Ermeni kadınlar, Ankara'da, Anadolu'nun diğer pek çok şehrinde olduğundan daha fazla özgürlüğe sahipler.

Müslümanlar da bulunuyordu. Bir Türk'ün evini ziyarete gittiğimde ziyaretçiler arasında genellikle Ermeniler görüyordum. Diğer yerlerde de aynı şekilde olup olmadığını sorduğumda Ermeniler, Anadolu'nun diğer yerlerinde, özellikle de Sivas'ta Türklerin, Hıristiyanlara kötü davrandıklarını, hapishanelerin Ermenilerle dolup taştığını söylediler bana.

İzmit'te kalırken Ankara'daki Hıristiyanların çektiği acılarla ilgili tıpatıp aynı hikâyeyi duymuştum. Ermenilerin acımasızca baskı gördükleri, kendilerine hiçbir zaman adil davranılmadığı anlatılmıştı. Oysa Ankara'da iki din mensupları arasında herhangi bir çatışma yok gibi görünüyordu. Müslümanlar ile Hıristiyanlar gayet iyi geçinmekteydiler. Sivas hakkında söylenenlerin doğruluğundan biraz kuşkulanmaya başladım ve konuya ilişkin kulaktan dolma bilgilerle yetinmeyip Ankara'daki Ermenilerin beni inandırmaya çalıştıkları gibi oradaki hapishanelerin Hıristiyanlarla dolu olup olmadığını kendi gözlerimle görmeye karar verdim.

Günün ilerleyen saatlerinde Radford, topallayan atı satıp başka bir at almamı önerdi; hayvanın, sırtında yük olmadan bile Yozgat'a dek yürüyebileceğinden emin değildi. Zavallı hayvan çok fena topallıyordu, tırnağının içi bir hayli şişmişti. Biz konuşurken Türk bir veteriner cerrah geldi: Bıçağını çıkartarak şişen yerde küçük bir yarık açtı.

Bu arada at almak istediğimi öğrenen birkaç at simsarı incelemem için bana hayvanlar getirdi, ayrıca kendi hayvanım için iki İngiliz sterlini gibi cömert bir fiyat teklif ettiler.

"Pekâlâ," dedi adamlardan biri, eski çorap benzeri bir şeyden gümüş paralar çıkartarak, "on iki mecidiye veririm."

"Çok katı kalplisin kardeş, biraz yumuşat şu kalbini," dedi Osman. "Atımızı kırk gümüş akçeden aşağıya satmayız. Sen paranı seviyorsun ama, biz atımızı daha çok seviyoruz."

Kimse bu parayı vermezdi. Türk veteriner cerrahın yaptığı ameliyatın hayvanı büyük olasılıkla iyileştirdiğini düşünerek Ankara'da bir gün daha beklemeye karar verdim. Böylelikle şehrin görülmeye değer yerlerinden biri olan eski Augustos tapınağını yakından inceleyebilecektim.

Ameliyatın başarılı geçmesi, benim için memnuniyet verici bir gelişmeydi; at akşam üzeri acı çekmeden adım atabilir hale gelmişti. Ertesi sabah yürüyebilecekti, böylelikle erkenden yola çıkma emri verdim. Yola çıkmadan az önce paşanın konağından bir uşak geldi. Genç bey, kendi kütüphanesinde bulunan "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihi" adlı bir eseri çok beğendiğimi anlayıp kitabı bana hediye göndermişti, bunu Ankara ziyaretimin bir hatırası olarak kabul etmek lütfunda bulunacağını umduğunu söylemişti kendisine. Yaklaşık on cilt vardı, en az on kilo çeker ve toplam yükümüzü önemli oranda artırırdı. Bu nazik teklifi üzülerek geri çevirmek zorunda kaldım. Türk milletinin konukseverliği ünlüdür. Türklerin cömertliği de aynı mertebeye lâyıktır. Hatta bu erdemlerini abartıyorlar. Bazen bir atı beğendiğinde, sahibinin hayvanı kabul etmemi rica eden bir notla birlikte ahırıma gönderdiğini görüp şaşırmışımdır.

Beni ağırlayanların büyük bir cömertlikle tarafıma sundukları hediyeleri kabul etmeyişime mazeret gösterirken sık sık büyük güçlükler yaşadım. "Daha fazla yük almam olanaksız," diyordum, hediye çok ağır bir şeyse. Ancak hediye edilen şey bir at ise hediyeyi geri çevirirken, hayvanlara bakmak için yeterli sayıda uşağımın olmadığını söylüyordum.

Bu durumda cevap, "Fakat benim fazlasıyla uşağım var, bunlardan birini alın. Size yolculuğunuz boyunca eşlik eder, sonra benim yanıma geri döner," oluyordu.

Ülkemizde Türk milletinin onurunu lekeleyen, onları dünyanın bütün kötülüklerine sahip olmakla suçlayanlar, broşürler yazmayı bir kenara bırakıp biraz Anadolu'da dolaşsalar iyi ederler. "Şeytan göründüğü kadar kötü değildir," diye eski bir söz vardır. Kendilerini Hıristiyan addeden yazarlar pek çok konuda Anadolu'daki Türklerden ders alabilirler.

Ondördüncü Bölüm

Ev sahibim beni uğurlamak için şafak vakti ayağa kalkmıştı.

"İngiltere'ye ziyaretime gelin," dedim.

"İnşallah," diye karşılık verdi dostum. Umarım Süleyman Efendi'nin beni ağırladığı gibi kendisini ağırlama fırsatı geçer elime.

Birkaç kilometre boyunca yol sert ve düzgündü. Bir süre Ayaş Çayı boyunca ilerledik.

Beş saat kadar yürüdükten sonra küçük bir çiftlik evine vardık. Ev çayın bize göre karşı yakasındaydı, ama yürüyerek geçilebilecek bir sığlık vardı. Çayın bizim bulunduğumuz yakasında ağaçlık yer olmadığından karşıya geçip öğle yemeği için bir saat ara vermeyi düşündüm. Ev bir Ermeni'ye aitti. Kir pas içindeydi. Halıların üzerinde dört bir yana doğru sürünerek ilerleyen böcekler görülüyordu. Bu yüzden dışarıda ateş yakıp öğle yemeğini açık havada yemeye karar verdim. Çiftliğin bahçesinde hindiler vardı. Mülk sahibi bize doğru geldi. Osman'dan bir hindi satın almasını istedim.

"Efendi hindi istiyor," dedi Osman çiftçiye.

Bu açıklama, Ermeni ev halkının kadınları arasında derhal büyük bir karışıklık yarattı - çiftlikteki kadınlar hindilere kendi malları gözüyle bakıyorlardı.

"Niye?" dedi, yüzü kurulama bezi benzeri bir şeyle sarılı yaşlı bir kadın.

"Yemek için."

"Paranız var mı?" diye sordu kadın kuşkuyla.

"Para mı?" dedi Osman hiddetle; "para çok. Her gün hindi yemeye yetecek kadar paramız var! Hadi bakalım, buna ne istersin?" dedi kümesin reisi olduğu anlaşılan yaşlı bir hindiyi göstererek.

"Osman salağın teki, efendim," diye araya girdi Radford o an. "Kart bir hindi bu. Osman, en büyüğü diye gözüne kestirdi, bizim dişimiz köseleyi de keser sanıyor." İngiliz uşağım, kuluçkalık hayvanların peşine düşerek genç bir hindi yakalamayı başardı, hayvanı zafer edasıyla kadına getirdi.

"Ne kadar?" diye sordum.

"On iki kuruş," yanıtını verdi kadın.

"On iki kuruş," dedi Osman; "dünyanın parası - bu fiyata hindi yemeye gücümüz yetmez; on de de alalım şunu."

"Bu dişi, yumurtlar," dedi çiftçi.

"Belki de ölür, yumurta da alamazsın, o zaman on kuruş kaybedersin," dedi Osman. "Hadi, çabuk," diye ekledi, "hindinin tüylerini yolun!" Osman parayı verince yaşlı kadın, hayvanı pişirilmeye hazırlamak üzere az ötede bir yere çekildi.

Radford, pişirme işini bitirip hindiden bana bir parça verdikten sonra geri kalanı çamaşır leğenimin içine koydu, hem o hem de yük beygirlerine bakan adam yesin diye leğeni Osman'a verdi.

"Niye onlara tencereyi vermiyorsun? Tencereden yeseler ya?" diye sordum. "Benim çamaşır leğenimden yemek hoşlarına gitmez belki."

"Bunu ben de düşündüm efendim, fakat tencere öyle sıcak ki, içine daldırırken parmaklarını yakarlar. Üstelik edepsiz, pis adamlar bunlar. Tertemiz çatal dururken parmaklarını kullanmayı yeğliyorlar! Ama efendim Osman hepsinden beter. Hayatta gördüğüm en obur adam, karnını doyurmak için kömür kovasından da yer. Bakın efendim, hindinin budunu almış. Böyle yapacağını biliyordum! But, leğenin atlarımıza bakan adamın tarafında duruyordu. Osman zaten bir but yemişti: Öteki but atlara bakan adamın hakkıydı. Ama Osman yemek konusunda çok bencil. Paltomun üstünde oturup kalkıp namaz kılıyormuş gibi yaparken, bencillikten çok uzak sanki!"

Öğle yemeğinden sonra Türklerin atı yüklemeleri öyle uzun sürdü ki, Radford'la yola koyulmaya, diğer adamların da eşyalarla birlikte peşimizden gelmelerine karar verdim. Bir saat kadar yol almıştık ki, bir tepeye tırmandıktan sonra peşimizden gelen var mı, diye arkama dönüp baktım. Görünürde at sırtında giden Ermeni bir kadından başkası yoktu. Kadın bağdaş kurmuş gidiyor, boynuna asılı kundağın içinde bir bebek taşıyordu.

"Osman'ı görmüş mü?" diye sordum.

"Hayır," yanıtını aldım.

Radford'un olduğu yerde kalmasını isteyerek dörtnala çiftlik evinin bulunduğu yöne doğru gittim. Çayın kenarına vardığımda tuhaf bir manzarayla karşılaştım. Yük beygirlerinden birinin her tarafı sırılsıklamdı ve eyeri yoktu. Bütün eşyalar ıs-

lanmıştı. Fişeklerim, çayım, şekerim ve kahvem mahvolmuştu. Radford'un tütün dolu çantası sırılsıklam duruyordu çayın kenarında. Osman, yük beygirlerinden sorumlu adama delice küfrediyor, zaman zaman da sopayla adamın omuzlarına vuruyordu. Dayak yiyen adam hıçkıra hıçkıra ağlıyordu. Beni görünce kendini yere atıp dizlerime sarıldı.

"Ne oldu?" diye sordum.

Her ikisi de aynı anda konuşmaya başladılar.

"Durun! Teker teker," dedim.

"Seni köpek seni!" dedi Osman vatandaşına, "Bir de konuşuyorsun! Atı yularından tutmadı efendi, önüne kattı, at da çaya girip yattı. Her şey mahvoldu! Ah! Seni illetli koyun boku seni," - bunu kabahatli adama söylemişti. "Efendi fişeklerinin yerine yenilerini koyamayacak; ya kardeşim, tütününün başına gelenleri duyunca ne der? Kızacak - belki de dövecek beni! Ben senin ananı da bilirim, nineni, ninenin anasını da - hepsi de rezildi- seni köpek seni, sen ailenin en beterisin!" Osman bu sözleri söylerken kabahatli adama çok acımasızca dayak atmaya başladı.

Araya girmek zorundaydım. Uşağımı yakasından kavrayıp adamı bırakmasını, eşyaları derhal yük hayvanına yüklemesini emrettim.

Bu kaza, bizi yolumuzdan epeyce alıkoymuştu. Güneş battıktan sonra, saatime bakınca Ankara'dan beri ancak sekiz saatlik yol kat ettiğimizi gördüm. Tepelerle çevrili geniş bir ovadaydık. Patikamız kıvrılarak yamaca uzanıyordu. Derken Asra Yozgat köyü göründü. Köy bir tepenin yamacına kuruluydu. Çok geçmeden atlarımızla evlerin damlarında ilerliyorduk, üstü açık bir bacaya denk gelmemek için çok dikkatli davranmak zorundaydık. Damların bazıları çökmüştü. Beyaz kirişlerin üzerinde parlayan ay, manzaraya ürkütücü bir hava katıyordu.

Anadolu'nun bu bölgesinde yaşayanlar konutlarını çok ucuza inşa ederler. Hayat arkadaşı edinecek yaşa gelmiş, baba evinden çıkmaya hazır olan erkek, bir tepenin yamacında genellikle dikdörtgen şeklinde bir arazi parçası seçer. Sonra top-

yaklaşık iki metre derinliğinde kazar. Ardından ağaç kesecek her biri yaklaşık üçer metre uzunluğunda altı direk yapar. Direkleri, üç direk dikdörtgenin bir kenarında, üç direk de öbür kenarında olacak şekilde toprağa bir metre kadar gömer. Bu dikmelerin tepeleri kirişlerle birbirine bağlanır ve kirişlerin üzeri dallarla kapanıp, killi toprakla örtülür. Yapıyı saran kalasların arasında bırakılan aralık kapıyı oluşturur ve geniş ağır bir kalas da bu girişi kapatır. Kapıyı menteşe yerine inek derisinden şeritler tutar. Tahta bir parmaklık odayı iki bölmeye ayırır. Bölmelerden biri ev sahibinin koyunları, öküzleri, develeri ve inekleri için kullanılır, diğeriyse adam ve ailesi tarafından. Hayvanları sahiplerinden ayıran herhangi bir duvar yoktur. Geceleri içeride hapsolan havadaki amonyak kokusu, bir Avrupalı için aşırı rahatsız edicidir. Damda havalandırma işlevini gören delik, soğuk havalarda büyük bir taşla kapatılır. Çoğunlukla inek pisliğinden, önce kurutulup sonra kıyılmış samanla karıştırılarak elde edilen yakacak ateşe atılır. Bazen on iki ya da daha fazla kişiden oluşan ev sakinleri, birbirlerine sokulup yerde yatarlar. Fakir evlerde yerler, deve kılından yapılma kilimlerle, zengin konutlardaysa İran halılarıyla kaplıdır.

Etrafımızı saran köpeklerin havlaması, köy sakinlerini hemen uyandırdı. Omuzlarında kalın kahverengi, kolsuz bir palto olan orta yaşlı bir Türk, yanıma gelerek kaymakam olduğunu belirtip, o gece kendi evinde kalmamı istedi.

Anlaşılan Ankara'daki dostum olan bey, kendisine yazıp yolculuğum hakkında bilgi vermiş, günbatımında Asra Yozgat'a varacağımı söylemişti. Kaymakam yolda başımıza gelen kazadan haberdar değildi: Güneş battıktan sonra bir saat daha beklemiş, gelmediğimizi görünce yatıp uyumuştu.

Kaymakamın evi büyük değildi. İki oda, bir mutfak, bir de misafir odasından ibaretti. Misafir odası her türlü amaç için kullanılıyordu. Evin sahibi, ertesi sabah ava çıkacağını söyleyip kendisine katılmamı önerdi. Söylediğine göre civarda bol miktarda keklikle yabanî tavşan vardı. Ancak fişeklerimin muhtemelen tamamı nehirde mahvolmuştu, bu yüzden daveti geri çevirmek zorundaydım.

Hayli yorgundum ve yatmayı arzu ediyordum. Bu arzumu dile getirince bir döşek getirilip bir köşeye yerleştirildi, odanın öteki tarafına da kaymakam için ikinci bir döşek kondu. İçeride üç-dört uşak vardı. Hiçbirinin çekilmeye niyeti yok gibiydi. Giysilerimi çıkarıp döşeğe uzandım. Yorgan benzeri, muhteşem bir şeyi üzerime çektim; horozibiği gibi rengârenk ve yol yol kuştüyleriyle kaplı ipek bir yatak örtüsüydü.

"Isındınız mı?"

"Evet."

"O yorganla herkes ısınır," diye devam etti. "Hafiftir, pireli de değildir. İyi bir uyku çekersiniz."

Ardından yatma hazırlığına başladı. Dört uşak ona yardım etti. İlk önce çizmelerini, sonra içine giydiği giysileri çıkardılar. Kaymakam zaman zaman göz ucuyla bana bakıyordu, kendisini dört uşağın yatırmasının bende ne gibi bir izlenim uyandırdığını anlamaya çalışıyordu muhtemelen. Ben kendi başıma soyununca şaşırıp şöyle dedi:

"Hayret, iki uşağınız var ama giysilerinizi kendiniz çıkarıyorsunuz! Uşak sahibi olmanın ne anlamı var, onlardan istifade etmeyince?"

Bu esnada yatağa girmişti. Hizmetkârları onun yanında yere uzandılar. Radford ile Osman da başka bir köşeye. Odayı aydınlatan tek kandil dikkatlice söndürüldü; az sonra uyuyanların horultusundan başka bir şey duyulmaz oldu.

Şafak vakti kalkıp ıslak fişekleri kutularından çıkardım, sonra tüfeğimi alıp fişeklerin bir kısmını denedim; çat - çat - patlamadılar. Av partisi için orada kalmak anlamsızdı. Böylelikle Osman'dan atları yüklemeye başlamasını isteyip ev sahibimle vedalaştım.

Onbeşinci Bölüm

Alçak sıradağlardan, her yana saçılmış demir cevherlerini andıran kayalardan geçtik at sırtında. Derken Sinop'un yaklaşık seksen kilometre güneydoğusundan Karadeniz'e dökülen, su-

ları hızla akan, büyük bir nehir olan Kızılırmak'a vardık. Nehrin genişliği en az yüz metreydi, sol yamacı hayli dikti. Suyun derinliği, son yağışlar nedeniyle iki metreden az değildi. Civarda köprü yoktu, en yakın köprü nehrin 40 kilometre kadar yukarısındaydı. Karşı kıyıya nasıl geçeceğimizi merak ediyordum. Rehberimiz az sonra bir çözüm yolu buldu. Atını nehir kenarında yaklaşık 800 metre sürerek iki parmağını ağzına götürüp ıslık çaldı. Birkaç dakika içinde ıslık sesine nehrin karşı yakasından yanıt geldi. Altı adam göründü. Nehrin kenarına giderek sazların arasından üçgen şeklinde bir kayık çıkardılar ve olanca güçleriyle bizim tarafa doğru kürek çekmeye başladılar. Akıntı çok fazlaydı. Başladıkları yer neredeyse 800 metre ötemizdeydi; ama kürekçiler buna rağmen daha ileriye sürüklendiler. Kayığa yanaşabilmek için atlarımızı biraz ileri sürmek zorunda kaldık.

Garip bir kayıktı, yedibuçuk metreden uzun değildi kesinlikle ve en geniş yeri beş metre kadardı. Bordaları suyun 60 santim üzerindeydi: Adamlar kıyıya yirmi metreden fazla yanaşamadılar. Nehrin dibi çamurluydu. Atlarımız kayığa dek çamurun içinden yürüyüp küpeştelerin üzerinden atlamak zorunda kalacaklardı.

Toplam sekiz at vardı; dördü benimdi, üçü posta hanına aitti, bir de rehberin bindiği, sürekli çifte atan ve daha şimdiden kır atımı hafif topal bırakmış olan hayvan vardı.

"Ben boğulurum," dedi Osman sızlanarak, "kesinlikle boğulurum! Kardeşim yüzme bilir mi?" Radford'u göstererek.

"Ne diyor, efendim?" diye sordu İngiliz uşağım.

"Suya düşerse onu kurtarabilir misin, onu öğrenmek istiyor."

"Kurtarmak mı? Hayır, efendim. Ben bir kürek boyu bile yüzemem. Aldershot'daki denizcilerimiz, bizi böyle bir sandalla karşıya geçirmek zorunda kalsalar ne derlerdi acaba? Bir dubadan bile daha oynak bu!"

Kayıkçılar atları karşı tarafa dörder dörder geçirmeyi istiyorlardı. Rehberin atı yüzünden bu teklif reddedildi, atın karşıya yalnız geçmesi kararlaştırıldı. Kendi hayvanımın eyerini çıkarıp yularından tutarak suyun içine sürdüm. Tekneye varınca

içeri tırmanıp atın da peşimden gelmesi için uğraştım. Hiç kolay olmadı, en az bir karış çamura saplanmıştı ve kayığa atlamak fikrinden hoşlanmadığı açıktı. Bunun üzerine kayıkçılardan üçü nehre girdi. İçlerinden biri atımın kuyruğunu tutup şiddetli bir biçimde büktü, diğerleri atı arkadan kürekleriyle dürttüler. Bütün bunlar olurken Osman, nehrin kıyısından hayvana dostça nasihatler veriyordu.

"Güzel at, atla içeri! Akşama yiyebildiğin kadar arpa var sana."

Bu söz atın üzerinde herhangi bir etki yaratmayınca Osman'ın dili sertleşti, hayvanın soyuna sopuna küfürler yağdırmaya başladı.

"Hay, lanet olası!" dedi Radford sonunda; "yapılacak iş olduğu zaman hep konuşuyorsun. Gidip yardım etsen, olmaz mı?" Sözlerini uygulamaya geçirerek yaygaracı Türk'ü itiverdi, adam az kalsın suya düşüyordu.

Nihayet, herkesin canla başla uğraşması sayesinde atını da çaba göstermeye yanaştı. Şaha kalkarak iki ön ayağını birden kayığa koydu. Hep bir ağızdan nidalar yükseltildi, küfürler savruldu - at arka ayaklarını da içeri soktu. Güvenli bir biçimde kayığa bindikten sonra atın gözlerini bağladım. İçlerinden birinin kayığa bindiğini gören diğer atlar, fazla zorlanmadan takip ettiler.

Kayıkçılar kayığa hâkim olana dek, nehir aşağı büyük bir hızla sürüklendik, kayık âdeta girdaba yakalanmış gibi fır dönüyordu. Allahtan bütün atların gözleri bağlıydı, suyu göremiyorlardı. Sonunda karşı kıyıya vardık, başlangıç noktamızdan itibaren iki kilometre kadar nehir aşağı gitmiştik. Bu yüzden diğer atları karşıya geçirirken çok zaman kaybettik, iki yüz haneli büyük bir köy olan Yahşiyan'a varamadan karanlığa kaldık. Yahşiyan, Asra Yozgat'a sadece yirmi kilometre uzaktaydı ama nehir yüzünden gündoğumundan günbatımına dek yolda geçmişti günümüz.

Yahşiyan'da yeni posta atları kiralamak gerekti. Atlarla ilgilenen görevli pek kabaydı. Ankara'dan gelen üç atın parasını ödemezsem bana herhangi bir at tedarik edemeyeceğini söyle-

ili. Oysa ben yalnızca iki at için sipariş vermiştim, atlarla gelen adam yük beygirlerinden birine binmek yerine üçüncü bir hayvanı daha beraberinde getirmeyi yeğlemişti. Sonunda hanımın tanıdığı olan rehber, söz konusu tutarı kendisinin üstleneceğini söyleyerek sorunu halletti. Ben ise meseleyi Yozgat'taki yetkili mercilere aktarıp onların vereceği karara uymayı kabul ettim.

Tartışma yüzünden hayli geç çıktım yola. Düzgün bir yol boyunca, güzel kırlık alanlardan geçerek at sırtında beş saatlik bir ilerleyişin ardından Maden'e vardık. Çok yakın zamana dek Türkler tarafından işletilmiş birkaç gümüş madeni vardı burada. Son zamanlarda suyun bir yolunu bulup maden yataklarına sızdığını anlattılar. Bu yüzden madenciler buraları terk etmişlerdi.

"Çok yazık," dedi köyün sakinlerinden yaşlı bir Türk. "Gereken makineler olsa, su kolaylıkla dışarı pompalanabilir. Çok miktarda gümüş var madenlerde."

"Anadolu'da kağıt paradan başka bir şey yok," diye ekledi üzüntüyle, "bütün bu zengin madenler ayaklarımızın altında gömülü duruyor."

Türklerin madenlerinden böylesine az yararlanmaları bir seyyaha şaşırtıcı gelecektir. Ankara'dan bu tarafa at sırtında gelirken demir bakımından zenginliği her halinden belli, kömür bulunduğuna dair de pek çok iz taşıyan kırsal bir bölgeden geçmiştim. Maden'de gümüş var, hemen yakınındaki bölgede bakır da bulunuyor. Anadolu'nun maden zenginliğini keşfedecek zeki mühendisler sayesinde Türkiye, borçlarının tazini ödeyebilecek duruma gelmekle kalmayıp çok kısa zamanda dünyanın en zengin ülkelerinden biri olabilir.

Maden'den Kova'ya doğru ilerlemeyi sürdürdük. Yolun her iki tarafında uzanan kırlar bağlarla kaplı. Ülkenin bu bölgesindeki üzümler çok iridir. Yöre sakinleri meyveyi kilerlere asarak kış boyunca muhafaza ederler. Hava kurudur; ısı sıfırın altına çok düşmediği ve üzümler donmadığı sürece bahar başına dek dayanır üzümler. Yörede şarap üretilmez. Anadolu'nun diğer yörelerinde sert içkiler damıtarak çok büyük paralar kaza-

nan Ermeniler, burada bu üretim kolunu ihmal etmişler. Üzümler ya yenir ya da mayalanmamış suları hamur işlerini tatlandırmakta kullanılır, zira şeker çok pahalı, yarım kilosu bir şilinden fazlaya geliyor. Bu fiyat, bölge sakinlerinden sadece fakirlerin değil, zenginlerin de alım gücünün üstündedir. Bu yüzden kahvelerini tatlandırmadan içerler. Hediye edilen bir-iki kiloluk şeker, onların gözünde bir padişahın cömertliğine denk düşen bir bağıştır.

Yaşlı bir çiftçi beni büyük bir konukseverlikle ağırladı. Ankara'da yaşanan açlığın yol açtığı ve etkileri tüm bu bölgede hissedilmiş olan felâketlerden duyduğu üzüntüyü dile getirdi. Ankara yolu, kar yüzünden üç buçuk ay kapalı kalmıştı. Çiftçinin bütün sığırları açlıktan ölmüş, keçileri telef olmuştu. Merhum Sultan Abdülaziz, mağdur durumdaki halka büyük miktarlarda para ve gıda göndermişti fakat yollar geçit vermemiş, malzemeler gitmeleri gereken yerlere ulaştırılamamıştı. Pek çok fakir insan, kapılarının birkaç kilometre ötesinde duran arabalar dolusu mısırla arpaya rağmen açlıktan ölmüştü.

Ev sahibimin bir oğlu vardı, on altı yaşında gösteren bir delikanlıydı. Padişahın ordusuna katılacak yaşta olmadığı için üzülüyordu.

"Yakında askerlik çağına geleceksin," dedi babası.

"Savaşın ne mene bir şey olduğunu bilmiyor," diye ekledi çiftçi kederli bir ifadeyle. "Bu yöreden pek çok kişi Sırbistan'a gitti, çoğu da şehit düştü. Benim oğlumun da gitmesi gerekirse Allah onu yaşlı babasına bağışlar inşallah."

"Burada insanlar savaşa gitmeye heveslilermi?" diye sordum.

"Hem de çok," diye yanıtladı çiftçi; "yalnızca din meselesi değil, mülkle de ilgili olduğu düşünülüyor. Biz mülk sahipleri, Rus vergi memurları tarafından son kuruşumuza dek soyulmayı istemiyoruz. Dinimizi değiştirmemiz için bizlere işkence edilmesini istemiyoruz, zorla askere alınmayı da istemiyoruz."

"Ama şimdi hepiniz askersiniz," diye belirttim.

"Evet çünkü şimdi savaş zamanı ve bu bir ölüm kalım mücadelesi. Savaş sona erince genç erkeklerimiz evlerine dönüp ailelerini bir kez daha sevindirecekler."

"Düşmana karşı koyabileceğinizi düşünüyor musunuz?"

"Allah her zaman adildir, bizlere zafer bahşedecektir," diye yanıtladı sorumu yaşlı adam, gururlu bir ifadeyle. "Bir karış toprağımızı istilacılara bırakmamak için kanımızın son damlasına dek savaşacağız."

Ardından yattığımız yere yaklaşık 45 kilometre uzaklıktaki Sekili köyüne doğru ilerledik at sırtında.

Bir süre sonra kır atım topallamaya başladı. Önceki gün rehberin hayvanından çifte yemişti. Benim ağırlığım zavallı hayvancağıza fazla geliyordu. Benden çok daha hafif olan Osman'la atlarımızı değiştirmeye karar verdim. Türk'ü yanıma çağırıp atından inmesini istedim, rahvan giden ata bindim. Rahvan giden bir atın yürüyüşü, binici için rahattır; hayvan saatte yaklaşık sekiz kilometre hızla yol alabilir; genç Türk atlarının normal yürüyüşü saatte beş kilometreden fazla değildir.

Ahır benzeri kulübelerin önünden geçtik. Duvarlar mermerdi; çatılar balçıkla sıvanmış kirişlerden yapılmıştı; saf beyaz kaya, kirli çevresiyle çarpıcı bir zıtlık yaratıyordu. Yöre de mermer bakımından zengindi. Dört bir yanımızda, izlediğimiz yol boyunca yerlerde büyük mermer parçaları vardı. Civardaki harabeler, yüzlerce yıl önce Anadolu'nun bu bölgesinde yaşayanların taş ocaklarından yararlanmayı becerdiklerini gösteriyordu.

Zavallı Türkiye, Avrupalı milletler gibi uygarlık merdivenlerini tırmanmamış, tersine bu merdivenlerden aşağı inmişti.

Ancak Türklerin atalarının yaşadıkları mermer saraylar, yerlerini her ne kadar ahır benzeri toprak kulübelere bırakmışsa da Türklerin kendileri değişmemiş. Konukseverlik -Türklerin en büyük erdemleri- 1877'de de Fatih zamanındaki gibi yaygın bir özellik. Bir İngiliz nerede başını sokacak bir yer arasa, kendisini evine almaya yanaşmayan bir Müslüman'a rastlamayacaktır hiçbir zaman.

Kayağantaştan dağları arkamızda bırakıp kilometreler boyunca nadasa bırakılmış bereketli topraklar üzerinde sürdük atlarımızı.

Konuya ilişkin sorumu "Toprağı sürüp ekmek için yeterli

sayıda insan yok buralarda," diye yanıtladı rehber.

Kuşkusuz haklıydı. Anadolu'nun, tıpkı İspanya gibi, doğal zenginliklerini geliştirmek için şimdikinin üç misli nüfusa gereksinimi var. Yabancı göçmenlerin Anadolu'ya gitmelerine, tüm ülkeye demiryolu döşemelerine izin verilse Anadolu, Büyük Britanya'nın tamamına yetecek kadar mısır üretebilir; kömür ve diğer madenler buralarda yaşayanlara çok büyük zenginlik kaynağı sunabilir.

Günün ilerleyen saatlerinde bir Kürt obasından geçtik. Kürtlerin hepsi daire şeklinde siyah çadırlarda yaşıyordu. Yüzleri peçesiz kadınlar, önlerinden geçen yabancıları görebilmek için telaşla çadırlarından dışarı çıktılar.

Türk yetkililer, göçebe halktan vergi toplamak konusunda büyük güçlük çekiyor. Kürtler vergi tahsildarının geleceğini öğrenir öğrenmez tası tarağı toplayıp dağlara çıkıyorlar. Haberciler resmî görevlilerin gittiğini bildirdiğinde geri dönüyorlar yaylalara. Birkaç yıl öncesine dek Kürt şeyhlerinin zenginliği kayda değer miktardaymış; çoğunun büyük at ve sığır sürülerinin yanı sıra yirmi hatta otuz bin koyunu varmış. Ancak bölgeyi talan eden açlık, Türkler gibi Kürtler için de felâket olmuş. Açlık Kürtleri perişan bir fakirlik içinde bırakmış.

Yolumuza Kızılırmak'ın bir kolu olan Delice Çayı çıktı. Köprü yoktu, karşıya geçebileceğimiz sığ bir yer bulmak biraz zor oldu. Sonunda atların toynak izleri, rehberimize geçmemiz gereken noktanın tam yerini gösterdi: Rehber, bulunduğumuz noktada yaklaşık elli metre genişliğindeki çaya girdi. Su atın kolanlarına dek geliyordu. Rehber güvenli bir biçimde karşı tarafa geçirdi bizi. Çayın zemini sertti. Yaz aylarında çok sığlaştığını, yöre sakinlerinin kağnılarla karşı kıyıya geçebildiklerini öğrendim.

Sekili Köyü, ahır benzeri yirmi toprak kulübeden oluşur. Geceyi geçireceğimiz yer lüks sayılmazdı. Ancak uzun ve yorucu bir yürüyüşten sonra insan şartlara çabuk uyum sağlıyor. Ateş yakıldı. Kazanda iki kart tavuk haşlanıyordu. Bir çaydanlık dolusu çay ateşin üzerinde ağır ağır demleniyordu; yemekten sonra bir pipo yakınca, dünya daha bir güzel göründü gö-

zime. Ardından tuzu bol bir bölgeden geçtik. Toprak güneşin altında pırıl pırıl parlıyordu. Billûr madde epey bir mesafeden görülebiliyordu. Bir süre sonra yanımızdan atlarıyla dörtnala giden, uzun, renkli başlıklar takmış Türkmen kızları geçti: Yanımızdan geçerlerken neşeli kahkahaları havada çınlıyordu. Az sonra kızların köyüne geldik. Oturdukları evler, bir tepenin yamacına açılmış topu topu birkaç delikten ibaretti. Türkmenler, Türkçe'yi Türklerden hayli farklı telaffuz ediyorlar. Başlangıçta derdimi anlatmakta biraz güçlük çektim. Aslında insanın Anadolu'da konuşulan bütün dilleri anlamak için pek çok dil bilmesi gerekiyor. Türkçe'nin yanı sıra Ermenice, Rumca, Çerkezce, Kürtçe, Tatarca, Farsça, Gürcüce ve Arapça yaklaşık ikiyüz kilometre çapında bir alan içinde duyabileceğiniz dillerdir. Bu dillerde kullanılan farklı sesler, Türkçe'sini derletmeye çalışan bir yabancı için çok şaşırtıcıdır.

Uzun beyaz gömlekler, bol kırmızı pantalonlar giymiş, beline gri kuşaklar takmış Türkmenler oyuklarının ağızlarında boş boş oturuyorlardı. Koyu kırmızı ferace giyen bir kadınla üzerlerine uzun beyaz elbiseler ve başlıklardan geçirmiş birkaç genç kız, yakındaki bir kuyudan harıl harıl su çekmekle meşgullerdi. Tepeden aşağı inen keçiler evlerin damlarında karınlarını doyuruyorlardı.

Evlerden birine girdik ortalık pire kaynıyordu. Yemeğimi açık havada yemeye karar verdim. Kulübenin sahibi, kendisinin evinde oturmaktansa dışarının soğuğunu yeğlememizi hayretle karşıladı.

"Benim efendi pireleri sevmez," dedi Osman.

"Burada çok pire yok ki!" dedi ev sahibi. "Bu kadar titiz olmasın," diye devam etti, "Sekili'de çok daha fazla pire var, efendinin pirelere alışması gerek artık."

"Ne diyor, efendim?" diye sordu Radford, Osman Türkmen'in söylediklerini yavaş yavaş bana anlatırken.

"Ne mi diyor? Artık pirelere alışman gerekiyormuş."

"Alışmak mı efendim? Hayır, ama onlar bana alışıyorlar. Pireler konusunda, Türkiye Aldershot'ın yanında solda sıfır kalır."

Az sonra uşağım şöyle devam etti:

"Bu Türklerin, efendim, doğru düzgün tütünleri yok, bir pipo dolusu kalıp tütünü ya da işlenmiş tütünü, bunların içtiği samanların tamamına değişmem. İngiltere'de insanların Türklere sövüp saymalarına şaşmamalı - çok haklılar. Sert tütün yetiştirmek dururken saman tütünü yetiştirmeyi yeğleyen adamların fazla bir kıymeti olamaz."

Onaltıncı Bölüm

Tekrar yola koyulduk, az sonra, patikanın orta yerinde büyük bir taş çıktı karşımıza. Son zamanlardaki açlık felâketinin kurbanlarından birinin mezarıydı. Zavallı adam yorgunluktan yere düşüp tam bu noktada ölmüştü. Hayatta kalanlar için cesedi taşımak çok büyük zahmet olduğundan bir çukur kazıp onu düştüğü yerde gömmüşlerdi.

Osman'ın bindiği kır atım hâlâ kötü topallıyordu; bu yüzden o günkü yürüyüşümüzü altı saate indirip Dayılı adlı küçük köyde mola verdim. Köyde sadece on beş ev vardı. Civarda çok sayıda deve ve sığır sürüsü otluyordu, toprak epey bir mesafe boyunca sürülüp ekilmişe benziyordu. Seyyahların tanrısı bu sefer bize daha iyi bir konaklama yeri bağışlamıştı. Konuk edildiğimiz ev temizdi. Uşaklara yüksek ahşap bir sedir verildi. Minderli döşekler ev sahibiyle konukları için ayrılmıştı.

Köyde Türkmenler vardı. Bir İngiliz'in geldiği haberi yayılır yayılmaz birkaçı beni görmeye geldi.

"Hoşgeldiniz, safa geldiniz, bir İngiliz'in buralara gelmesine çok memnun olduk," dedi grubun sözcüsü yaşlı bir adam.

Osman sözünü kesti.

"Efendi, Moskoflardan nefret ettiklerini, çarın askerlerinin kendilerini, Teke Türkmenleri gibi katletmelerine İngiltere'nin izin vermeyeceğini umduklarını söylemek istiyorlar sana."

"Ruslar, Teke Türkmenlerinden çok kadın ve çocuğu öldürdüler mi?"

Yaşlı adam başını salladı.

"Çok! Çok!" diye yanıt verdi. "Askerler kadınların ırzlarına

geçtiler. Küçük oğlan ve kız çocukları taciz edilip öldürüldü. Adamlar bu korkunç cinayetlerden zevk alıyorlardı. Moskoflar hayvandır! Sırtlandan daha beterdir; sırtlan kurbanının kanını içer ama bir Rus, önce nefsini doyurur sonra kurbanını parçalar."

"İşittiğimize göre," diye devam etti, "sizde padişah yerine bir hanım varmış. Türkmenlerin yavrularına böyle davranılması hakkında o ne düşünüyor?"[1]

"Ve sizin kendi düşünceniz nedir?" diye ekledi. "Siz de bütün Rusların boğazını kesmeyi istemez miydiniz?"

Çok sert bir yaklaşımdı. Lâkin ben de bir Türkmen olsaydım ve kendi kız kardeşlerim Ruslardan aynı muameleyi görseydi ben de meseleyi Türkmenler gibi değerlendirirdim.

"Hepsi aynı derecede suçlu değil," yanıtını verdim.

"Aynı derecede suçlular! Evet öyleler. Tahttaki çardan onun emirlerini yerine getiren askerlere varana dek katil bir millet! Vahşi hayvanları yuvasından kurtulmanın en iyi yolu nedir?" diye sordu ardından.

"Yuvayı dumana boğup genç arıları yok etmektir," diye yanıtladım.

"İşte," dedi Türkmen, "Ruslara yapmamız gereken de bu. Hepsini öldürmeliyiz. Allah yardımcımız olacaktır; çünkü O katliamı kimin başlattığını biliyor."

"Köyden çok sayıda erkek orduya katıldı mı?" diye sordum.

"Dili ayağı tutan her erkek askerde ve şimdi hepimiz cepheye gidiyoruz; ak sakallısı da yeni yetmesi de. Bize göre bu bir ölüm kalım savaşı. Evlerimizi, çiftliklerimizi savunmazsak mahvoluruz."

Dayılı'dan ayrıldıktan sonra, ilk üç saat boyunca yolun zemini sert ve düzgündü; fakat sonra çok dikleşti, sarp yamaçlardan aşağı, bir dizi iri kaya parçasının üzerinden geçti. Sonunda geniş, yuvarlak büyük bir ovaya geldik; ovanın etrafı

---

1 Olanın, Türkmenlerin Rus askerlerinden gördükleri muamele hakkında fikir sahibi olması için Mr. Schuyler'in hayli ilginç eseri *Türkistan*'a başvurmasını öneririm.

tepelerle çevriliydi; bu kocaman doğal havzanın bir tarafında, bir bayırın üstünde Yozgat yer alıyordu.

Şehrin surlarına yaklaşırken bir atlı grubuyla karşılaştık. Süvarilerden biri öne çıktı, fesine dokunarak bizleri selamladı, ardından benimle mükemmel bir Fransızcayla konuştu. Vankoviç adında bir Leh'ti ve bölgede baş mühendis olarak çalışıyordu. Ankara'daki İtalyan doktor, M. Gasparini'den yolda olduğumu bildiren bir telgraf almış, bana hoşgeldin demek üzere Ermeni beyefendilerle birlikte atına atlayıp buralara gelmişti.

Sonra bir Ermeni, kendi evinde kalmaya davet etti. Ankara'da bir Türk evinde ağırlanmıştım, Hıristiyan ve Müslüman hayat tarzları arasındaki farkı merak ediyordum. Teklifi memnuniyetle kabul ettim.

Şehre girmeden önce Türkü ve Ermenisi, pek çok atlı daha katıldı bize. Sonra öğrendim ki, kibar dostum, Ankaralı bey, bazı tanıdıklarına telgraflar çekmiş, Yozgat ziyaretimin güzel geçmesi için ellerinden geleni yapmalarını istemişti.

Yakında bir İngiliz'in geleceği haberi çoktan bütün şehre yayılmıştı. Şehir sakinlerinin hepsi yabancıyı görebilmek için sokaklara dökülmüştü.

"Bir İngiliz'in Yozgat'a gelmesi ahali için sürpriz sayılır aslında," dedi atıyla yanın sıra giden genç bir Türk. "Son yirmi yıl içinde sizin milletten hiç kimsenin buraya geldiğini sanmıyorum. Biz Türkler nankör değiliz," diye devam etti gülümseyerek. "Kırım'daki eski dostlarımızı, o zamanlar bizim için yaptıklarınızı unutmadık."

"İnşallah şimdi de aynısını yaparsınız!" dedi bir başka atlı. "Her halükârda gelişiniz büyük heyecan yarattı; Ankara paşası ziyaretimize geldiğinde onu görmek için böylesine büyük bir kalabalık toplanmamıştı."

"Efendim," dedi, kalabalıktan gördüğüm muhteşem tezahürat karşısında şaşırıp yavaş yavaş atımın yanına sokulan Radford, "İspanya'da Don Carlos'un peşinden atla gidişimizi hatırlattı bu bana. İspanya'da bütün halk, Don Carlos'u görmeye gelmişti, buradaysa bizi. Doğrusu efendim, halimiz, zırhlı adamlarıyla Atlı Muhafızlar'ın yanı sıra resmî geçit yapan

Londra Belediye Başkanı gibi tıpkı. Daha şimdiden bir sürü pis Türk Osman'ı öptü, onu gördüklerine çok memnunlar sanki. Atlarımızla tepeye tırmanırken iki-üç adam da gelip çizmelerime salyalarını akıttı!"

Bir avluya girdik: Attan indim, ev sahibimin evine giden merdivenleri tırmandım. Bana sunulan oda Ankara'da kaldığım odaya benzer tarzda döşenmişti. Uşaklar binici çizmelerimi çıkarmak için davrandılar. Ev sahibi dışarıda bazı Ermenilerin beklediğini, benimle konuşmak istediklerini söyledi. "Onları kabul edip etmeyeceğimi sordu?"

"Elbette," diye yanıt verdim, "içeri buyursunlar."

İçeri birkaç adam girdi; çeşitli giysilere bürünmüşlerdi. Anlaşılan cüppe tarzı giysi Yozgatlılar arasında çok tutuluyordu. Ziyaretçiler, duvara sırtlarını vererek sırayla, sosyal konumlarına göre dizildiler ve ardından beni selamladılar. Selamlarına karşılık vermem üzerine bağdaş kurup yere oturdular, selamlama töreni tekrarlandı.

"Ermeni okulunu denetleyerek onları şereflendirir miydiniz acaba, diye sormaya gelmişler," dedi ev sahibim, ziyaretçilerden daha üst bir konumda olduğundan yerde bağdaş kurmamış, bacaklarını altına alıp divana oturmuştu.

"Hepimiz Hıristiyan'ız," dedi yaşlı, çok pis bir Ermeni; su ve sabunla çok uzun zamandır birbirlerine yabancı kalmış gibi bir hali vardı.

"Hıristiyan bir kimse görmek bir zevk," diye ekledi. "Memnun oldum."

"Hepimiz çok memnun olduk!" dedi diğerleri. Bunun üzerine tekrar selamlaştık.

"Türklerle aranız nasıl?" diye sordum sonra.

"Çok iyi anlaşırlar," dedi benimle eve gelmiş olan Leh, "ve yasalar tüm sınıftan insanlar için adil biçimde uygulanır. Size bir örnek vereyim. Yozgat'ın telgraf müdürü Ermeni'dir. Bir gün birkaç Türk oğlan, Ermeni çocuklara sataşır, onlara gâvur diye seslenirlerken görmüş. Türk çocukları dövmüş. Olay yerine gelen Türkler, Müslüman çocukların tarafını tutup telgraf müdürüne yumruk atmışlar. Telgraf müdürü de yetkililere şi-

kâyette bulunmuş. Kendisini döven Türkler derhal hapse atılmışlar."

"Yirmi yıl önce böyle bir şey mümkün değildi," dedi bir başka ziyaretçi; "ama burada durum iyileşti."

"Ancak Sivas'ta," diye devam etti, "paşanın Hıristiyanlara korkunç kötü davrandığını göreceksiniz. Hapishane Hıristiyanlarla doludur. Şehirde adaletin esamesi okunmaz. Paşa, Hıristiyan kız ve oğlan çocuklarını ana babalarından ayırıp kendi haremine kapatıyor."

"Doğru mu bu?" diye sordum Mr. Vankoviç'e.

"Öyle söyleniyor. Ancak Doğu'da olduğunuzu unutmayınız," karşılığını verdi Leh.

"Şahsen," diye ekledi, "kendi gördüklerim dışında bir şeye inanmamayı ilke edindim. Sivas'a gidecek misiniz?"

"Evet."

"Eh, olan biteni kendi gözünüzle görüp bir yargıya varma fırsatınız olacak. Her halükârda bu şehirde yaşayan Hıristiyanlar hiçbir şekilde baskı altında değiller. Ermenilerle Türklerin aynı masada yemek yediklerini göreceksiniz. Adalet meselesine gelince, Hıristiyanlar da en az Müslümanlar kadar faydalanıyorlar adaletten."

Kahvelerini bitiren Ermeniler az sonra odadan çıktılar. Onlarla gitmeyip yanımda kalan Mr. Vankoviç, Anadolu'da yaşadığı deneyimleri, kendisini ülkesinden ayrılmak zorunda bırakan sebebi anlatmaya başladı bana.

St. Petersburg'daki Askerî Okul'da eğitim görmüş, mühendislik sınavını tam Lehistan ayaklanmasından önce vermişti. İsyancılara katılmış, Vilna yakınlarında toplanan büyük bir topluluğun başına geçip iki yıldan fazla bir zaman boyunca Ruslara karşı savaşmıştı. Tarihte Vilna'lı kadınlara yaptığı zulümle tanınan General Muravief, Vankoviç'in başına ödül koyan dört tebliğ yayımlamış. Talih genç Leh'in yüzüne gülmüş, düşmanlarından kaçabilmiş. İsyan bastırılınca Odesa'ya kaçmayı başarmış ve İstanbul'a giden bir Yunan gemisine binmiş. Gemi, iki gün denizde yol aldıktan sonra kötü hava şartları yüzünden limana geri dönmek zorunda kalmış. Bunun üzeri-

ne kaptan, Rus yetkililerin gemiye geleceğinden emin olduğu için Vankoviç'in gemi denize açılana dek bir arkadaşının evinde kalmasının iyi olacağını söylemiş. Vankoviç bu öneriyi kabul etmiş, fakat bütün giysileriyle diğer eşyalarını kamarasında bırakmış.

Gemi o gece yola çıkmış. Kimse Vankoviç'i uyarmamış. Kaptan, onun dünyadaki bütün varlığı olan eşyalarına el koymuş. Odesa'daki Lehistan komitesi talihsizliğe uğrayan kardeşleri için bir miktar para toplamış: Başka bir vapurla yolculuk için gereken parayı ödedikten sonra cebinde en fazla beş sterlinle İstanbul'a varmış. Bu para kısa zamanda tükenmiş, sonra ekmeğini kazanmak için yol yapım işçisi olarak iş bulmuş. Çalışmaları denetleyen mühendis, işçinin, yol yapımı konusunda kendisi kadar bilgili olduğunu keşfetmiş. Onu terfi ettirip yardımcı mühendis yapmış.

Vankoviç, Vilna yakınlarında oturan babasına mektup yazamadığından yakındı. Mühendis iki-üç mektup göndermiş ama onlar her seferinde Rus polisince açılmış ve baba ağır para cezasına çarptırılmış, sırf Vankoviç ona mektup yazma cüretini gösterdi diye.

Onyedinci Bölüm

Ev sahibim az sonra döndü ve Anadolu üzerine kitap yazmış Fransız yazar M. Perrot'nun bu çatı altında ikâmet etmiş olduğu bilgisini verdi bana. Eserin Yozgat'ı anlatan sayfalarını çevirirken M. Perrot'nun "bir gün ev sahibime beni neden evin hanımıyla tanıştırmadığını sordum" dediği sayfaya geldim.

"Bizde âdet böyle," yanıtını verdi. "Bence akıllıca bir âdet. Başka erkeklerin karımı görmelerinin bana ne faydası var? Karımı kendim için aldım; benim malım o. Siz Avrupalıların eşlerinizi sınarttığınızı duydum; benim karım iyi terbiye almıştır. Dairemime girince elimi öpmeye gelir, saygılı bir tavırla önümde dimdik durur, ancak ben ona hitap edince açar ağzını."

Ev sahibime bu paragrafı gösterince şöyle dedi: "M. Perrot

buradayken evin sahibi babamdı. Hadiseyi gayet iyi hatırlıyorum. M. Perrot, babamdan kendisini annemle tanıştırmasını istediğinde ben de odadaydım. Sanırım babam, Avrupa'da eşlerinizi konuklara sakladığınız izlenimindeydi; her neyse bizler eşlerimizi kendimize saklarız."

"Nasıl yani?" diye sordum. "Beni kız kardeşlerinizle ya da annenizle de tanıştırmaz mısınız?"

"Tabiî ki hayır."

Mr. Vankoviç, araya girip ertesi gün ev sahibimin kardeşinin kızının müstakbel eşiyle nişanlanacağını; damadın henüz nişanlısının yüzünü görmediğini, yakın akrabaları dışında Yozgat'ta hiç kimsenin genç hanımı görmediğini belirtti.

"Peki," diye sordum, "eğer bir Ermeni'nin karısı kocasına sadık değilse, kocanın boşanma hakkı var mı?"

"Hayır," diye yanıtladı ev sahibim; "dinimizde böyle bir uygulamaya izin verilmez. Erkek evlenmeden önce eşinin yüzünü bile göremez."

"Öyleyse erkek kadının, kadın da adamın karakterini inceleme fırsatına sahip olmuyor?"

"Evet öyle."

"Bunların hepsi budala," dedi Vankoviç bana Rusça. Ev sahibi bu dili anlamıyordu. "Kocalar, eşlerine hapis hayatı yaşatarak onları kötülükten uzak tutabileceklerini sanıyorlar ama çok yanılıyorlar."

"Buna şaşmamamız gerekir," diye devam etti; "Ermeni bir bayan hiç eğitim almamıştır. Hareme hapsedilir. Kocasının kölesidir, onun için her türlü bayağı işi yapmak zorundadır - ayaklarını yıkar, kurular, yemek yerken ona hizmet eder. Çok küçük yaşlardan itibaren kız çocuğu, babasının evinde kendisini köle addedecek şekilde yetiştirilir. Ermeniler, bu barbar âdetlerinden vazgeçene dek sözde Hıristiyanlıkları onlara pek fayda sağlamayacak. Türk koca karısını boşamakta hiç zorluk çekmez - hatta mahkemeye gitmek zahmetine bile katlanması gerekmez. Tek yapması gereken, bir şahitin huzurunda "Boş ol" demektir; böylelikle karısından derhal kurtulur ve kadın, istediği yere gitmekte, kimi arzu ederse onunla evlenmekte serbesttir."

"Eğer bir Türk," diye ekledi Mr. Vankoviç, "karısını şahit huzurunda bir kez boşamış ise, bu kararından geri dönemez. Şöle bir hikâye anlatılır: Kocasından boşanmak isteyen bir kadın, cariyelerinden birine erkek kıyafeti giydirmiş, sahte favorilerle bıyık taktırmış. Gece geç saatte hareme giren koca, kılık değiştirmiş cariyenin karısının yanında yattığını görmüş. Öfkeden deliye dönüp sadakatsizlik ettiğini sandığı hanımı derhal boşamış. Boşanmış bir kadınla evlenmek konusunda, Avrupalıların pek bilmediği tuhaf bir yasa var," diye devam etti konuşmacı. "Bir Türk eğer karısını boşamış ise, fakat kadın kocasına geri dönmeyi, adam da kadınla yeniden evlenmeyi istiyorsa, kadının ilk önce başka bir adamla evlenmesi ve tüm ritüellerin yerine getirilmesi gerekir; sonra yeni damat kadını boşar. Bu işlemden sonra kadın ilk kocasına geri dönebilir.

"Boşadığı karısıyla yeniden evlenmeyi isteyen koca, genellikle bir dilenci seçer, hemen her zaman çok yaşlı bir adam olur bu; sonra ihtiyar kimseye kadınla evlenip daha sonra onu boşaması için para teklif eder. Ancak bazen bu işlerde aksilikler çıkar. Hanım dilenciden hoşlanır, dilenci de hanımdan. Dilenci kadını boşamaz, esas koca da cemiyetin maskarası olur."

Yozgat'ta yaşayan 10.000 kişi vardı ama pek fazla suç işlenmiyordu. Son on beş yıldır sadece bir idam infaz edilmişti; o da cinayet nedeniyle.

Şehrin kendisi görece yenidir. Kuruluşu 130 yıl öncesine dayanır. Yörede bol miktarda maden var; şehrin yakınlarında demir, gümüş ve kömür olduğu söylendi.

Ermeniler orduda askerlik yapmıyorlardı. Askerlik hizmeti yerine Osmanlı Devleti'ne her erkek evlat için doğumundan ölümüne dek yılda yirmi sekiz kuruş, otuz iki para ödüyorlardı.

Türkiye'nin bu bölgesinde sayıları çok olan Çerkezlerin orduya katılmaları zorunlu değildir; fakat içlerinden eli ayağı tutan her erkeğin, gerektiğinde, düzensiz süvari ya da piyade olarak göreve gideceğine dair devlete söz vermişlerdir.

Ankara vilayetinde yaşayan halk şöyle bir vergilendirmeye tabidir: Eğer toprak sürülüp ekilmişse mal sahibi padişaha hasadın onda birini verir.

Bir ev sahibi, evinin değerinin her 1000 lirası için 4 lira öder, tabiî eğer evde kendisi yaşıyorsa. Evi kiralaması durumunda her 1000 lira için 40 lira ödemek zorundadır. Ahın satım ya da ticaretle uğraşanlara uygulanan vergi, kâr üzerinden yüzde otuzdur. Bir tüccar şehirde mısır satmaktaysa kendisinden alınan her yirmi okka hububat için iki para tutarında resim ödemek zorundadır ve pazar yerinde bir at, koyun ya da öküzü satarsa, satış kazancının yüzde iki buçuğunu devlete vermek zorundadır. Bir çiftçinin bir keçisi varsa hükümete her yıl dört kuruş, sahip olduğu her koyun için de üç kuruş ödemesi gerekir. Vergi tahsildarlarının, hemen hemen hepsi Müslüman'dır; Hıristiyanların çoğu vergilendirme yönteminden yakınmaktadır.

Bir Ermeni kızının, Müslüman olmak istemesi, Türkler ile Hıristiyanlar arasında büyük kıskançlık yaratır. Dindar Ermeniler, kendi cemaatlerinden ayrılıp Katolik ya da Protestan olan herhangi bir kişiye de nefretle bakarlar. Hıristiyanlar, din veya mezhep değiştiren kimselere karşı Türklere oranla, çok daha hoşgörüsüzler.

Bir Türk'ün Hıristiyanlığı kabul etmesi çok çok enderdir, oysa Anadolu'daki Amerikan misyonerlerin pek çok Ermeni'yi Protestanlığa döndürdükleri söyleniyor.

Katolik misyonerler de boş durmamışlar. Kimi Ermeniler, artık İstanbul'daki patriği ruhanî liderleri olarak görmeyip papayı kiliselerinin başı kabul etmekteler.

Türkler, Hıristiyan cemaatinde yaşanan anlaşmazlıklara bıyık altından gülüyorlar. Aynı Mesih'e inananlar arasında bu denli nefret ve kötü niyetin var olmasını anlayamıyorlar.

Hıristiyanlar arasındaki görüş ayrılığı, Türk yetkililer tarafından memnunlukla karşılanır. Bu ayrılık, Ermeniler ile Ruslar arasında herhangi bir birliğin sağlanmasını son derece güçleştirmektedir.

Ertesi sabah bir uşak, imzalaması için ev sahibime bir kağıt getirdi. Yozgat'ın ileri gelenlerinin padişaha Kanun-ı Esasî'nin ilanı için teşekkürlerini sundukları bir sadakat beyanıydı. Ermenilerin hiçbiri reforma inanmıyordu. Çoğu Ankaralılarla

aynı görüşteydi; yani Kanun-ı Esasî, Konferans'taki yetkili elçileri tavlamak amacıyla ortaya yem olarak atılmıştı ve Konferans unutulduğunda maziye karışacaktı.

Biraz sonra Vankoviç uğradı. Şehir halkı için inşa etmekte olduğu çarşıya yürüdüm kendisiyle birlikte. Yaklaşık seksen metre uzunluğunda, otuz metre genişliğinde, fazla büyük olmayan bir binaydı. Cam pencereli, yontma taştan evlerin her biri iki katlıydı. Pencereler yerli halk için büyük lükstü, zira camın ta Karadeniz'deki Samsun limanından getirilmesi gerekmişti. Taşıma işinde büyük güçlükler yaşanmış, camların yarısı yolda kırılmıştı. Nakliyenin çok zor gerçekleşmesi maliyeti büyük ölçüde artırmıştı.

Çarşıda bir gözlemcinin ilgisini çekecek hemen hiçbir şey yoktu. Kimi Ermeniler boya, tahta ve tiftik yünü satıyordu; diğerleriyse pamuklu kumaş ve patiska ticareti yapıyordu, bir Rum'un işlettiği küçük bir dükkânın vitrininde gazyağıyla çalışan bir iki Amerikan lambası vardı.

Mühendis, iki katlı bir çarşı yapabilmek için şehir halkını ikna etmekte hayli zorlanmış. "Babalarımız hep bir katla yetindiler," diyormuş tüccarlar, "biz niye yetinmeyelim ki?"

İnsanların karşı çıkmalarına rağmen, Vankoviç, kaymakamın da yardımıyla istediğini yaptırmayı başarmış. İki katlı binaları ilk yer satın alanlar, yeni mimarî tarz hakkında en çok soylenenlermiş.

Dar sokaklardan, yıkıldı yıkalacak gibi duran derme çatma kulübelerin önünden geçerek sürdürdük yürüyüşümüzü, ta ki bir tepenin doruğuna, şehrin varoşlarına varana dek. Evlerden birinin kapısında kahverengi tenli, iri koyu gözlü ve uzun siyah saçlı, güzel çingene kadınları duruyordu.

"Dansözler," dedi Vankoviç; "Dr. Gasparini, Ankara'dan telgraf çekip sizin için bir çingene dansı ayarlamamı istedi benden. Gidip yaşlı kadınlardan biriyle konuşup dans edecek kızları seçelim."

İhtiyar bir kadın arkadaşımı tanıdı, öne doğru çıkıp bizi evine davet etti. Geliş maksadımız öğrenilince çingene topluluğundaki genç kızlar arasında büyük bir heyecan rüzgârı esti.

Her biri güzelliğinin, dans sanatındaki becerisinin arkadaşımın yapacağı seçimde etkili olacağına inanıyordu.

Yaşlı kadın hiddetle, "Sessiz olun!" dedi genç kızlardan şamatacı olanlara. Kızlar, arkadaşıma kıvraklıklarını göstermek için o güne dek Doğu'da gördüğüm danslardan çok farklı, kankan benzeri figürler yapmaya koyulmuşlardı.

"Pekâlâ efendi," dedi kadın arkadaşıma yönelerek, "size kaç kız lazım?"

"Üç."

"O zaman üç kız veririz size. Kabilemizin en güzellerini, ahu gibi olanlarını. Ben de geleceğim," diye devam etti yaşlı bayan, "ben de dans edeceğim. Frenk efendi, dansımızın neye benzediğini görsün diye."

Gülmemek için kendimi zor tuttum. Yaşlı kadın çok şişmandı. Bakışımı yakalayan kızlardan bazıları kahkahalara boğuldular.

"Ah! Gülün bakalım çocuklar," dedi yaşlı kadın hiddetle, "ama hiçbiriniz benim gibi dans edemezsiniz. Benim gibi elastikî değil bunlar efendi. Kalçalarını oynatamazlar. Vücutlarının alt kısmını sallayamazlar. Bakın!"

Ve ihtiyar kadın yaşlı uzuvlarını dikleştirerek farklı eklemlerini titretmeye başladı. Kızlar onu alkışlıyor, dans eden kadının vücudunun yaptığı her harekete elleriyle tempo tutuyorlardı.

"Çok güzel," dedi Vankoviç, kadının, daha az sağlam bir mobilyayı kırıp geçebileceği bir kuvvetle divana çöktüğü esnada. "Çok güzel. Ceylan gibi dansediyorsun. Sen de gelebilirsin."

"Şükürler olsun," dedi Fransızca, "kucağıma atmadı kendini, bu yabanî dansözlerin âdetidir; öyle yapsaydı benden geriye pek bir şey kalmazdı. Hadi dönelim, burası çok havasız."

Dansözlerin ertesi akşam bize gelmeleri için yaşlı hanımla randevulaştıktan sonra, tepeden inip şehrin en önemli camiine doğru yürüdük.

Onsekizinci Bölüm

Girişte ayakkabılarımızı çıkardıktan sonra kubbe şeklinde inşa edilmiş büyük bir binaya alındık hemen. Çok yüksek tavanın altında birbirine açılan, daire şeklinde kocaman iki salon vardı. Küçücük camlardan oluşan vitray pencereler, pek çok renk ve desende, gösterişli İran halılarıyla kaplı iç mekâna çok az ışık sızdırıyordu. Binanın merkezinden inen zincirler, kocaman bir demir çemberi destekliyordu. Çembere farklı renklerde kristallerin bulunduğu yüz tane lamba asılıydı. Her biri bir insan bacağı kalınlığında, yaklaşık iki metre uzunluğunda devasa iki mum, binanın bir köşesine sabitlenmişti. Bir yıl dayanacak şekilde yapılan mumlar "çok para"ya mal olmuştu.

Bize refakat eden kimse, bu bilgiyle beni etkileyeceğini düşünmüş olmalıydı ki, "çok" kelimesini, deniz tutmasından aşırı derecede mustarip olmadığı sürece hiçbir İngiliz'in yineleyemeyeceği şekilde telaffuz etti. Kırk, elli kadar Türk yerde yatıyordu. Mr. Vankoviç ile benim içeri girmemizden hiç rahatsız olmamışa benziyorlardı.

"Her zaman bu kadar çok kişi gelir mi?" diye sordum.

"Bugün çok az insan var," yanıtını aldım, "ama hangi saatte gelirseniz gelin, müminleri kâinatın efendisi Kadir-i Mutlak'a dua ederlerken bulursunuz."

Daha sonra gerçekten de böyle olduğunu gördüm. Bir camiye ne kadar erken ya da geç saatte girersem gireyim daima dizlerinin üzerinde Yüce Allah'a dua eden adamlar oluyordu; camiler namaz vakitlerinde hep kalabalıktı.

"Avrupalılardan daha fazla dua ederler," dedi mühendis arkadaşım, biz camiden çıkarken. "Bizde," diye ekledi, "kiliseleri kadınlar doldurur, erkeklerin yokluğu dikkat çekicidir. Türkiye'de camiye gitmemezlik eden bir erkeğe çok ender rastlarsınız. Aslında bir Müslüman camiye gitmemeye niyetlense bile batıl inançları o şekilde davranmasına izin vermez, ilahi güç onu kendisini derhal mahvedeceğini düşünür."

Sonra Derviş Bey adlı bir Türk beyefendinin ziyaretine git-

tik. Bir süre sonra odadan ayrıldı, üzerinde "Londra, 1802" yazan eski bir çakmaklı tüfekle geri döndü. Kendisiyle birlikte av partisine katılmamızı teklif etti ve bir uşağa seslenip adamdan şahin getirmesini istedi. Derviş Bey'in söylediğine göre bu çok işe yarayacaktı, çünkü keklikleri kaçırırsak şahin bizim yerimize yakalayacaktı onları.

"Böylelikle geri döndüğümüzde elimizde gösterecek avımız olur," diye devam etti, "insanlar yüzümüze karşı gülemezler."

"Vankoviç harika bir avcıdır," dedi bir başka Türk. "Keklikleri havada vuruyor! Düşünsenize! Havada uçarlarken! Allah aşkına, harika değil mi? Bir kekliği hiç kıpırdamadan durduğu anlar dışında da vurabilir misiniz?"

"Bazen," dedim, "ama maalesef fişeklerimin çoğu ıslandı. Neyse, yine de arar, birkaç kuru fişek bulup yarın sizle gelirim."

"Yozgat'tan ayrılmadan önce görmeniz gereken bir şey daha var," dedi Derviş Bey, "o da millî sporumuz cirit. Daha önce de bahsetmiştim," diye sürdürdü konuşmasını, "ertesi gün civardaki en iyi binicilerin hepsi şehir dışındaki ovada toplanacak. Bu arada, akşam yemeğini birlikte yeriz umarım."

"Fakat Ermeni bir beyefendinin evinde kalıyorum, beni yemeğe bekliyor."

"Onu da beraberinizde getirin. Lütfen, kırmayın beni," diye ekledi. "Yozgat'a İngiliz gelmeyi yıllar oldu, şimdi buraya gelmiş bir İngiliz'i nasıl ağırlayacağımızı bilemiyoruz. İngiltere'yle Türkiye eski müttefikler, inşallah da öyle kalırlar!"

Konakladığım yere dönünce ziyaretime gelmiş olan kaymakamla karşılaştım. Bazı rediflerin derhal İstanbul'a sevkini ayarlaması gerektiğinden çok meşguldü. Bir iki iltifatla bir fincan kahveden sonra ayağa kalkıp yola koyuldu.

Az sonra ev sahibim şöyle söyledi:

"Efendi, sizden bir ricada bulunabilir miyim?"

"Nedir?" diye sordum.

"Mr. Vankoviç, emrindeki Ermeni bir memurun işine son verdi. Adam arkadaşımdır - Mr. Vankoviç'ten arkadaşımı bağışlayıp eski görevine iade etmesini isteyebilir misiniz?"

"Söz konusu memur bir hırsız," dedi mühendis; "bu yüzden attım onu işten. Fakat ev sahibimizin sözleri, size Ermenilerin ne tür insanlar olduğunu gösteriyor. Adamı yeniden işe almayı istemediğimi biliyor. Beni ikna edip onu işe almam için, konudan haberdar olmayan sizin aracılık etmenizi istiyor."

"Aracılık edecek misiniz?" dedi ev sahibi.

"Nasıl yaparım? Mr. Vankoviç adamın kişiliğini benden daha iyi biliyordur."

"Fakat siz isterseniz Mr. Vankoviç onu yeniden işe alır."

"Böyle bir ricada bulunup kendisine isteğimi geri çevirme fırsatı yaratmam ben," diye yanıtladım. Yumuşamayacağımı gören ev sahibim o an için beni sıkıştırmaktan vazgeçti ama ertesi gün üstelemeyi sürdürdü.

Ertesi sabah, şafak söktükten hemen sonra ava çıkmak üzere toplandık. Mühendis beni karayağız, muhteşem bir Arap atına bindirdi. Kendisi güzel omuzlu ve kuvvetli, genç bir doru ata bindi; açık mavi renkli binici giysisi giyen, tavus tüyü bir şapka takan, çizmesinde uzun bir süvari mahmuzu bulunan Bosnalı eşi de doru bir ata binmişti.

Vankoviç, tüfeğini omuzlarının arasına çaprazlamasına asmıştı. Kruvaze avcı paltosu, Çerkezlerde olduğu gibi fişeklerle kaplıydı. Yolun kenarında dikilen kalabalığın büyük ilgisini çekiyordu Vankoviç. Yozgat'ın en mükemmel avcısı olduğu sıkıydı. Uzun beyaz çarşaflara bürünmüş Türk kadınlar, peçelerinin ucundan Bayan Vankoviç'e bakıyorlardı. Gördükleri manzara karşısında çok şaşırmışlardı; çünkü hanımefendi, mühendise geçenlerde İstanbul'dan gelen, kadınlara mahsus, yan binilen bir eyerin üzerinde oturmaktaydı. Eyer Yozgat'ta ilk ya da ikinci kez görülüyordu. Eyerin kenarındaki askıya tutunan gâvur gadın, toplanmış kalabalık için önemli bir merak kaynağıydı.

"Bu gâvurlar da ne tuhaf!" cledi bir Türk, komşusuna. "Kadınları bile ava çıkıyor yahu! O şeyin üstüne binilir mi hiç? Bak, kadının tek ayağı üzengide, öteki bacağını eyerdeki askıya geçirmiş."

"Kadının giydiği o incecik, uzun feraceden giysen nasıl bağ-

daş kurup otururdun?" dedi kalabalığın arasından bir başkası. "İşte Derviş Bey'le kardeşi geliyorlar. Vallahi ele Frenk'le birlikte gidiyorlar ava!"

Kalabalığın dikkati artık yeni gelenlere yönelmişti.

İki Türk beyefendi de benzer şekilde giyinmişlerdi: Kürk şeritli, topuklara dek inen, siyah iki cüppe. Her iki beyin boynunda elmas halkalara geçirilmiş altın kolyeler asılıydı. Önden yakaya dek düğmeli kırmızı yeleklerinden birkaç santim kadar bol, kolasız gömlek önü görünüyordu; bacaklarında bol siyah pantalonlar, epey süslü eyerlerinin üzerindeyse mavi ve beyaz eyer örtüleri vardı.

Midilliye binen bir hizmetkâr kolunda bir şahin taşıyordu. Kısa tüylü av köpekleriyle bir tazı alayın sonunda yer alıyorlardı. Radford, çilt namlulu tüfeğimle dikkatli bir inceleme sonucunda nehirde ıslanmadığı anlaşılan az sayıda fişeği taşıyordu. Kalabalık için o da bir merak kaynağıydı. Taşıdığı tüfeğin Leh'in silahına benzediği, bazen keklikleri kanatlarından vurabildiği dolaşıyordu kulaktan kulağa.

Çakıltaşlarıyla kaplı bir dağdan geçtik at sırtında. Derken av köpeklerinden biri havayı koklamaya başladı. Vankoviç yakınlarda bir av hayvanı olduğunu düşündü. Atından indi. İngiliz yapımı eski çakmaklı tüfeği taşıyan Derviş Bey de ona eşlik etti. Yozgat'tan beri yürüyerek bizi izlemiş adamlardan ve yaramaz çocuklardan oluşan bir kalabalık, olan biteni büyük bir ilgiyle seyrediyordu. Leh'in durduğu yerin yaklaşık yüz elli metre ötesinde aniden bir keklik sürüsü havalandı. Derhal peşpeşe iki el silah sesi duyuldu, kuşlar yara almadan uçarak uzaklaştılar. Hizmetkâr şahini salıverdi; birkaç saniye içinde şahin, pençelerinin arasında bir keklik tutuyordu.

Yakındaki bir kayanın arkasından bir yabanî tavşan fırladı. Bir anda paldır küldür bir takibe başladık, Bosnalı hanım hızlı koşunun başını çekiyordu, atıysa yolu kaplayan iri kaya parçalarıyla gevşek taşların üzerinden bu tarz ava alışkın olduğunu gösteren bir şekilde ilerliyordu.

Tanıdık bir ses başımı arkaya çevirmeme yol açtı. Bir de ne göreyim: Genç bir Türk, Osman'ın atına - soluğan ata binmiş

dörtnala arkamdan geliyordu. Hayvanın ahırda kalmasını emretmiştim; böylelikle geçen haftanın meşakkatli yolculuğunun etkisinden kurtulabilecekti hayvan.

"Ne işiniz var o atta?"

"Efendi, dörtnala koşturuyorum atı," şeklinde sessiz bir yanıt aldım. "Osman atı bana bıraktı, kendi malı olduğunu söyledi. Ata binmekle hata mı ettim?"

"Evet," dedim, "hemen geri götürün onu."

"Efendim," diye araya girdi Radford, "tam Osman'a göre bir yüzsüzlük, kendisine ait olmayan şeyleri ödünç veriyor, iade etmek konusunda da pek titiz değil. Benden hep kendisine tütün ödünç vermemi istiyor, ağzından çıkan duman dışında bir daha tütünün yüzünü görmek ne mümkün?"

"Atlarımızın yemi için ne kadar ödüyorsunuz?" diye sordu, elinde yabanî tavşanla geri gelen Vankoviç.

"Günde yedi şilin kadar."

Leh gülmeye başladı.

"Yedi şilin! Biliyor musunuz sevgili bayım, Türk uşağınız sizi soyuyor!"

"Büyük olasılıkla," diye yanıtladım. "Uşakların çoğu efendilerini soyar. Peki bir atın günlük yem masrafı nedir?"

"Yaklaşık birbuçuk kuruş ya da şimdiki kur üzerinden sizin paranızla yaklaşık iki peni. Peki ya tavuklar için," diye devam etti Vankoviç, "güzergâhınız üzerindeki farklı köylerde kaç para ödetti size?"

"Tavuk başına bir şilin."

"Hırsız bu adam," dedi Leh, "Fena halde kazıklanmışsınız! Sizin bir tavuğun şehirdeki fiyatı yalnızca bir buçuk penidir! Yozgat'a döndüğümüzde adamınızı çağırtın da birkaç soru soracağım ona. Eğer becerirsem bundan böyle soyulmazsınız. Diğer Avrupalı seyyahlar için de kötü bir durum, hem yöre sakinleri soygun konusunda bir ders almış olurlar. Birkaç yıl önce burada Rus bir subay vardı. Atlarının her biri için günde bir mecidiye gibi bir para ödüyormuş. Ancak o bir Rus'tu, onun için fark etmezdi."

Ertesi gün Ermeni okullarını görmeye gittim. Okullardan

birinde Türkiye'ye göre iyi eğitim alan 200 kız gördüm. Çoğu okuyup yazabiliyordu. Nakış sınıfı epey kalabalıktı. Yaşça büyük kızlardan bazılarının çalışmaları çok güzeldi. Dikiş dersinde iki Müslüman çocuk vardı. Bana aktarılana göre, Müslümanların çoğu, çocuklarını bu okula göndermek istediklerini belirtmişti.

"Oğlanlara bazı sorular sormak istersiniz belki," dedi, bana binayı gezdiren papaz.

Hoşlanmadığım bir şey varsa o da müfettiş yerine konmaktır. Oğlanlar, soru yönelten amatör bir müfettişten muhtemelen çok daha fazla bilgili olacaklardı. Fakat din adamı üstelediği için Harrow'daki eski öğretmenim saygıdeğer Mr. Marillier'den öğrendiğim bazı matematik problemlerini hatırlamaya çalıştım.

Elmalarla armutların toplamı çok basit kaçacaktı; başka bir problem bulmaya çalıştım.

"Evet," dedi papaz biraz sabırsızlanarak, "sizi bekliyorlar."

Derin bir sessizlik oldu ve değerli din adamına şu soruyu aktardım: "Bir adam bir tarlayı üç günde, bir başkası da dört günde biçebiliyorsa, tarlayı birlikte biçtiklerinde işi kaç günde tamamlarlar?"

"Olmadı ama," dedi din adamı, "çok kolay bir problem sordunuz," ve söylediklerimi Ermeniceye çevirdi.

"Çocuk işi," dedi öğretmenlerden biri, "yanıt tabiî ki üç buçuk gün."

"Tabiî ki üç buçuk," dedi papaz.

"Hayır," diye yanıtladım.

Mühendis gülmeye başladı ve kısa bir süre sonra okuldan ayrıldık. Ne öğretmenler ne de öğrenciler problemi nasıl çözmeleri gerektiğini bilememişlerdi.

Açık havaya çıkınca daha rahat bir nefes aldım. Bana bir zamanlar bu hileli soruyu sormuş olan eski öğretmenimi şükranla andım; çünkü Yozgat'taki erkek öğrenciler arasında sonsuza dek büyük bir matematikçi sıfatıyla anılacaktım. Giriş merdivenlerine dek bana eşlik eden kıdemli eğitmene veda ettikten sonra delikanlılara yarın gün tatil vermesini istedim. İsteğimi

büyük bir kibarlıkla kabul etti; iyi haberi alan oğlanların içeriden yükselen nidalarından anladım ki, öğretmenleri değilse bile, onlar ziyaretimden kesinlikle memnun kalmışlardı.

Ondokuzuncu Bölüm

Şehre geldiğim gün beni ziyaret eden bir Rum'a uğradım. Yanında başka Rumlar da vardı. Hemen Türk yönetiminden yakınmaya başladılar.

"Çok kötü davranıyorlar bize," dedi içlerinden biri.

"Gerçekten de çok kötü," dedi bir diğeri.

"Burada Hıristiyanlar hiç işkence görüyorlar mı?" diye sordum.

"Hayır."

"Herhangi birinin kazıktan geçirildiğini duydunuz mu hiç?"

Gruptakiler gülmeye başladılar.

"Türkiye'de böyle şeyler olmaz," dedi ev sahibim; "fakat yasalar kötü, kastettiğimiz şey bu. Siz gelmeden az önce bir vatandaşımızdan borç para alıp borca teminat olarak bir tüfek veren bir Türk'ten bahsediyorduk. Türk ölmüş, parasını geri alamayan Hıristiyan da tüfeği bir arkadaşına satmış. On yıl sonra, ölen Türk'ün oğullarından biri gelip silahın babasının, dolayısıyla kendisinin malı olduğunu söyleyerek silah üzerinde hak iddia etmiş. Tüfeğin rehin verildiğini kanıtlayacak hiçbir belge ya da tanık olmadığından kadı, Müslüman'ın lehine karar vermiş."

"Rum'un yerinde bir Türk olsaydı yine aynı karar mı verilirdi?" diye sordum.

"Evet," yanıtını aldım; "yasalar Türkler ve Hıristiyanlar için aynı ölçüde kötüdür."

Yozgat'ta yaşayan Ermenilerle Rumların bir özelliği, seyyahlara ilginç gelecektir: Çoğu kendi dillerinin alfabelerini kullandıkları halde bu dillerde yazamaz. Hemen her zaman aralarında Türkçe konuşurlar. Arkadaşlarıyla mektuplaşırken hem Ermeni'ler hem de Rumlar Türkçe yazarlar ancak Ermeni ve

Yunan alfabelerini kullanırlar. Müslüman yetkililerin kurulmasını teşvik ettikleri okullar, Hıristiyanların bu açığını kapatmaktadır. Şimdiki genç nesilin çoğu atalarının dilini konuşup yazabilmektedir.

Günün ilerleyen saatlerinde atıma binip mühendis ile karısına şehrin varoşlarına dek eşlik ettim. Burada dik tepelerin çevrelediği geniş bir düzlük yer alır. Ovanın üzerinde kule gibi yükselen evleriyle, bir tepenin yamacına kurulmuş olan Yozgat[1] bu büyük ovaya tepeden bakar. İnanılmaz bir kalabalık toplanmıştı. Tüm milletlerden, her türlü giysiye bürünmüş atlılar vardı. Türkler, İranlılar, Ermeniler, Rumlar, Çerkezler, Tatarlar, Kürtler, Türkmenler, Gürcüler küçük öbekler halinde bir araya gelmiş, vatandaşlarıyla sohbet ediyorlardı. Uzun beyaz çarşaflara bürünmüş yüzlerce kadın, az ötede durmuş, hafif meyilli bir yükseklikten toplanan kalabalığı izliyordu.

Derken atlılar iki yana ayrıldılar. Her adam elinde yaklaşık yüz yirmi santim uzunluğunda, insan bileğinden kalın olmayan, bir ucu daha ağır çeken bir cirit taşıyordu. Suvariler sağ elleriyle ciritleri ortadan kavramıştı. İki sıra binici, atlarının dizginlerini çekerek birbirlerine yüz yüze bakacak şekilde, yaklaşık seksen metre arayla durdular.

Sonra bir tarafın önderinin verdiği işaret üzerine atlılardan biri karşı sıraya hücum etti. Ciritini havada sallayarak, vahşi bir edayla "Allah"diye bağırarak ciriti rakiplerinden birine fırlattı. Gardını alan rakip tarafsa atını kıçının etrafında döndürüp atılan ciritin geldiği yöne doğru dörtnala sürdü. Binici geriye uzanarak sopayı yakaladı ve izleyenlerden alkış topladı.

Bu arada ilk saldırıya geçen kişi, hızla kendi arkadaşlarının yanına dönmeye çalışıyordu. Diğer gruptan biri canla başla onu kovalıyor, sırası gelince ciritini atıyordu. Bu spor dalı, binicilik konusunda kayda değer bir beceri ve büyük cesaret gerektirir. Cirit binicinin tüm kuvvetiyle atılır, buna atın koşma hızı da eklenir. Atılan cirit yakalanamaz ya da karşılanamayıp

1 Yozgat'ın askerî önemi için bkz. Ek 14.

insanın vücuduna çarparsa sonuç çoğu kez ciddidir; insanların kemikleri kırılır, bazen de hadise ölümle sonuçlanır. Atların da tam süretle koşarken durabilmek ve dönüp ters yönde koşabilmek için çok iyi eğitilmiş olmaları gerekir.

"Biz gençliğimizde bunlardan iyi binerdik ata," dedi, olan biteni merakla seyreden, koyu kırmızı cüppeli, yaşlı bir adam yanındakine dönerek; "yahu bu tarafa doğru gelen şey de ne?"

Uzakta tepelerin arasında kıvrılarak ilerleyen bir düğün alayı görülebiliyordu. Bir gelin öküzlerin çektiği bir arabayla damadın evine götürülmekteydi. Ahenksiz bir müzik çalan çalgıcılar önden yürüyordu. Beyaz muslin çarşaflara sarınmış birkaç kadın arabayı takip ediyorlardı. Eşeklerin sırtına, erkekler gibi bacakları birbirinden ayrık biçimde binmişlerdi. Özellikle de bayan kısa bir elbise giyiyorsa, tuhaf bir oturuş şeklidir bu.

Düğün alayı kalabalığın önünden geçerken eşeklerden bazıları hızlı gitmeye başladılar. Eşeklerin bu hareketi zarif binicileri için çok rahatsız ediciydi. Kadınların elbiseleri yukarı çekilmeye başladı, ileri doğru koşan kocalar eşlerinin giysilerini aşağı çektiler. Bu olay, Avrupalı bir kalabalığı güldürürdü; ancak Türkiye'de kadınlara halkın bakışlarından kaçırılması gereken varlıklar gözüyle bakılır. Müslüman bir koca, eşiyle yürürken kimse tarafından görülmeyi istemez genellikle. Çocuklar da babalarına kendilerinden çok daha üstün bir varlık gözüyle bakarlar. Türk bir baba, yolda önden yürür, çocuklarsa babalarını elli metre kadar geriden izlerler. En arkadan da adamın eşi gelir, tek başına ve ihmal edilmiş halde. Kadın bu konumunu teslimiyet duygusuyla kabullenir - kadının annesi de ondan önce köle gibi yaşamıştır ve kendisi de, ölüm ya da boşanma, evlilik bağını koparana dek köle kalacaktır.

Sonra Yozgat'taki Müslümanların dinî liderine uğradım. Beni çok nazik karşıladı. Müslüman ve Hıristiyan inanışlarının ilkeleri üzerine sohbet ettik bir süre. Öğrendim ki, imamın eşi çok yakın bir zaman önce yanmış.

"Umarım fazla mal kaybınız olmamıştır," diye belirttim.

"Her şeyim yandı," dedi yaşlı adam. "Ama önemli değildi. Allah acıdı bana. Ahali bana yardım için para topladı. Evim

yakında onarılıp eski haline dönecek," diye devam etti. "Allah tüm müminlerin yardımcısıdır. Sizin papazlardan birinin evi yansa ne yapar?" diye sordu yaşlı Müslüman.

"Evi genellikle sigortalıdır," diye yanıtladım. Bir şirkete her yıl az miktarda bir para öder ve sonra, eğer bina yangın nedeniyle yok olursa, onun adına yeniden inşa edilir."

"Çok mu para öder?"

"Evet, iyi bir evse eğer, her yıl çok para ödemesi gerekir."

"O kadar para vermesinin ne anlamı var?" dedi Müslüman. "Niye Allah'a güvenmiyor? Ben öyle yaptım. Yeni evim bana bedavaya gelecek. Allah büyüktür. Allah tektir! Muhammed de Allah'ın peygamberidir," diye ekledi yaşlı adam dindar bir edayla.

"Fakat ben kısmete - kadere inandığınızı sanıyordum," diye belirttim.

"Kader büyüktür ama Allah ondan da büyüktür. Kaderi yaratan O'dur," yanıtını verdi.

"Sizce Allah fikrini değiştirebilir mi?"

"Allah her şeye kadirdir; istediğini yapabilir," dedi imam, heyecanlı bir ifadeyle.

O gün daha sonra bir Ermeni kilisesine girdim. Kırmızı halıların bulunduğu büyük bir binaydı, bana daha çok bir camii anımsattı. İçerisi kışın çok soğuk olmalıydı; çünkü binada tek bir ocak yoktu. Öğrendiğime göre üst sınıftan ibadet etmeye gelenlerin hepsi kürk giyermiş. Alt sınıftan insanların maddî gücü böyle sıcak tutan giysiler giymeye yetmediğine göre, papazlarının vaazını dinlerken buz kesmiş olmalılar.

Kilisenin bir ucundaki yüksek platform kafesle çevriliydi. Bu bölmede oturanlar cemaatin dikkatini çekmeden din adamlarını görebiliyordu.

"Bu bölüm kadınlarımız için," dedi bana binayı gezdiren Ermeni; "kafes ise kadınların erkeklere bakmalarını engellemeye yarıyor."

"Daha doğrusu erkeklerin onlara bakmasını engellemeye!"

Refakatçim bu yoruma güldü.

"Her iki amaca da hizmet ediyor!" dedi yüksek sesle. "An-

cak kafese bakarsanız, birkaç yerden kırık olduğunu görürsünüz; kafesli bölmedeki üç dört delik birleştirilmiş. Kadınlar daha iyi bir manzara görebilmek için yaptılar bunu."

"Siz kiliselerinizde kadınları erkeklerden ayırmaz mısınız?" diye sordu.

"Hayır."

"Öyleyse hanımefendiler söylendiği kadar güzellerse, din adamlarımız cemaatin dikkatini toplamakta epey zorlanıyordur."

Alacakaranlık çökmeye başlamıştı. Kiliseden çıkınca doğru Tech'in evine gittim. Evde mobilya yok denecek kadar azdı. Tech, Yozgat'ta sadece geçici bir süre için çalıştığını söyleyerek açıkladı durumu. Çarşının yapımını bitirir bitirmez Ankara'ya dönmesi gerekecekti. Türk evlerindeki gibi duvar kenarlarında divanlar vardı. Bir köşede "keklikleri havada vuran", Yozgat'taki diğer avcıların gözdesi çift namlulu tüfek duruyordu.

Şehrin Hıristiyanlarının ürettiği, çok hoş bir kırmızı şarapla mideye indirdiğimiz akşam yemeğinden sonra, on iki yaşında gösteren küçük bir oğlan girdi odaya. Ev sahibimin yanına gelip kulağına birşeyler fısıldadı.

"Çingeneler gelmiş," dedi Vankoviç. Delikanlıya dönerek odanın öteki ucuna halılar sermesini istedi.

"Bu oğlanın bana fazla masrafı olmaz," dedi ev sahibim, oğlanı göstererek. "Birkaç yıl önce, kıtlık zamanı sokaklarda açlıktan ölmek üzereyken buldum. Annesi sokağa atmış. Çocuk yiyecek bir lokmaya muhtaçtı. Zavallı küçüğe acıdım, o zamandan beri yanımda. Öteki uşakların hepsinden daha çok çalışır. Onu cezalandırmak istediğimde yapmam gereken tek şey, kapıyı göstermektir."

Yirminci Bölüm

Birtakım Çingene erkekler içeri girip halının üzerinde çömelerek sazlarını akort etmeye başladılar. İçlerinden biri gaydaya çok benzeyen heybetli bir enstrüman taşıyordu. Hemen aleti

üfleyerek çılgın, uyumsuz bir ezgiye başladı. Müzisyenlerin ardından dansözler geldi.

Çingene kadınların şefi elinde bir tef tutuyordu. Mavi bir hırka giymişti kadın; hırkanın altında altın nakışlı mor bir yelek vardı; bacaklarını çok bol, sarı bir pantalon örtüyordu. Ağır altın küpeler kulak memelerini sarkıtmıştı; neredeyse omuzlarına değiyordu küpeler. Kendini iyice güzelleştirmek, toplantıyı onurlandırmak amacıyla dişlerini ve tırnaklarını kırmızı bir boyayla boyamıştı. Kaşlarını karakalemle çektiği bir çizgiyle birleştirmişti. Siyah saç lülelerine altın pullar takılıydı. Bileklerinde ağır pirinç halkalar vardı. Odada dolaşırken, daha doğrusu salına salına yürürken bu metal halkalar çın çın ötüyordu.

Ona eşlik eden iki kız da benzer biçimde giyinmişti; ancak bellerinden aşağı uzun buklelerle inen saçlarında altın pullar yoktu. Kızlar, Vankoviç'in karısına yaklaşıp elini tuttular, bir tür saygı selamı anlamında başlarının üzerine koydular. Leh, şişman kadına bir kadeh rakı koydu; kadın Müslüman olduğu halde alkole itiraz etmedi. Dudaklarını gürültülü bir şekilde şapırdattı. Gayda çalan adam öncekinden daha korkunç bir sesle açığa vurdu duygularını. Utlar farklı tonlardan çalmaya koyuldular ve eğlence başladı.

İki kız birbirlerinin etrafında önce yavaşça döndüler, sonra uzun siyah bukleleri vücutlarına dik açı yapana dek hızlandırdılar tempolarını. Yanaklarından oluk oluk ter akıyordu. Divanda bacak bacak üstüne atmış oturan yaşlı hanım, az sonra oturuşunu değiştirdi, normal bir oturma pozisyonu aldı; halhallarını birbirine vurarak şamataya bir başka sesle katkıda bulundu. Kızlar, çalparalarını şıkırdatıp vücutlarını birbirlerinin etrafında öyle bir hızla kıvırmaya başladılar ki, birini diğerinden ayırt etmek olanaksızdı. Aniden müzik sustu. Nefes nefese kalan dansözler kendilerini müzisyenlerin kucaklarına attılar.

"Gösteriyi nasıl buldunuz?" diye sordu bana Vankoviç, dansözlere birer kadeh daha rakı koyarken. "Bayağı zor iş, değil mi?" Sonra karşılık vermemi beklemeden konuşmayı sürdürdü: "Avrupa'daki balolar hakkında yazılanları okuyup da Türkiye'nin dışına hiç çıkmamış olanlar, dans etmekten keyif alın-

masını anlayamıyorlar. Dans etmesi için parayla birini tutmak dururken dans etmenin ne anlamı var, diye düşünüyorlar."

"Çok da haksız sayılmazlar," dedim bunun üzerine; "Avrupalıların danslarını kendi dansları gibi sanıyorlarsa eğer. Bizim Lord Chamberlain, İngiltere'de bu tür gösterilerin yapılmasını çok geçmeden yasaklardı."

"Lord Chamberlain kimdir?" diye sordu, odadaki Fransızca konuşan bir Ermeni.

"Kamu ahlâkından sorumlu resmî bir görevli."

"Böyle bir dansa karşı çıkardı mı demek istiyorsunuz?"

"Evet."

"Bu daha bir şey değil," dedi Vankoviç. "Haremde düğün yapılınca kadınlar, dans sırasında her bir giysi parçasının birer birer yere düşeceği şekilde giyinirler. Dansçılar sonunda Adem ile Havva anamızın ilk günahtan önceki giysileriyle kalırlar. Hem burada olduğundan bu gösteriden mahrum kalacağız. Gene de Ermeniler, onun mevcudiyetine saygı gösterecekler çünkü Avrupalı olduğunu biliyorlar.

Derken kızlar, yaşlı kadına seslenip dans etmesi için üsteleyeceklerini söyledi. Rakı yaşlı kadının başına vurmuştu. Hiç karşı koymadan istediklerine razı geldi; ayağa kalktı, mühendisin önünde dansa başladı. Önce omuzlarını silkti, sonra tepeden tırnağa titreyerek Koraya yakalanmışçasına* solucan gibi kıvırdı vücudunu, sonunda ev sahibemin önünde diz çöküp ayaklarını öpecekmiş gibi bir hareket yaparak tamamladı dansını.

Ertesi sabah, yola çıkmamdan az önce, benimle vedalaşmaya gelen Leh, Osman'ı yanına çağırdı.

"Efendi atlarına günde iki mecidiye ödüyor," dedi Vankoviç, bir tavuk için de altı kuruş! Ah! Osman! Seni hırsız oğlu hırsız seni! Ne demek oluyor bu?"

Bir an için Türk'ün yüzünün rengi değişti, ama sonra kendini toparlayarak yanıt verdi:

"Efendinin atları başka atlar gibi değil, daha çok yiyip daha

---

* Kora: En çok çocuklarda görülüp, ilk zamanlarda yaramazlıklarına verilen ve baş, kol, bacak oynatma biçiminde beliren bir sinir hastalığı – ç.n.

çok çalışıyorlar. Hem biz hem efendi, büyük tavukları seviyoruz. Efendi zengin, parayı bastırıyor. İri yapılı, çok da yiyor. Arpaya İstanbul'da ödediğinden daha fazla para vermiyor buralarda. Hanlardaki adamlar bana bir fiyat söylüyorlar, ben de istedikleri parayı ödüyorum. Efendimin altınıyla oynamak bana yakışmaz. Bundan böyle daha akıllı davranırım. Her şeyin doğru fiyatını öğrenip makul olan neyse onu öderim."

Osman'ın sözünü kestim.

"Osman," dedim, "sen hırsızsın! Ancak bugün Yozgat'tan ayrılacağız başka uşak bulacak zamanım yok. Yalnız dikkat et, çünkü beni bir daha kandırdığını görürsem, peygamberin bile kovulmaktan kurtaramaz seni."

"En iyisini efendi bilir," dedi Osman, soğuk bir ifadeyle. "Akıl onda, ben onun yanında bir hiçim. Bir daha sefere arpaya o kadar çok para vermeyiz, tavuk satıcılarıyla pazarlık ederken elimizi sıkı tutarız. Hepimiz aldatıldık ama bundan sonra aldatılmayacağız."

Ard arda kırlardan geçerek Sivas'a doğru ilerledik at sırtında. Yol sert ve düzgündü; bölge sulaktı. Patikanın kenarında bir sürü hayvan otluyordu.

Altı buçuk saat yol aldıktan sonra kırk beş toprak kulübenin bulunduğu Külhüyük adlı bir Türkmen köyünde durduk. Korkunç kirli bir ahırda güçlükle kalacak bir yer bulabildim. Atlarımız da burada barınacaklardı; hemen yanlarında birkaç inek ve öküz duruyordu. Bir köşede küçük bir halı parçası seriliydi. Ev sahibi bir zamanlar beyaz olan ama şimdi kirden kararmış bir yastık getirerek başımın altına koydu. Radford ile Osman atların yanında yere uzandılar.

Köyde az sayıda ihtiyat eri vardı. Savaş çıkıp çıkmayacağını sordular merakla, ancak vatanları uğruna savaşmak konusunda istekli görünmüyorlardı. Bu durum bana çok ilginç geldi; çünkü diğer yerlerde köylü sınıf arasında askerliğe karşı büyük bir şevk gözlemlemiştim. Daha sonra köyden askere giden bazı erkeklerin Sırbistan'da öldürüldüğünü öğrendim. İhtiyat erlerinin kesin ölüm gözüyle baktıkları bir şeye katılmakta isteksiz davranmaları bu yüzdendi.

Uyumaya çalıştım. İmkânsızdı. Kristal Saray'ın* müdürünün "çalışkan" diye takdim ettiği küçük böcekler vücuduma acımasızca saldırarak çalışkanlıklarını kanıtladılar. Osman'ın sürekli inlemesinden anladım ki, onun derisi bile bu saldırıya dayanıklı değildi. Uyumak fikrinden büsbütün vazgeçen İngiliz uşağımsa ağzında pipoyla dolaşıyor, kendisini böylesine garip bir bölgeye getirmiş olan efendisine muhtemelen hayır dua etmiyordu.

"Uyuyamıyor musun, Radford?" diye sordum.

"Uyumak mı efendim? Hayır! Faytonların peşinden koşan dalmaçyalılar gibi bacaklarıma üşüşüyorlar. Osman'ın derisi zırhlı gemi gibi, ama böcekler ona da rahat vermiyor, çok kötü ısırıyorlar, hem de çok kötü. Deminden beri pipomun dumanıyla savmaya çalışıyorum ama pirelerin dumana aldırdıkları yok. Burada daha fazla kalırsak canlı canlı yiyip bitirecekler bizi - eminim bundan."

Ben de benzer bir sonuca vardığımdan Radford'a atları eyerlemesini emrettim, kulübenin sahibini hayrete düşürerek kaldığımız yerden şafaktan üç saat önce ayrıldık.

Dağlık bir bölgeye gelmiştik. Bana Alman İsviçre'sini hatırlattı buralar. Patikamız ağaçlıklı bayırlardan kıvrılarak geçerken görünen manzara nefisti.

Çam ormanlarıyla dolu bir bölgedeydik. Sivas'a giden telgraf hattı yolumuzun az ötesinden geçiyordu. Dağdan inen dereleri çalıştırdığı birçok bıçkıhane, telgraf direklerinin yapıldığı yerleri gösteriyordu; direkler daha sonra gidecekleri yere öküzlerle çekiliyordu.

Yolumuz güzel bir vadiden, Gökdere adıyla bilinen bir derenin kenarından geçiyordu. Birkaç saat içinde Çekerek adında bir ırmağa vardık. Irmağın üzerinde pek sağlam görünmeyen, taş bir köprü vardı, suyun genişliği yaklaşık otuz, derinliğiyse dört metre kadardı. Gecelemek üzere Çekerek köyünde durduk, burası Külhüyük'e yaya iki gün ya da onüç saat uzaklıktadır.

(*) Kristal Saray (Crystal Palace): Eskiden Londra yakınlarında eğlendirici gösterilerin düzenlendiği bir binanın adı – ç.n.

Hepi topu iki odalı bir evde kaldım. Odalar, civardaki diğer konutlar gibi tepenin yamacına inşa edilmemiş, ahşaptan yapılmıştı - bir oda ev sahibinin sığırları, koyunları ve develerine, diğeri ise kendisiyle haremine ayrılmıştı.

Ahırda uyumama izin verildi. Osman, Radford ve atlarımızla birlikte köyün diğer ucundaki bir kulübede kaldı.

Gece yarısı boğulma hissiyle uyandım; boğazım kupkuruydu ve kavruluyordu, gözlerim yanmaya başlamıştı. Tepeden bir çatırtı duyuldu. Neden sonra evin yandığını farkettim. Sonra anladım ki, ocaktan sıçrayan alevler bacadaki bazı tahtaları tutuşturmuş, böylelikle çatı yanmaya başlamıştı. Bitişik odada yatan ev sahibi derhal uyandırılmazsa evi yanıp kül olacaktı. Bina, yüksek kerpiç duvarlı bir avluyla çevriliydi. Konutun dışını köpekler istila etmişti. Hemen kokumu alarak etrafımı sardılar.

Alevlerin içeriye sıçramasını engellemek için kapıyı kapatarak hareme gittim. Giriş içeriden kapalıydı. Ev sahibiyle eşleri derin uykudalardı, kapıda çıkardığım gürültüye hiç aldırış etmediler.

Evi yanıp kül olmak üzere olan bir adama görgü kurallarına göre davranmak faydasızdı: Silah sesinin ev sakinlerini uykularından uyandıracağını düşünerek tabancamı çekip havaya iki el ateş ettim. Derhal etkili oldu bu: Bütün aile uyandı, adam köyün bir Kürt aşiretinin saldırısına uğradığını sanarak çok telaşa kapıldı; sürgüyü yavaşça çekerken kapıdaki bir delikten dışarı baktı.

"Koş!" dedim, "evin yanıyor! Acele et, yoksa yanıp kül olacak; develerin, öküzlerin dumandan boğulacaklar!"

Ev sahibi koşarak fırladı odadan. Haremi de arkasından geldi; o karmaşa içinde kadınlar yüzlerini örtmeyi akıl edememişlerdi, üzerlerinde fazla giysi de yoktu. Bahçedeki bir kuyuya koşup birkaç testi su getirdiler. Bu sırada ev sahibi evin çatısına tırmanmıştı. Rüzgârlı bir geceydi. Şiddetli esinti, su taşıyan kadınlara hayli güçlük çıkartıyordu; elleriyle testileri tuttuklarından giysilerine çekidüzen veremiyorlardı. Giysiler rüzgârda savrulup kadınların başlarına geçiyor, bu durum ev sa-

hubini çok rahatsız ediyordu. Zaten evinde yangın çıkmasına çok öfkelenen adam, eşlerinin bacaklarının bir kafirin gözleri önünde açılmasına aynı derecede sinirlenmişti.

Adamın içini rahatlatmak için güç bela çatıya tırmandım. Çatıdan bayanların kol ve bacaklarını görmek mümkün değildi. Kömürleşmiş kirişlerin üzerine birkaç kova su boşalttıktan sonra alevleri söndürmeyi başardık.

Yirmibirinci Bölüm

Mehtaplı, pırıl pırıl bir geceydi. Artık uykudan nasibimizi almamızın pek mümkün olmadığını düşünerek hemen yola çıkıp havadan faydalanmaya karar verdim. Tabancamın sesiyle uyanan Radford ve Osman'dan atları eyerlemelerini istedim. Böylelikle Zile'ye doğru yola koyulduk. Burası gerektiğinde 1500 askeri barındırabilecek bir kışlaya sahip 3000 haneli bir kasabaydı.

Zile doğal bir havzanın ortasında yer alıyordu, iki yanında uzanan tepeler kasabaya on kilometre kadar uzaktı. Ana caddeye yakın küçük bir toprak yükseltinin üzerinde eski bir hisarın yıkıntıları görünüyordu. Kasabanın tam ortasından bir dere geçiyordu. Civardaki topraklar çok bereketliydi; bütün bölgede bol miktarda mısır yetiştiriliyordu. Kasabalılar, birkaç yıl önce Ankara bölgesinde nüfusun önemli ölçüde azalmasına yol açan açlık felâketinden etkilenmemişe benziyorlardı.

Yaklaşık 400 kişilik, yarım bir piyade taburu kasabanın hemen girişindeki bir düzlükte talim yapıyordu. Kadınıyla erkeğiyle tüm ahali, birliklerin talimini izlemek için sokağa dökülmüştü. Kadınların mavi üniforma ve kırmızı başlıklarla tezat oluşturan beyaz elbiseleri ile kasaba sakinlerinin rengârenk giysileri, göz alıcı, canlı bir manzara yaratmıştı. Muhteşem bir gündü. Güneş, sanki ocak değil, bir temmuz günüymüşçesine parlıyordu ortalığı. Biz kasabaya yaklaşırken askerlerin talimi yeni bitmişti. Çılgınca, ahenksiz biçimde çalan yirmi müzisyenden oluşan, bandonun ve alayın önünde girdik Zile'ye atlarımızla. Kaymakamın evinde durup atımdan indim, kendisini

ziyaret etmek amacıyla içeri yöneldim. Kaymakam kabul salonundaydı, farklı belgeleri onayına sunan, dizlerinin üstüne çökmüş memurlarla sarılıydı etrafı.

Kaymakam bir divana kurulmuştu; kasaba meclisinin üyeleri de yanındaydı. Başı sarı, devasa bir sarıkla örtülü olan kadı, uzun bir çubuğu tüttürmekle meşguldü. Antrede kalabalık bir erkek topluluğu duruyordu. Kimilerinin ellerinde dilekçeler vardı, diğerlerininse yanlarındaki askerlerden tutuklu oldukları anlaşılıyordu.

Belli ki yoğun bir gündü. İçeri girmeme hiç aldırış etmeyen kaymakam, ayrı ayrı kağıtlara mührünü basmayı sürdürdü.

Nihayet yaptığı işi bıraktı, bana dönüp selam vererek bariz kabalığından ötürü özür diledi. Anlaşılan talim yaparken gördüğüm yarım tabur ertesi sabah Samsun üzerinden İstanbul'a yürüyecekti. Kaymakam taburun gidişiyle ilgili düzenlemeler yapmakla meşguldü. Yerel yetkilileri birliklerin gelişinden haberdar etmek için Zile'yle Samsun arasındaki farklı köylere ulakların gönderilmesi gerekecekti. Kaymakamın en büyük derdi para sıkıntısıydı: "Asker çok, lakin para yok," dedi.

Derken odaya taburda görevli albay girdi. Benimle tanıştırıldıktan sonra, bir savaş çıkması durumunda İngiltere'nin tarafsız kalacağını duyduğunu söyledi.

"Nasıl olur? Kırım'daki eski dostunu yalnız mı bırakacak İngiltere?" dedi kaymakam bana dönerek. Kadı ise odadakilere korkunç bir edayla sırıtarak İngiltere'nin çok parası olduğunu, bir miktarını belki de padişaha gönderebileceğini söyledi.

Odadaki topluluk, albayın Büyük Britanya'nın tarafsızlığı üzerine söylediklerine hafif sinirlenmişti. Kadının söyledikleri ise lehime olmuştu.

"Eh," dedim, "muhtemelen Avusturya müttefikiniz olur."

"Avusturya'dan müttefik ha!" dedi albay; "hayır, kesinlikle olmaz. İmparator Franz Josef'in hâkimiyetinde Macarlardan daha fazla Slav var. Ancak devlet işlerinin başında Macar Andrassy bulunuyor, söylenene göre imparatoru o yönetiyormuş. Belki Andrassy, Avusturya'nın bize karşı Rusya'yla ittifaka girmesini engelleyebilir."

"Bu sefer kendi başımıza mücadele etmek zorunda kalacağız," diye devam etti albay; "inşallah kazanacağız."

Köşede oturan yaşlı bir imam, az sonra söze karışıp eğer bir savaş çıkarsa kendisinin imamların başını çekeceğini söyledi. Müslüman din adamlarında aynı eğilimi daha önce de gözlemlemiştim. Hatta Avrupa'daki gibi Asya'da da toplumun en savaş taraftarı kesimi, görevleri barışı sağlamak olan bu beyefendilerdi genellikle.[1]

"Kaşgarlı Yakup Han da bizim tarafımızda yer alacak," diye belirtti kaymakam.

"Hayır almayacak," diye karşılık verdi albay; "Ruslar, bize yardım etmesini engellemek için Yakup Han ile Çinliler arasında kavga çıkarttılar."

"Başka herhangi bir Müslüman devlet size yardım edecek mi?" diye sordum.

"Evet, hepsi İslâm uğruna savaşacak."

"Rusya büyük bir ülke," diye devam etti asker, "ama güçlerini bölmek zorunda kalacak. Asya'daki Hiveliler, Buharalılar ve Türkmenlere karşı tedbir almak zorunda. Avrupa'daki Lehlerin ayaklanmasına karşı da kendini koruması gerek."

Kaymakam az sonra divandan kalktı, benimle birlikte mahallede seyyahların hizmetine sunulan küçük bir eve yürüdü.

Zile'de çok az Ermeni vardı. Nüfusun hemen hemen hepsi Müslümanlardan oluşuyordu. Eski şehir, bugünkü yerleşim merkezine yaklaşık iki kilometre uzaklıktadır ve rivayete göre Semiramis tepesi denilen yükseltinin üzerinde kurulmuştur. Hisarı çok bakımsız buldum. Çevresindeki sur, çok eski bir binanın yıkıntılarından yapılmışa benziyordu. Surla çevrili mekânın yan taraflarında yer yer ağır mermer bloklar, döküntüler vardı.

Ahalinin söylediğine göre hisardan başlayıp tepenin birkaç yüz metre aşağısındaki küçük bir meydana çıkan gizli bir tü-

---

1 Bu satırları yazdığım sıralarda kendisini Hıristiyan addeden bir piskoposun yazdığı bazı mısralarla Amerikalı bir yazarın bunlara verdiği yanıta rastladım. Piskopos misyonunun barış olduğunu unutmuşa benziyor. Şiir için bkz. Ek 11.

nel varmış. Büyük olasılıkla doğrudur; çünkü her ne kadar şimdi üçüncü sınıf bir kasabaysa da, bir zamanlar askerî açıdan hayli önemli bir şehirmiş Zile.

Ben tarihî kalıntılara bakarken Osman çay ve şeker almakla meşguldü. İstanbul'dan aldığım malzemelerin neredeyse tamamı tükenmiş, çayla şeker diğer erzaktan daha çabuk bitmişti. Bu durumu Radford'a bildirdiğimde Osman'ın tatlıya düşkün olduğunu, çayın da midesine iyi geldiğini açıkladığını anlattı bana.

Türk'ü yanıma çağırdım.

"Osman," dedim, "neredeyse bütün çayımla şekerimi bitirdin. Ne demek oluyor bu?"

"Efendi, çayı severim, şekeri de severim; ama en çok da efendimin cömertliğinin övülmesini duymak gidiyor hoşuma. Ne zaman çay içsem, köylüler bardağıma bol bol şeker koyduğumu görseler bana saygı gösteriyorlar. Bu vesileyle efendime saygı göstermiş oluyorlar."

"İleride başka bir vesileyle saygı görmeyi yeğlerim," dedim; "hem Radford'un söylediğine göre yük beygirlerini eyerlemek yerine sürekli namaz kılıyormuşsun."

"Çok doğru efendim," dedi, el kol hareketlerimden ne hakkında konuştuğumuzu anlayan Radford. "Çok doğru. Üstünde namaz kıla kıla güzelim yeni paltomun havını aşındırdı. Ne zaman yapılacak iş olsa hemen dizlerinin üzerine çöküveriyor."

"Bundan böyle Osman," diye devam ettim, "şafakta atları yüklemeye başlamanı emrettiğim zaman güneş doğmadan iki saat önce kalkacaksın. Böylelikle ibadet etmek için bol bol vaktin olur. Bu arada namaz kılacağın zaman Radford'un değil, kendi ceketinin üzerinde diz çökeceksin."

"Kardeşim kızmış mı?" dedi Türk, uşak arkadaşını göstererek.

"Evet."

"Peki, artık onu kızdırmam."

Ve İngiliz'le tokalaştı, biraz tütün ödünç alarak dostluğunu ispat etti.

Zile'den ayrılırken her çeşit meyve ağacının dikili olduğu, çoğunlukla yüksek kerpiç duvarlarla çevrili çok sayıda bahçenin yanından geçtik. Daha sonra yol, her biri yaklaşık on kilometre çapında, kasabanın etrafındaki düzlüğü andıran, geniş, yuvarlak bir dizi yüksek düzlüklerden geçti. Bu havzaları sarları rengârenk kum tepeleri çevreliyordu. Aşağıdaki ovalarda ise her türlü tahıl ekiliydi.

Yolda Zile'ye giden Tatarlara rastladık. Kadınlar yürüyor, tembel kocalarıysa eşlerinin önünde at sırtında ilerliyorlardı.

Bölgede çok sayıda Türkmen ve Çerkez köyü vardı. Köylüler savaş hakkında birşeyler duymaya can atıyorlardı. Ruslar, Çerkezleri Kafkasya'dan sürünce, padişah sürgünlere Anadolu'da toprak vermişti. Yabanî dağlılar Moskoflardan öç almanın fırsatını kollamaktaydı.

Mısır yetiştirilen toprakları arkamızda bırakıp tütün ekili bir ovada bulduk kendimizi. Yolun bir tarafındaki dağlar asmalarla kaplıydı, diğer taraftaysa rengârenk kum tepeleri vardı.

Derken harika bir doğa olayıyla karşılaştık. Bütün sabah bir doruğun üzerinde asılı durmuş, dolgun kara bir bulut, üzerimizde patladı, yavaş yavaş ileri sürüklenerek yağmurunu kum tepelerinin üzerine bıraktı. Pırıl pırıl parlayan güneş, muhteşem bir gökkuşağı yarattı - muhteşem yay, toprağı gökyüzüyle birleştirdi, eşsiz renkleri tüm gök kubbeyi aydınlattı.

Sular tepelerin yamaçlarından aşağı hızla aktılar. Hızlı akıntı, milyonlarca renkli kum tanesini de beraberinde taşıdı. Ayaklarımızın dibindeki küçük dereler, bir anda beyaza, kırmızıya, sonra da koyu kırmızıya dönüştü. Uzaklarda gök gürledi. Bir şimşek, ufukta altın sarısı bir çizgi oluşturdu.

Konaklayacağımız yere varmamızdan önce güneş batmak üzereydi. Pazar köyünün ana caddesinde ilerlerken atlarımız yaklaşık bir metre derinliğindeki suyun içinden geçmek zorunda kaldılar - demin kopan fırtınayla birikmişti sular. Geceyi geçirmek üzere Türk bir beyefendiye ait küçük fakat temiz bir ahşap ev buldum. Kendisi eskiden orduda subaymış, kurtuluş savaşı sırasında Kars'ta görev alınış.

"Williams Paşa büyüklüğünü kanıtladı," dedi ev sahibim.

"Daima meşguldü, hayatlarını haremde geçiren diğer paşalara benzemiyordu. Gecenin her saatinde istihkâmları denetlemeye çıkardı. Yanında bir başka İngiliz daha vardı - yumuşak görünüşlü ama aslan yürekli bir gençti."

"Teesdale mi?" dedim.

"Evet, adı oydu. Genç İngiliz'in kendileriyle aynı sıkıntıları çekip de asla şikâyet etmediğini, daima güleryüzlü olduğunu gören zavallı Osmanlılarımızın yürekleri neşeyle doluyordu. Eğer yine savaş çıkarsa inşallah bize onun gibi çok sayıda subay gönderirsiniz. Williams Paşa hâlâ hayatta mı?"

"Evet."

"Sizin ülkenizde de çok saygın bir kişi midir?"

"Evet."

"Siz İngilizler harika bir milletsiniz," diye devam etti ev sahibim. Cesur ve yetenekli paşaları ödüllendiriyorsunuz. Bizim ülkemizde bir yüzbaşı ancak sadrâzamın hareminde tanıdığı varsa yüksek bir rütbeye terfi eder; oysa sizde insanın başarıyı hak etmesi gerekiyor."

Yirmiikinci Bölüm

Pazar'la Tokat arası yürüyerek yalnızca birkaç saat sürer. Yol aynı adı taşıyan çaya paralel gider. Çayın kenarında pek çok köy vardır. Şehre doğru ilerlerken vadi önce genişler, sonra tekrar daralır. Sonunda Tokat çıkar karşınıza. Çayın sol yakasında uzunlamasına, dağınık kurulmuş bir şehirdir Tokat.

Bir zaptiye tarafından karşılandık. Seyyahlar için ayrılmış bir eve götürdü beni. Kısa bir süre sonra kaymakam ziyaretime geldi. Kaymakam, hareketli, telaşlı, ufak tefek bir adamdı, daha önce tanıştığım idarecilerden çok daha enerji doluydu.

Samsun'a hemen 1000 asker sevk etmesi için emir gelmişti. Tabur ertesi sabah şafakta yola çıkacaktı. Gidip taburun yola çıkışını görmemi önerdi.

Az sonra aslen Leh olan ancak İngiliz uyruğuna geçmiş bir mühendis uğradı. Tokat'ı Sivas'a bağlayan bir yol yapıyordu.

Beş yıldır Tokat'taydı ancak işin yarısı bile tamamlanmamıştı. Aslında Anadolu'nun bayındırlık işlerinde benimsenen sisteme bakıldığında yolun bitirilmesi bile büyük sürpriz sayılır.

Mühendisin söylediğine göre Tokat'ın nüfusu 25.000'di. Nüfusun 8000'i yılda dört gün yolun yapımında çalışması gereken erkeklerden oluşuyordu.

"Acınacak bir durum," diye devam etti Polonyalı. "Zaptiyelere ahaliyi toplamaları emredildiğinde, zenginler rüşvetle işlerini halleder. Zaptiyeler de zenginleri bırakıp fakirlerin yakasına yapışırlar. Fakir adamı bana getirirler, adama kazmaya başlamasını söylerim. Ben ortalıkta olduğum sürece adam toprağı kazar ama arkamı döner dönmez küreğini yere bırakıp sigarasını yakar. Nitekim beş yıldır buradayım ve yolun ancak sekiz kilometresi tamamlanabildi."

Mühendis devlet hazinesindeki fon sıkıntısından yakındı. Maaşı sadece 10 sterlindi, o da asla zamanında ödenmiyordu. Bu arada yetkililer, hazinedeki her kuruşun askerî birliklere harcandığı gerekçesiyle istihdam ettikleri bazı mühendislerin ücretine son vermişlerdi.

Tokat'ta birkaç Ermeni okulu vardı. Türklerle Hıristiyanlar çok iyi geçiniyorlardı. Ancak kaymakam, Türkiye ile Rusya arasında savaş çıkması durumunda Rumlara fazla güvenmemek gerektiği kanısındaydı.

"Çok kurnazlar," dedi kaymakam. "Hangi tarafta yer aldıklarını hemen açıklamayacak, güçlü tarafı görmek için biraz bekleyip geri planda kalacaklardır. Hâlâ Bizans İmparatorluğu hayallerini kuruyor, İstanbul'un bir gün Yunan başkenti olacağını düşünüyorlar. Çok zayıf bir olasılık," diye devam etti. "Rusya, olur da ülkemizi işgal eder, İstanbul'u alırsa, şehri Rumlara bırakmayı istemeyecektir. Rusya elde ettiği şeyi kendine saklar. Kafkasya'ya bakınız. Kırım'a bakınız. Hive'ye, Taşkent'e ve Semerkant'a bakınız. Günün birinde Hindistan'ı ele geçirmeye kalkışacak Rusya. Ne yapacaksınız o zaman?"

"Muhtemelen Hindistan'daki birliklerimizi alıp Afganlarla, Beşparmaklarla işbirliği yaparak Rusya'yı Orta Asya'dan çıkartırız," dedim.

"Söylemesi kolay," dedi kaymakam. "Hazır Hindistan'ın yerli halkından söz açılmışken, gazetelerimizde okuduğum gibi, Hindistan'daki pek çok Müslüman'ın, padişaha yardım etmesi için kraliçenize dilekçe gönderdiği doğru mu?"

"Evet," diye yanıt verdim, "sanırım öyle."

"Öyleyse kraliçe neden onların isteğini yerine getirmiyor? Sizin çıkarlarınız bizim çıkarlarımızla yakından ilgili. İstanbul'u kaybetmeyi istemiyoruz. Ölüm fermanımız olur bu. Karadeniz'in sadece Rusya'ya ait olması da sizin ölüm fermanınız olur; çünkü Rus gemileri, orada tam güvenlik içinde bekleyip her an Karadeniz'i geçerek Akdeniz'deki ticaretinizi engelleyebilir."

"Tokat'ta çok sayıda yaşlı asker var," dedi mühendis, "Kırım'da savaşmış adamlar. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin yanında yer alma olasılığının olup olmadığını sordular bana, İngilizlerin vereceği maaş ve tayınla savaşmaya can atıyorlar."

"Yarın yola çıkacak olanlar tek kuruş maaş almıyorlar," dedi kaymakam, "yine de yürekleri sevinç dolu gidiyorlar yola. Sonuna dek savaşmak zorundayız," diye devam etti; "Rusya Osmanlı Devleti'ni yok etmezse, Osmanlı Devleti Rusya'yı yok etmek zorundadır! Savaş için gerekli parayı toplamak amacıyla saatimi, elimdeki avucumdaki her şeyi satarım. Hepimiz aynı şeyi yapmalıyız."

Bizler sohbet ederken kaymakama Tokat'taki bütün Ermeni ve Rumlara silah dağıtıp talim yaptırması için emir geldi.

"Gitmem gerek," dedi kaymakam. Divandan kalkarak benil mühendisle baş başa bıraktı.

"Çok enerji dolu bir adam," dedi Leh, odadan çıkan kaymakamı göstererek. "Türkiye, onun gibi yöneticilere sahip olsaydı bugünkü duruma düşmezdi. Bu ülkenin en büyük hatası, yöneticilerin sürekli değiştirilmesidir. İyi bir yöneticimiz olduğunda onu hiçbir zaman altı aydan fazla görevde tutmuyoruz. Şu anki kaymakam, yaklaşık o kadar zamandır görevde bulunuyor, halkı soymaz, çok dürüst insandır: Muhtemelen yakında kaybedeceğiz onu."

Sonra bazı kişiler ya da şehrin ileri gelenleri ziyaretime gel-

dıklar. Aralarında birkaç yıl önce Kafkasya'dan göç eden büyük bir topluluğun reisi Osman Bey adlı bir Çerkez vardı. Çerkez usulü giyinmişti, bir tokayla belden sıkıca tutturulmuş koyun postundan paltosu, işli deri pantalonu, uzun çizmeleri vardı; bronzlaşmış yüz hatlarını siyah astragan bir kalpak örtüyordu. Uzun boylu, kibar bir beydi ve Tokat ahalisi tarafından pek sevilıyordu.

Yolculuğum ve Tokat ile Erzurum arasındaki yolların durumu hakkında biraz konuştuktan sonra, evine gitmeyi, çay içip dostlarıyla tanıştırmayı teklif etti. Mühendis de bizimle geldi. Dar sokaklarda bileklerimin epey yukarısına dek çamura batarak yürüdükten sonra kare planlı, badanalı bir evin önüne geldik. Tokmağı olan, evet tokmağı olan -tokmak, zenginler dışında Tokat'ta kimsenin bilmediği lüks bir malzemeydi- maşallahşap bir kapı, küçük bir avluya açılıyordu. Buradan Osman Bey ile ailesinin üyelerine ayrılmış bölmelere geçiliyordu.

Osman Bey, bir uşakla eve gideceğimi haber vermişti. Girdiğimiz odada, yaklaşık onbeş Çerkez beyefendi bizi bekliyordu.

"Biz Çerkezler, milletiniz hakkında çok şey duyduk," dedi Osman Bey, eliyle oturmamı işaret ederken. "Bir ara İngiltere'nin Rusları ülkemizden çıkarmakta bize yardımcı olacağını düşünmüştük. Ancak gelmediniz. Ruslar sayıca bizden üstündüler, bizim çakmaklı tüfeklerimize karşılık onların topları vardı. Ne yapabilirdik? Elimizden geldiğince uzun süre direndik, onların kölesi olmaktansa buraya geldik."

"Savaş çıkarsa hepiniz cepheye gidecek misiniz?" diye sordum.

"Evet, içimizde eli ayağı tutan herkes gidecek. Padişaha herhangi bir vergi ödemiyoruz. O bizlere toprak verdi, şükran borçluyuz kendisine. Tek neden bu değil," diye devam etti konuşmasına, aynı anda kuşağından uzun keskin bir bıçak çekerek bıçağın keskin yüzüne tırnağıyla fiske vurdu, "birkaç Moskof'un boğazını kesme fırsatı da geçecek elimize!"

"Umarım kadınlarla çocukları öldürmezsiniz!" dedim.

"Düşmanın erkekleri umursadığı yok, ama Avrupa'da bizler, kadınlarla çocukları katledenler karşısında dehşete kapılıyoruz."

"Ruslar gibi yapacağız, onların geçmişte daima yaptıkları gibi yapacağız," dedi ev sahibim sert bir ifadeyle. "Yaşlı erkeklerimizi öldürdüler, hamile kadınlarımızı parça parça kestiler, çocukları süngüden geçirdiler, askerler şehvetlerini eşlerimiz üzerinde tatmin ettiler, sonra da onları yakarak öldürdüler![1] Yine aynı şeyi yaparlarsa bizler, önümüzdeki örneği izleyeceğiz ve İngiltere ya da başka bir güç, duruma müdahale edip yurttaşlarımızı bu kasap Moskofların şeytansı zulmünden kurtarana dek de bu yolda devam edeceğiz. Gaddarlıklarına bir örnek vereyim size. Birkaç yıl önce Rus yetkililer, Çerkezlere isteyen herkesin imparatorluk topraklarından ayrılıp başka yerlere gidebileceğini bildirdiler. Muhtemelen amaçları, Rus yönetimine iyi gözle bakan ve bakmayan milletleri ayırt etmekti. Devletin herhangi bir uyruğunun sınırı geçmesine izin vermeye niyeti yoktu. Labinski şehri yakınlarındaki bazı köylerde oturan yedi yüz aile, bunu iyi niyetli bir izin sanmıştı. Yaşadıkları bölgeyi terk ederek Osmanlı sınırına doğru yola koyuldular. Kısa bir süre sonra Rus birlikleri, süvarileri ve topçuları etraflarını sarıp geri dönmelerini emrettiler. Göçmenler, ellerinde Rusya'dan çıkma izinleri olduğunu söylediler. Askerlerin başındaki subay, derhal geri adım atmalarında ısrar etti. Göçmenler onun bu emrine hemen uymadılar, birlikler köylülere ateş açtı, sonra onları süngüden geçirdiler; ancak on üç Müslüman, sağ kurtulup olan biteni anlatabildi. Geri kalan herkesi, erkekleri, kadınları ve memedeki çocukları paramparça ettiler."

"Bu iddialar gerçekten doğru mu?" dedim bir başka Çerkez'e.

"Kendi verdiğimiz kayıplardan biliyoruz," diye yanıtladı, "Osman Bey'in demin anlattığı, sizin de defterinize kaydettiği-

---

1 Bir Çerkez'in sarfettiği bu sözler, İngiltere'de milletvekili Right Hon. Robert Lowe gibi Rusya'nın korunmasızların koruyucusu, sığınacak başka yeri olmayanların sığınağı olduğuna inanan kimselerine hiç de inandırıcı gelmeyebilir. İnsanlık namına üzülerek söylüyorum ki, bu sözler, hamile kadınların ve çocukların katledilmesi de dahil olmak üzere bir İngiliz konsolosunun resmî raporu tarafından doğrulanmaktadır. Bkz. Ek 7.

mız sadece bir örnek. Aynı korkunçlukta daha pek çok örnek var. Ruslar güzelim ülkemizi cehenneme çevirdiler. Şeytandan bile beter bunlar."

"Sizin vatandaşlarınız Rusları sever mi?" dedi Osman Bey.

"Bazıları," diye yanıt verdim; "ama az önce bana aktardığınız o korkunç gaddarlıklara inanmamaktalar."

"Öyleyse ülkemizde dolaşmalarını söyleyin onlara -tabiî eğer Ruslar izin verirlerse- köylerimize gidip köylülerle konuşsunlar; ama Rusların önünde konuşmasınlar, çünkü zavallı mağdurlar, soru soranlar gittikten sonra başlarına gelecekleri bildiklerinden konuşmaya korkacaklardır. İngiltere'de şu anda Rusya sempatizanı her türlü insan, söylediğimi yapıp işin aslı nedir fikir sahibi olsun."

"Kendi ülkenize döndüğünüzde size söylediklerimi yayımlayacak mısınız?" dedi Osman Bey.

"Evet," dedim, "her satırını. Yazdıklarımı dinleyin de bir hata yapmış olmayayım."

Ve mühendisin de yardımıyla ona notlarımı çevirdim.

"Bütün vatandaşlarınız Ruslardan aynı şekilde mi nefret ediyor?" diye sordum.

"Maalesef hayır," dedi Osman Bey. "Yetkililer aramıza nifak tohumları serpme kurnazlığını gösterdiler. Mesela farklı köylerde "stanişna" görevini (yerel düzeyde bir yetki) alt sınıftan bir Çerkez'e veriyorlar genellikle. Bu kişi soylularımıza hükmedebiliyor. Böylelikle iki sınıf arasında düşmanlık yaratılmış oluyor; Ruslar da bu durumu kullanıyorlar."

"Aramızdan bir kişi, Moskoflardan öç almak için elinden geleni yapıyor," dedi diğer bir Çerkez. Yakışıklı, yirmi yaşlarında genç bir beydi, Osman Bey'in yeğeniydi. "Adı Yonn Bek; Ekaterinograd yakınlarındaki Farsa Şaguaş Dağı'nı mesken tutmuş, önüne çıkan Rusları öldürüyor. Peşine düştüler; ama dağda erzağını sakladığı ambarları var, Ruslar onun bu gizli barınağını bulmayı asla başaramadılar. Yetkililer, Yonn Bek'e ülkeyi terk etmesi için büyük miktarda altın teklif ettiler, çünkü adam oralara çok zarar verdi; ama Yonn teklifi reddediyor. Bunca sekiz yıldır beni yakalayamadıklarına, onlara bu kadar

zarar verdiğime göre, savaş çıkınca, benim gibi adamlar bana katılınca düşmanın hali kim bilir ne olacak, diye konuşuyor."

Yirmiüçüncü Bölüm

Ertesi sabah, kaldığım evin uşağı odaya girdi, geldiğim gün şehre girerken bize eşlik etmiş olan bir zaptiye erinin ya da onbaşının beni görmek istediğini söyledi.

"İçeri gelmesini söyleyin," dedim. Az sonra onbaşı kapıyı açtı. Bana yaklaşarak yeleğinden beş kuruş çıkardı, paraları avucunun içine koydu.

"Ne için bu para?" diye sordum.

"Osman !" diye karşılık verdi onbaşı iç çekerek.

"Osman mı? Ne yaptı ki?"

"Paraları bana Osman verdi efendi; ama bana yarım mecidiye vereceğini söylemiştiniz - paranın üstünü kendi cebine atmış!"

O an hatırladım ki, önceki gece Osman'dan onbaşıya yarım mecidiye bahşiş vermesini istemiştim, bunu evin uşağının önünde söylemiştim. Uşak onbaşıyı haberdar etmişti. Beş kuruş ile ondan daha büyük madenî para arasındaki farkı cebe indirmek isteyen Osman böylelikle yakayı ele vermişti.

Suçluyu yanıma çağırttım. Hilekârlığının keşfedildiğinin farkındaydı. Her zamanki gibi bana gelip kendisinin dünyanın en çalışkan adamı olduğunu iddia etmek yerine odanın bir köşesinde durdu. Kaybettiği yarım mecidiye yüzünden hayıflanan onbaşıyla Osman'ın sahtekârlığının açığa çıkmasını sağlayan evin uşağı için alay konusu olmuştu.

Suçlu adama yönelip yarım mecidiyeyi zaptiyeye neden vermediğini sordum, önceki gece günlük masrafları söylerken parayı benden aldığını da ekledim.

Osman'ın diyecek tek sözü yoktu. Az sonra cebinde sadece beş kuruş olduğu gibi birşeyler geveledi.

"Yalan efendi!" diye araya girdi onbaşı. "Bana beş kuruş verirken bir sürü madenî para vardı elinde."

Derhal Osman'dan kurtulmaya karar verdim. Vaníkoviç'in Türk'ün sahtekârlığı hakkında söyledikleri geldi aklıma. Osman hiç kuşkusuz hırsızdı; başka bir uşağı işe almakta kararlıydım.

"Osman," dedim, "bir Müslüman'ı, İslâm'a inanan bir insanı kendi dininden birisini soydun. Yalnızca beni soymakla kalsaydın bunu anlardım; çünkü kendi kendine şöyle bir gerekçe göstermiş olabilirdin: 'Efendi gâvurun teki, cüzdanında da altın var.' Ancak Müslüman kardeşini, fakir bir adamı soymak, ona verdiğim az bir parayı elinden almak - demek, sen, sandığımdan da beter bir alçakmışsın! Artık uşağım değilsin. Gözüm görmesin seni!"

"Ben masumum efendi!" diye haykırdı Osman.

"Öyleyse, masumiyetini kanıtla. Ben de konuyu bir daha hiç açmayayım."

"Efendi, onbaşı yalancının teki!"

"Pekâlâ ama o zaman uşağın da yalancı olması gerekir, o senin onbaşıya beş kuruş verdiğini görmüş. Şimdi söyle bakalım, uşağın yalan söylemekten ne gibi bir çıkarı olabilir?"

Osman artık bir şey diyemedi. Gözlerini yere indirdi, adaleti yerine getirişimi görmek amacıyla komşu evlerden gelen uşaklarımın oluşturduğu uzun kuyruğun arasından geçerek çıktı odadan.

Onbaşı verdiğim cezadan epey hoşnut kalmışa benziyordu.

"Osman'ı hapse atabilir miyim?" diye sordu heyecanla.

"Bu tür konularda yetkili değilim," diye yanıtladım.

"Hayır efendi, ama kaymakam sizi sever, eğer isterseniz Osman'ı hapse atar. Yalnızca bir-iki günlüğüne efendi! Lütfen yapın bunu!"

"Onu niye hapse atmak istiyorsunuz?" diye sordum.

"Çünkü içeri tıkılırsa, hediye ettiğiniz parayla beş kuruş arasındaki farkı bana iade etmeden dışarı salmayız onu."

"Olmaz," dedim: "İşte farkımız," küçük bir miktar para daha verdim, "ama şimdi gidip şehirde iş arayan var mı, diye soruşturun, çünkü acilen bir uşak istiyorum."

Tam o sırada odaya bir çavuş girdi. Kaymakamın beni bek-

lediği, bir tabur askerin yarım saate kadar Tokat'tan ayrılacağı haberini getirdi.

Hemen atıma atlayıp kışlaya gittim. Kışla, bir avluyu çevreleyen iki eski handan ibaretti. Hanlar, askerî birlikler Tokat'a geldiğinde kışla; yılın diğer zamanlarındaysa yolcular için konaklama mekânı olarak kullanılıyordu. Hanların bulunduğu yere çıkan sokaklarda uzun beyaz çarşaflara sarınmış, hüzünlü göz yaşları döken sıra sıra kadınlar vardı. Tabur avlunun içinde iki sıra halinde dizilmişti. Erkekler rahat bir edayla duruyor, arkadaşları ve akrabalarıyla sohbet ediyorlardı. Olan biteni izleyenler arasında büyük heyecan hâkimdi. Pek çok gönüllü, askere alınmak istediklerini söylüyordu.

"Şu adamlara bakın efendim," dedi atıyla peşimden gelen Radford; "askere gitmekten hoşlanıyor gibi bir halleri yok: Eğer ağlamıyorlarsa iki gözüm çıksın!"

Radford'un işaret ettiği yöne doğru bakıp yüzleri kederli, kiminin gözü yaşlarla dolu otuz-kırk kadar adam gördüm.

"Neden ağlıyorsunuz?" diye sordum içlerinden birine. "Öldürülmekten mi korkuyorsunuz?"

"Hayır efendi, kardeşlerimizle birlikte tabura katılıp onların yanında savaşmak istiyoruz; ama binbaşı bizi almıyor, taburun tamamlandığını söylüyor. N'olursunuz ona eşlik etmemize izin vermesini söyleyin! Burada bırakıldığımız için yüreğimiz yanıyor."

Alayda görevli bir yüzbaşı, kısa boylu, şişman, tombul yanaklı bir bey, yanlarına gitti. Yakında sıranın kendilerine de geleceğini, bir sonraki tabura katılmalarını söyleyerek gönüllüleri avutmaya çalıştı.

Tuhaf bir gösteriydi: Askerler temiz, lacivert, yünlü üniformalar giymiş, ayaklarına çarıklar geçirmişlerdi, insanın hayal edebileceği her türlü giysiye bürünmüş akrabalarıyla sarılıydı etrafları; babalar oğullarına sarılıyordu, erkek kardeşler birbirlerini öpüyordu, çavuş ile onbaşılar adamlarını düzene sokmak için boşuna çabalıyorlardı; arka tarafta duran şişman yüzbaşı geri çevrilen gönüllüleri avutmakla meşguldü; kalabalığın arasındaki gençler, meraklı gözlerle henüz önceki gece Sam-

sun'dan gelen Martini-Peabody marka yeni tüfeklere bakıyorlardı. Kimi askerler, tüfeklerinin ne kadar çabuk doldurulup ateşlenebildiğini gösteriyorlardı. Mekanizmanın hızı kalabalık arasında büyük hayranlık uyandırmıştı.

"Gâvurlar bu silahların yapıldığı memleketten," dedi izleyicilerden biri, Radford ile beni göstererek.

"Bu gâvurlarda bizden daha fazla akıl var," dedi bir diğeri.

"Bize yardım ederlerse Rusların hakkından geliriz!" diye bağırdı bir üçüncü. Bir çavuş, yanıma gelip kaymakamın binbaşının odasında kahve içtiğini, beni de beklediğini söyleyince daha fazla meraklandılar.

"Kaymakamla kahve içecek - mühim bir adam!" dedi izleyicilerden biri. Kimi gönüllüler koşarak yanıma geldiler, kaymakamla konuşup aracılık etmem için yalvardılar: Kaymakam, binbaşıyı kendilerini de savaşa götürmeye ikna edebilirdi belki.

Binbaşıyla birkaç subay, avluya tepeden bakan küçük ve hayli pis bir odadaki halının üzerine çömelmişlerdi. Kaymakam, sandalyede oturuyordu, yanında bir derviş vardı. Heybetli bir adamdı derviş, kahverengi büyükçe bir kumaş parçasına sarınmıştı, başında huni şeklinde devasa bir başlık vardı. Bu başlık, bir zenci kabile reisi için bir servet ifade edebilecek gri bir kumaştandı. Sonra odaya birtakım subaylar daha girdi, şişman yüzbaşı da aralarındaydı. Her biri sırayla dervişin önünde eğildi, derviş ellerini başlarının üzerine koyarak bir tür takdis duası okudu.

Binaya bir Çerkez girdi. Bizlere Tokat civarında oturan beş bin Çerkez'in atları ve silahlarıyla savaşa katılmak istediklerini söyledi.

Bu arada çavuşlar adamlarını düzene sokmayı başarmışlardı. Binbaşı, peşinde alayın imamıyla birlikte alt kata inerek tabura hitaben konuştu. İmam, teğmen üniforması giymişti ama mesleğinin ayırt edici bir işareti olarak fesine yeşil sarık dolamıştı.

İmamın söylevi uzun değildi. Halk tarafından büyük bir dikkatle dinlendi. Konuşmasını bitirince, koşarak arkadaşlarını kucaklamaya gelen sabırsız, heyecanlı bir grup Müslüman, askerlerin düzenini yeniden bozdu.

Merdivenlerden inerken basamakta oturan bir adam dikka-

timi çekti. Çocuk gibi yüksek sesle ağlıyor, aynı zamanda yumruklarıyla göğsünü dövüyordu.

"Ne oldu?" diye sordum.

Başını kaldırıp bakınca adamı tanıdım; yüklerini Zile'den Tokat'a taşıması için tuttuğum katırcıydı. Adam beni görünce ayağa fırladı, sonra kendisini yere atarak bacaklarıma sarılıp, çizmelerimi öpmeye başladı.

Anlaşılan yürüyüşe hazırlanan tabura birkaç yük hayvanı gerekmişti. Tokat'taki zaptiyeler katırcıyı kendilerine hizmet etmeye zorlayıp katırlarını almışlardı.

"Benim adıma siz konuşun efendi!" dedi. "Beni Kars'a götürecekler. Perişan olacağım. Karım evde beni bekler - karnı burnunda; bugün yarın baba olacağım."

"Faydasız," dedi katırcının yakarışlarını işiten kaymakam. "Bize yük hayvanı lazım," diye devam etti, "Seni Kars'a değil, sadece Samsun'a götürücekler, hayvanlarının kirası da ödenecek. Gözlerini sil, merdiveni de işgal etme."

"Çok yazık, bu fakirlere çok acıyorum," dedi kaymakam bana dönerek, "ama elden ne gelir? Zaman savaş zamanı ya da yakında öyle olacak: içimizden kimileri çilesini çekecek."

"Şuradaki zavallı kadınlara kulak verin," diye sürdürdü konuşmasını, bizler kışlanın kapısından at sırtında çıkarken. Önümüzde ilerleyen alay bandosu hüzünlü bir marş çalıyordu. Derinden gelen bir ağlama sesi enstrümanların gürültüsünü bile bastırıyordu. Askerlerin anneleriyle eşlerinin ve diğer kadınların kışlaya girmelerine izin verilmemişti; ancak günün erken saatlerinden itibaren sokaklarda yerlerini almışlardı. Yüzlerce sesin katıldığı acı feryat, şehrin varoşlarındaki halka taburun yürümeye başladığını duyuruyordu.

Az sonra bando çalmaya ara verdi ve yaşlı binbaşı, uzun beyaz sakalı rüzgârda dalgalanarak bir ezgi eşliğinde şu sözleri okumaya başladı: "Allahü ekber. Lâ ilahe illallah, Muhammed'ün resulullah."

Askerler ve, on bin izleyici bu sözlere eşlik etti -kadınların ağlamasını bile bastırdılar ve sesler nehrin iki yakası boyunca yankılandı. Yıkık hisarda duran kimi insanlar da katıldılar,

sözler yankılanıp bize geri döndü; buradan hafif bir esintiyle birlikte küçük bir komşu köye sürüklendi, köylülerin katılmasıyla koronun sesi güçlendi. Yeşil bir çerçeve üzerine hilâl işli tabur sancağı iyice havaya kaldırıldı, kalabalıktan birkaç kişi koşarak binbaşının yanına gidip kendilerini de tabura kabul etmesi için yalvardılar.

Çarpıcı bir manzaraydı -kefen benzeri elbiseleri içinde ağlaşan kadınlar; erkeklerin rengârenk giysileri; heyecanlı askerler- onlardan daha da heyecanlı binbaşı; ve kuvvetli bir dinî sevk duygusu.

Karla örtülü dağlar önümüzdeki yolu kapatmıştı. İki kıyısı bütünüyle buz ve kırağı tutmuş nehir, uzakta parıldıyor, öğlen güneşinin ışıklarını yansıtıyordu.

Nehrin yakınında büyük odun kümeleri yığılmıştı. Kerestelik ağaçlar şehrin yukarısındaki ormanlardan kesilip nehre atılmış, akıntıyla sürüklenerek Tokat'a getirilmişti. Keresteler esasen bakır cevheri eritmekte kullanılıyor. Devletin buralarda maden fırınları var. Bana bu bilgiyi veren kişinin söylediğine göre, bakır işletmeleri otuz yıl önce bir Alman tarafından kurulmuş; Alman'ın ölümünden sonra Osmanlı Devleti tarafından satın alınmıştı.

Kaymakam tabura yeterince eşlik ettiğine kanaat getirdi. Kenara çekilip askerlerin bizi geçmelerine izin verdik. Bayraktar sancağını salladı, yaşlı binbaşı atıyla geçerken kılıcının ucunu indirerek selam verdi ve "Selametle gidin, Allah yardımcınız olsun. Erzurum'da buluşuruz" sözleriyle ayrıldık.

Yirmidördüncü Bölüm

Az sonra önceki gün tanıştığım Osman Bey'e rastladım. Civardaki küçük bir Çerkez köyüne gitmek üzereydi. Anlaşılan bu köyle bir komşu köy arasında kan davası çıkmıştı. Bey, oraya koy sakinlerinin öfkesini yatıştırmaya gidiyordu.

Türkiye ile Rusya arasında savaş çıkması durumunda Kafkasya'ya gideceğini belirtti.

"O ülkede büyük bir ayaklanma olur mu?" diye sordum.

"Çok şüpheli," yanıtını aldım; "Halkımız birkaç kez ayaklandı;[1] hiçbir yabancı devlet bize yardım etmedi, neticede düşman büyük bir kısmımızı yok etti. Vatandaşlarım girişimlerinde yardım göreceklerinden emin olmadıkları sürece harekete geçmekten korkuyorlar. İngiltere bize yardım edip," diye sürdürdü konuşmasını, "Karadeniz'de sadece bir tane Rus limanını ele geçirirse, Çerkezlerin güveni yerine gelir, topraklarımızın dört bir yanında ayaklanma çıkar."

Eve döndüğümde eski uşağım tarafından aldatılan zaptiyeyi buldum. Osman'ın işine talip bir adayla beni bekliyordu.

"Efendi, size harika bir adam getirdim," dedi zaptiye; "haber göndermeye yolladığımızda uçarak gider; cüzdanınızı kendisininkinden daha dikkatli korur."

Bizim harika adamın adı Muhammed'di; redif askeriydi. Taburu bir haftaya kadar Erzurum'a yürüyecekti. Askerî birliklerle gitmemek için o şehre varana dek uşağım olarak çalışmayı öneriyordu, şehre vardığımızda taburuna katılabilecekti.

"Peki ama komutanın bana eşlik etmene izin verir mi?" diye sordum.

"Efendi isterse verir," diye araya girdi zaptiye.

Muhammed'in yirmi beş yaşından büyük olmadığı belliydi. İyi, samimi bir yüz ifadesi vardı. Yüzbaşısı onaylarsa onu işe almaya karar verdim.

Sonra söz konusu subayı görmeye gittim. Teklifi hemen kabul etti ama Erzurum'da Muhammed'i bırakmaya söz vermemi şart koştu.

"Nasıl söz verebilirim?" dedim, "yolda kaçabilir."

"Doğru," dedi subay, "ama dürüst bir gençtir - kaçmaz. Eğer yetkim olsaydı, bu ülkede bulunduğunuz sürece onu uşağınız olarak tutmanıza izin verirdim ama böyle bir yetkim yok, ben sadece yüzbaşıyım."

Mesele hallolmuştu. Eve dönüp adama yüzbaşının onayını bildirdim.

---

1 Çerkezlerin bu konudaki beyanatı için bkz. Ek 10.

Muhammed, Osman'la aynı ücreti alacaktı. Erzurum'a götürmek istediği, kendine ait bir atı vardı. Hayvanın yem masrafını da karşılayacak, ayrıca yüklerin taşınmasında ondan yararlanabilecektim. Bu çok işe yarayacaktı. Ubeydiye'yi kaybettiğimden hep at kiralamak zorunda kalıyordum. O ana dek posta güzergâhı üzerinde yolculuk etmiştim. At bulmak mümkün olmuştu. Gideceğim bir sonraki şehir Sivas'tan ayrıldıktan sonra posta istasyonları bulunmayacaktı; o zaman ya köylülerden hayvan kiralamaya çalışacak ya da başka bir at satın almak zorunda kalacaktım.

"Bir karım var," dedi Muhammed; "efendim bana biraz para verir miydi acaba?"

"Ne kadar istiyorsun?"

"İki lira."

Geçen kış Orenburg'da işe aldığım Tatar gibi parayı alıp kaçar mıydı acaba? Hemen bu geçti aklımdan. Düşündüğüm şeyi kafamda tekrar tartınca zaptiyeyle Tokat'taki diğer pek çok kimsenin adamı yakından tanıdığını hatırlayıp isteğini kabul ettim.

Ermeni bir doktor beni görmeye geldi. Amerika Birleşik Devletleri'nde eğitim görmüştü, İngilizce'yi tıpkı Amerikalılar gibi kelimeleri uzatarak konuşuyordu.

"Burada işler nasıl?" diye sordum.

"Çok kesat," dedi tıp adamı; "halk doktorlara pek güvenmez, daha doğrusu, ciddi hasta olana dek, o zaman da hastayı iyileştirmek için akla karayı seçiyoruz. Kendi kafalarına göre ilaç alırlar," diye devam etti, "şifalı otları, kocakarı ilaçlarını kullanırlar. Bunları ucuza alıyorlar, pratisyen hekime ödemeleri gereken paraya kıyamazlar."

"Siz pek iyi görünmüyorsunuz," dedi doktor.

"Sağ olun, önemli bir şey değil," diye karşılık verdim. İşin aslı, evi ısıtmakta kullanılan mangal yüzünden şiddetli baş ağrısı çekiyordum. Kömürden çıkan gaz, havadan hafif olduğundan odanın üst kısmını kaplar. Türkler'le Ermeniler genellikle yere çömeldikleri için dumanın etkisini divanda oturan bir kimse kadar kuvvetli hissetmezler.

Sonra başka bir Ermeni ziyaretime geldi. Tokat'ın telgraf

müfettişiydi kendisi, civardaki bütün mevcut atların satın alınması için İstanbul'dan yeni emir geldiğini bildirdi bizlere.

"Havada savaş kokusu var," diye devam etti, "ve doktor," vatandaşını göstererek, "çok geçmeden bol bol pratik yapacak. Tüm Hıristiyan nüfus silahlanacak. Hükümetin Konferans'a fazla inanmadığı, savaşa hazırlanmak için elinden geleni yaptığı açık."

Tokat'taki Ermeniler, bölgede adalet mekanizmasının gevşekliğinden şikayetçilerdi. Doktorun söylediğine göre, bir adam suç işlemişse ve birkaç yıl ortadan kaybolmayı başarıp sonra evine dönerse, yetkililer adamın peşine düşmüyorlardı; tabiî mağdur taraf resmî şikâyette bulunmazsa.

"Evet," dedi bir başka ziyaretçi, "üç ay önce elli dört suçlu hapisten kaçtı. Bunlardan kırkı, kısa bir süre sonra teslim oldular; geri kalanlar dağlara kaçtılar. Katil elebaşları geçenlerde Tokat'ta görüldü: Kimse onu tutuklamak zahmetine katlanmadı."

Odaya genç yaşlarda dört Türk girdi; en büyükleri yirmi üç yaşından fazla göstermiyordu.

"Ne istiyorsunuz?" diye sordum.

"Savaşa gitmeyi istemiyoruz," diye yanıtladı, içlerinden sözcülük görevini üslenmiş olanı.

"Neden?"

"Çünkü evliyiz, çocuklarımız var."

"Size yardımcı olamam.

"Olabilirsiniz efendi; kaymakamla konuşabilirsiniz, o da bizi askere gitmekten kurtarabilir."

"Onun görevi sizleri cepheye göndermek," dedi doktor.

"Evet ama Frenk'ten hoşlandığı açık, hem yan yana ata bindiklerini gördük, efendi rica ederse onu reddetmek kabalığını gösteremez."

Bu söze hafif sinirlenmiştim, şöyle dedim:

"Kesinlikle böyle bir ricada bulunmam. Karısı, çocukları olan diğer erkekler askere alındıkları için minnettarlar, siz niye değilsiniz?"

"Ama onlar karılarını bizim kadar çok sevmiyorlar," diye üsteledi adam.

Bu arada kaymakam geldi. Gelmesiyle birlikte dört ziyaretçi, onun önünde neredeyse yerde sürünerek yanımızdan ayrıldılar.

"Ne istediler?" dedi kaymakam.

Ne istediklerini anlattım ona.

"Hiç vatanperver değiller," dedi. "Küçük kurnaz köpekler, kendileri için aracılık etmenizi istediler ha! Oysa bir sonraki taburla hepsi gidecek!"

O akşamüstü kaderim peş peşe ziyaretçi kabul etmekti anlaşılan, çünkü kaymakam yeni gitmişti ki, başka bir resmî görevli geldi. Hemen sohbete başlayıp civardaki farklı köylerden redifleri toplamakla uğraştığını, adamlara kalın gömlek sağlamak için zengin kimseler arasında yardım kampanyası başlattığını söyledi.

"Çok nazik ve kuşkusuz çok iyi niyetli davranmışsınız," dedim. "Cennette ödüllendirileceksiniz."

"Evet," dedi, ödülünün böylesine belirsiz süreyle ertelenmesi fikrinden pek hoşlanmamışa benzeyen adam; "peki efendi Sivas'a gidecekler mi?"

"Evet."

"Oradaki paşayla tanışacaklar."

"Büyük olasılıkla."

"Öyleyse paşaya yaptığım yararlı işlerden söz edip bana daha üst bir rütbede iş vermesini rica ederler mi acaba?"

"Allah öyle buyurursa daha üst bir rütbeye terfi edersiniz," dedim, dindar bir edayla. "Bizlerin kaderi onun elinde."

"Evet," dedi adam, "orası öyle. Ama yine de benim için paşayla konuşmanızı arzularım."

Burada aktardığım iki örnekten de kolaylıkla anlaşılacağı üzere, adam kayırmaya dayalı terfi sistemi, Türkler arasında çok köklü bir yere sahiptir. Kaymakamla beraber ata binerken görülmüştüm. Sivas'ta paşayla görüşebileceğimi düşünmüştü insanlar - kimi Tokat sakinlerinin, paşa ya da kaymakamdan bulunacağım herhangi bir ricanın kesinlikle yerine getirileceğine inanmaları için yeterli bir nedendi bu.

"İyi ki," dedi az sonra mühendis, "Osman'a onbaşıya bahşiş

vermesini söylediniz ve iyi ki bir Türk uşak emri verişinizi duydu. Adam Hıristiyan olsaydı, uşak ona konudan söz etmek zahmetine asla katlanmazdı. Ancak onbaşının kendisiyle din kardeşi olması uşağın sabrını taşırdı. Böylelikle siz de yapılan sahtekârlığı saptayabildiniz."

"Bu ülkenin en kötü özelliklerinden biridir bu," diye devam etti mühendis. "Türkler, bir Hıristiyan'a bir Müslüman'ın zarar görmesi pahasına yardım etmek üzere kıllarını kıpırdatmazlar. Söz konusu Müslüman alenen hatalı olsa da. Hıristiyanlar da kendi din kardeşleri için hemen hemen aynı şekilde davranırlar. Nitekim Ermeniler ile Türkler iyi geçinmezler. Yasaların da bunda suçu var, değişiklikten geçirilmeleri gerekiyor."

"Size bir örnek vereyim," diye devam etti Mr. Gasparini, "Beni çok yakından ilgilendiren bir örnek, çünkü kendi uşağımın başına geldi. Uydurma bir hikâye gibi geliyor insana, ama ne yazık ki gerçek! Uşağımın adı Karatel Mermenkoğlu. Kendisi Ermeni'dir; çocuk yaştayken annesini kaybetmiş. Babası yeniden evlenmiş ama ikinci eşine çok kötü davranıyor, sürekli fenalıklar yapıyormuş, oğlunu eve başka bir kadın getirmeye zorluyormuş. Delikanlı, o zamanlar ciddi biçimde hasta olan üvey annesini pek seviyormuş; sonunda babasının âşığını evlerine getirmeyi reddetmiş. Baba, oğlunu fena halde dövmüş, kendi bakırcı dükkânına çırak almış. Kısa bir süre sonra anne, kocasının âşığına lanetler yağdırarak ölmüş. Ne gariptir ki, üç hafta sonra da söz konusu âşık ölmüş. Bu arada baba, üst baş alması için oğluna haftada üç kuruş veriyormuş. Delikanlı verilen parayla kendine giysi alamıyormuş, evi terk edip askere gitmiş. Baba, oğlanı çeşitli işlerden kovdurmayı başarmış ama sonunda onu ben işe aldım. Şimdi, daha geçen gün, baba kadıya gidip oğlunun kendisiyle birlikte bakırcılık yaptığı, dolayısıyla ticaret vergisinin yarısını ödemek zorunda olduğu şeklinde ifade vermiş. İfadede hiçbir gerçek payı yok ama, babanın sözlerine inandılar ve uşağım tutuklandı, üç gün hapis yattı. Söz konusu miktar sadece yirmi altı kuruş, seve seve verirdim kendi cebimden, ama hiç param yok. Devlet maaşımı ödemiyor; işte size içinden çıkılmaz bir durum."

Yirmibeşinci Bölüm

Ertesi sabah Muhammed erkenden çıkageldi, atını da beraberinde getirdi. Hayvan perişan görünüyordu; kemiklerinde bir dirhem et yoktu, tek gözü kısmen kördü.

"İşte atım efendi," dedi Muhammed gururla; "fevkalede bir hayvan değil mi ama? Bu at sayesinde efendi başka at kiralamak ya da satın almak masrafından kurtulacak."

"Umarım Erzurum'da bahşiş verirsiniz bana," diye de ekledi.

"Elbette," dedim; "tabiî hayvan Erzurum'a kadar dayanırsa. Dikkatimi çekti de son zamanlarda pek bir şey yedirmemişsin!"

"Evet efendi, sağlıklı görünürse askerler onu alır diye korktum; ama bu haliyle kimse yüzüne bakmaz. Çok iştahlıdır, toparlar kendini. Hele bir-iki gün efendinin arpasından yesin, kimse onu tanıyamayacak; çok geçmeden semirir, kuvveti yerine gelir."

Tokat ile Sivas arasındaki yol, ilk birkaç saat boyunca iyi durumdadır. Mühendis dostum işini iyi becermişti; atlarımız saatte sekiz-dokuz kilometre yol kat edebildiler. Yol bir dizi tepeyle vadiden geçiyordu. Mühendis, kimi yerlerde birkaç yüz metre boyunca sert kayaların arasından geçirmek zorunda kalmıştı yolu.

Sonra küçük bir Çerkez köyünden geçtik. Bazı güzel kadınlar yolun kenarına gelerek bize tavuk ve kaz satmak istediler. Çerkezlerden biri çok güzel bir kızdı, pek çok Avrupalı salon kadınını cebinden çıkartırdı. Yüzü örtülü değildi. Koyu renkli, iri gözleri çok anlamlı bakıyordu. Kız sattıklarından almam için beni ikna etmeye çalışırken gözleri heyecanla parlıyordu.

"Tavuktan bıktım," dedim; "bir parça kırmızı eti tercih ederim."

"Buralarda koyun veya sığır eti bulunmaz," karşılığını verdi genç kız. "Biz ekmekle, yumurtayla besleniriz. Yumurta satın alsanıza."

Koşarak eve gidip elli kadar yumurta getirdi; yumurtaların fiyatı bizim paramızla sekiz peniydi.

Sonra Çiftlik adında bir Ermeni köyüne geldik. Burası otuz haneliydi. Tokat'tan çıkalı beri altı saattir yoldaydık: Geceyi köyde geçirmeye karar verdim, özellikle de Muhammed'in atı yorgunluktan bitkin düştüğü için.

Evine uğradığım Ermeni, Çerkez komşularından yakındı. Söylediğine göre Çerkezlerin mülkiyet hakkına ilişkin tuhaf fikirleri vardı.* Köylülere ait ineklerden bazıları geçenlerde ortadan kaybolmuştu. Çerkezlerin hırsızlığa karıştıklarından şüpheleniliyordu.

Civardaki topraklar büyük ölçüde ekiliydi. Çiftçilerin tahıl ambarları mısırla doluydu. Yol kenarında otlayan yüzlerce inek görmek mümkündü.

Çamlıbel Dağı'na vardık. Dik bir uçurumun üzerindeki dar bir geçiti tırmandığımız sırada zaptiye rehberimiz, daha beş gün önce tam bu noktada bir Türk'ün öldürüldüğünü söyledi. Civarda bir eşkıya çetesi varmış. Beş eşkıya, dört Türk tüccardan oluşan bir gruba saldırmış. Söylentiye göre tüccarlar üzerlerinde yüklü miktarda altınla Sivas'tan dönüyorlarmış. Türklerden üçü, eşkıyalara direnen arkadaşlarını orada bırakarak kaçmışlar. O tüccar da eşkıyalarla çatışma sırasında vurulup ölmüş. Eşkıyalar vurdukları adamın iki atının yanı sıra otuz beş lirasını da gasp etmişlerdi. Bir saat sonra, haber bir köye ulaştırıldığında köylülerden birkaçı atlarına atlayıp soyguncuların peşine düşmüşler: Ancak çok geç kalınmış, eşkıyalar kaçıp gitmiş, ganimetlerini de alıp götürmüşler.

"Telaşlanmayın," dedi rehber hikâyesini tamamlarken. "Yanınızda ben varım, eşkıyalar benden korkarlar. İşte bakın!" Tek namlulu uzun bir çakmaklı tüfeği dikkatlice eyer kayışından çözdü. Namlu, kabzaya bir parça iple tutturulmuştu.

"Harika bir tüfek," dedi rehber. "Dedemindi, bir seferinde bir geyik vurmuştum bununla."

(*) Metinde meum ve tuum: Latince "benim" ve "senin" demek olup mülkiyet haklarına saygı anlamında kullanılır. – ç.n.

Geyik uzakta mıydı?" diye sordum.

Çok uzaktaydı," yanıtını aldım. "O kadar uzaktaydı," dedi, yaklaşık bir kilometre ötemizdeki bir kayayı göstererek. Rehber iyi silahı kullanıyor olabilirdi ama abartmak konusunda da usta olduğu açıktı. Demin bize eşkıyalar hakkında anlattığı hikayeden biraz şüphe etmeye başladım.

Bir süre 200 haneli büyük bir köy olan Yenihan'da dinlendik. Köyün nüfusunun yarısı Ermenilerden yarısı da Türklerden oluşuyordu. Kaymakam redif askerleri bulmak için dağlara çıkmıştı. Adamları evlerini terk edip savaşmak üzere orduya katılmaya kandırmakta epey güçlük çekiyordu.

Yenihan'da görülmeye değer nitelikte bir şey yoktu. Sivas sadece dokuz saat ötedeydi: Ertesi sabah uzun bir yol kat edip atlarımızı o şehirde dinlendirmeye karar verdim. Yol iyi durumdaydı. Anadolu'nun bu kesiminde başlıca yük taşıma aracı deve kağnılar, Yıldız Irmak'a giden yolda hiç zorlanmadan ilerleyebiliyorlar. Yıldız, yaklaşık yetmiş metre genişliğinde hızlı akan bir nehir. Kemerler üzerine kurulu sağlam bir taş köprü var üzerinde. Kışın Yıldız Irmak yürüyerek geçilebildiği halde, köprü olmasa nehri ilkbaharda geçmek olanaksızdı. Yıldız, Kızılırmak'ın bir koludur Sivas'ın yaklaşık yirmi kilometre güneydoğusunda karışır bu nehire. Bölge, engebeli olduğu halde ovalarının büyük kısmı ekilidir. Aşağı yukarı dört saatte geniş, derin bir nehir olan Kızılırmak'a ulaştık. Irmağın üzerinde taş bir köprü yer alır. Karşı yakadaki bir yol Divriği'ye gider.

Köprüden geçmeyip ilerimizdeki, arka planında yüksek bayırların bulunduğu Sivas'a doğru devam ettik. Şehrin merkezindeki yıkık bir kale tepeden bize adeta kaşlarını çatarak bakıyordu.

Küçük Ermenistan'ın başkenti Sivas, eski zamanların Halys* Vadisi'nin başında yer alır. Türkiye'nin bu bölgesindeki askerî açıdan en önemli yerdir. Nehrin sularını izleyerek Anadolu yaylasının yegâne karayoluna hâkim konumdadır burası. Sivas, Asya tarafındaki yarımadanın kilit noktasıdır; Türkler, özellikle

* Halys: Kızılırmak'ın eski ismi. – ç.n.

de Anadolu'da Rus tehdidi altında oldukları bir dönemde bu yeri tahkim etmelidir. Ruslar, Kars, Ardahan ve Beyazıt'tan oluşan ilk savunma hattını geçmeyi başarır, ardından Erzurum'u alırlarsa Üsküdar'la aralarında müstahkem şehir kalmayacaktır.

Vali, bize eşlik etmeleri için bir subayla birkaç zaptiye göndermişti. Ana caddeye girdiğimizde bir uşak güzel bir Arap atıyla yanımıza geldi. Paşanın, kalmam için hazırlanan yere onun en gözde atıma binerek gitmek suretiyle kendisini onurlandıracağımı umduğunu söyledi. Anlaşılan Ankara'daki bey, Sivas valisine telgraf çekip benden söz etmiş, bu nedenle birtakım hazırlıklar yapılmıştı.

Benim dörtayaklıdan inip paşanın atına bindim. Üzengi kayışları, son deliğe geçirdiğimde bile çok kısa kalıyor, oturunca dizlerim neredeyse çeneme değiyordu.

Bütün Sivas halkı şehirlerine gelişimi kutlamak için yollara dökülmüştü. Şehre mümkün olduğunca saygın bir şekilde girmeyi arzu ederdim. Az sonra saygın bir tavır sergilemek olanaksız hale geldi. Sırtında 110 kilo taşımaya alışık olmayan Arap atı çifte atmaya başladı. Utanç verici bir biçimde düşmemek için ayaklarımı üzengilerden çıkarıp eyerin bu uzantılarını kullanmadan binmek zorunda kaldım ata.

Şansıma bizim için hazırlanan odalar çok uzakta değilmiş. Subaylarla zaptiyeler küçük bir meydana varınca paşanın oturduğu konuta bakan, küçük, temiz görünümlü bir evin önünde durdular. Meydanın diğer taraflarında hapishaneyle kışla bulunuyordu. Muhafız söz konusu kışladan çıktı, bizler atlarımızdan inerken silahıyla selam durdu. Muhafız subayı elimden tutup beni merdivenden çıkartarak odama götürdü.

Şehre varışımızdan kısa süre sonra devletin Sivas'ta görevlendirdiği İtalyan bir mühendis ziyaretime geldi. Mühendis, 7000 haneli şehirdeki tek Avrupalıydı; bir de üç Amerikalı misyoner insanlara dinlerini değiştirtmek amacıyla birkaç yıldır Sivas'ta yaşıyordu.

İtalyan'ın yanında Fransızca konuşan bir Ermeni vardı. Ermeni beyefendi, geçen hafta içinde Hıristiyanlara ait dükkânları kapattıran paşaya çok kızgındı. Anlaşılan redif askerlerinden

bazıları pazar yerindeki bir evi yağmalamışlardı. Birkaç yüz redifin daha Sivas'a gelmesi bekleniyordu; düzeni sağlayacak düzenli birlikler yok gibiydi. Vali, redifler şehirde kaldıkları sürece Ermenilere ait bütün dükkânların kapatılması önlemini almıştı. İhtiyat kabilinden bir önlemdi bu. Hıristiyanlar çok gücenmişlerdi. Ziyaretçim sesini yükselterek kınadı uygulamayı.

"Halka hiç işkence yapılır mı burada?" diye sordum.

"Hayır," dedi mühendis; "yasalar, daha doğrusu yargıçlar çok merhametlidir. Son üç yıl içinde sadece bir idam infaz edildi. Suçlu kişi askerdi; ilk eşi bir komşu tarafından baştan çıkartılmıştı. Asker eşini boşayıp başka bir kadınla evlendi, bu kadın da komşusuna 'Bu kadını da baştan çıkartırsan seni öldürürüm!' dedi. Tehdidi hiçbir işe yaramadı. Askerin ikinci eşi de aynı muameleyi gördü. Asker, zina yapan adamı öldürerek cezasını aldı. İşlediği bu suç nedeniyle de asıldı."

"İnsanlar hiç kazığa geçirilip öldürülüyorlar mı?" diye sordum. Aklımda hâlâ Tuna Nehri'nde yolculuk ederlerken gördüklerini söyledikleri şeyler hakkında *Times*'a mektuplar yazmuş olan iki İngiliz papaz vardı.

Ermeni gülümsedi.

"Hayır, o kadar da kötü değil. Sanırım onsekiz yıl önce bir hırsız kazığa geçirilerek öldürülmüş. Her halükârda böyle bir gelenek var yani."

Bu konuşmaların hemen sonrasında ziyaretçilerim odadan ayrıldılar.

Yirmialtıncı Bölüm

Ertesi gün meydandan hapishaneye yürüdüm. Sivas'taki yetkililere kurumu ziyaret etme niyetimden söz etmedim. Hapishaneyi günlük olağan haliyle görmek, Yozgat'taki Ermenilerin beni inandırmaya çalıştıkları gibi orada çok sayıda Hıristiyan mahkûm olup olmadığını öğrenmek istiyordum.

Gardiyanı kapının girişinde otururken buldum, uzun bir çubuk içiyordu.

"Hapishaneyi görebilir miyim?" diye sordum.

"Elbette efendi."

Önden giderek beni yüksek tavanlı ama dar bir odaya götürdü. İçeride hırpani giyimli yirmi yedi mahkûm vardı; her adamın bileği demirden hafif bir zincirle ayağının üst kısmına bağlıydı. Odada mahkûmlarla birlikte uyuyan gardiyan yoktu. Kelepçelerinden kurtulmaya kalkışsalar hiçbir güçlük çekmeyeceklerdi.

"Yiyecek ne veriyorsunuz onlara?" diye sordum.

"Her gün bir somun ekmek (yaklaşık bir kilo ağırlığında) ve biraz su," yanıtını aldım. "Ancak çoğunun şehirde tanıdıkları var, dışarıdan erzak gönderilir mahkûmlara."

"Mahkûmlar burada genellikle hangi sebeple bulunuyorlar?" diye sordum.

"Hırsızlık ve cinayet. At ve sığır çalmış çok sayıda Kürt'le Çerkez var. Bir-iki de Ermeni. Özellikle para meseleleriyle ilgili suçlardan yatıyorlar."

"Toplam kaç mahkûm var?" dedim.

"Yüz iki."

"Kaçı Hıristiyan?"

"Altısı; geri kalanların hepsi Müslüman'dır."

Sivas'ın nüfusu iki mezhep arasında eşit dağıldığından mahkûmlardan bu kadar azınının Ermeni olması Ermeniler için çok gurur vericiydi. Ancak Yozgat'ta bana anlatılanlardan sonra, cemaatlerinin doğru sözlülüğüne güvenim epey sarsılmıştı.

Hapishanenin başka bir bölümünde az sayıda zincire vurulmamış mahkûm vardı. Kapalı bir avluda volta atıyorlardı. İçlerinden biri, yılların hayli yıprattığı yaşlı bir adam, bize seslendi. Elimi alarak alnına götürdü, sonra kendisi hakkında paşayla konuşmam için yalvardı bana.

"Hangi sebepten burada?" diye sordum.

"Cinayet," yanıtını aldım; "üstelik çok hunharca işlenmiş bir cinayet."

"Çerkez'dir kendisi," diye devam etti gardiyan, "idam fermanı iki yıl önce geldi Sivas'a."

"Evet," dedi yaşlı adam ağlamaklı bir sesle, "iki yıl önce! O

günden beri ne olacak diye korkuyla bekliyorum. Korkunç bir acı efendi - sonum geldi mi, diye düşünmekten saatleri bilmez oldum!"

"Neden idam edilmedi?" diye sordum memura.

"Valimiz kan akıtmaktan hoşlanmaz," dedi gardiyan, "fermanı çekmeceye kaldırdı."

"Evet," diye araya girdi yaşlı katil; "İshak Paşa iyi bir adam, beni idam ettirmeyecek, ama çok yaşlı, ölebilir! Onun yerine gelen vali fermanı bulup asılmamı emredebilir!"

"Peki benden ne yapmamı istiyorsunuz?" diye sordum.

"Efendi sadece paşadan fermanı yırtıp atmasını rica etmenizi!" diye haykırdı yaşlı adam, yalvaran bir ses tonuyla. "Hapishanede tüketeyim ömrümü, çünkü burada herkes bana iyi davranıyor. Darağacında, bir ipin ucunda sallanarak ölmeyeyim!"

"Pekâlâ, İshak Paşa'yla konuşurum," dedim. Elleriyle ayakları üzerinde kendini yere atıp delicesine bacaklarıma sarılan katilden kendimi güç bela kurtararak valinin konutuna yürüdüm.

Vali, büyük bir salonun bir ucundaki sedirde oturuyordu, ellerindeki belgeleri imzalatmak için bekleyen memurlarla sarılıydı etrafı. Hemen ayağa kalktı, yanına oturmamı işaret etti. Alışılmış selam faslından sonra, az önce hapishaneyi ziyaret ettiğimden, yaşlı katili gördüğümden söz ettim.

"Hım! Demek gördünüz onu," dedi paşa düşünceli bir edayla, aynı anda yavaşça göbeğini sıvazlayarak. "Sanırım kendisinden önce öleceğim ve yerime geçen kişi cezanın infazını emredecek, diye çok endişeleniyor. Oysa korkmasına gerek yok. Ferman olduğu gibi duruyor çekmecemde, öldürülen adamın akrabalarıyla meseleyi çözmeye çalışıyorum."

Anlaşılan Türkiye'de garip bir yasa var, şöyle ki: Eğer bir kişi cinayet işlemiş ve İstanbul'dan idam emri gelmiş ise, cezanın infazını yerine getirtmekle yükümlü paşa, öldürülen kişinin akrabaları katilin hayatının bağışlanmasını talep ederlerse infazı yerine getirtmeyebiliyor.

Katilin hayatı akrabaların elinde olduğundan yasa, iki taraf

arasında sık sık maddî pazarlıklara yol açıyor. Katil zenginse eğer, genellikle mülkünün tamamından vazgeçmek zorunda kalıyor; sonra da akrabalar onu bağışlarlarsa yasa on beş yıl hapis yatmasını şart koşuyor. Cezanın bu kısmı aşırı gevşek bir tarzda infaz ediliyor. Mahkûmun tanıdıkları, hapishane görevlilerini tatmin edecek miktarda para toplamayı başarırlarsa, katilin hapisten kaçmasına, kendi memleketinde serbest yaşamasına izin veriliyor.

Günün ileriki saatlerinde iki Ermeni beyefendi ziyaretime geldi. Beyefendilerden biri, İshak Paşa'nın çok zengin olduğunu, hakkında pek çok hikâyenin rivayet edildiğini söyledi.

"Evet," dedi yanındaki arkadaşı, "bir gün sadrâzam rahmetli Sultan Abdülaziz'le birlikte Boğaz kenarında yürüyüşe çıkmış. O esnada İshak Paşa'ya ait güzel bir kayık padişahın sarayının yakınlarında demirliymiş. "Ne muhteşem bir kayık! Kimindir bu? demiş padişah" diye devam etti Ermeni, " Sadrâzam Sivas valisini pek sevmezmiş, şöyle yanıtlamış: 'İshak Paşa'nın malıydı ama kayığı buraya efendimizin emrine sunmak için gönderdi.' 'Kendisine yazıp kayığı memnuniyetle kabul ettiğimi bildirin,' demiş padişah. İshak Paşa'nın, İstanbul'dan padişahın hediye için teşekkür ettiğini bildiren resmî mektubu alınca haberi olmuş bu işten.

"Geçenlerde Sivas vilayetinde, devletin savaşı sürdürebilmesi için para toplamak amacıyla bir kampanya başlatılmıştı. On bin lira toplandı. Paşa, hangi kaynaklardan elde edildiğini açıkça söylemeden parayı sadrazama gönderdi. Sadrazam sözkonusu paranın İshak Paşa'dan gelmiş olarak kaydedilmesini ve bunun hemen ilan edilmesini emretti. Aynı zamanda bir kâtipten büyük bağışı için valiye teşekkür eden resmî bir mektup yazmasını, mektubun altına da Sivas halkının geri kalan yardım paylarını gönderdiğinde söz konusu paraları hemen İstanbul'a iletmesini not düşmesini istedi. Mektup paşamızın hoşuna gitmedi," diye devam etti konuyu bana aktaran kişi. "Fakat ne yapabilirdi ki? İnanılmaz zengin bir adam, bu işten hoşlanmamakla birlikte, Bâbıâli'ye 10.000 lira daha gönderdi."

Ermenilerin başlarındaki paşayı sevmedikleri açıktı. Daha sonra duyduğuma göre bu nefretleri paşanın rüşvete boyun eğmemesinden kaynaklanıyordu. Paşanın cimri bir adam olmadığı kolaylıkla kanıtlanabilirdi. Cimri kimselerin kamu binalarının inşası için büyük paralar harcamak gibi bir huyları yoktur. Sivas'ta bulunduğum sırada İshak Paşa, masraflarını kendisi karşılayarak Erzincan şehrinde büyük bir cami yaptırmaktaydı. Binanın ona 40.000 Türk lirasına mal olacağı söyleniyordu.

Üç Amerikalı misyoner ziyaretime geldi. Birkaç yıldır Anadolu'da yaşamaktaydılar, Ermenilerden bazılarına mezheplerini değiştirtmeyi başarmışlardı ancak tek bir Müslaman'ı dahi inancını değiştirmeye ikna edememişlerdi.

Yozgat'ta anlatıldığı gibi, Ermeni kız ve oğlan çocuklarının anne babalarından alınıp İshak Paşa'nın haremine kapatıldıklarının doğru olup olmadığını sordum.

"Hayır! Hayır!" dedi ziyaretçilerimden biri. "En azından böyle bir uygulamanın gerçekliğine dair bir şey işitmedik asla." Kazığa geçirerek öldürme konusundan bahsedip paşanın emirleri doğrultusunda bu şekilde öldürülen herhangi bir Hıristiyan bilip bilmediklerini sorduğumda misyonerlerin üçü de çok şaşırdı. İçlerinden biri, Türklerin kesinlikle gaddar bir ırk olmadığını, ancak adalet sistemlerinin kötü olduğunu belirtti.

Kaldığım evin sahibinin ayakkabı imalatçısı olduğunu öğrendim. Paşa, benim kaldığım ve genellikle seyyahlara verilen odaları ondan kiralamıştı. Muhammed, bana bu bilgiyi verirken kendisine bir çift çizme almam için iyi bir fırsat doğduğunu ileri sürdü.

"Alt katta öyle güzel çizmeler var ki," diye devam etti, "elendi de ayağına bir çift geçirebilir. Soğuktan korunmaya yarar. Aba terliklerimin üzerine bir şey giymezsem Kars'a varmadan soğuktan donarım!"

Evin sahibi incelemem için çizmeyi getirdi. Yüzü epeyce Muscovi'yi andırıyordu, hemen Muhammed'le pazarlığa koyuldu.

"Ama aşağıda bana çizmelerin 125 kuruş olduğunu söylemiştin, şimdi 165 istiyorsun!" dedi Türk uşak hiddetle.

"Çizmeler benim, senin değil!" dedi Ermeni, "istediğim parayı talep ederim!"

Anlaşılan Muhammed ile ayakkabıcı arasındaki görüş ayrılığı, Ermeni'nin kendisine gümüş parayla değil, kayme ile, yani kâğıt parayla ödeme yapılacağını sanmasından kaynaklanmıştı. Sivas'ta kayme, daha önceleri 125 kuruş iken şimdi 165 kuruşa düşmüştü; dolayısıyla kâğıt paranın değer kaybetmesi yüzünden ayakkabıcı, çizmelerin halihazırdaki kur üzerinden satın alınması durumunda sattığı her çizme başına 40 kuruş zarar edecekti. Türklerin çoğu, kâğıt paralarındaki sürekli değer düşüşü nedeniyle paniğe kapılmıştı. Büyük miktarların Türk banknotuyla ödenmesine şiddetle karşı çıkıyorlardı. Ayakkabıcı Aziz Crispin'in evladının ifadesine göre, devlet daha on yıl önce çok büyük miktarda kayme bastırmış, izleyen mart ayı içinde kâğıt paraların vergi ödemelerinde kabul edileceğini söylemişti.

"Mart ayı geldi," diye devam etti ayakkabıcı, "kaymelerimizle vergi tahsildarlarına gittik. Paraları kabul etmediler. O zamanlar basılmış banknotların çoğu hâlâ şehirdeki tüccarların elinde dolaşır, hiçbir değerleri de yoktur."

Ben Yozgat'tayken Mr. Vankoviç, İshak Paşa'yla görüşüp birkaç ay evvel Sivas'ta ölen bir Leh'in dul eşi İtalyan bir hanım için aracılık etmemi istemişti. Söz konusu Leh bölgenin baş mühendisiymiş ve öldüğünde Türk yetkililer kendisine yaklaşık 120 sterlin borçluymuşlar. Dul eşi parayı almak için paşaya başvurmuş ama bir oğlu olduğunu, merhum kocasının babasının da hâlen yaşadığını gerekçe göstererek kendisine ödeme yapmayı reddetmişler.

"Eşinizin ülkesini temsil eden büyükelçiye yazmanız gerekiyor," demiş paşa, "Bizleri kendi ülkesinde veraset yasasının nasıl işlediği konusunda bilgilendirmesini isteyiniz, o zaman hakkınız olan paranın tamamını öderiz size."

Bu arada şehir sakinlerinden biri İtalyan hanıma acıyıp onu kendi haremine kabul etmiş. Şimdi burada yaşıyordu ve İstanbul'dan mektubuna yanıt gelmesini beklemekteydi merakla. Aylar geçmiş, hiçbir yanıt gelmemişti. Zavallı kadın, eşi öldüğünde elinde bulunan kısıtlı kaynakları da tüketmişti.

Yirmiyedinci Bölüm

Muhammed koşarak odama girip valinin beni bizzat ziyarete geleceğini, bunun büyük bir onur olduğunu haber verdiğinde İtalyan hanımı ziyaret etmeyi düşünüyordum. Bundan bir vakit önce, Hıdiv'in hazinedarı, Sivas'tan geçmişti de İshak Paşa ziyaretine gitmeye tenezzül etmemiş, Mısırlı beyle sokakta konuşmuştu.

"Öylesine mühim insansınız yani efendi!" dedi sevinç içindeki Muhammed. "Hem de bir paşanın dengisiniz! Ne talihliymişim ki, sizin uşağınız olarak görevlendirildim!"

Vali, bira imalatçılarının kullandıkları yük arabalarına çok benzeyen bir araçla geldi kapının önüne. Sivas'taki yegâne binek arabasıydı. Bu gerçek bile başlı başına paşanın şehirdeki önemini büyük ölçüde artırıyordu. Paşa şişman bir adamdı, arabanın kapısından geçebilmesi için ellerinden tutan iki hizmetkârın onu enikonu itmesi gerekiyordu; aracın içindeki kişi iki basamak sayesinde yere inebiliyordu.

İshak Paşa, büyük bir dikkatle dönerek geri geri yürüdü; iki hizmetkârı ayaklarını tutmuş, aşağıdaki basamaklara basmasına yardım ediyordu. Vali, bu uğraşın yorgunluğunu üzerinden atmak için birkaç saniye dinlendikten sonra, odama çıkan merdivenleri ağır ağır tırmandı.

Sonra bana yirmi beş yıl önce Türklerle Hıristiyanların çok iyi geçindiklerini, ancak Rus devletinin, Kırım Savaşı'ndan beri, Bâbıâli'nin Ermeni uyruklarını açıkça kışkırttığını, Bâbıâli'ye karşı silahlı ayaklanma başlatmaları karşılığında kendilerini kont ve dük yapma sözü vererek genç Ermeniler arasında nefret tohumları saçmak için elinden geleni yaptığını anlattı.

"Rusların şu entrikaları olmasa," diye devam etti paşa, "biz Türkler Hıristiyanlarla çok iyi dostluk kuracağız. Ancak İgnatiev çok kurnaz, bizi rahat bırakmıyor, ülkemizde karışıklık yaratmak için elinden geleni yapıyor."

İtalyan hanım konusunu açıp onun için bir şey yapıp yapamayacağını sordum.

"Çok zor bir mesele," diye yanıt verdi paşa; "mühendis kocası Leh bir mülteciydi, Rus uyrukluğunu yitirmişti. Üstelik babası Rusya'da yaşıyor, oğlunun mallarının Moskova yasalarına göre işlem görmesini talep edebilir. Bir de ortada küçük bir bebek var. Ayrıca hanımın kendisi İtalyan ve bir çocuk daha bekliyor. Bize talimat vermeleri için İstanbul'a yazdık, yanıt gelince kocanın mallarının ne kadarı dul eşine ait bileceğiz."

"Bu konu hakkında ne yapılmasını önerirsiniz?" diye sordu.

"Bence hanımefendiye İstanbul'a kadarki yol masraflarını karşılayacak parayı verseniz iyi edersiniz; çünkü orada kendi büyükelçisiyle görüşüp işi daha kolay halledebilir."

"Fena fikir değil," dedi paşa. "Kocasının iki aylık maaşını göndereceğim kendisine."

"Gel!" diye bağırdı dışarıda bekleyen uşak kalabalığına. Hizmetkârlardan biri ona sigara, diğeri de kahve verirken paşa, üçüncü bir uşağa hazinedarına kendisiyle hemen görüşmek istediğini bildirmesini söyledi. Söz konusu memur az sonra yanımıza geldi.

"Merhum mühendis beye borçlu olunan miktardan iki aylık maaşın hemen buraya getirilmesini istiyorum," dedi vali.

"Ancak İstanbul'dan malların nasıl dağıtılacağına dair emir gelmedi," dedi hazinedar duraksayarak; "dul hanıma herhangi bir para ödersek bundan biz sorumlu tutuluruz."

"Hayır," dedim, "tutardan ben sorumlu olacağım. İstanbul'daki yetkililer hata yaptığımızı söylerlerse parayı size geri öderim."

"Kesinlikle olmaz," dedi paşa; "sorumluluk bana ait. Emirlerim derhal yerine getirilsin," diye ekledi.

"Para kayme mi gümüş olarak mı ödenecek?" diye sordu hazinedar.

"Gümüş," oldu yanıt. "Zavallı kadının kocası öldüğünde kayme mecidiye kadar değerliydi ama şimdi arada büyük fark var, kadının zarar etmemesi gerekir. Hadi koş!" diye bağırdı.

"Baş üstüne!" diye yanıt verdi hazinedar. Birkaç dakika içinde gümüş dolu küçük bir keseyle geri geldi.

"Hanımefendiye siz kendiniz götürür müsünüz?" dedi vali,

keseyi bana vererek. "Sivas'tan ne zaman ayrılıyorsunuz?" diye ekledi.

"Muhtemelen üç gün içinde."

"O zaman," diye devam etti vali, "biraz mülkümün bulunduğu Erzincan'dan geçeceksiniz, umarım benim evimde kalırsınız. Hayır, itiraz istemem. Bana şeref vermiş olursunuz, size oda hazırlanması için yazı yazdım. Birkaç zaptiyeyi de sizinle göndereceğim," diye ekledi.

"Yanımda zaptiye istemem."

"Olmaz ama, mutlaka yanınıza almalısınız zaptiyeleri. Burayla Divriği arasındaki dağları geçerken çok zorlanacaksınız. Daha şimdiden yolda yarım metre kar var. Kimi yerlerde ekibinizin önünden gidip yolu kazacak adamlara ihtiyaç duyacaksınız. Bu ülkede soğuğun ne mene bir şey olduğunu bilmezsiniz," diye devam etti. "Bir seferinde ben kendim tam Kırım Savaşı zamanında Kars'tan Erzurum'a giderken az kalsın donarak ölüyordum. Yanımda 500 asker vardı; kar fırtınası çıktı, yolumuzu kaybettik. Adamlarım yanlışlıkla farklı yönlere dağıldılar. Benim üstümde kürk vardı, soğuğa dayanabildim ama ertesi sabah birliğimi saydığımızda adamların yarısından çoğu donmuş, kimileri de gece olmuştu. Birkaç rehbere ihtiyacımız olmasının başka bir nedeni daha var," diye ekledi vali. "Dağdan geçen patika karla kaplı, yol boyunca derin boğazlar, yarıklar var, bazıları 300 metreden derindir. Rehberler sırık taşır, atlarımızdan önce yolun durumunu yoklarlar. Başka türlü Kars'a ulaşma şansınız pek yok."

"Konferans sona ermiş," dedi paşa, divandan kalkarken. "Haberi İstanbul'dan telgrafla bildirdiler bize."

"Sonucu ne olmuş?" diye sordum.

"Hiç! Başka ne beklenirdi ki? Yaşadığımız güçlüklerin tüm nedeni ve kaynağı Rusya'nın Konferans'ta temsilci bulundurmasına -hem de öyle bir temsilci bulundurmasına- izin verildikten sonra... General Ignatiev kurnaz bir yaşlı tilki!"

Ardından paşa elimi sıktı -daha sonra Muhammed'den öğrendiğime göre büyük bir şerefti bu- ve sallanarak yürüdü alt kata indi, aracına binip resmî konutuna gitti.

Günün ileriki bir saatinde atımla misyonerlerin evine git-

tim, şehrin varoşlarında, küçük, sevimli bir evdi. Sivas'a geldiklerinde Ermenilere ait bir ev bulmuşlar, ancak adamlar söz konusu ev için öyle fahiş bir kira istemişler ki, misyonerler kendilerine bir tane inşa etmeye karar vermişler.

Arkadaşlarımın adları Perry, Hubbard ve Riggs idi. Beni bir İngiliz'in, Amerika'da ya da başka bir yerde Amerikalılarla karşılaştığında göreceği her zamanki konukseverlikle ağırladılar.

Beyefendilerden ikisi Amerika'dan eşlerini de beraberlerinde getirmişti. Odada oynayan sağlıklı, pembe yanaklı güzel birkaç çocuktan Sivas'ın ikliminin kesinlikle sağlıksız olmadığı anlaşılıyordu.

Hanımlar yaşadıkları yeri seviyorlardı; ancak buraya ilk geldiklerinde Türk oğlan çocukları yüzünden epey sıkıntıya katlanmak zorunda kalmışlardı. Bu çocuklar, Avrupaî giysiler içinde, yüzleri açık halde dolaşan kadınlara alışık olmadıklarından bazen sokakta peşlerine takılıp elbiselerine çamur atmışlar. Ne zaman böyle bir hadise yaşansa, o sırada orada bulunan yaşça büyük Tükler, genç vatandaşlarını cezalandırıp bu sataşmaya derhal son verdiriyorlarmış.

"Tahmin ederim," dedi misyonerlerden biri, "Sivas'takiler için hanımlarımızı şehirde dolaşırken görmek garip bir manzaraydı. Ancak bir Türk kadını, New York sokaklarında aşağılansa çok geçmeden arkasında kalabalık bir insan grubu toplanırdı herhalde."

Bu sözler, geçenlerde Amerika'da gerçekleşen, gazetelere de yansıyan bir olayı hatırlattı bana. Çinli bir delikanlı, New Orleans'ta şekerle lolipop satıyormuş. İriyarı bir yerli, yanına gelerek tepsiyi ve oğlanın mallarını tekmeleyip yere devirmiş. Delikanlı, hiç şikâyet etmeden lolipoplarını yerden toplamış. Adam yine çamurun içine devirmiş lolipopları. Çocuk kendisine eziyet eden adama bakmış, şekerlemelerini toplayarak şöyle demiş: "Siz Hıristiyan'sınız, bense putperest; sizin yerinizde olmayı hiç istemezdim!"

"Dünyanın her yerinde kötü insanlar var," dedi misyonerlerden biri; "zavallı cahil Türkler, kimilerinin bizleri inandırmaya çalıştığı kadar gaddar değiller."

"Hayır, gaddar değiller," dedi bir diğeri, "ama inatçılar - en büyük hataları da bu. Yaşadıkları zamana ayak uydurmuyorlar. Avrupa'nın icatlarını benimserken körü körüne kopyalıyor, kendi koşullarına adapte etmiyorlar. Telgraf icat edildikten kısa bir süre sonra, Türkler özel hatlar edinip Türk alfabesini kullanmaya karar verdiler; sistemi düzenlemek üzere görevlendirilen kişi, bizim sistemimizi körü körüne kopyaladı. Şimdi 'e' ve 'i' yani alfabemizin beşinci ve dokuzuncu harfleri sıradan bir mesajda en sık geçen harfler; Avrupa'da telgraf kadranı en çok kullanılan harflerin geçilmesini kolaylaştıracak şekilde ayarlanmıştır. Görevli Türk, 'i' harfine gelince alfabemizdeki dokuzuncu harf olduğunu görüp kendi alfabesindeki dokuzuncu harfi aynı yere yerleştirdi. Oysa bu harf görece az kullanılıyordu."

"Birkaç yıl önce," dedi misyonerlerden biri, "Hindistan'daki İngiliz telgraf dairesiyle bağlantılı bir İngiliz vardı burada. O zamanlar Londra ya da New York'takiler kadar iyi bir bilgi akışına sahiptik. Fransız Savaşı zamanıydı, İngiltere'den Hindistan'a bütün haberler günlük iletiliyordu. Dostumuz telgrafla bağlantı kurar, her sabah bize bilgi gönderirdi; ama artık burada değil. Edinebildiğimiz bütün bilgiler birkaç hafta ya da ay öncesine ait."

"Patates sebzesini tanıtırken inanılmaz zorluklar yaşandı," dedi başka bir beyefendi; "muhatap olduğumuz insanların yaradılışı hakkında fikir vercektir bu konu size. Yabancılar tohumları dışarıdan getirip ektiler. Çok iyi ürün alındı; toprak patates yetiştirmek için çok uygun. Yerli halk ise patatesleri katiyen yemiyordu. Askerî yetkililer, kumanya tükendiğinde askerlere diğer yiyeceklerin yerine patates verdiler, askerler ancak o zaman bu sebzeyi ağızlarına koydular. Kısa zamanda hoşlanmaya başladılar, şimdi patates kültürü yavaş yavaş yaygınlaşıyor bölgede."

"Mesele nedir söyleyeyim size," dedi başka bir misyoner, "Türkler her şeyi tersten düşünen insanlar. Mesela kuzeyi gösteren bir pusulaya sırf terslik olsun diye 'kıble', yani güney diyorlar, her yirmidört saatte bir saatlerini ayarlamak zorundalar, çünkü bir günü Hıristiyanlar gibi hesaplayacaklarına zamanı günbatımından sonra saymaya başlıyorlar."

Bu beyefendinin kullandığı garip ifadeler o an beni bir hayli

şaşırttı. Padişahın Müslüman uyrukları hakkında iyi bir izlenim edinmediği açıktı; ancak konuyu değiştirip lafı Ermenilere getirdiğimde misyonerlerin onlara Türkler kadar cahil ve Türklerden çok daha sahtekâr gözüyle baktıklarını anladım.

Saygıdeğer misyonerler, Doğu'nun bu batıl inançlı, cahil Hıristiyanlarına mezhep değiştirtmenin çok zor, çetin bir görev olduğunu görmüşlerdi. Gerçekten de daha sonra Katolik kilisesine bağlı, önyargılı olduklarını sandığım bazı Ermenilerden, duyduğuma göre, sonradan Protestan olanların çoğu, misyona malzeme sağlayan Ermeni dükkân sahipleriydi.

"Varsayalım Ruslar Anadolu'yu ele geçirdiler, Protestan misyonunun durumu ne olur?" diye sordum ev sahiplerime.

"Rus papazlara yer açılsın diye derhal ülkeden kovuluruz," yanıtını aldım. "Çarın devleti kendi mezhebinden başka herhangi bir mezhebe hoşgörüyle bakmaz."

Bu sözler beni şaşırtmıştı, çünkü bir İngiliz Protestan tarafından değil, bir Amerikalı tarafından, üstelik Cumhuriyetçi kurumlara sahip olmasına rağmen Rusya'ya karşı daima büyük bir yakınlık duyduğu düşünülen bir ülkenin vatandaşı tarafından sarfedilmişti.

Demek ki Çarlık hükümeti, topraklarında yabancı herhangi bir inanca hoşgörüyle bakmayacaktı. İmparatorun Amerikalı misyonerlerin Rus putperestlere Protestan inancına dair bilgiler aktarmalarına izin vermesi zayıf olasılıktı.

Protestanlık düşünce özgürlüğünü ifade eder. Araştırma yapma hakkı, despot birtakım yöneticilerin hiç hoşuna gitmeyecek bir şeydir. Ortodoksluk mezhebine özgü batıl inançların ve yozlaşmış ibadet biçiminin, saf Protestan inancımızla ikame edilme şansı yoktur, ta ki tüm Rusya'da hüküm süren otokratik yönetim biçimi bir devrimle sona erdirilene dek.

Yirmisekizinci Bölüm

Ertesi gün at sırtında, Nişan ya da Haç Manastırı adıyla bilinen bir Ermeni manastırına gittim. Sivas'a yaklaşık üç kilometre

uzaklıkta dik bir bayıra inşa edilmişti. Beş yüz yıldan daha eski gotik kuleleri, şehirle komşu köylere tepeden bakıyor ve kilometrelerce uzaktan görülebiliyordu.

Yüksek kerpiç bir duvarla sarılı otuz dönümden fazla bir alana yayılan büyük bir bahçe, keşişlerin meyve ve sebze gereksinimini kaşılıyordu. Manastırın sınırını bir taraftan bu bahçe çiziyor, diğer tarafta sığır, koyun ve diğer çiftlik hayvanlarının bulunduğu birkaç çiftlik yer alıyordu.

Benim için ayrılan odaya duvarları nemli, alçak tavanlı, bol dönemeçli, uzun bir geçitten ulaşılıyordu.

Odada piskoposla cemaatten birkaç papazı buldum. Odanın tavanı çok güzel oymalarla süslü meşeydi. Türk evlerinde olduğu gibi divanlar, sandalye görevini görüyordu. Az sonra Ermeni tüccarlar geldi ve çok geçmeden yemeğe buyur edildik.

O gün perhiz günüydü. Piskoposun kendisi yemeğe katılmayacaktı. Ancak diğer konukların oruçlarını bozmalarına izin verdi. Elma doldurulmuş tek bir hindi -ana yemek buydu- karınları aç konukların dişlerinin kovuğunu bile doldurmadı. Türk usulü hazırlanmış yemek, midelerimizi şaşırtan bir dizi sürprizden oluşuyordu.

Ermenilerden birinin söylediğine göre, Osmanlı Devleti'nin mali durumu ümitsiz bir vakaydı.

"Hükümetimiz," dedi, "başlangıçta sadece 3.000.000 lira tutarında kâğıt para basacağını söylemişti, oysa şu anda tedavülde 11.000.000 lira değerinde kayme bulunuyor!"

"Evet," dedi başka bir tüccar, "bir lira şu anda 160 kuruş değerinde ama savaş çıkarsa 500'e fırlar."

"Uzun vadede kaybeden taraf hükümet olacak," diye ekledi, "herkes düşüşe oynuyor, satın alabildiğimiz bütün altını topluyoruz."

Sivas'taki Ermenilerin parasal spekülasyonlarında telgraftan hayli yararlandıklarını öğrendim. Şehir sakinleri, kâğıt paralarının değerindeki yükseliş ve düşüşlerden ancak iki haftada bir gelen posta aracılığıyla haberdar oluyorlardı genellikle. Kaymenin altına oranla değeri postanın teslimat tarihine göre ayarlanmaktaydı. Ancak Türk banknotları her geçen gün gide-

rek değer kaybettiğinden telgrafı kullanan Ermeni tüccarlar bölgedeki tüm altını satın alıp carî kur ile Sivas'ta geçerli olan kur arasındaki farkı cebe indirerek büyük kârlar elde edebiliyorlardı.

Manastırın duvarları, skandal rüzgârının, inzivada yaşayanların evlerine ulaşmasını engelleyecek denli kalın değildi. Bütün bölgede çokça tanınıp sevilen, gerçekten de kırk gün içerisinde şehir ve civarında düzeni sağlamayı başarmış eski bir Sivas valisinden söz ettiler bana. Anlaşılan paşa çok yakışıklı bir beymiş. Bir gün İstanbul'dayken merhum Sultan Abdülaziz'in kızkardeşlerinden biri tesadüfen onu görmüş. Genç kadın, bu Adonis'le* evlenmeyi istemiş; "ama ne yazık ki," diye ekledi hikâyeyi anlatan Ermeni, "paşa güzel bir kadın olan kendi karısına âşıktı. Padişahın güzel olmayan kız kardeşini haremine baş hanımefendi olarak alması teklifini geri çevirdi paşa. Çok geçmeden İzmir'de şüpheli bir biçimde öldü. Paşanın zehirlenerek öldürüldüğüne inanılır genelde."

"Piskoposumuz böyle tehlikelerden uzaktır," diye fısıldadı başka bir konuk, dikkatimi çekmek için beni dirseğiyle dürterek.

"Neden?" diye sordum.

"Evlenemez de ondan. Bu dünyevî zevk, piskoposlarımıza yasaktır. Bir papaz kendisine bir eş alırsa, asla piskopos olamaz."

"Sizin âleminiz nasıl bir tepki gösterir böyle bir şeye?" diye sordum.

"Çok kötü! Evlenmeleri yasaktır ama cemaatlerindeki insanların iyiliği için çalışırlar. Sizin Protestan piskoposlarınızın evlenmelerine izin verilir mi?"

"Evet."

"Bizim piskoposlarımız da aynı izne sahip olsalar, evli Ermeniler için iyi olurdu doğrusu."

Ardından manastıra ait şapelleri görmeye gittim.

Bir tanesindeki sunak bol miktarda altın ve diğer süslerle

(*) Adonis: Yunan mitolojisinde Afrodit'in âşık olduğu yakışıklı genç – ç.n.

bezenmişti. Yaklaşık 1500 yıl önce paganlar tarafından parçalanarak öldürülen Sivas'lı dört şehitin anısına yapılmıştı sunak. Bu olaydan kısa bir süre sonra İsa Mesih'in şehir sakinlerine kuş suretinde göründüğü, dört Hıristiyan'ın öldürüldüğü yere yakın büyük bir taşa konduğu söylenir. Taş, bunun üzerine, manastıra götürülmüş, sunak da taşın üzerine inşa edilmiş. Başka bir şapelde Ermenistan krallarından birinin Sivas'lı bir başpiskopos tarafından takdis edilişini gösteren bir resim vardı. Resme dikkatimi çeken kutsal peder, papazın önünde diz çöken kralın yalvarır haline, parşömen kağıdına taç giyme töreninin tarihini kaydeden ve hükümdara tepeden bakan keşişe işaret etti.

"Şimdi her şey o zamanlardakinden çok farklı," dedi papaz. "O zamanlar krallar bile kutsal kiliseye boyun eğmek zorundaydı. Artık bizi hiç düşünmüyorlar," diye ekledi iç çekerek; "Kiliseye hediyeler vermek yerine, sahip olduğu az sayıdaki imtiyazla zenginliği de elinden alıyorlar."

"Tarikatınıza ait herhangi bir imtiyaz var mı?" diye sordum.

"Sadece bir tane. Tuz için vergi ödemek zorunda değiliz, sanırım bu küçük çaplı vergi muafiyetinden de çok geçmeden yoksun kalacağız."

Ardından eski bir Ermenistan kralına ait bir taht gösterildi. Taht, abanoz ağacından, katlanmış bir bahçe sandalyesine çok benziyordu şekli ama devâsâ boyutlardaydı. Hükümdar birkaç yüz yıl önce Sivas'ta ölmüştü. Saygıdeğer pederler, kralın ölüm tarihi için birkaç yüz yıl farklı tarihler verdiler, bu nedenle kesin bir tarih söylemem olanaksız. Kralın kemikleri Van'a götürülüp orada defnedilmiş; ancak daha sonra oğulları yıllarca hüküm sürmüşler ve saraylarını Sivas'ta kurmuşlar.

"Milletimiz birçok felaketler yaşamıştır," dedi piskopos; "şimdi sırada bizi kim bilir neler bekliyor?"

"Rus yöneticiler istemiyoruz!" dedi yaşlı bir Ermeni tüccar. "Ben çocukken," diye devam etti, "Ruslar İranlılara savaş açmıştı. Rus birliklerinden ikinci derecede sorumlu bir Ermeni komutan vardı. Kilise liderimiz Ruslara yardım etti, şaha karşı savaşlarında yardımcı olmak üzere 25.000 Ermeni toplandı.

İran ordusu bozguna uğratıldı, yirmi beş şehir yerle bir edildi, işgalci kuvvetler Tahran'a doğru ilerlediler. Bu aşamada şah, Rusya'yla antlaşma imzaladı."

"Konunun Ruslara duyduğunuz nefretle ne ilgisi var?" diye sordum.

"Dinleyin!" dedi yaşlı adam. "Savaş bittikten sonra Rus komutan, çok becerikli bir asker olan Ermeni generalin kendini Ermenistan kralı ilan etmesinden korktu. Onu ihanetle suçladı, gözlerini oydurttup Rusya'ya mahkûm olarak gönderdi."[1]

"Ruslar, bize o tarihte bağımsızlık tanınmasından hoşlanmazlardı," dedi bir papaz. "Her zaman bir tür miras gözüyle baktılar bize. Tek istedikleri, savaşmak zorunda kalmadan topraklarımızı elimizden almak."

"Ağrı Dağı yakınlarındaki bir kilisemizin şerefini lekeleyen İran Şahı Hasan'dan öcümüzü aldık," diye belirtti yaşlı tüccar. "Esir alındı, kutsallığına saygısızlık ettiği kiliseye götürüldü. Daha sonra bir köpekle yüz yüze bakacak şekilde bağlandı, hayvana verilen yiyeceklerden yedirildi. İranlı çok geçmeden utançtan ve açlıktan öldü."

Sivas'tan yok denecek kadar az ihracat yapılıyor. Yörenin başlıca tarım ürünü tütün. En yakın liman olan Samsun'dan itibaren taşıma masrafları ve Sivas ile bu liman arasındaki yolların çok kötü olması yüzünden tüm ithal mallar çok pahalıya geliyor.

Öğrendiğime göre şekerin yarım kilosu on sekiz peniymiş. Girişimci bir şehir sakini, bu tüketim malı için bir imalathane açsa kısa zamanda büyük servet kazanır. Bütün bölgede bol miktarda şekerpancarı ile özel bir tür tatlı havuç yetiştiriliyordu. Pancarın tonu sekiz şiline satın alınabiliyor. Oysa çok daha ucuza yetiştirilebilir. Makinaları işletmek için civardaki dağlardan istenilen miktarda su getirilebilir. Civarda kömür bulmak da mümkün. Şeker İstanbul'dan geliyor. Oysa şeker,

---

1 Anekdotu o anda not ettim. Burada aynen hikâye Ermeni'nin anlattığı şekilde aktarılmıştır. Sözlerini doğrular nitelikte herhangi bir tarihi belge bulamadım. Bu savaş esnasında olanlar hakkında çok az şey bilinmektedir.

yerinde imal edilse, bu sayede taşıma masrafından kurtulunmuş olacağından çok büyük kazanç getirir; her halükârda kolaylıkla İstanbul'dan gelen şekerin yerini alır, çok geçmeden de tüm Anadolu'da kendine pazar edinirdi.

Yirmidokuzuncu Bölüm

Manastırdan ayrılıp at sırtında şehrin en önemli camiine gittik. Tavandan gümüş bir zincirle sallandırılmış büyük bir devekuşu yumurtası görünce çok şaşırdım. Bana binayı gezdiren Türk'e yumurtanın oraya neden asıldığını sorunca şöyle yanıtladı:

"Efendi, devekuşu her zaman yumurtladığı yumurtalara bakar; eğer içlerinden kötü olan biri varsa onu kırar. Bu yumurta da buraya insanları, kötü birer insan olurlarsa Tanrı'nın onları tıpkı devekuşunun yumurtalarına yaptığı gibi kıracağını hatırlatmak için asıldı."

Eve dönerken Muhammed'le karşılaştım. Çok heyecanlıydı.

"Ne oldu?" diye sordum.

"Efendi, bir alay asker, Erzurum'a yürümek üzere. Büyük bir gösteri olacak. Paşa alaya şehrin dışına dek eşlik edecek. Yeniçeriler mehter takımının önünden gidecekler. Başka dervişler de gösteriye keskin bıçaklarıyla katılacaklar; kendilerini kesecekler ama kan akmayacak! Mucize gerçekleşecek! Hepsini efendinin penceresinden seyredebiliriz!"

"Ah Muhammed böyle şahane gösterileri bedavaya seyredebilmek seni ne kadar da mutlu ediyor," dedim; sonra atımı onu yererek üst kata, odama çıktım.

Meydanda mahşerî bir kalabalık toplanmıştı, kışlaya bakan kapıyı bütün kuvvetleriyle kapıları zorlayan yüzlerce aylak adamla doluydu. Az sonra kapılar ardına dek açıldı. Vali, yük arabasına benzeyen aracın büyük, süslü kapılarından dışarı çıktı. Paşaya kır donlu muhteşem bir atın sırtında paşanın aracının yanında giden albay eşlik ediyordu.

Onların peşinden çuval bezine bürünmüş, yeşil sarıklarının

üzerinden uzun kukuletalar sarkan altı semazen geldi. Onların da arkasında aşağı yukarı yirmi adam vardı - kimileri kargı benzeri şeyler, diğerleriyse ucuna kurşun toplar zincirlenmiş ağır topuzlarla parlak çelik kılıçlar taşıyordu.

"Ne keyifli!" dedi Muhammed. Daha iyi görebilmek için divanın üstüne çıkıp pencere camı yerine geçen kâğıt parçasını yırtıp atmış, başıyla omuzlarını boşluktan dışarı sarkıtarak ağzı bir karış açık, geçidi izlemekteydi.

"İnşallah az sonra kendilerini kesmeye başlarlar!"

Ancak Muhammed hayal kırıklığına uğramaya mahkûmdu. Dervişler kışlanın bahçesinde çoktan kendilerini kesmişlerdi ve bu gösteriyi yinelemek niyetinde değildiler.

Dervişler, sık sıra halinde ilerlediler. Ortalama on beş karış boyunda, mükemmel durumda görünen atlara güzelce binen süvarilerse peşlerinden gidiyordu. Askerler, Amerikan malı tabancalarla, mükerrer ateş eden tüfeklerle donanmışlardı; her birinin belinde kısa, eğri birer pala sarkıyordu.

"Erzurum'a varmaları ne kadar sürer?" diye sordum Muhammed'e.

"Yaklaşık bir ay," yanıtını aldım; "ama onlar Karahisar üzerinden, kısa bir yoldan gidiyorlar, biz ise Divriği, Arapkir ve Ağın üzerinden, yani uzun yoldan. Alay günde yirmi kilometreden fazla yol alamayacağına göre biz onlardan önce varırız Erzurum'a."

Paşa, arabacıya yolun kenarına çekilmesini emretti. Dervişlerden acı bir feryat yükseldi. Alay öne geçerek iki tarafı kavak ağaçlarıyla kaplı bir caddenin ardında gözden kayboldu.

Ertesi sabah şafak vakti, Sivas'a yaklaşık beş saat uzaklıkta bir köy olan Duclusa'ya doğru yola koyuldum. Bir süre Kızılırmak'ın sol kıyısı boyunca ilerledik. Çok çamurlu bir yoldu. Yük beygirleri çamurun içinden geçebilmek için hayli zorlandılar. Derken zemin sertleşti. Ekili tarlaların ard arda uzandığı manzara, yerini birbiri ardına yükselen tepelere bıraktı. Karlı doruklar denizdeki iri dalgalar misali art arda sıralanmıştı. Patikamız bu tepelerin çevresinde dönerek ilerliyordu. Zaman zaman aşağımızdaki vadiden akan, gümüşî beyaz renkli Kızı-

kırmak'ı görebiliyorduk. Doğanın dört bir yanımızı saran duvarları rengârenkti; adım başı kırmızı, mavi ve gri kumtaşlarına rastlıyorduk.

Sarp, kayalık bir uçurumda ilerliyoruz; önümüzde katışıksız mermerden çok büyük bir kayalık uzanıyor. Devâsâ kaya parçaları, patikanın kenarlarına yayılmış, gökyüzünün altında parıldıyor, Paros Adası mermerlerini andıran beyazlıklarıyla yukarıdaki karlı tepelerle yarışıyorlar. Komşu tepenin doruğunda Dudusa Manastırı, eteğindeyse aynı adı taşıyan köy yer alıyor. Köy birbirinden uzağa inşa edilmiş -kimi toprak ve mermerden, kimi ise -köy sakinlerinin civadan kaya taşımaya uşendikleri durumlarda- kerpiçten yapılma evlerden oluşuyor: Hali vakti yerinde çiftçilerden birkaçının evinde gurur vesilesi olan cam pencerelerden var! Diğer evlerde pencere camı yerine kâğıt ya da civarda bol miktarda bulunan şeffaf bir tür kaymaktaşı plakaları kullanılmıştı.

Dudusa bir Ermeni köyüydü. İshak Paşa'nın köylüler arasında iyi tanınıp çokça sevildiğini öğrendim. Sivas'taki Ermenilerin valilerine küfretmelerinden sonra buna biraz şaşırdığımı söylemeliyim. İki ay önce küçük bir komşu köyden gelen bazı Türkler, Duclusa'lıların sürülerine saldırıp elli koyunu kaçırmışlardı. Soygun haberini alan paşa derhal bir grup asker göndermişti. Soyguncular tutuklanmış, şimdi hapiste cezalarını çekiyorlardı.

Geçenlerde Erzurum'a yürüyen bir redif taburunun Dudusa yakınlarında kadınlara tecavüz ettiğini duymuştum Sivas'ta. Bu vesileyle hikâyenin doğruluğunu soruşturdum. Anadolu'daki sözde Hıristiyanların bana aktardıkları pek çok olay gibi bu da uydurma çıktı. Redif askerleri o taraftan geçmişlerdi. Haklarında söylenebilecek tek olumsuz şey, kendilerine verilen ekmeğin parasını ödememeleriydi. Askerî yetkililer kendilerine hiç para vermedikleri için ödeyememişlerdi parayı. Birliklerin yanında görevli subaylar yoktu ama adamlar alaylarının adını vermişlerdi. Merkez karargâha başvurduklarında söz konusu tutar köylülere iletilecekti.

Dudusa'da fazla kalmayıp papazın evinde öğle yemeği ye-

dikten sonra Kotnu'ya doğru yola devam ettim. Kotnu, vilayet merkezine yaklaşık kırk beş kilometre ya da aşağı yukarı dokuz saat uzaklıkta başka bir köydü.

Konaklama yerine varmamızdan çok önce akşam karanlığı çökmüştü. Dar bir ahşap köprüden geçerken atlarımdan birinin ayağı tahtaların arasındaki bir deliğe girdi; az kalsın bacağı kırılıyordu. Şansızlıklar asla birer birer gelmez insanın başına. Bir dakika sonra zavallı hayvancağız yanlışlıkla yolun birkaç metre dışına çıktı. Yumuşak bir toprağa saplandı. Eyerdeki her şeyin sökülmesi gerekti, atın palan kolanına bir ip bağlandı, diğer atların yardımıyla yapış yapış olmuş bukağılarından çekildi. Eşyaları ata yeniden yüklememiz güç oldu.

Isı sıfırın bir hayli altına düşmüştü. Rüzgâr uğulduyor, kar tanelerini yüzümüze üflüyordu. Atlarımız sallanmadan duramıyorlardı. Kibritlerimiz sırılsıklamdı, yakmamız olanaksızdı. Yüklerimizi böylesi koşullar altında toparlamak zorundaydık.

Rehberlik görevi yapmaları için gönderilen zaptiyeler yardımcı olmuyorlardı. Kıllarını kıpırdatmadan oturuyorlar, Üsküdar'dan Kars'a dek, sağduyulu bir müminin yapacağı gibi mesafenin büyük kısmını denizden kat etmek dururken karadan yolculuğu seçen, benim gibi deli bir gâvura eşlik etmelerine neden olan kaderlerine lanetler yağdırıyorlardı. Muhammed ile Radford'un akıllarından da aynı düşünce silsilesinin geçtiğine hiç şüphem yoktu. Ancak zorluklar Radford'u asla yıldırmıyordu. Muhammed'in de onun dostluğunu kazandığı açıktı; çünkü İngiliz uşağıma yeni arkadaşını nasıl bulduğunu sorduğumda şöyle yanıt vermişti: "Efendim namaz vakitleri dışında üç Osman'a bedeldir kendisi, ancak namaz vakti gelince ikisinin birbirinden hiç farkı yok. Vicdanlarıyla hesaplaşmak için günde beş kez dua etmeye gereksinim duyduklarına göre bu Müslümanlar çok günahkâr olmalı. Muhammed, Osman gibi kurnaz değil. Yemek yemeye koyulmak için ya da namaz kılmak üzere dizlerinin üstüne çökmek için tam iş yapılması gereken anları seçmiyor. Muhammed sonradan kendi halinde kalınca ibadetini yerine getiriyor, öyle yapınca bir sakıncası yok!"

"Ne diyorsun? Muhammed, Osman gibi iştahlı değil mi yani?"

"Hayır efendim, Muhammed'in iştahı daha ziyade bir Hıristiyan'ınkine benziyor. Önüne koyduğumla yetiniyor, öteki Türk gibi gidip tencereden yemek aşırmıyor. Bir gün Osman'ı size akşam yemeği için ayırdığım tavuğu yerken görmüştüm! Birkaç gün önce tencereden bir tavuğun eksildiğini görüp onu suçlamıştım, o da 'köpek' demişti. Sanki köpek gidip tencerenin kapağını açabilirmiş gibi! O günden sonra Osman'a 'köpek' diye hitap ettim, hoşuna gitmiyor gibiydi. Diğer Türkler birine kızdıklarında ona "köpoğlu köpek" diyorlar; ben ise Osman'a esas hayvanın adıyla hitap ediyordum -gerçekten de pis bir köpekti, paltomu berbat etti, berbat!"

Ve uşağım, Türklerin hayran kaldığı kısa, ahşap piposunu yakarak öfkeyle tüttürdü tütününü - dumanı hızla peş peşe içine çekmesi eski uşak arkadaşına duyduğu aşırı nefretin göstergesiydi muhtemelen.

Otuzuncu Bölüm

Gece lapa lapa kar yağdı. Ertesi sabah patikamız, yarım metre karla kaplıydı. Atlarımız vadide ilerleyebilmek, yol açabilmek için var güçlerini ortaya koyuyorlardı, derken bir dağ yoluna tırmanmaya başladık, yol kalın bir kar tabakasıyla kaplıydı sanki donmuş haldeydi, kaymadan sağlam bir biçimde ilerlemeye olanak tanıyordu.

Dik yokuşu yavaş yavaş tırmanırken gördüğümüz manzara çok güzeldi. Dağın yamaçlarını benek benek süsleyen çalılarla çam ağaçları yumuşak karlarla kaplıydı. Her türlü şekil ve renkte kayalıklar soluk beyaz halının üzerinde ışıltılar saçıyordu. Uzaklardaki tepelerin dorukları üzerinde masmavi bulutlardan kalın bir perde asılıydı; sonra bu perde, doğan güneş tarafından yavaş yavaş dağıtılarak yüzlerce farklı şekle büründü, gökyüzünde daha da yükselerek başka dağları görmemizi sağladı. Sürekli yükseliyormuş izlenimi uyandıran kat kat sıra-

dağlar, önümüzdeki yolu kapatıyor, altın kürenin ışınları altında parıldıyordu. Engin denizlerdeki dev dalgalar misali yanıp sönüyor, ışıldıyordu dağlar. Göz yuvarlarımın göz kamaştırıcı ışığın etkisiyle patlayacağını hissettim adeta. Ayaklarımızın altında uzanan köy uzakta kayboldu. Funda ve benzeri bitkiler görülmez oldu. Beyaz engin bir okyanusu andıran bir şeyin ortasına gelmiştik. Işığın yoğunluğu yerin yüzeyinde bir tür serap yaratmıştı. Zirvelerle sıradağlar sanki bir yükseliyor, bir alçalıyordu. Öncekinden daha da engebeli bir görünüm oluştu. Bizim dışımızda tek bir canlı varlık yoktu görünürde. Ara sıra duyulan, gök gürültüsünü andıran bir patlama, çığ düşeceğinin habercisiydi.

Ekibimizin arka tarafındaki bir zaptiyeden yükselen "Dikkat!" çığlığı, doğanın harika manzarasına dair daldığım derin düşüncelerden uyandırdı beni. Bir saniye sonra kendimi bir kar yığınının içinde sırt üstü yatarken buldum. Bindiğim hayvan, ilk defa suya atılan bir spanyel köpeği gibi ön ayaklarıyla havayı dövüyordu; atım daha birisi tutmak için başına uzanamadan yere düştü - çok şükür yumuşak kar vücudumu çarpmanın etkisinden kurtarmıştı. Meğer yarım metre kadar yolun dışına çıkmışım, onun için de başıma bu felâket gelmişti. Ekibimizin ön tarafındaki bir zaptiye atından indi, eyer kayışından iki metre uzunluğunda bir değnek çıkartıp büyük dikkatle ilerlemeye, attığı her adımda önündeki toprağı yoklamaya başladı.

"Derin çukurlar var," dedi Muhammed yardımıma yetişmek için karda güçlükle yürüyerek. "Birinin içine düşersek, orada öylece kalırız, yazın kartallar kemiklerimizi toplar. En iyisi hepimiz yürüyüp atları da yularlarından çekerek götürelim," diye devam etti. "Bu durumda bile ilerlememiz çok zor. Zaptiye başı, Kotnu'ya dönüp dağları geçmeyi yarın denememizin daha iyi olacağını söylüyor deminden beri."

Kar yeniden yağmaya başlamıştı, önümüzü görmek güçtü. Ancak günlük yol mesafemizin yarısından fazlasını kat etmiştik. Yine de patika çok geçmeden daha zorlu bir hal alacaktı. Ne pahasına olursa olsun devam etmeye karar verdim; izin

günlerimin sayılı olduğundan kaybedecek vaktim yoktu. Giderek yükselen kar yığınlarının arasından güçlükle ilerlemeyi sürdürdük. Herkes yakınındakini tek sıra halinde izliyordu. Ekibin başını çeken, önündeki patikayı yoklamakla meşgul olan zaptiye, iki metrelik değneği kara sapladı, sopanın ardından dirseği de kara gömüldü, yine de dibi bulamadı. Yolun dışına çıkmıştık. Atacağımız yanlış bir adım, bizi derin boğazdan aşağı yuvarlayabilirdi. Zaptiyeler aralarında tartışmaya başladılar. Önderleri ısrarla geri dönmemiz gerektiğini söyledi ekibimize. Ancak yüzümüzü öteki tarafa dönünce rüzgâr büyük bir şiddetle çarptı gözlerimize. Kar tanecikleri gözlerimizi öylesine kör etti ki, geri dönmenin ilerlemekten çok daha tehlikeli olduğu açıktı.

"Kaderimiz buymuş!" dedi baş zaptiye yanındaki yoldaşına.

"Lanet olsun bu gâvura, hepimizin ölümüne sebep olacak!" dedi bir diğeri.

"Allah belasını versin!" dedi bir üçüncüsü.

Bu hayli sert konuşmalar, yüksek sesle telaffuz edilmekteydi. Konuşanlar, sözlerinin kulağıma çalınmasına aldırmıyorlardı sanki.

"Ne olacağını söyleyeyim size!" diye bağırdım asi refakatçilerime hayli sert bir edayla, aynı anda tabancamı da çekerek; "kırbacımla yetişemem sizlere ama ters bir laf daha ederseniz, kurşunu yer edepsizlik etmemeyi öğrenirsiniz."

"Allah aşkına yavaş olun!" diye bağırdı zaptiyelere Muhammed - tam atış hizamda olduğundan kabahatli adamlara kalkan görevi yapmayı istemiyordu.

"Atlar gibi uysal olmazsanız bahşiş alamazsınız," diye devam etti Türk uşağım.

Bu son sözler, benim -kuşkusuz asla uygulamak niyetinde olmadığım- tehdidimle birlikte rehberlerin akıllarını başlarına getirdi. Az sonra önden giden zaptiyenin sopası yola isabet etti, üç saat daha karda güçlükle yürüdükten sonra dağın yamacından indik. Aşağıdaki vadiye yaklaştıkça kar görülmez oldu. Önümüzdeki yol dizlerimizi aşan çamurla kaplıydı. Yük beygirleri için korkunç bir eziyetti. İçlerinden biri tökezleyerek

yüzükoyun çamur batağına düştü. Hiçbir güç onu ayağa kalkmaya ikna edemeyecekti; bu yüzden semerini çıkarıp eşyaları elimizden geldiğince bölüştürerek -kimini binek atlarına yerleştirerek, geri kalanı da kendimiz taşıyarak- geceleyeceğimiz yeri gösteren cılız ışığa doğru gayret ettik.

Yağıbasan köyüne ulaştık. Yolda bıraktığımız hayvanı almaları için oraya bir-iki köylü gönderip şartlar elverdiğince rahatıma bakmaya hazırlandım.

Bu arada Radford ile Muhammed, harıl harıl öteki yük beygirlerinin yüklerini boşaltmakla uğraşıyorlardı. Semer, dar kapı girişinden geçemeyecek kadar genişti. Bütün eşyaların sokakta çözülmesi gerekti - sokak da sokaktı hani! Tarifi mümkün en kirli, pislikleri emecek samanı falan olmayan bir çiftlik avlusu hayal ediniz; ancak bu görüntü dahi Yağıbasan'ın içinden geçen yolun iğrençliğini anlatmaya yetmez. Köylülerin çok sayıda sığırı vardı. Sığırlar, kurtlara yem olmamaları için her akşam köye getiriliyorlardı. Köylülerden hiçbiri, inek ve öküz pisliklerini ortadan kaldırmayı hiç akıl etmemişti. Bir çiftçi yolun karşısındaki komşusunu ziyarete gitmek istediğinde cüppesini koltuk altlarına sıkıştırıp terliklerini, bol pantalonunu ve çoraplarını çıkartıyor, sonra kendini Yüce Allah'a emanet edip, çamurun içinden güçlükle yürüyerek dostunun evine gidiyordu.

"Neden sokağı temizlemiyorsunuz?" diye sordum yaşlı, Türk ev sahibime - kırdan eve yeni geldiğinden ateşin önünde bacaklarını samanla ovuyordu.

"Çamur yaz aylarında kuruyacak," diye yanıtladı adam; "niye şimdiden dert edelim çamuru?"

Odanın içi, sıradan bir domuz ağılı kadar bile temiz değildi. Atlar, öküzler, inekler ve koyunlar, bizimle aynı yere tıkılmıştı. Zaptiyeler ev sahibiyle birlikte bir köşeye çökmüşler, Radford'la Muhammed ise orta yerde boylu boyuna uzanmışlardı.

Birkaç dakika içinde mahalledeki başka bir evden bir kadın çıkageldi. Vücudunun üst kısmını saran uzun bir kumaş parçası giymekteydi, bacaklarıyla ayakları çamura bulanmıştı. Üzerinde yarı pişmiş birkaç hamur dilimi olan büyük ahşap

bir tepsiyle bir leğen dolusu yağlı çorbayı yere koyarak çekildi. Evin sahibi bana yiyeceklerden ikram edip zaptiyelerin yanına döndü. Bu arada gözlerimi kapatarak uykuya dalmaya çalıştım. Az sonra jandarmalar uyuduğumu düşünmüş olmalılar ki, o bildik "gâvur" kelimesini işitti kulaklarım.

"Yahu kış vakti kâfirin tekini Divriği'ye götürmemizi emrediyorlar!" dedi ekibin başı.

"Ya evet, üstelik bizi kırbaçlamakla tehdit etti!" dedi diğeri.

"Dediğini yapardı da," dedi Muhammed sohbete katılarak. "Benim efendi buradaki Hıristiyanlara benzemez. O bir İngiliz!"

"Yani İngiliz gâvurlar, Ermeni gâvurlardan farklı mı?" dedi zaptiye.

"Çok farklılar: Ermeniler konuşur, İngilizler ise dediklerini yaparlar. Şişşt! Şişşt! Uyandıracağız adamı!" Ve sohbet yavaş yavaş bir fısıltıya dönüşüp sona erdi.

Otuzbirinci Bölüm

Yük beygirinin durumu, önceki günün on saatlik uzun yürüyüşünden sonra hafif kötülemişti. Yağıbasan durmak için cazip bir yer değildi. Divriği'ye doğru yola devam etmeye karar verdim.

Sıra sıra tepelerden geçtik -yol boyunca yerlerde bol miktarda kırmızı renkli taş vardı- ve dik bir bayırdan aşağı inerek Dumluca Çayı'nın (Kümer Suyu) kıyısına vardık. Dumluca bulunduğumuz yerdeki genişliği yaklaşık elli metre olan hızlı bir akarsuydu. Suyun yüzeyinde kütükler yüzüyordu. Bunlar, çayın yatağının yukarısındaki çam ormanlarından kesilmiş, daha sonra sürüklenerek Divriği'ye dek gitmeleri için çaya atılmıştı. Çayın üzerinde köprü yoktu, oysa suyun derinliği bir metreden fazlaydı. Zaptiyeler aralarında görüş alışverişinde bulundular.

"Ne konuşuyorlar?" diye sordum Muhammed'e.

"Efendi, atlarımızdan biri kazara tökezlerse binicisi için kö-

tü olacağını söylüyorlar. Çayın birkaç yüz metre aşağısında bir şelale var."

Çayın ortasında daireler çizerek hızla dönen büyük kütükler endişe vericiydi, çünkü herhangi biri atlardan birine çarpsa hayvanın bacaklarını kesinlikle koparıp götürürdü. Zaptiyeler bir-iki dakika düşündükten sonra çayı geçmeye karar verdiler. Yanyana durup birlikte ilerleyecektik. Sular, dış taraftaki atı sürüklemeye çalışsa da, yanındaki at onu destekleyecekti. Yan yana duran atlar birbirlerine yaslanarak karşıya geçebilecekti.

Karşı kıyıya geçebilmek için atlarımız bütün güçlerini harcadılar. Yüce Allah'a defalarca şükrettikten sonra yeniden bulutlara doğru tırmanmaya başladık. Yoğun bir sis çökmüştü. Az sonra hiçbir şey göremez olduk. Kar daha da derinleşmiş, daha da göz kamaştırıcı bir hal almıştı. Sonunda yük beygirleri oldukları yerde kaldılar. Hayvanların sırtındaki yükleri boşaltıp eşyaları binek atları arasında bölüştürdük, güçlükle ilerleyerek kardaki yürüşümüze devam ettik. Kar kimi yerlerde neredeyse göğüs hizamıza geliyordu.

Dağın tepesinde üst üste yığılmış taşlardan yapılma küçük bir ev vardı. Soluklanmak üzere birkaç dakika burada dinlendikten sonra, evin, gece karanlığına kalan yolculara sığınak olması amacıyla Divriği'deki hayırsever bir Türk tarafından yaptırıldığını öğrendim.

"Allah ondan razı olsun!" dedi bu bilgiyi bana aktaran zaptiye. "Sığınak şimdiye dek birkaç kişinin hayatını kurtardı. İki saat sonra varsaydık, bizim de hayatımızı kurtarmaya yarayabilirdi. Rüzgâr şiddetleniyor," diye devam etti, "Divriği'ye ne kadar erken varırsak o kadar iyi olur."

Derken bu küçük kasaba göründü. Kavak ağaçlarından ince bir kuşak, kasabanın etrafını çerçeve gibi sarıyor. Erişilmez görünen bir kayanın üzerine kuş misali tünemiş eski, yıkık bir hisar, Divriği'nin karşı tarafından bize bakıyor. Daha da yüksek bir noktada bulunan ancak hisara gizli bir patika sayesinde bağlanan kule, hisarın bir saldırıda ele geçirilmesi olasılığına karşı garnizon için sığınak görevi görüyor. Hisarın aşağısın-

da hızlı bir çay -Çaltı Çayı- akar. Kasabada 3000'i Türklere, geri kalanı Ermenilere ait toplam 3400 hane bulunuyormuş.

Evlerin arkasında, uzaklarda karla kaplı başka tepeler vardı: Kasabanın bulunduğu vadi, kışın hışmına uğramamıştı, hâlâ kalın çamurla kaplıydı.

Zaptiyelerden biri, Sivas paşasının kaymakama gönderdiği mektupla önden dörtnala gitti. Az sonra kaymakam beni karşılamak üzere atıyla çıkageldi. Kendisine bir yüzbaşının emrinde bulunan zaptiyeler eşlik ediyordu. Hareketli, küçük bir Arap atına binen yüzbaşı, atını önce arkaya yarım çark ettiriyor, bu sırada eyerinden aşağı sarkıp eliyle yere dokunmaya çalışıyor, sonra da cirit atma hareketlerini tekrarlıyordu - yeni gelen gâvurların zayıf düşmüş sinirlerini allak bullak etmeyi arzuladığı açıktı.

"Off! Ne düşüştü o öyle!"

İngiliz uşağımın sözleri kaymakamla sohbetim esnasında kulağıma çarptı. Arkamı dönüp bakınca yüzbaşının çamurda yuvarlandığını gördüm. Eyeri ters dönmüş - bundan dolayı yere düşmüştü.

"Çok iyi oldu efendim!" dedi Radford dikkatimi çekerek. "Zalim adam durmadan atını mahmuzluyor; iki kürek kemiğinin arasına asılıp atı aniden durduruyor, sonra ekspres tren gibi serbest bırakıyordu. Yere nasıl dokunabildiğini göstermeye çalışıyordu bize. Efendim, adam bizim ata binmekten anlamadığımızı sanıyor galiba, onun için de burada, Asya'da bize gösteriş yapmak istedi!"

Kaymakam, Sivas paşasının yakın dostu bir Türk beyefendisine ait, büyük bir eve götürdü bizi. Ev sahibim beni çok nazik bir biçimde karşıladı. Divriği'ye maden ocaklarıyla bağlantılı bir iş nedeniyle geldiğimi sanıyordu. Yalnızca ülkeyi görmek arzusuyla Anadolu'yu at sırtında dolaştığımı öğrenince şaşırdı.

"Civarda maden ocakları var," dedi Türk, "rivayete bakılırsa çok zengin ocaklarmış. Birkaç yüzyıl önce -yani kafası çalışan insanların yaşadığı zamanlarda- işletiliyorlarmış, oysa şimdi maalesef herkesin kafası bomboş. Yerin altında saklı yatan hazinelere nasıl ulaşılacağını bilmiyor insanlar, bilseler bile harekete geçemeyecek denli tembeller."

Divriği civarındaki harebelerden anlaşılan, evlerin hepsi önceleri kesme taştan yapılmıştı.

"Evet," dedi ev sahibim üzüntüyle, "atalarımız akıllıydı. Onlar taş evlerde yaşadılar, bizlerse kerpiç evlerle yetiniyoruz. Siz İngiltere'de evlerinizin yapımında hangi malzemeyi kullanırsınız?" diye sordu.

"Fırınlanmış kilden yapılma tuğla."

"Evet," dedi Türk, "siz İngilizler ilerleme göstermişsiniz. Dedelerinizden daha çok şey biliyorsunuz. Aynı şeyi biz niye yapamadık?"

"Muhtemelen kadınlarınızı hareme kapattığınız, eğitmediğiniz için," diye yanıtladım. "Türk anneleri çok cahil, bu yüzden çocuklarını eğitemiyorlar. Neticede oğullarınız yarım yamalak eğitim alıyorlar. Hem sizler, eşlerinizi dış görünüşlerine göre seçiyorsunuz -en azından bana öyle söylendi- marifetlerine hiç bakmıyorsunuz.."

"İngiliz çok haklı," dedi, ev sahibimin arkadaşı yaşlı bir Türk. "İyi bir tay doğurtmak istediğimde beygir kadar kısrak konusunda da titiz davranırım. İngiliz, kısrakları hiç kaale almadığımızı, sonra da hayvanlarımız diğer milletlerinki kadar iyi değil diye yakındığımızı söylemek istiyor."

"Fakat yüzyıllar önce kadınlarımız Frenk kadınları kadar bilgiliydi," dedi ev sahibim.

"Evet," diye yanıtladı yanındaki arkadaşı, "Frenklerin karşısında başımız dikti. Ancak Frenk kadınları o zamanlardan beri eğitim aldılar; efendi bizim de aynı şekilde eşlerimizi eğitmemiz gerektiğini düşünüyor."

"Zor iş," dedi Türk soğuk bir ifadeyle. "Onların kadınları yüzlerini örtmüyor; duyduğuma göre bazıları kocalarıyla eşit olduklarını ilan etmiş. Her şeyi bilen Allah'ın kendilerine bahşettiği aşağı konumu kabullenmediklerine göre," diye devam etti, "gülünç yaratıklar olmalılar!"

Ertesi gün ev sahibimle beraber yürüyerek hisara gittik. 600 yıl önce, Anadolu'nun bu bölgesine sık sık saldırıda bulunan İranlılara karşı savunma amacıyla inşa edilmişti. Çoğu yeri yıkılmaya yüz tutmuştu ama sağlam taş işçiliği, duvarların baş-

kıyıdan büyük bir özenle inşa edildiğini gösteriyordu. Hisara iki bin adam yerleştirilebilirmiş, oysa şimdi köpeklerle kertenkeleler dışında metruk olan bu yer, yağmur ve rüzgâra yenik düşerek hızla yok oluyordu. Kale duvarının en kolay saldırılabilecek tarafında kullanışlı mazgal delikleri bırakılmıştı; hisarı savunanlar, bu deliklerden aşağı ortaçağda bol bol kullanılan ünlü Rum ateşini dökebilirlerdi.

Hisarın aşağısında akan çay, hisarın saldırıya uğraması durumunda askerlerin son aşamada çekileceği mevzi olarak kullanılan kuleden ayırıyordu bizi. Yakın çevrede köprü bulunmadığına göre garnizonun akarsuyu nasıl geçebileceğini sorduğumda bir sualtı geçidinin çayın altından karşı yakaya uzandığını, kayanın yanından girilerek döner bir merdivenle kuleye ulaşıldığını öğrendim. Böylelikle savunan taraf, hareketleri düşman tarafından görülmeden hisardan geri çekilebilecekti.

Muhteşem bir akşamüstüydü. Divriği'nin çok sayıda minare ve kubbesiyle aşağımızda âdeta minyatür gibi uzanan manzarası pek güzeldi. Kışlık giysilerine bürünmüş heybetli dağlar, varoşları dört bir yandan sarıyordu; kasabanın daha uzak mahallelerinden ince bir çizgi halinde geçen gümüşî çay, köpük köpük kaynıyor, taşlarla iri kaya parçalarına çarparak sularını saçratıyordu. Suların uğultusu yöre halkının mırıltısıyla harmanlanıyordu. Çobanların bağırtıları ara sıra uzaklardan gelen bir silah sesine karışıyordu.

"Civarda çok av hayvanı var mı?" diye sordum, kulenin mazgallı siperine yaslanmış, silah sesinin geldiği yöne doğru gözlerini kısarak bakan refakatçime.

"Hayır. Zaman zaman kayaların üzerinde bir-iki yabanî keçi görülür. Avcı, artık her kimse, muhtemelen beklenmedik bir anda rastlar keçilerden bazılarına. Güzel bir tüfeğim var," diye devam etti; "sonra gösteririm size."

"Keklik avlamak için mi, yoksa büyük av hayvanları için mi?" diye sordum.

"Büyük av hayvanları için. Namlusu yivlidir," diye yanıtladı, "ona genellikle saçma doldurup kekliklere nişan alırım, yani

yerde birbirlerine sokulmuş dururlarken. Ülkenizde mermiyle çok atış yapılır mı?"

"Evet; Londra yakınlarında yılda bir kez büyük bir toplantı yapılır. Bütün iyi nişancılar katılır, kraliçe içlerinden en iyisine ödül verir."

"Çok para verir mi?"

"Hem de çok - birkaç yüz lira."

"Peki en iyi nişancılarınızdan biri şu ineği vurabilir miydi?" dedi yaklaşık 400 metre uzaklıktaki bir hayvanı göstererek.

"Evet."

"Ne harika!" dedi Türk. "Kürtler bile yapamaz bunu, oysa çok iyi nişancıdırlar. Kendi barutlarını kendileri yapar," diye devam etti, "hem de çok kaliteli baruttur. Devletimizin izniyle satılan barut çok kötü ve pahalı; ayrıca bir kişinin bir seferde sadece çok az miktarda satın almasına izin verilmekte. Dağlarda bol miktarda sülfür, güherçile ve mangal kömürü bulunur, Kürtler kendi gereksinimlerini buralardan karşılarlar."

Sonradan Anadolu'daki askerî birliklere tedarik edilen barutun tamamının İstanbul'dan gönderildiğini öğrendim. Anadolu'nun bu bölgesinde tek bir barut imalathanesi yoktu. Türklerin Erzincan civarında epey önceden askerî teçhizat deposu kurmamış olmaları çok yazık. Halbuki böyle bir depodan Türk-Rus sınırındaki birliklere fişek ve hafif silahlar tedarik edebilirlerdi. Şimdiki durumda, nakliyenin zorluğu nedeniyle, Kars'taki bir askere gönderilen her fişek, devlete esas maliyetinin yüzde elli fazlasına mal oluyor.

"Sivas paşası bana yazıp Divriği ziyaretinizden elimden geldiğince memnun kalmanızı sağlamamı istedi," dedi refakatçim.

"Sevdiniz mi kendisini?" dedi, o anda aramıza katılan bir Ermeni.

"Hem de çok."

"Bütün Avrupalılara karşı naziktir," diye devam etti Ermeni. "Muhtemelen müneccimi burcunuzu inceleyip, hakkınızda olumlu konuştuğu için hoşlanmıştır sizden."

"Paşanın böyle şeylere inandığını mı söylemeye çalışıyorsunuz?" dedim.

"Evet, önce müneccimine başvurmadan asla yolculuğa çıkmaz."

Divriği'de ticaret canlı değildi. Ermeniler kasaba halkının gereksinim duyabileceği birkaç şeyi fahiş fiyatlara satıyorlardı.

Ayrıca Hıristiyanların çoğu tefeciydi. Borç paraya gereksinim duyan herhangi bir Müslüman, Ermeni vatandaşına çok yüksek oranda faiz ödemek zorunda kalıyordu. Ancak bu anlamda Divriği, Anadolu'daki kasabalar arasında istisna değildi. Ziyaret ettiğim hemen hemen her bölgede cemaatin önde gelen Hıristiyanlarının tefecilik yaparak para kazandıklarını gördüm. Kimi durumlarda eski Türk aileleri tamamen mahvolmuşlardı. Bu ailelerin soyundan gelenler, tefeci Ermenilerin açtığı davalar nedeniyle hapis yatıyordu.

Otuzikinci Bölüm

Türkiye'de tefecilikle ilgili yasaların Hıristiyanlara karşı da işlediğini öğrendim. Evime döndüğümde uşaklardan biri aşağıda bekleyen bir Ermeni'nin beni görmek istediğini söyledi.

Ermeni Paris'te bulunmuştu, biraz Fransızca konuşabiliyordu. Fransızca'yla Türkçe'yi öyle çok birbirine karıştırıyordu ki, ne dediğini anlamak epey güçtü. Adamın adı Hanistan Ereek idi. Neden sonra, babasının on iki yıl önce bir Türk'ten 300 kuruş borç aldığını anladım. Baba kısa bir süre sonra ölmüş, oğlu da borcu ödemeden Divriği'den ayrılıp Avrupa'ya gitmiş. Döndüğünde alacaklı toplam 6000 kuruş için tutuklattırmış onu. Hanistan Ereek denen kişi parayı ödemeyi reddetmiş, nedenle üç ay hapis yatmış.

Adamın şikâyetini dile getirdiği sırada kaymakam da oradaydı.

"Çetrefil bir vakaya benziyor," dedim.

"Yasamız böyle," yanıtını aldım; "Türk olsaydı eğer yine ayni şey gelirdi başına."

"Hayır, gelmezdi! 300 kuruş birikip asla 6000 kuruş olmazdı!" diye bağırdı Ermeni hiddetle.

Anlaşılan yalan ifadeye dayalı bir davaydı. Türk alacaklı, Hanistan Ereek'ın babasına 300 kuruşun üzerinde borç verdiğini yazan bir kâğıt parçası çıkarmıştı ortaya - söz konusu belge babanın imzasını taşıyordu. Oğlan imzanın sahte olduğuna yemin etmişti. Ancak Türk'ün verdiği ifadeye inanılmış, Ermeni hapse atılmıştı.

"Olay sizin ülkenizde yaşansa ne yapılırdı?" diye sordu kaymakam; "Borcu nedeniyle adamı hapse atmaz mıydınız?"

"Hayır; erkek evlat, babasının borçlarını ödemekle yükümlü değildir."

"Eh, her ülkenin kendi yasaları var. Bu yasalar kuşkusuz oralarda yaşayanlara göredir," dedi kaymakam; "fakat benim babam birine borçlu ölseydi, parayı ödemeyi görev addederdim."

"Çok anlamlı bir karar," diye yorumda bulundum; "ama diyelim bir hükümet borç altına girdi, sizce onun ardından kurulan hükümetlerin borcun faizini ödemeleri gerekmez mi?"

Kaymakam sakalını sıvazladı, kadıya baktı, az sonra kadı şöyle yanıt verdi:

"Bir hükümeti hapse atamayız."

"Hayır atamayız," dedim, "ama sizin devletinizin benim devletime yüz milyon liradan fazla borcu var. Üstelik bize herhangi bir faiz ödememekle kalmayıp borcun tamamını yok saymayı teklif ettiniz!"

"Nasıl ödeyelim?" dedi kadı. "Elimizde hiç altın yok, sırf kayme var, sizinkiler de onu kabul etmiyor. Ruslar bizi rahat bıraktıklarında, işte o zaman borcumuzu ödeyebileceğiz."

"Bu arada sanırım ben yeniden hapse gireceğim?" dedi Ermeni.

"Bakalım," dedi kaymakam ciddi bir ifadeyle; "kanun ne diyorsa o yapılır."

Yukarıda geçen davanın üzerinde gereğinden fazla durdum belki, ancak bunu yapmaktaki gerekçem, olayda Divriği kaymakamı ile bir Hıristiyan'ın benim önümde yüzleşmiş olmaları, Ermeni'nin şikâyetini hiç duraksamadan ya da korkmadan dile getirmiş olmasıydı. Eğer Hıristiyanlara, kimi din kardeşlerinin

beni inandırmaya çalıştığı gibi kötü muamele ediliyor olsaydı Hanistan Ereek, böyle gelip davaya bakmış olan kasaba kadısında kusur bulma cesaretini gösteremezdi büyük olasılıkla.

Kaymakamın söylediğine göre, bölge halkı savaşa gitmeye pek heves göstermemişti. Kimi köylerdeki redif askerleri, evlerini terk etmek konusunda çok isteksizlerdi. Çoğu, bu işle görevlendirilmiş vilayet zaptiyelerinin zoruyla ayrılmıştı evlerinden.

"Ermenileri neden silahlandırmıyorsunuz?" diye sordum.

"Silahları bize karşı kullanıp Rusların tarafına katılırlar," yanıtını verdi kaymakam. "Ermenilerin, Rusları, görünmeye çalıştıkları gibi değil de asıl halleriyle görme fırsatına sahip oldukları, Rusya'ya çok yakın bazı bölgelerde Hıristiyanlar, Osmanlı yönetimine tâbi olmayı yeğliyorlar; ancak iç vilayetlerimizde yaşayan Ermeniler, Rus ajanlar tarafından sürekli kışkırtılıyor. Hıristiyanların ellerine silah versek Allah bilir neler olur!"

Divriği'den ertesi sabah şafak vakti ayrılıp Arapkir'e doğru yola devam ettim.

Bir kez daha bulutların arasına tırmandık. Dört saat at sırtında yol aldıktan sonra atlarımıza yem vermek üzere Yanut köyünde durduk - tabiî buraya köy denebilirse, zira birkaç kulübe var ve nüfusun tamamı yaklaşık yirmi beş kişiden ibaret.

Tuhaf bir doğa olayıyla karşılaştık. Yolumuzu kuzeyden güneye kesen bir dizi tepeden geçiyorduk. Her yüksekliğin kuzey tarafı yoğun karla kaplıydı. Güneydeki yamaçlarda volkanik kayalar göze çarpıyor, güneşin altında parlıyordu. Güneş ışınları öylesine güçlüydü ki, kar olmadığı gibi hava bir de bunaltıcı biçimde ısındı. Birkaç yüz metre ötede kış tekrar tüm şiddetiyle çullandı üzerimize. Atlarımız geçecek yol bulana kadar akla karayı seçtiler.

Yol çok engebeli bir hal aldı. Patikanın üzerinde, bir yerlerden kopmuş, inanılmaz sayıda sivri çakıltaşı vardı. Atlarımız tuzları göremiyor, sürekli diz üstü düşüyorlardı. Yürüyüşümüz süresince ne bir köye ne de bir eve rastladık. Ipssız, kasvetli bir manzaraydı. Zaman zaman kederli bir edayla patikanın

üzerinde uçan bir-iki saksağan, bizim dışımızdaki tek canlı varlıklardı.

"Efendim hani Ürdün'ün yolları gibi," dedi uşağım Radford. Bindiği at o sabah beşinci kez yere düşünce ünlü bir şarkıya gönderme yapmıştı. "İstanbul'dayken atları denediğimiz o mezarlık, ata binmek için kötü bir yerdi, ama bunun yanında solda sıfır kalır. Muhammed'in hiç umurunda değil sanki. Hayatımda hiç bu Türkler gibisini görmedim. Başlarına ne gelirse gelsin aralarından biri de çıkıp şikâyet etmiyor! Mesela efendim Sivas'ta gördüğümüz askerlerden kimileri yirmi beş aydır yevmiye almamışlardı ama yine de gayet hoşnut ve mutlu görünüyorlardı. İş tayına geldiğinde adamların fırsat buldukça patlayana dek yedikleri doğru ama tek bir lokma yemeden idare etmek zorunda kalınca da yakınmıyorlar! Aldershot'taki askerlerimiz iki yıl boyunca beş kuruş para almasalar, zaman zaman ağızlarına bir nefeslik tütünden başka bir şey koymadan sabahtan akşama dek yürümek zorunda kalsalar, ne derlerdi merak ediyorum!"

Radford, yolu Ürdün'ün yollarına benzetmekte haklıydı - tabiî Ürdün'ün yolları, taşlı ve berbat olan her şey anlamına geliyorsa eğer. Atlarımızı yularlarından çekerek yürütmek zorundaydık. Saatler su gibi akıp geçti. Arapkir'e yaklaştığımıza dair herhangi bir işaret yoktu hâlâ. Kâh belimize dek kara ve çamura saplanıyor, kâh yarısı görünen bir kaya parçası yüzünden yere yuvarlanıp atlarımızın topukları arasında yatıyorduk.

Nihayet kasabaya yakın bir yere vardık. Burada kayaların rengi koyu kırmızıydı, yan tarafları abanoz gibi simsiyah çakıltaşlarıyla kaplıydı. Atlarımıza bindik; boylamasına, dağınık uzanan kasabanın içine dek giren sarp kayalıklı yol boyunca ilerledik. Bize geceyi orada geçirmemizi teklif etme kibarlığını gösteren bir Ermeni beyefendinin evinde durduk.

Ev sahibim ipek tüccarıydı. İpek ticaretine atılalı sadece birkaç yıl olmuştu. Bölge ipekböceği yetiştirmeye uygun olduğundan kısa zamanda büyük servet kazanmıştı. Şimdi vilayetin en zengin adamlarından biriydi. Kendi imalatı tekstil ürünlerini Arapkir bölgesinde satmakla kalmıyor, kervanlarla bun-

ları Anadolu'nun sınırlarına da gönderiyordu. Kasabadaki Müslümanlar tarafından pek sayılıyordu, kaymakamla da arası gayet iyiydi. Kaymakam geldiğimi öğrenince beni ziyaret etti. Ev sahibime selam verdikten sonra akşam yemeğine kalmasını söyledi.

Bana ayrılan odanın duvarlarında Avrupa'nın bütün kralların gravürleri asılıydı. Köşede duran bir kitaplık ev sahibimin hiçbirini okuyamadığı Fransızca kitaplarla doluydu.

"Fransızca biliyor musunuz?" diye sordum.

"Hayır!"

"Öyleyse o cilt cilt kitapların size ne yararı var?"

"Cehaletim üzüntü veriyor bana," diye yanıtladı adam, "ama oğlumu İstanbul'a göndermek niyetindeyim. Orada Fransızca öğrenecek, sonra da bana o kitaplarda yazanları okuyabilecek. Kapakları ne güzel değil mi?" diye devam etti, ciltleri göstererek. "Erzurum'da otururken aldım bunları. Tüccar bilgece sözlerle dolu olduklarını söylemişti. Avrupalı bir uşağım var," diye ekledi.

"Fransız mı?"

"Hayır, Rus."

"Rus ha!"

"Evet. Şaşırmanız doğal," dedi, "ama Ruslarla aramızdaki sevgide pek bir azalma olmadı. Bu adam Kırım Savaşı zamanında esir alınmış. Savaş bittiğinde kendi ülkesine dönmektense bizimle kalmayı yeğledi."

Otuzüçüncü Bölüm

Ev sahibim yüksek sesle "Ateş!" diye seslendi. "Size Rus uşağımı göstermek istiyorum," dedi. Kapı açıldı. Tam Kalmuk suratlı, elli yaşlarında bir adam, demir bir maşanın ucunda tuttuğu bir kor parçasını getirip ev sahibimin çubuğunun çanağına koydu. Sonra odanın bir ucuna çekildi, kollarını kavuşturarak yeni bir emir için bekleyişe geçti.

"Demek Rus'sun?" dedim, adama anadiliyle seslenerek.

"Evet ekselansları."

"Peki Kırım Savaşı bittikten sonra neden kendi ülkene dönmedin?"

Adam yere baktı; sonra şöyle dedi:

"Dövüyorlardı beni."

"Kim dövüyordu?"

"Bütün gün, bütün gece dövülüyordum. Albayım dövüyordu beni. Çavuş kulaklarıma yumruk atıyordu, onbaşılarsa tekmeliyordu beni!"

"Ama niye diğer yoldaşlarından daha çok dayak yiyordun?"

"Hayır ekselansları. O zamanlar hepimiz dövülüyorduk. Öğrendiğime göre şimdilerde subaylar adamlarına fazla dayak atmıyorlarmış."

"Ordudan firar etmiş sayılırsın sen," dedim.

"Hayır ekselansları, ben firar etmedim. Kutsal Çar'ı, ona hizmet etmekten kaçmayacak kadar çok seviyordum. Esir alınmıştım. Savaş bitince Rusya'ya geri dönmedim. Tek yaptığım bu oldu."

"Pekâlâ, eğer Ruslar buraya gelirlerse, ki büyük olasılıkla gelecekler, o zaman ne yapacaksın? Çünkü o durumda asılma olasılığın çok yüksek."

"Çok korkunç olur ekselansları, ancak riski göze almak zorundayım. Geri dönmektense asılmayı yeğlerim."

"Ama senin bıraktığın zamandan beri Rusya'da iyileşmeler oldu."

"Biraz," diye yanıtladı adam. "Rusya'mız gıdım gıdım ilerliyor. Zenginler için iyi bir ülke ama fakirler için korkunç!"

"Osmanlı İmparatorluğu daha mı iyi?"

"Evet ekselansları, burada kimse dövülmüyor; bir adam açsa eğer, hiçbir Türk ondan bir lokma yemeyi esirgemez - tabii kendisinin yiyecek bir şeyi varsa. Umarım kardeşlerim buraya gelmezler," diye devam etti adam, sözde Kafkasya'ya doğru işaret ederek. "Allah, kutsal çarımıza çok topraklar vermiş; niye daha fazlasını istiyor ki?" ve Rus köylüsü, çubuklarımızın çanaklarına biraz daha kor koyduktan sonra odayı terk etti.

Ev sahibim sık sık Erzurum'a gitmiş, zaman zaman burada

tanıştığı Avrupalılar sayesinde uygar bir şekilde yemek yemeye az çok alışmıştı. Biraz gururla çatal bıçaklarını gösterdi. Erzurum'a Kafkasya'dan gelmişlerdi; gümüş, kurşun ve altın alaşımıydılar - bu üç maden Çerkez zanaatkârlarca karıştırılıp biçimlendirilerek söz konusu eşyalara dönüştürülmüştü.

Kaymakama da çatal bıçak verildi; ancak beyefendi önündeki tabağın ne işe yaradığını anlamamışa benziyordu, doğrudan servis tabağından yedi.

"En çok hangisi hoşunuza gidiyor - çatal bıçakla mı yoksa parmaklarımızla mı yemek?" diye sordum.

"Parmaklarımla," diye yanıtladı kaymakam. "Böylesi çok daha temiz," diye devam etti. "Önce ellerimi yıkarım, sonra da servis tabağının içine daldırırım; ama kendi çatalımı ben yıkamıyorum. Belki de tembel olan bir uşağın görevi bu. Hem çatal benden önce kim bilir kaç kirli ağızın içine girdi?"

Akşamın ilerleyen saatlerinde, kaymakam aramızdan ayrıldıktan sonra, ev sahibim, eşiyle annesinin bizle biraz oturmaya geleceklerini söyledi.

"Ben Anadolu'daki diğer Ermeniler gibi değilim," diye devam etti. "Kadın akrabalarımı artık kapalı kapılar ardında tutmamaya karar verdim."

"Yüzlerini örtmüyorlar mı?" diye sordum.

"Sokakta örtüyorlar ama evin içinde değil."

Az sonra sözü edilen hanımlar içeri girdiler. Sarı ipekten, dokümlü feraceler giymişlerdi. Ev sahibimle beni büyük bir saygıyla selamlayıp odanın uzak bir köşesindeki divana oturdular, bacaklarını altlarına yerleştirip refakatçimle aynı oturma şeklini aldılar.

"İngiliz bir beyefendi görmek onlar için büyük şeref," dedi ev sahibim.

"Evet," dedi hanımlardan yaşlı olanı, "ne çok mesafe kat etmişsiniz! Yollarımız kötü durumda, yolculuk etmek hanımlar için çok zor," diye devam etti. "Mecburen sürekli at sırtında ya da bir katırın sırtına bağlanmış bir kabinin içinde gitmek, hiç de rahat değil. İngiliz hanımlar ata binerler mi?"

"Evet."

"Niye ata biniyorlar ki?" dedi ev sahibimin eşi. "Ülkenizde arabalar, demiryolları yok mu ki, bir erkek seyahate çıktığında herhangi bir zorlukla karşılaşmadan yanına kadın da alabilsin?"

"Evet ama onlar zevk için binerler ata! Kraliçemiz ata binmeyi çok sever. İskoçya'ya gittiğinde sık sık ata biner."

"Kraliçeniz ata binmeyi seviyor ha! İnanılmaz bir şey!" dedi yaşlı hanım.

"Ben hiç sevmem - canım yanar," dedi yanındaki; "fakat siz Frenkler harika insanlarsınız, kadınlarınız da istedikleri şeyleri yapıyorlar sanki!"

"Siz de aynı şekilde davranmayı istemez miydiniz?" diye sordum.

"Kadının yeri evidir, görevi çocuklara bakmaktır," dedi ev sahibimin annesi ciddi bir ifadeyle.

"İngiltere'de kocalar eşlerini kıskanmazlar mı genellikle?" diye sordu ev sahibim, - "eşleri de kocalarını?" diye araya girdi yaşlı hanım.

"Evet bazen."

"Eh, bu konuda her iki taraf açısından da söylenecek çok şey var," dedi Ermeni. "Bütün âdetlerinizi benimsememiz uzun zaman alacak."

"Ülkenizde erkeklerle kadınların buluşup çingeneler gibi birlikte dans edebilecekleri yerler var - en azından bana öyle anlatıldı," diye belirtti ev sahibimin eşi.

"Tam sizdeki çingeneler gibi değil," diye yanıtladım; "ama bizde, erkeklerle kadınların buluşup beraber dans ettikleri balo denen bir şey var."

"Erkek kendi eşiyle mi dans eder?"

"Hayır, her zaman değil. Aslında daha ziyade bir arkadaşının kızıyla ya da eşiyle dans eder."

"Bir balo görmeyi çok isterim," dedi ev sahibim.

"Biz kalkalım," dedi annesi, "geç oldu." Sedirden kalkıp yine abartılı bir reverans yaptı, geliniyle birlikte odadan çıktı.

Ertesi gün at sırtında kışlayı görmeye gittim. Arapkir öyle dağınık bir şekilde inşa edilmişti ki, sadece 3000 kadar ev

içerdiği halde on kilometre boyunca uzanır. Evler derin bir vadinin her iki tarafında yer alır. Aşırı dik sokaklar, kimi yerlerde evlerin düz damlarından geçer. Evlerin çoğu taştandır, bütün kasabada temizlik kendini belli eder.

Evler, her türlü meyve ağacının ekili olduğu büyük bahçelerle çevrilidir. Ne yöne giderseniz gidin dut ağaçlarının bulunduğu uzun caddeler çıkar karşınıza.

Birkaç dakikalığına hapishanede durdum, attan inip binanın içine girdim. Yalnızca -altısı Türk biri Ermeni- yedi mahkûm vardı. Ermeni piyasaya sahte para sürme girişimi, Müslümanlarsa soygun ve borç nedeniyle hapisteydiler.

Arapkir'in nüfusu Türkler ile Ermeniler arasında eşit dağılmıştır. Hapishanede sadece bir Ermeni'nin olması Ermeniler açısından övgüye değer bir durumdu. Her halükârda bölgede çok az suç işleniyordu. Arapkir hapishanesinin duvarları arkasında haftalarca tek bir suçlu bulunmadığı oluyordu çok sık.

Kışlaya vardık. Burası askerî birlikler için uzun ve epey temiz koğuşların bulunduğu kare şeklinde bir binadır. Ziyaretim sırasında kışlada 500 redif asker kalıyordu. Kısa bir süre sonra Erzurum'a doğru yola çıkacaklardı. Üç misli askeri barındıracak yer vardı, çok yakın zamanda başka bir taburun gelmesi bekleniyordu.

Adamlar henüz üniformalarını almamışlardı. Erzurum'da verilecekti üniformaları; askerlerin çoğu hırpani giysiler içindeydi, çakmaklı tüfeklerle donatılmışlardı. Kendilerine yakında Martini-Peabody marka silahlardan dağıtılacağını öğrendim. Geçitlerden birinde bir grup adama silah kullanma eğitimi veriliyordu. Subayla konuşup taburun hiç atış talimine çıkarılıp/çıkarılmadığını sordum.

"Hayır," diye yanıtladı, soruma alenen şaşıran adam, "bütün normal fişeklerimizi düşmana saklamak istiyoruz."

"Fakat adamlarınız barış zamanı hedef üzerinde çalışma yapmazlarsa savaş zamanı düşmanlarını vurmayı başaramazlar."

"Biz asker milletiz," dedi subay. "Her Türk üzerinde ateşli

silah taşır. Yolculuğunuz boyunca kuşkusuz gözlemlemişsinizdir bunu," diye devam etti.

"Evet ama silahların çoğu eski çakmaklı tüfekler; bunlar ateşlendiğinde düşman kadar sahibi için de tehlikeli olabilir, hem askerlerinizin doğru nişan almalarına da katiyen yaramazlar."

"Allah isterse kurşunlarımız Ruslara isabet eder," diye belirtti Türk.

"Allah isterse savaş da çıkmaz. O zaman adamlarınıza verdiğiniz silah kullanma eğitimi de boşa gider. Askerlere herhangi bir şey öğretmeye ne gerek var öyleyse?" diye devam ettim: "Eğer Allah isterse düşmanı Martini tüfekler kadar çubuklarla, nargilelerle de kolaylıkla yenebilirler!"

"Kadercilik öğretisinin böyle bir etkisi var işte," dedi, benimle birlikte kışlaya gelmiş olan Ermeni ev sahibim; "Türkleri karakterize eden vurdumduymazlığın nedeni kısmen budur. Mesela yol yapmaya Sultan Abdülaziz'in Avrupa ziyaretinden sonra başladılar ancak."

"Ama bu anlamda siz Ermeniler de aynı derecede suçlusunuz," dedim. "Kendi kasabanıza bakın bir. Hiç yol yok, sokaklara taş döşenmemiş, bütün sokaklar tekerlek izleriyle dolu. Kasaba sakinlerinin yarısı Ermeni; öyleyse siz Hıristiyanlar neden Türklere örnek olup Divriği'ye kadar yol yapmakla işe başlamıyorsunuz?"

"Bizler de en az Müslümanlar kadar vurdumduymazız," diye yanıtladı Ermeni. "Demin dile getirdiğiniz bize daha önce elli kere söylendi; ama inisiyatifi ele alma enerjisine sahip tek bir adam yok."

"Bu işe neden siz soyunmuyorsunuz?"

"Benim kendi işlerim var. Kamu ruhu yok bizde ya da İngilizler gibi değiliz," diye devam etti refakatçim; "her birimiz önce kendi kesemizi, sonra da hemşerimizden nasıl yararlanacağımızı düşünüyoruz. Siz İngilizler gelseniz ülkenin ne kadar yararına olurdu!" diyerek tamamladı sözlerini. "Tek istediğimiz sizdeki enerjinin bir parçası; bu enerji ve sermayeyle Anadolu kısa zamanda dünyanın en zengin ülkelerinden biri haline gelebilir."

Otuzdördüncü Bölüm

Kışladan sonra at sırtında Müslüman okuluna gittik. Burada otuz kadar oğlan vardı. Hepsi yere çömelmiş, Kuran'dan ayetler okuyordu. Badanalı duvarlarda dünyanın farklı yerlerine ait birkaç kötü çizilmiş harita asılıydı. Kaymakam benimle birlikte sınıfa geldi. İçeri girdiğinde oğlanlar derhal ayağa kalkıp selam verdiler. Hoca sanki kendisi de kalkacakmış gibi bir hareketle bulundu; ama beni görünce yüzü değişti. Oturma pozisyonuna geri döndü.

"Gâvur olmanız nedeniyle sizi küçük gördüğünü göstermek için yaptı bunu," diye fısıldadı Ermeni. "Biz Hıristiyanları böyle aşağılıyor işte."

Öğretmeni kendi huzurunda otururken gören kaymakamın yüzü hafif kızardı. Ancak herhangi bir yorumda bulunmayıp Ermeni okuluna da benimle birlikte geldi.

Okulda yaklaşık yüz oğlan vardı. Ben gelir gelmez öğretmenlerden birinin şefliğinde Ermenice bir şarkıya başladılar - öğretmen, burnundan şarkı söyleyen yaşlıca bir beydi. Kraliçe Anne dönemine ait gibi duran eski bir klavseni çalan kişi vokalistlere eşlik ediyordu. Şarkının sözleri, öğrendiğime göre, Ermenistan'ın ihtişamından, Ermenilerin ne kadar iyi bir millet olduğundan, Ermenistan'ın bir gün nasıl yine başını doğrultacağından bahsediyordu. Ev sahibim bana bu mısraları çevirdi.

"Ermenistan'ın günün birinde bağımsızlığını kazanacağını düşünüyor musunuz?" diye sordum.

"Hayır" anlamında başını salladı.

"Rusya büyük olasılıkla bir iki yıl içinde gelir buraya, o zaman şimdikinden çok daha fazla baskı göreceğiz. Mesela Rus hükümeti bu şarkının Tiflis'teki okullarımızda söylenmesine izin vermez. Kafkasya'daki vatandaşlarımın kendi dillerini ve milliyetlerini unutmaları, tamamen Ruslaştırılmaları için her şey yapılıyor. Eğer Ruslar buraya gelirlerse mezhebimiz çok geçmeden yok olur," diye devam etti.

"Fakat papazlarımızdan bazıları Rusları bayağı seviyor?"

"Kimi insanlar yükselmek ya da nişan elde etmek için ruhlarını satarlar," dedi başka bir Ermeni. "Ancak aramızdan, ülkemizin bir zamanlar neye benzediğini okumuş her vatansever kişi, Moskofluk seviyesine alçaltılmak fikrini küçük görecektir."

"Ruslar o kadar alçak insanlar mı?" dedim.

"Türklerin tüm kötü huylarına sahipler, iyi özelliklerinden ise hiçbiri yok onlarda. Domuz gibi içerler; resmî görevlilerin çoğu kamu parasını zimmetlerine geçirir; yalan söylemeye gelince, o konuda Rumları bile geçerler."

"Çarın uyrukları hakkında pek iyi fikirlere sahip değilsiniz?" dedim.

"Hayır efendi. Şimdiki halimizle yaşamak, çarın yönetimine boyun eğmek zorunda kalmaktan yüz kat iyidir."

"Gerçekten mi? Daima Osmanlı Devleti'nde özgürlük eksikliğinden yakındığınızı sanıyordum," dedim.

"Evet efendi, tek dileğimiz Türklerle aynı konumda görülebilmek. Padişahın arzusu da bu. Buna ilişkin ferman çıkarıldı ama uygulamada bir etkisi görülmüyor. Kadıların kanunu yerine getirmeleri gerekir ama yapmıyorlar. Padişahın emirlerini yerine getirmeleri için zorlamak gerekiyor onları."

Kaldığım yere döndüğümde, bana eşlik eden kaymakam şöyle dedi:

"Efendi hocanın tavrı dikkatinizi çekti mi?"

"Evet."

"Odaya girdiğinizde ayağa kalkmadığını görmek üzdü beni."

"Oğlanlar için çok kötü bir örnekti; hocalarının, devletin kasabadaki baş temsilcisine pek saygı duymadığını açıkça gördüler," dedim.

Kaymakam bir an duraksadı, sonra şöyle dedi:

"Ah! Bana değil, bir İngiliz beyefendisi olan size karşı saygısızlık ettiğini düşünmüştüm. Size karşı terbiyesizlikti."

"Katiyen," dedim. "Siz dururken nasıl öyle olabilirdi? Bu adama haddini derhal bildirmeniz gerekirdi."

"Bildirdim," dedi kaymakam sertçe, "hoca hapiste şimdi!"

"Hapiste mi? Neden?"

"Üstlerine saygısızlıktan."

"Ne kadar tutacaksınız onu orada?"

"Orası size bağlı, ama aşağı yukarı iki saattir içeride şu anda."

"Sanırım bu kadarı yeterli," dedim.

"Serbest bırakılması için haber mi göndereyim?" dedi kaymakam.

"Evet, size o şekilde terbiyesizlik etmenin cezasını yeterince ödediğini düşünüyorsanız tabiî; ama buraya gelip tavrından ötürü özür dilemesini sağlayın."

Ermeni ev sahibim yanıma geldi.

"Bunu istemeyin," dedi. "Fanatik Türkler, öğretmenin, sizden, yani bir gâvurdan özür dilemek üzere zorla benim evime getirtildiğini duyarlarsa bana çok kızarlar. Adama iyi bir ders oldu," diye devam etti, "bir daha Avrupalı gördüğünde daha dikkatli davranacaktır."

"Civarda çok fanatik var mı?" diye sordum.

"Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerinde olduğundan fazla değil; her yerde hemen hemen aynı durum söz konusu. Yapılması gereken," diye devam etti, "büyük okullar kurup ama babaları çocuklarını okutmaya zorlamak. Müslüman ve Hıristiyan oğlan ve kız çocukları aynı sınıfa gidip beraber ders görürlerse daha sonraki yaşamlarında büyük olasılıkla birbirlerine saygı duyarlar. Bu düşünceyi hayata geçirmek için öncelikle yeterli düzeyde öğretmen kadrosu oluşturmak gerekecektir. İstanbul'da öğretmen yetiştirecek, Müslüman ve Hıristiyan delikanlıların eğitilebileceği, yeterlilik sınavından geçeceği bir üniversite olmalı. İşte o zaman şimdi öğretmenlik mesleğini ele geçirmiş cahil fanatikler yerine nitelikli öğretmenlerimiz olur. Bir başka reforma daha ihtiyacımız var," diye devam etti ev sahibim, "o da, değişik vilayetlerdeki nahiye müdürlerinin, kaymakamlarla paşaların yalnızca Türk olmamalarıdır. Çeşitli görevler her inanıştan kimselere açık olmalı. İster Hıristiyan olalım, ister Müslüman, hepimiz padişahın uyruklarıyız; öyleyse niye ayrım gözetilsin? Alt seviyedeki makamlarda bulu-

nan Türkler, Ermenilerin de zaman zaman paşa ya da kaymakam yapıldıklarını görürlerse Hıristiyan cemaatine saygı duymaları daha muhtemeldir."

"Türkler sık sık sizin dininize hakarette bulunurlar mı?" diye sordum.

"Hayır, sık sık değil, ama bize gâvur diyorlar."

"Evet," dedi, Ermeni okulunda öğretmenlik yapan, çatpat Fransızca konuşabilen başka bir Ermeni; "Malatya'nın nüfusu on iki bin; üç bini Hıristiyan, dokuz bini Türklerden oluşuyor. Daha üç ay önce bu şehirde yaşayan kimi Müslümanlar, bir haç yapıp bir köpeğin kuyruğuna bağladılar. Köpek şehrin sokaklarında koşturdu; küçük oğlanlar ona taş attılar, kutsal sembol çamurda sürüklendi."

"Çok korkunç," dedim. "Kendi gözlerinizle gördünüz mü?"

"Hayır ama duydum."

"Kim anlattı size?"

"Arapkir'deki bir adam."

"O görmüş mü?"

"Hayır Malatya'da değilmiş ama hikâyeyi anlatmışlar ona. Herkes duydu."

"Burası Doğu," dedim ev sahibime, "bana öyle geliyor ki, siz Hıristiyanlar abartılı hikâyelere fazlasıyla inanıyorsunuz."

"Evet efendi; gazeteler olsun istiyoruz. Keşke okuyacak gazetemiz olsa, o zaman gerçekleri bilirdik. Ne şanslısınız ki, İngiltere'de o kadar çok gazeteniz var!"

"Onlar bile bazen birbirleriyle çelişir," dedim.

"Belki de. Ama siz büyük bir milletsiniz; ben de İngiliz olmayı isterdim."

"Ben de," dedi öğretmen.

Termometrenin civası gece boyunca çok düştü. Sabaha don yaptı. Arapkir'in dik sokakları aşırı derecede kaygandı. Yayan giden bir kimsenin yere düşmemesi çok zordu; atlarımızı tehlikeli bayırlardan aşağı sürerken hayvancağızlar her yöne doğru kayıyordu.

Elli metre genişliğinde hızlı akan bir çayı -Arapkir'in altmış kilometre güneyinde Fırat'a karışır- epey sağlam bir köprüyü

kullanarak geçtik. Ardından zorlu, dağlık bir bölgeden atlarımızı yularlarından çekerek yürüttük.

Yol çok dardı. Çoğu zaman bir uçurumun kıyısında ilerliyorduk. Bazen atlarımız en az yüz metrelik sarp bir yamacın bir karış kenarından yürüyordu. Üzerinde yürümek zorunda kaldıkları zemin, cam gibiydi. Ayaklarının kayması kesin ölüm demekti; atların tökezlemeden ilerlemeleri mucizeydi. Aşağı yukarı üç saat içinde Ermeni köyü Şephe'ye ulaştık. Burada hayvanlarımıza yem vermek için birkaç dakikalığına durdum.

Atlarımızdan indiğimiz yerdeki evin sahibi Arapkir kaymakamından övgüyle söz etti. Ancak yazın o civarı sürekli soyup yağmalayan Kürtler için demediğini bırakmadı. Haziran ve temmuz aylarında hiçbir erkeğin karısı emniyette değilmiş. Vilayette o kadar az sayıda zaptiye varmış ki, soyguncular kıllarına bile dokunulmadan bakmışlar işlerine.

Sonra Ermansu denen çayı geçtik. Çayın iki yakasını sağlam bir taş köprü birleştiriyordu. Karşı tarafa geçtiğimde güzelce bir ova, geniş bir ovada buldum kendimi. Çayın kenarlarında büyük bir şehrin kalıntıları yığılıydı. Burası Arapkir ya da Ağın müşa edilmeden çok önce ortaya çıkan Ermeni şehri Harapa-ar'ın yeriydi. Kalıntılar patikamızın az ötesinde yer alıyordu; yormeye gitmedim. Rehberim devâsâ taşlardan ibaret olduklarını söyledi bana. Evlerini genellikle topraktan yapan köylüler bu taşlara hayret ediyorlar. Uzak dağlardan öylesine iri taşları, kayaları getirmek zahmetine katlanmış atalarının ne mene insanlar olduklarını kavrayamıyorlar bir türlü. Aşut köyü ovanın tam ortasında, tamamı Müslümanlara ait elli bir haneden oluşuyor. Köylüler, başka Türklere kıyasla bayağı zenginlerdi; ev sahibimin evinde güzel Arap atları duruyordu. Köyün en önemli kişisiydi ev sahibim. Erzurum'a giden yirmi askerin birkaç gün önce yaklaşık on kilometre uzaklıktaki ufak bir köyden ayrıldıklarını söyledi bana. Ev sahibim askerlerin yolu üzerindeymiş, yakalayabilseymiş suçlu adamları kesinlikle vururmuş. Askerlerin yanında tek bir subay bile yokmuş. Adamlar, yanlarında bir çavuş bile olmaksızın, Erzurum'a dek yollarını kendi başlarına bulmaya bırakılmışlar.

"Üç gün önce," diye devam etti bana bilgi veren adam, "bu köye 800 kişilik bir tabur geldi. Taburun başındaki subay, hasta adamlarının taşınması için köylülerden dokuz katır istedi. Hayvanları Ağın'a dek kiralamak için ödeyeceği miktar 200 kuruş (bizim paramızla yaklaşık 1 sterlin) olarak saptanmıştı. Subay borcunu ödemedi. Köylüler parayı almak için Ağın'daki zaptiye teşkilatı yetkililerine başvurdular. Para ödenmediği için çok kızgınlar."

Az sonra bir yüzbaşı uğradı. Erzurum'dan yeni gelmişti. Söz konusu şehirde, Kaşgar Kağanı Yakup'un Taşkent yakınlarında Ruslara saldırdığı - ve onları tamamen yenilgiye uğrattığı, 20.000 esir alıp yirmi topa da el koyduğu anlatılıyordu yüzbaşının söylediğine göre.

"İnşallah doğrudur!" dedi ev sahibim. "Esir alınmış yirmi bin itoğlu it! İşte bu iyi haber! Umarım Yakup hepsinin boğazını kesmiştir."

"Allah'ın bizim yanımızda elbette!" dedi köyün imamı.

"Ruslar da kendi taraflarında olduğunu söylüyorlar," dedim.

"Evet," dedi imam. "Kâfirler de boş yere Yüce Rabbin adını anabilirler. Ama bu sefer cezalandırılacaklar, peygamberimiz mahvolmaları için şimdiden bir plan tasarlıyordur."

Otuzbeşinci Bölüm

Uşağım Radford'un sağlığından kaygılanmaya başlamıştım. Şimdiye dek hastalanmamış, karlar içinde güç bela yürümenin, kötü şartlarda barınıp uyumanın, üstünkörü yemek yemenin verdiği yorgunluğa direnmişti. Sabahki yürüyüşümüz esnasında kalbindeki sancıdan yakınmış, yokuş yukarı ancak çok yavaş yürüyebilmişti. Çiftçinin evine vardığımızda bir köşeye uzandı. Muhammed'in söylediğine göre çok hastaydı. Radford'un yanına gittim, nabzına baktım, yavaş atıyordu. Ateşi vardı, başındaki ağrıdan yakındı.

"Yarın yürüyebilecek mi?"

"Yürürüm diyor."

Bense bundan fazlasıyla şüpheliydim. Muhammed'e uşak arkadaşı gece fenalaşırsa bana haber vermesini tembihleyerek atlarımızın yanında yere uzanıp uyumayı denedim.

Son birkaç gün ben de karda ilerlerken epey zorlanıyordum, ama bu güçsüzlüğün aslında deniz seviyesinin çok üzerinde ilerlememizden, vücuduma etki eden hava basıncının azalmasından, bütün bunların ağır çalışmayla bir araya gelmesinden kaynaklandığını düşünüyordum. Ancak adamcağızın bitkin, iyice güçten kuvvetten düşmüş halde olduğu gerçeğini ortadan kaldırmıyordu düşüncem. Mevcut konaklama yerimizde bir-iki günden fazla kalamazdık. Radford'un sağlığı izin verdiği sürece hızla Erzincan'a doğru yola devam etmeye karar verdim; çünkü oraya vardığımızda Trabzon'a dokuz günlük yürüme mesafesinde olacaktık, eğer hâlâ iyileşmemişse onu oradan vatana, akrabalarının yanına gönderebilirdim.

Sabah hâlâ çok güçsüz olmasına rağmen biraz daha iyileştiğini görmek beni çok mutlu etti. Yürüyemezdi ama at sırtında oturacak gücü vardı. Kesinlikle yayan gitmemesini emrettim. Kendi hayvanı kar yığınlarından geçerken onu taşıyamayacak olursa ara sıra benim atıma binmesine izin vermeyi tasarladım.

"Kardeşim bütün gün at sırtında gidecek. Uçurumlardan aşağı bakacak bir güzel," dedi Muhammed kıkırdayarak.

Daha önce İngiliz'in atını dar bir boğazın birkaç santim ötesinden sürmekten hoşlanmadığını gözlemlemişti Muhammed. Uşak arkadaşının artık uçurumların yanından geçerken yürüyemeyeceğini öğrenmek onu hayli şaşırtmıştı. Kendisi, diğer konularda fazla cesur olmadığı halde, at sırtında giderken canına hiç değer vermiyordu sanki. Ne kadar dik bir bayırdan geçersek geçelim, Muhammed hemen hemen hiçbir zaman hayvanından inmek zahmetine katlanmıyordu. Bu arada hayvanı, her gün iki kez arpayla beslenmenin neticesinde Tokat'tan beri önemli ölçüde toparlanmıştı.

"Niye ineyim ki attan?" diyordu Muhammed. "Eğer kayıp olacaksem kaçarı yok, bunu engelleyemem."

Adam hayatı boyunca dağlık bölgelere alışmıştı, daha önce

zaptiyelik yapmıştı. At sırtındaki rahatlığının açıklaması bu olabilirdi. Ancak yolculuğun ileriki aşamasında, bir ırmağın akıntılı bir yerinden aşağı sandalla geçmemiz gerektiğinde Muhammed düpedüz korku belirtileri gösterdi. Radford'un, "Muhammed, korkunun ecele faydası yok," şeklindeki sözleri onu kesinlikle sakinleştiremedi.

Heybetli bir tepenin doruğuna ulaştık. Aşağıda büyük bir ırmak gördük.

"O nehrin adı nedir?" diye sordum. "Fırat" diye rahatlatıcı bir yanıt aldım. Demek sonunda Fırat kıyılarına varmıştık - bulunduğumuz noktada yaklaşık 120 metre genişliğinde, yaklaşık üç metre derinliğinde büyük bir ırmaktı. Çok sayıda iri kaya parçası nehrin yatağını kısmen dolduruyordu. Dalgalar, bu engelleri aşarken havada iyice yükselerek sularını sıçratıyordu. Çağıldayan suların sesini bulunduğumuz yükseklikten dahi rahatça duymak mümkündü.

Dünyaca ünlü nehrin kenarından ilerlemeyi sürdürdük. Patika sert kayalardan kesilerek yapılmıştı. Kimi yerlerde yolun genişliği bir metreden fazla değildi. Atların ya da binicilerin dar boğazdan aşağı yuvarlanmalarını engelleyecek bir korkuluk ya da duvar yapılmamıştı. Az sonra yol, dağlarda kıvrılarak bizi daha yukarılara doğru götürdü. Aşağımızdaki nehir ancak gümüş bir iplik genişliğinde görünüyordu.

İlerlemeyi sürdürdük. Çan sesleri duyunca bir kervanın yaklaştığını anladık. Rehberimiz en önden sürüyordu atını. Birkaç dakika sonra hepsi ticarî mallarla yüklü yaklaşık 100 katırın bize doğru geldiğini gördük. Onların yanından geçmeliydik; bunu nasıl yapacağımızsa çetin bir soruna benziyordu. Yol ortalama bir yemek masasından daha geniş değildi.

Rehber çok geçmeden meseleyi halletti. Eline aldığı kırbaçla başı çeken katırı kırbaçladı; katır kırbaçtan kurtulmak için yüküyle birlikte patikanın yanındaki dik bayırdan yukarı koştu. Diğer hayvanlar da onu takip ettiler. Orada bir keçinin bile ayakta durması olanaksız görünüyordu ama katırlar duracak yer buldular. Üzerinde bulunduğumuz patikanın dışına çıktılar; beraberimdekiler emniyetli biçimde ilerleyebilirdi artık.

Dağın yamaçlarının aşağı kısımları asmalarla kaplıydı. Sağda solda beyaz taştan birkaç bağ evi görülebiliyordu. Evlerin, bağbozumu mevsiminde buralarda ikamet eden Ağın'lı zengin Türklere ait olduğunu öğrendim.

Aşağımızda bazı balıkçılar, hasır örgüsünden yapılma bir kayıkta oturuyorlardı. Gal kayığına benziyordu, ama çok daha büyük boyutlardaydı. Balıkçılar bir tür ağla balık avlıyorlardı; içlerinden biri aynı türden ağın küçüğünü onarmakla uğraşıyordu harıl harıl.

"Burada güzel balıklar yakalanır," dedi rehber. "Kimileri 100 okka (yaklaşık 260 libre) ağırlığındadır. Halk bunları tuzlayıp kışın yer."

Yolun ortasında yere uzanmış yatan hasta askerlere rastladık. Birliklerinden ayrı düşmüş, güneşleniyorlardı. Taburlarının onlardan, iki saat önde olması hiç umurlarında değildi.

"Neyiniz var?" diye sordum adamlardan birine.

"Yürümekten ayaklarım şişti," yanıtını verdi, aynı anda donmuş ayaklarını göstererek."

"Peki ya sizin?" dedim diğerine.

"Ben efendi, bitkinim, açım."

"Yoksa kahvaltı etmediniz mi?"

"Hayır."

Sonra askerlerin yirmi dört saattir hiçbir şey yemediklerini öğrendim! Levazım bölüğündeki bu çöküşten hiç şikâyetçi değillerdi. Adamlar, içlerinden birinin diğer yoldaşlarıyla paylaştığı sigarayla avunuyorlardı.

Güzergâhımız bizi yüksek kayalıklardan geçiriyor. Kayalar garip, süslü şekiller halinde kırılmış; Fırat'ın her iki kenarında şaha kalkmış, aşağıdaki sulara tepeden kaşlarını çatarak bakıyorlar. Bir yerde kubbeler, sivri tepeli kuleler kabartma resim gibi göze çarpıyor; diğer yerde âdeta bir heykeltıraşın elleriyle şekillendirilmişe benzeyen bir insan figürü çıkıntı yapan bir taşın üzerinde dengede, uçurumun eşiğinde duruyor.

Nehrin kenarları boyunca çok miktarda dut ve elma ağaçları var. Ağaçları ardımızda bırakıyoruz. Yol durmadan yükseliyor.

Suların 400 metre yükseğindeyiz. Görkemli nehre tepeden bakıyorum; yılankavi kıvrımlarını ayaklarımızın altında döndürüyor. Kıvrımlar bükülüyor, köpürüyor, kayalıkların ardında kayboluyorlar. Daha yükseğe tırmanıyoruz.

Bitki örtüsü karlarla örtülmüştü artık. Patika, ıssız topraklardan birkaç kilometre devam ettikten sonra bir vadiye indi. Karşımıza Ağın çıktı.

Uzunlamasına, dağınık bir yerleşimi olan kasabanın nüfusu 10.000'di ve Arapkir'e çok benziyordu. Gideceğimiz yere varmadan önce atlarımızla pek çok evin damından geçtik - gideceğimiz yer Ermeni bir tüccarın eviydi, bizim orada konaklamamız için kendisi evden çıkmıştı. Ertesi gün kaymakamı ziyaret ettim - İtalyanca'yı epey iyi konuşan ufak tefek bir adamdı. Şimdiki görevinde sadece yedi aydan beri çalışmaktaydı. Kadı onun yanında oturuyordu. Kaymakam, Konferans'ın başarısız geçtiğini ifade ettikten sonra -daha önce de duymuştum bu haberi- kadı, bana bir hikâye anlatmak istediğini söyledi.

"Çok güzel hikâye anlatır," dedi kaymakam.

"Hepimiz onun hikâyelerini severiz," dedi diğerleri.

"Lütfen buyrun," dedim ve bu sözümden cesaret alan kadı anlatmaya başladı:

"Binlerce yıl önce bir peygamber varmış -büyük bir adammış, harika biriymiş- adı da Danyal imiş!"

Bu isim toplanmış konuklar tarafından aynen tekrarlandı. Kaymakam hafifçe öksürdü.

"Hikâyeyi daha önce dinlemiştim," dedi, "ama güzel bir hikâyedir. Devam edin."

"Efendime söyleyeyim," diye devam etti kadı, "Danyal bir rüya görmüş. Rüyasında genç bir adam görmüş, adı Samson'muş. Samson çok güzel giyinirmiş. Sırf elbiseleri, İstanbul'da tedavülde bulunan bütün altın ve kaymeler değerindeymiş. Parmaklarındaki yüzükler değerli taşlarla -güzel taşlarla- kaplıymış, her biri, bir faninin hayatta görüp göreceği en güzel kadının gözlerinden daha parlak ve alımlıymış.

"Ancak Samson'un kendisi solgunmuş, yüz hatları çökük-

müş ve çok zayıfmış; Danyal dikkatli bakınca onun ölü olduğunu anlamış. Samson'un ayaklarının dibinde büyük bir rulo duruyormuş. Üzerindeki harfleri başka hiç kimse çözemezmiş; fakat peygamber yazıyı derhal okumuş, yabanî tavşan peşine düşmüş avcı hızıyla dörtnala gezdirmiş gözlerini rulonun üzerinde -"

"Çok çabuk okumuş!" diye araya girdi kaymakam.

"Danyal âlimmiş" dedi kadı hiddetle; "elbette öyle yapmış!"

"Samson neredeyse bütün dünyayı fethetmiş," diye devam etti konuşmacı; "ama onun hükümdarlığını tanımayan çok fakir, dağlık bir ülke varmış.

"Samson'un hepsi etli butlu, güzel mi güzel 10.000 karısı varmış. Yalnızca hazine sandıklarının anahtarları 10.000 develik yük ağırlığındaymış. Pek güçlü kuvvetliymiş, Allah'ın ona bahşettiği her nimetin tadını çıkarabiliyormuş -"

"10.000 eş onu tatmin etmeye yetmiyor muymuş?" dedi dinleyicilerden biri.

"Hayır," dedi kadı. "Bazı adamlar asla tatmin olmazlar; Samson da onlardanmış. Hep daha fazlasını istermiş. Kalbinde boşluk varmış, fakir ülkeyi fethedip dağlıların güzel kızlarından kendine bir-iki eş almak istemiş. Devâsâ bir orduyla gelmiş. Halk kaçmış. Askerî birlikler ne var ne yok yiyip bitirmişler. Geriye hiç erzak kalmamış. Kral için bile hiçbir şey kalmamış geriye. Samson, bir avuç akdarı için 10.000 kese altın teklif etmiş. Yine de satın alamamış. Askerler ölmüş, çavuşlar ölmüş, subaylar ölmüş, paşalar ölmüş ve en sonunda da Samson ölmüş.

"Eğer Ruslar ülkemize gelirlerse onların da kaderi bu olur inşallah," diye ekledi kadı. "Çarın toprağı çok -Çar zenginbizden çok daha fazla askeri var, mutlu bir yaşam sürmek için her şeye sahip. Ama halinden hoşnut değil; fakir komşusunun elinde avucunda kalmış azıcık varlığı da almak istiyor. Çarla aramızdaki meselede de hüküm Allah'ındır," diye devam etti.

"Kimin galip geleceğini yalnız Allah bilir!"

"Yeneceğiz onları!" dedi kaymakam.

Kısa süre sonra ziyaretim sona erdi.

Otuzaltıncı Bölüm

Ermeni kilisesine gittim. Yerlere camilerdeki gibi kalın İran halıları serilmişti. Duvarlarda şatafatlı çerçeveler içinde birkaç resim asılıydı. Binada dindar bir kalabalık vardı; galeriler, kafes perde nedeniyle yüzleri görünmeyen kadınlarla doluydu. Ancak perdedeki deliklerden merakla bakan ışıl ışıl gözler, bir erkeğin düşüncelerini o tarafa yöneltmek için yeterliydi.

Papaz, birkaç küçük oğlanın yardımıyla elbiselerini giydi. Günlük giysisinin üzerine sırtı altın haç işlemeli, sarı ipekten, ciddi bir giysi geçirildi. Diğer oğlanlar, ellerinde uzun mumlarla koşuşturuyor, birbirlerinin önüne geçmek için âdeta yarışıyorlardı. Ve nihayet ayin başladı.

Koro iki ilâhi söyledi - biri, yabancı konuğun milliyetine bir tür iltifat olsun diye İngiltere kraliçesi için, sonraki ise padişah içindi. Ardından yaşlı papaz cemaate seslendi. Ermeni mezhebinin ölümcül düşmanı Rusya'ya karşı savaşta padişaha yardım etmek üzere ellerinden geleni yapmaları gerektiğini söyledi.

Kaymakam kilisede yanımda duruyordu, vaazdan memnun kalmışa benziyordu.

"Güzel! Çok güzel!" dedi. "Papaz içten mi konuştu diye merak ediyorum."

Saygıdeğer Türk'ün daldığı derin düşünceler aniden kesintiye uğradı. Bir böcek ısırmıştı kendisini.

"Bu Ermeniler çok pistir, yıkanmazlar," diye ekledi. "Hadi gidelim."

Kaymakam, iki tarafta uzanan sıraların arasındaki dar koridorda yürürken herkes başını eğerek selam verdi. Oradan ayrılıp Protestan kilisesine gittik.

Burası papazın evine ait büyükçe bir odadan ibaretti. Biz içeri girince oğlanlar, İngilizce bir ilâhi okudular. Dilimizi bilen papaz, öğrencilerine Latin alfabesini yalnızca okumayı öğrettiğinden anlamlarını bilmedikleri halde sözcükleri pek fena telaffuz etmiyorlardı. Odada hiçbir resim ya da heykelcik yoktu. Sade bir vaftiz kurnası odanın tek süsüydü. İlâhi sona er-

dikten sonra papaz, üzerine ayrıca bir giysi giymeden, bir iki dolaysız, faydalı cümleyle cemaatine seslendi. Nasıl ki Sezar'a vergi ödemek Yahudilerin görevi idiyse aynı şekilde tüm gerçek Hıristiyanların da Türk otoritelerine saygı duymaları gerektiğini; Türklerin, bütün dinlere baskı uygulayan bir devletle büyük bir mücadeleye girmenin arifesinde olduklarını, dolayısıyla yakın gelecekteki mücadelesinde devlete yardım etmenin, padişah uğruna kanlarının son damlalarını akıtmanın tüm Ermeni Protestanların görevi olduğunu söyledi.

Kasaba sakinleri tüccar bir topluluk değildi. Çoğunun geçim kaynağı tarımdı. Ülkenin iflas bayrağını çekmesi nedeniyle epey şikâyet işitmek mümkündü. Pek çok çiftçinin birikimlerini Türk tahvillerine yatırdığını, sermayelerini kaybettiğini öğrendim. Bana bu bilgiyi aktaran Rum doktor, uzun yıllardır Ağın'da oturmaktaydı.

"Türk doktorlar hakkında ne düşünüyorsunuz?" diye sordum.

"Çok cahiller," diye yanıtladı; "anatomi ve benzeri derslerin uygulamalı okunmasına izin verilmeyen bir ülkede ne bekleyebilirsiniz ki?"

"Otopsi yapılmasına izin verilmiyor mu yani?" diye sordum.

"Hayır. Hastanın zehirlenerek öldüğünden emin olsanız bile bedenin ölüm sonrasında incelenmesi için izin almak çok güç. Neticede insanları zehirleyenler cezasız kalıyor. Türk cerrahlar öylesine cahildir ki, ortalama bir ameliyatı gerçekleştirmek bir yana, atardamarı bile dikemezler."

Az sonra İtalyanca sohbetimize kaymakam da katıldı. Dinî konularda bağnaz, eğitim düşmanı olan eski Türk okulunda kusurlar bulmaya başladı.

"Ben bir Hıristiyan ile Müslüman arasında hiçbir ayrım yapmam," dedi kaymakam. "İnananları dürüst olduğu sürece tüm dinler iyidir."

"Bize aslında yaşlı Türkler için okullar lazım," diye devam etti; "onları çağa ayak uydurmaya zorlayacak, 'Babam için yeterli olan şey, bana yetmez mi?' şeklindeki eski deyişi unutturacak bir şey. Yaşlı nesil bu anlayışı aklından çıkarana dek Os-

manlı Devleti'nde pek ilerleme olamaz. Bir seferinde bir şirket, Diyarbakır'dan İstanbul'a demiryolu döşemeyi teklif etmişti. Sultan Abdülaziz, siz İngilizlerden borç aldığı paraları saraylarda ve hareminde harcamasaydı demiryolu döşenebilirdi. Burada etin yarım kilosu bir peniye satılıyor; limanlarımızda aynı miktarda ete dört peni ödemek zorunda kalırsınız. Maden ocaklarımız da var, ama bunları işletsek bile madenleri taşıyacak araçlarımız yok. Altı aydır Ağın'dayım," diye devam etti. "Her an görevimden alınabilirim. Yaptığınız bütün işlerin sizin yerinize geçecek kişi tarafından bozulma olasılığı olunca çalışıp halkın durumunu iyileştirmeye şevkiniz kalmıyor. Biz kaymakamlar az para alıyoruz," diye ekledi. "Geçinmeye yetmiyor bu para. Daha iyi maaş alsak, konumlarımız daha kalıcı olsa, bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda daha az rüşvet olayı yaşanırdı."

"Civarda çok sayıda Rus ajanı bulunduğuna inanıyor musunuz?" diye sordum.

"Kuşkusuz; özellikle de Erzurum'da, orada Ermeni din adamlarıyla entrikalar çeviriyorlar. Diğer şehirlerde Ermenilerin Ruslara anlatacak fazla şeyleri yok. Ruslar, iki imparatorluğun sınırı yakınlarında diğer yerlerdekinden daha az sevilir. Avrupa'da hakkımızda çok sert konuşuluyor," diye devam etti kaymakam. "Bulgaristan'daki katliamlar çok korkunçtu, birkaç fanatiğin işiydi ve Rusların kışkırtmasıyla gerçekleşti. Tüm Türk milletinin birkaç Çerkez'in yaptığı fenalıklarla değerlendirilmesi bizlere haksızlık oluyor."

Ev sahibim beni uğurlamak için üsteledi. Ertesi sabah birlikte -o noktada yaklaşık kırk metre genişliğindeki- Fırat'ın iki yakasını birleştiren, dar, ahşap köprüye yürüdük.

Nehirden sonra güzergâhımız Munzur Dağı'ndan ilerliyordu. Az sonra bir buzula geldik. Donmuş yüzey en az yüz metrelik bir mesafeye yayılmıştı. Ortalama bir İngiliz evinin çatısından daha dik bir meyil vardı.

Nasıl geçecektik buradan? Radford, Muhammed'e baktı. Muhammed homurdandı.

"Ne düşünüyorsun Muhammed?" diye sordum.

"Efendi, çok hızlı ineceğiz. Allah vere de kemiklerimizi kırmasak."

"Bu güzergâhı izlemezsek," dedi rehber, "en az iki saat boyunca dolambaçlı bir yoldan gitmemiz gerekecek. Efendi, bence atlar işin üstesinden gelir."

"Pekâlâ," dedim, "deneyebilirsiniz."

Rehber atını buzula doğru sürdü. Zavallı hayvan uçurumun kenarına gelince titredi.

"Haydi!" diye bağırdı Muhammed arkadan. Yan taraflarına vurulunca hayvan, kolanı neredeyse kaygan yüzeye değerek ön bacaklarını meyilden aşağı uzattı.

Kamçının bir kez daha şaklamasıyla birlikte rehberle at buzuldan aşağı gittiler. İlk elli metrede adam hayvanının başını dik tutmayı başardı. Buzdaki küçük bir tümsek, hayvanın toynağını farklı bir yöne doğru büktü; at ve binicisi düzensiz daireler çizerek dönmeye başladılar; bir kar yığını tarafından durdurulduklarında, neredeyse ekspres tren hızına ulaşmışlardı. Fazla hasar yoktu, bunun üzerine ben de inmeye hazırlandım. Hoş bir duygu değildi. Uçurumun kenarındaydım. Bas bas bağıran Muhammed, hayvanımı arkadan azarlıyordu. Kendimi aynen "Pickwick Papers"daki ilk kez paten kayan Mr. Winkle gibi hissettim. Kırbaçlama işinden vazgeçmesi için Muhammed'e beş şilin ya da yeni bir palto verirdim seve seve. Lâkin ok yaydan fırlamıştı. Herkesin gözü üzerimdeydi. Rehberin yaptığı şeyi bir İngiliz'in de yapması gerektiği su götürmezdi. Kâinatın Koruyucusu Tanrı'ya emanet ettim kendimi. Ve aşağı doğru gittik. Paris'te Champs Elysées'deki buharlı donmedolaplar büyük bir hızla döner; St. Petersburg'daki yapay buz tepelerinden kaymak zaman zaman insanın asabını bozar; ancak bu tür hareketler esnasında yaşanan duygular, o buzuldan kayarken hissettiğimin yanında solda sıfır kalırdı. Atımın üzerinde miydim yoksa değil miydim? Bir an kaygan yüzeyde delicesine vals yaparak kayıyorduk, derken hayvanının duruşu yüzünden çizmelerim basbayağı buza değiyordu. Bir bakıyordunuz katı maddenin sert bir parçası üzerinden sekerek gidiyor, Whissendine Çayı'ndan atlıyormuşuzcasına ha-

vada uçuyorduk; bir saniye sonra aynen rehberin başına geldiği gibi iki metre kalınlığında kara gömüldük.

Sonra sıra diğerlerine geldi. İnişlerini izlemek ürkütücüydü, ama çok şükür, göründüğü kadar tehlikeli değildi. Eşyalarla eyer takımlarındaki birkaç hasar dışında çok az zarar görmüştük.

"Bir atın buzda böyle kayabileceğini daha önce hiç düşünmemiştim efendim!" dedi İngiliz uşağım, kendisini yavaşça kar yığınının içinden kurtarırken. "Kaymanın ötesinde bir şeydi, evet öyleydi - bir evin çatısından aşağı sekizler çizerek atlamaya benziyordu! Ve sonra canlı canlı kara gömüldüm, son noktayı koyarcasına! Böyle tepelerden aşağı inmek zorunda kalırsak eğer, Muhammed'e dua etmek için fırsat doğacak; zira buralarda insanın canını ancak ilâhi bir güç kurtarabilir."

Otuzyedinci Bölüm

Çok şükür başka buzullardan inmeden yola devam ettik, yaklaşık yirmi defa kar yığınlarına devrildikten sonra Hasta Han'a vardık. Burası yol kenarında seyyahlar için inşa edilmiş bir evdi. Yaşlı bir Türk tarafından işletiliyordu. Hancının söylediğine göre civardaki Kürtler bütün yazı komşularını soymakla geçirmişler, neredeyse hiçbiri yargı önüne çıkartılmamıştı.

"Sığırlarımıza el koyuyorlar," dedi adam, "zaptiyeye rüşvet yediriyorlar. Burada hiçbir şekilde düzen yok. Padişahın hâkimiyeti altındaki topraklarda padişahlık yapmasını istiyoruz."

Sonradan Erzurum'daki İngiliz konsolusundan, Türklerin Kürtler hakkında anlattıklarını önemli ölçüde doğrulayan bir hikâye dinledim.

Anlaşılan, Erzincan'dan fazla uzak olmayan Dersim'deki piyade taburunun başındaki binbaşı, Kürt bir aşiret reisini tutuklama emri almıştı. Söz konusu Kürt şu veya bu şekilde bunu işitmişti. Bir gün yanına yaklaşık beş bin adam alarak askerî birliklerin karargâh kurdukları yeri kuşatmayı başarmış. Atıyla -suçlu adamın beklenmedik gelişine çok şaşıran- binba-

sının çadırına giderek askere şu sözlerle hitap etmiş:

"Selâmünaleyküm! Buraya bu akşam yemek yemeye geldim."

Binbaşı çok güç durumda kalmıştı ama ne yapabilirdi? Emrindeki tabur gafil avlanmış; hepsi de Kürt'ün silahlı adamları tarafından sarılmıştı. Elinden geldiğince iyi bir ifade takınıp konuğuna kusursuz bir ziyafet vermiş. Ertesi sabah Kürt ona şunları söylemiş:

"Dün gece çok güzel yemekler yedim, rahat bir uyku çektim. Ben sizin konukseverliğinizi kabul ettim, şimdi de siz benimkini etmelisiniz. Benimle akşam yemeği yemeye götüreceğim sizi. İtiraz istemem!" demiş, teklifi karşısında hafif hiddetlenmişe benzeyen subaya, "emrinizdeki bütün adamlar da bizimle gelecek. Bu akşam hepsi benim karargâhımda yiyip yatacak."

"Binbaşı için güç bir durumdu," dedi Erzurum konsolosu, hikâyeyi bana anlatırken. "Kürt'ü tutuklaması emredilmişti, oysa Kürt onu tutuklamak üzereydi! Ancak direnmek faydasızdı. Kürtler, binbaşının taburunu sarmışlardı, reislerinin tek bir işaretiyle Türklerin hepsini hemen oracıkta katledebilirlerdi. Binbaşının daveti kabul etmekten başka şansı yoktu. Kürt, askerler kendisinin dağ evine varınca, uşaklarına ziyafet için hazırlık yapmalarını emretmiş. Pişirilmek üzere birkaç yüz koyun kesilmiş, tepenin yamacındaki dere kesilen hayvanların kanıyla kıpkırmızı akmış."

Yemekten sonra binbaşı, Kürt'ü, padişahın hükümdarlığını tanımaya kandırmak için çok dil dökmüş.

"Padişahımızı sadece ismen tanımanız yeterli," demiş binbaşı; "30.000 koyununuz var: Padişaha yılda 1500 kuruş (10 sterlin) verin. Emrinizde 10.000 hizmetli var; 10 adamınızı padişahın ordusuna verin. Geri kalanı ben hallederim. Çok zengin bir kişisiniz ama bunun İstanbul'da bilinmesi gerekmez."

"Evlatlarımın hiçbirini asla başka bir efendinin hizmetine vermedim," diye yanıtlamış aşiret reisi gururla. "Padişahımız İstanbul'da padişahtır, ama burada padişah benim!"

Ertesi sabah Kürt, taburun karargâhına dönmesine izin vermiş, binbaşıya ziyaretinin anısı olarak bir Arap atı sunmuş.

"Tüm olan bitenler Erzurum'daki askerî yetkililere bildirildi," diye ekledi konsolos hikâyeyi anlatırken, "binbaşı daha sonra terfi etti."

Hasta Han'dan ayrılmadan az önce Muhammed yüzünde bir gülümsemeyle yanıma geldi. Hemen kötü bir şey olduğunu düşündüm. Türk'ün gülümsediği enderdi. Radford bile hastalığına rağmen her zamankinden çok daha neşeliydi. Hafif telaşa kapıldım.

"Ne var?" diye sordum.

"At!" dedi Muhammed.

"Evet efendim," dedi, Muhammed'le gelen, İngilizcesi'ne zaman zaman birkaç Türkçe kelime serpiştirmeyi huy edinmiş olan Radford, "Atın sırtında korkunç kötü bir yara var, bütün kılları dökülmüş."

"Hangi atın?"

"Yaşlı yük beygirinin - soluğan olanın".

Muhammed kederli bir biçimde başını salladı.

"En iyisi satalım onu," dedi. "Zaptiyelerden birinin katırı var; büyük bir katır değil ama iyi bir hayvan, hem kuvvetli hem de besili ve güzel. Katırını, beş lira ve soluğan at karşılığında vereceğini söylüyor."

Söz konusu hayvan, zaptiyenin bindiği, sürekli kaçmaya kalkışan katırdı. Adam bana daha önceden, katırının sırtına eyer vurulurken üç kez kaçtığını anlatmıştı. Ancak zaptiye bunu bana söylediğini unutmuş, teklifi kabul etme aptallığını gösterirsem, Muhammed'e alacağı beş liradan pay vermeyi teklif etmişti.

"Şu yük beygirini görelim bakalım!" diye bağırdım.

Ata baktığımda eyer astarından büyükçe bir parça kesilirse yaraya herhangi bir ağırlığın baskı yapmasını engellemenin mümkün olacağını gördüm.

"Yükünü taşıyabilir," dedim Muhammed'e.

"Eyeri kesersem taşıyabilir," karşılığını verdi uşağım; "ama yeniden onarmak yirmi kuruşa patlar."

"Evet," dedim, "atı değiştirmek de beş lira tutar, üstelik elimizdekinden daha kötü bir hayvan alınış oluruz."

"En iyisini efendi bilir," dedi zaptiye sırıtarak.

"Bilir ya," dedi Muhammed.

"Bana biraz bahşiş verir misiniz?" dedi zaptiye, beni kandırma girişimi hediye alma şansını engelleyecek diye etekleri tutuşmuştu.

"İnşallah!" yanıtını verdim. Meselenin hallolması üzerine dağlardaki yürüyüşümüzü sürdürdük.

Sonra Fırat'ın neredeyse yatağına dek inmek zorunda kaldık. Burada bakır cevheri izleri vardı. Az ileride demir cevheri benzeri bir şeyin dağın yamacını kapladığı bir yere vardık; birkaç kilometre doğuda toprakta köylülerin yakacak niyetine kullandıkları bir madde bulunduğunu öğrendim rehberden. Bilgiyi bana aktaran kişinin söylediğine göre, bu madde katı ve siyahtı, parlak bir alev veriyordu. Demek ki, yörede büyük olasılıkla kömür bulunuyordu.

Kemah'a yaklaştığımızda Fırat giderek daraldı; pek çok yerde eni otuz metreden fazla değildi. Nehir çok hızlı akıyordu. Ne kadar iyi yüzücü olursa olsun, hızlı akıntının içine düşen herhangi bir insanın sağ kurtulma şansı zayıftır. Sularla birlikte dağ yamaçlarından aşağı sürüklenen iri kayalarla gevşek taşlar, yer yer nehir yatağını tıkıyor, suların akışını bir an için durduruyordu. Nehir kabarcıklar çıkartarak kaynıyor ve çağıldıyor; iri kaya parçalarını öfkeyle kamçılayıp, bunların üzerinden sıçrıyor en az bin üç yüz metrelik bir düşüşle ummana doğru akıyordu.

Kemah kaymakamı ile birkaç arkadaşı kasabanın varoşlarına yakın bir yerde cirit oynuyorlardı. Çok hoş bir manzaraydı. Güneş karla kaplı dağların üzerinde batmaktaydı; nehir ayaklarının altında akıyordu; parlak renkli bitkiler, çeşitli renklerde kayalar her iki taraftan, bize tepeden bakıyordu; çağlayanlar aşınmış kayalıkların üzerinden sıçrayarak geçiyordu; bu esnada oynadıkları oyundan büyük heyecan duyan kaymakam ile yanındakiler, atlarını birbirlerinin üzerine sürüp tahta oklarını fırlatırlarken "Allah! Allah!" diye bağırıyorlardı.

Kaymakam, bizi görünce oynamayı bıraktı, atıyla yaklaşarak zaptiyeye kim olduğumu sordu. Sabahtan beri aralıksız talim yapıyorlardı. Kaymakamın bütün erkekleri askere alması için İstanbul'dan emir gelmişti. Bölgedeki eli ayağı tutan her erkek derhal gönüllü yazılmıştı. Kemah'a girer girmez, kasabanın hemen arkasında minyatür bir Cebelitarık olabilecek yüksek bir kaya çekti dikkatimi. Yaklaşık yüz elli metre yüksekliğindeydi; doruğundaki yıkık kale, Fırat ile kasabanın üzerinde sivriliyordu.

Kaymakamla arkadaşlarının bindikleri atlar güzeldi. Cinsleri, İstanbul'dan çıkalı beri yolculuğum boyunca gördüklerimden çok farklıydı. Çoğunun boyu on beş karıştı, bir ikisininki on altı karışın üzerindeydi. Sorduğumda bunların Türkmen atları olduğunu öğrendim. Bölgedeki atların çoğunun, Erzurum'da bulunan ordunun kullanımı için devlet temsilcileri tarafından satın alındığını öğrendim ayrıca.

Kemah'taki evlerin büyük bölümü kerpiçti. Kova sarkıtmak için yüksek kol demirleri, uzun demir zincirleri olan çok sayıda kuyu gördük yolumuzun üzerinde. Bir mümin, tepemizdeki bir kuleye çıkmış, Müslümanları namaza çağırıyordu. Tutturduğu yüksek sesli fakat hüzünlü makam, Muhammed ve İngiliz uşağım tarafından büyük dikkatle dinlenmekteydi. Anlaşılan Muhammed, dikkatsizlikten öğle namazını atlamıştı. Radford, Türk, bu unutkanlığını o akşam daha uzun namaz kılarak telafi edecek, bu yüzden atlarla ilgilenemeyecek, diye biraz telaşlanmıştı.

Otuzsekizinci Bölüm

Kemah 800 haneliydi nüfusu yaklaşık 4000'di. Bütün yörede bol miktarda arpa yetiştiriliyordu. Beş atımın bakımı günde yedi peniyi aşmıyordu.

Yaklaşık beş yıl önce İngiliz bir seyyah tarafından ziyaret edilmişti kasaba. Oysa, öğrendiğim ve en yaşlı kasabalının da hatırladığı kadarıyla hiçbir İngiliz, Divriği ya da Arapkir'e gitmemişti.

Bana vatandaşımın Kemah'a geldiğini söyleyen kaymakam,

yakında çıkması beklenen savaş hakkındaki düşüncemi merak ediyordu. İngiltere'nin tarafsız kalacağına inandığımı söyleyince şöyle dedi:

"Evet ama Rusya'yı yenersek İngiltere, Kafkasya'yı geri almamıza izin verecek mi?"

"Doğrusu bilmiyorum, ama umarım öyle olur."

"Eh," diye devam etti kaymakam, "bu sefer Rusya'yı yenersek onu kötürüm etmemiz gerekir. Orta Asya'da fethettiği bölgeleri geri alıp asıl sahiplerine vermemiz ya da padişahı hükümdarı olarak tanıyan Yakup Han'ın yönetimi altında tek bir Müslüman imparatorluğu kurmamız şart. Lehistan'daki Lehleri kurtarıp Baltık vilayetlerini Almanya'ya vermeliyiz.

"Siyasî coğrafya hakkında biraz bilgi sahibine benziyorsunuz," dedim.

"Evet," dedi kaymakam, "bu konuyla ilgiliyim ve ülkemi seviyorum. Rusya, bizler onu dört bir yandan kuşatana dek, sadece bizim değil, Avrupa için de sıkıntı kaynağı olacak hep."

"Peki Kırım konusunda ne yapmalısınız?" diye sordum.

"Kırım'ı kendi ellerimizde bulundurmalıyız. O zaman Rusya, şu veya bu şekilde kendi içinde bir güç haline gelecektir, Moskova da başkent olur."

"Rus yönetim sistemini beğeniyor musunuz?" diye sordu kaymakam.

"Hayır."

"Şaşırmadım," dedi. "Yabancılar Osmanlı İmparatorluğu'nda özgürlük olmadığını söylerler. En liberal devlet hangisidir, merak ediyorum doğrusu. Müslümanlar tüm dinlere hoşgörüyle yaklaşırlar, oysa Ruslar insanlara zorla dinlerini değiştirtiyor, inançlarını değiştirmeleri için kadınlarla çocukları kamçılıyorlar.[1] Rusların inancı İngilizlerin mezhebinden çok farklı, değil mi?" diye ekledi.

"Evet, biz ne putlara taparız ne de mumyalanmış bedenleri yüceltiriz."

---

1 Konsolos Mansfield'in resmî raporundan kaymakamın durumu abartmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. Ek 1, ayrıca Ek 2 ve 3.

"Neye ibadet edersiniz?"

"Tek ve bir olan Tanrı'yla onun oğlu İsa Mesih'e."

"Biz, tek ve bir olan Allah'a ibadet ederiz, Hz. Muhammed'i Allah'ın elçisi sayarız. Ancak Müslümanlar, tıpkı sizler gibi, putları falan sevmezler."

Ertesi sabah kaymakam beni uğurlamak için şafak vakti kalktı. Yolda bize biraz eşlik etti. Ufak kulelerin altında atlarımızı sürerken ay, soluk ışıklarını eski kalenin üzerine yansıtıyordu. Birkaç dakika içinde dar, ahşap bir köprünün üzerinden Fırat'ı geçtik, kısa bir mesafe dağlardan ilerledikten sonra tekrar nehrin aktığı vadiye geldik. Burada çok sayıda yeşil tarla vardı. Yörenin yaz mevsiminde mısır ve arpa bakımından zengin olduğu söylenir. Verimli meralarda otlayan yüzlerce sığır ve koyun kasabalıların zenginliğini kanıtlıyordu.

Erzincan'a onbir saatlik yol vardı. Şehre yaklaştığımızda atlarımız fena halde yorgunluk belirtileri gösterdiler. Aslında bunun şaşılacak bir yanı yoktu. İstanbul'dan çıkalı beri bin altı yüz kilometre yol kat etmişlerdi. Yalnızca kar ve sürekli dağlara tırmanmamız nedeniyle değil, aynı zamanda yüksek irtifada bulunmamız, atmosfer yoğunluğunun azalması yüzünden son üç yüz elli kilometre fevkalade yorucu geçmişti. Radford güçsüzleşmiş, doksan kilodan yaklaşık yetmiş kiloya düşmüştü. Giysileri incelmiş bedenine bol geliyordu. Erzurum'a varabilmek için kesinlikle dinlenmeliydi.

Erzincan'ın dış mahallelerine girdiğimizde yol çok daha iyileşti. Dört tekerlekli bir gezinti arabasına binmiş birisi tarafından karşılanınca şaşırdım. Bu kişi, Sivas valisi İshak Paşa'nın adamı olduğunu açıkladı. Vali kendisine yazıp Erzincan ziyaretim süresince onun evinde kalmaya söz verdiğimi söylemişti. Bir uşak yanıma gelip atımı aldı; attan inclim, araca binip paşanın konutuna gittim.

Güzel Ermeni kadınlar evlerinin damları üzerinde ayakta duruyorlardı. Örtünmek konusunda Sivas'taki Ermeniler kadar titiz değillerdi. Geçenleri meraklı gözlerle seyrediyorlardı. Paşanın binek arabası Erzincan sokaklarında pek sık görülmüyordu. İki yüz kilometrelik bir alan içindeki tek araçtı. Yalnızca

devletle ilgili bir olayda, dinî törenlerde ya da çok önemli bir konuk geldiğinde çıkarılıyordu dışarı. Bu durum Erzincanlı hanımların dikkat kesilmeleri için yeterliydi; uşağımla benim üzerimizdeki Avrupaî giysiler meraklarını daha da kamçılamıştı.

Erzincan, her ikisi de birer dağın yamaçlarına kurulu olan Ağın ve Arapkir kasabalarından farklıdır. Büyük bir ovanın ortasında yer alır; ovanın içinden, şehrin birkaç kilometre güneyinden -Fırat'ın burada aldığı isimle- Karasu akar.

Sonra çok zeki bir Türk'le tanıştım. Binbaşı rütbesine sahip bir askerdi ama Anadolu'daki askerî birliklere postal sağlamak amacıyla kurulmuş büyük bir imalathanenin yöneticiliğini yapıyordu. Üç yıl Fransa'da kalmış, orada söz konusu üretim dalıyla ilgili her şeyi öğrenmişti. Ayrıca iyi bir kimyager ve mineraloji uzmanıydı.

Erzurum civarında abanoz ormanları bulunduğunu söyledi bana. Ağaçların büyük bölümü eskiden Ermeni tüccarlar tarafından satın alınıp Fransa'ya gönderilirmiş. Son yıllarda bu üretim kolu ihmal edilmişti. Buralardan demir, gümüş ve altın çıkarılabilirdi, ama halk bu madenleri arayamayacak kadar tembeldi. Kurşun madenleri Kürtler tarafından küçük çapta işletiliyordu. Dağlı halkın mermiyle tüfek saçması elde etmek için gereksinimi vardı bu maddeye. Anadolu şehirlerindeki kurşunun tamamı İstanbul'dan getirilmekteydi. Dolayısıyla da çok pahalıydı. Bu durum, Kürtleri ayaklarının altındaki madenden yararlanmaya itmişti. Bana bilgi veren kişinin söylediğine göre, Kemah civarında iyi kalitede kömür vardı. Ancak köylüler, bu madenin günün birinde maddesi olarak odunun yerini alabileceği fikrinden hoşlanmazlar. Ağaç kesmek madencilikten daha kolay bir iştir. Köylüler, şehirde yaşayanların kömür yakınmaları için ellerinden geleni yaparlar. Dağlardan getirdikleri odunları şehirlilere büyük kâr oranıyla satarak kazanırlar hayatlarını.

Devlet, Anadolu'da işletilen tüm madenlerin net ürünü üzerinden yüzde yirmi; koyun, öküz ve atların pazar satış fiyatları üzerindense sadece yüzde iki buçuk oranında vergi almaktadır. Neticede halk, sığır beslemek, hazine bulmak için toprağı kazmaktan daha kârlı ve daha az zahmetsiz, diye düşünmektedir.

Sivas paşasının bir akrabasını ziyaret ettim. Şişman ve iri yapılı, orta yaşlı bir beydi. Ziyaretim sırasında hasta yatağında yatıyordu. Beni odasına götürdüler. Onunla sohbet ederken İtalyan bir doktor hastayı görmeye geldi. Doktor bey Erzincan'daki tek Avrupalıydı, yarım yüzyıldır buradaydı; söylediğine göre yaşı doksan ikiydi. Yaşlı adamın görüntüsü, iddiasını yalanlıyordu. Benimle hemen anadilinde konuşmaya başladı.

"Hastanın nesi var?" diye sordum.

"İçki, sayın bayım, içki!" dedi yaşlı beyefendi. "O kırk yaşında, bense doksanı aştım ama Türklerin dediği gibi inşallah ben ondan uzun yaşayacağım. Üst sınıfa mensup Müslümanlar alkol kullanmasalar, bu nefis iklimde sonsuza dek yaşayabilirler. Ancak kadın ve şarap yüzünden ömürlerini en az otuz yıl kısaltıyorlar. Bey İstanbul'da yaşıyor olsaydı on yıl önce ölürdü."

"Neden?"

"İklim yüzünden. İçmekten vücudunda ödem oluşurdu."

"Neden bahsediyorsunuz?" dedi hasta adam.

"Yörede ne kadar ünlü olduğunuzu, herkesin sizi ne kadar çok sevdiğini söylüyordum beyefendi!" dedi doktor.

Hasta adam kibarca gülümsedi ve yaşlı beyefendi şöyle devam etti:

"Sohbet konumuzu sezseydi benim için kötü olurdu. Bana bir daha asla iş vermez, anatomiden pazardaki kasap kadar anlamayan, enflamasyon vakalarını hastalarını yakarak tedavi eden o kör cahil Türk pratisyen hekimi çağırabilirdi."

"Ne! Beyin ayağını mı yakardı?" diye sordum.

"Tanrı bilir! Ama bey izin verse hiç düşünmeden yapardı."

Ardından doktor, hastanın nabzını ölçtü, bir-iki kelimeyle avutup ilaç yollama sözü vererek odadan çıktı.

Otuzdokuzuncu Bölüm

Erzincan'ın sivil valisi Mutasarrıf Paşa'yı ziyaret ettim. Altmış yaşlarında gösteren, hareketli, ufak tefek, enerji dolu bir adamdı. Yaradılışında Osmanlılıktan çok Gallilik vardı sanki.

Daha önce Vidin'de sivil valilik yapmıştı. Bu işle görevli olduğu dönemde emrindeki kimi zaptiyeler bir Rus'u tutuklamışlardı. Rus'un üzerinden Bulgaristan'da devrim yapmak amacıyla Moskova'da kurulmuş bir cemaatin ajanı olduğunu açıkça ortaya koyan belgeler çıkmıştı. O zamanlar Abdülaziz padişahmış, Mutasarrıf Paşa belgeleri İstanbul'a iletmiş. İgnatiev'in padişah üzerindeki etkisi o zamanlar doruk noktadaymış. Evraklar dikkate alınmamış. Çok kısa bir süre sonra da paşa Vidin'deki görevinden alınıp Erzincan'a gönderilmiş.

"Belgede herhangi bir isim var mıydı?" diye sordum.

"Evet çok üst düzey Rus yetkililerin isimleri vardı. Umarım yakında Rusya'yla savaşa gireriz," dedi paşa. "Sedan Muharebesi'nden beri Rusya, Türkiye'ye karşı gizli savaş yürütüp dostluk kisvesi altında bizi sırtımızdan bıçaklamaya çalışıyor.[1] Ignatiev, Abdülaziz'in müsrifliğini teşvik ediyordu. Bunun sonunun iflasa ve İngiltere ile ittifak ilişkisinin bozulmasına varacağını biliyordu. İnanın, Rus büyükelçisi, majestelerine borcu ödemeyi reddetmesini tavsiye eden ilk kişilerden biriydi. Rus diplomatlar çok zekiler," diye devam etti paşa; "Rusya ne kadar fakir olursa olsun, komşusunun topraklarında fesat ve isyan tohumları ekmek için gereken altını her zaman vardır. Günün birinde bunu siz de anlayacaksınız."

"Nasıl?"

"Rusya, Hindistan sınırına dayandığında; o zaman yerli askelerinizi düzen ve disiplin altında tutmak için çok uğraşacaksınız. İngiltere bize bu savaşta yardım edecek mi?"

"Bilmiyorum ama pek olası görünmüyor. Sizin anlayacağınız Osmanlı yönetimi, borcunun faizini ödememesi ve aynı zamanda Bulgaristan'da gerçekleşen katliamlar nedeniyle bizde hiç sevilmez."

"İlk söylediğiniz nedene," diye yanıt verdi paşa, "katılıyorum, çünkü siz İngilizler, söylenene göre, altınlarınıza pek

---

1 Mutasarrıf Paşa'nın sözleri, Anadolu'daki diğer paşaların bu konu üzerine söylediklerine benziyor. Bu Türk beyefendilerin hepsi, Rus büyükelçisi hakkında aynı görüşteydi.

düşkünmüşsünüz. Ancak sanırım halkınız, Bulgaristan'daki katliamları başlatanların bizler olmadığını artık anlamıştır."

"Kim neden oldu katliamlara, Ruslar mı?"

Paşa başıyla doğruladı.

"Anadolu'da savaş çıkarsa, Kürtlerimizi Van civarındaki Ermenileri katletmeye kışkırtmak için ellerinden geleni yaparlar. Sonra da tüm suçu bize atarlar."

"Rusların Anadolu'da sizi yenebileceklerini düşünüyor musunuz?" diye sordum.

"Hayır, dünyanın bu bölgesinde en güçlü biziz. Gürcüler, Tatarlar ve Çerkezler, Ruslardan nefret ederler, onlara karşı ayaklanacaklardır. Ayrıca hiç yol yok."

"Ama Rusya daha önce Kars'ı ele geçirdi."

"Evet ama bu sefer yapamayacak, tersine biz Tiflis'e girersek hiç şaşmam."

Anadolu'daki bütün sivil ve askerî paşalar arasında bunun yaygın bir görüş olduğunu öğrendim sonradan.

"Sizce savaşın nihaî sonucu ne olacak?" diye sordum paşaya.

Hüzünlü bir biçimde salladı başını.

"Hiç müttefiğimiz olmazsa işimiz zor; ancak vatandaşlarınız bize yardım etmezlerse çok kızacaklar."

"Neden?"

"Çünkü düşmanımız karşısında hiç şansımız olmadığını anlayınca, çark edip onunla ittifak kurmaktan bizi ne alıkoyabilir ki? Bu seçenek, yok olmaya yeğ tutulabilir. Ayrıca Rusya, donanmamızı, Çanakkale Boğazı'nı, Batum'la Karadeniz'de birkaç başka limanı daha ele geçirince bizi İstanbul'da rahat bırakmayabilir. Her halükârda, bizi bir kez ezerse başımızı kaldıracak gücümüz kalmaz. Ya kölelik ya da yok olma seçenekleriyle karşı karşıya kalmak ne kadar hoşumuza gitmese de sonunda Rusların kölesi oluruz."

Ertesi gün Türk binbaşıyla yürüyerek postal imalathanesini görmeye gittim; imalathane şehrin varoşlarında büyük bir binaydı. Dört yüz elli adam çalıştırılıyordu.

İstanbul'dan bütün işçilere talim yaptırılması emri gelmişti. Günde iki saat bu işe ayrılıyordu.

Ayakkabıcılar binanın dışında iki sıra halinde dizilmişlerdi.

Talimden sorumlu subay adamlarına süngü çalışması yaptırtmaya başladı. İzleyiciler arasında şehirden pek çok insan vardı. Adamların gayretle havayı süngülemelerinden büyük keyif alıyorlardı.

"Keşke süngüden geçirebileceğimiz Ruslar olsaydı!" dedi etli butlu, orta yaşlı bir Türk.

"Ah keşke!" diye karşılık verdi arkadaşı. "Sırf postalcılarımız bile bütün Kazakların betini benzini attırıp kaçırtmaya yeter!"

İmalathane temiz ve çok düzenliydi. Önceki iki ay süresince kırkbin çift postal yapılmıştı; refakatçime Erzurum'a 12.000 postal daha göndermesi için yetkililerden talimat gelmişti. Emir henüz yeni çıkmıştı ve acildi. Neticede normal şartlar altında dört ay sürecyle tabaklanması gereken deriler yalnızca beş hafta suda bırakılmıştı. Binbaşı kendisine tabağı öğütecek makine ve buharlı kesici verilmemesinden yakındı, oysa bunlar işini çok kolaylaştıracaktı.

"Konuyu İstanbul'daki yetkililere yazdım," dedi binbaşı; "talebetlerin yola çıktığını bildiren bir yanıt geldi. Muhtemelen savaş bitince gelirler," diye ekledi ümitsizce. "Bu arada bazı askerlerimiz çıplak ayak yürümek zorunda kalacaklar."

İmalatta kullanılan iplik, Finlayson, Bousfield and Co. adında Glasgow'lu bir İngiliz firmasından geliyordu. Binbaşı bana paketlerden bazılarını gösterirken şöyle dedi: "Eskiden Fransız ipliği tedarik edilirdi. Şimdi kullanılandan biraz daha ucuz bir türdü; ancak birkaç denemeden sonra İngiliz malın üç kat daha dayanıklı, dolayısıyla uzun vadede çok daha ekonomik olduğunu anladım."

İşletmede imal edilen postallar, ayak bileğinin epey yukarısında bağlanacak şekilde, çok kalın tabanlı yapılıyordu. İngiliz birliklerine dağıtılanlardan çok daha ağırdılar, uzun bir yürüyüşte askerleri büyük olasılıkla yorarlardı. Bir odada bir-iki Ermeni ve Türk delikanlı dikiş makinelerini çalıştırmaktaydı.

İmalathanedeki tüm işçiler parça başına ücret alıyorlardı. Oğlanlar günde bir ila beş kuruş, kimi adamlarsa kırk kuruş

kazanabiliyordu. İşlerin yoğunluğu nedeniyle işçiler, on dört saat imalathanede, iki saat de talimde olmak üzere günde on altı saat çalıştırılıyorlardı.

Ardından hapishaneye gittim. Burada on dokuz mahkûm vardı. On yedisi Müslüman, ikisi Hıristiyandı; Hıristiyanlardan biri kalpazanlıktan, diğeriyse karısını öldürmekten tutuklanmıştı. Binada dolaşırken hücrelerden birinden büyük bir gürültü ve bir kadın sesi işittim.

"Kadın ne yapıyor?" diye sordum gardiyana.

"Efendi, tuhaf bir vaka," dedi adam, "kadının kocası var, ama genç bir Ermeni dükkâncıya tutulmuş. Dükkâncı evli, meftun hanımın sevgisine karşılık vermiyor; ama kadın sürekli kocasının evini terk edip Ermeni'nin işyerine saldırıyor. Kocası çok sinirlenip şikâyette bulundu - Ermeni'nin karısını cesaretlendirdiğine inanıyor. Her neyse," diye devam etti memur, "olay skandal yarattı. Kadı'nın hoşuna gitmedi bu iş; hem hanımın hem de Ermeni'nin bir-iki günlüğüne içeri atılmasını emretti."

"Nasıl yani, beraber mi?"

"Hayır efendi, ayrı ayrı; adam için hayli zor bir durum," diye ekledi; "ama kim bilir, belki de kadına cesaret vermiştir?"

"Niye öyle gürültü yapıyor kadın?"

"Çünkü Ermeni'nin hapiste olduğunu öğrendi, onunla aynı hücreye kapatılmak istiyor. Adam bunu istemiyor, olacak iş değil tabiî ki. Kadının kocası ne der sonra? Kıskanç kadın, şeytanın bir eşidir," diye devam etti gardiyan: "Kendi kocasını kıskanması zaten yeterince kötüdür, ama bir başka kadının kocasını kıskanması on kat beterdir."

Kırkıncı Bölüm

O gün daha sonra mutasarrıf evime uğrayıp hemen en sevdiği konuya, politika konusuna girdi.

"Ülkenizdekiler Rusya'nın Sırbistan'da sergilediği tavra ne diyorlar?"

"Çoğu olumlu karşılamıyor," diye yanıtladım.

"Çarınki korkakça bir davranıştı, değil mi?" dedi paşa; "padişahımızla barış içerisindeymiş gibi yaptı, Rus subaylarıyla askerlerinin savaşta bize karşı yer almalarına izin verdi. Yapılan hesap nedir söyleyeyim size," diye ekledi konuşmacı, "Ignatiev, Bulgaristan'a Sırbistan gibi bağımsızlığını kazandırarak Türkiye'nin bir kolunu daha koparmayı istiyor. Eğer öleceksek, yavaş yavaş parçalanmaktansa bir anda yok olalım daha iyi!"

"Ancak sabah, bunun olmasındansa devletinizin Rusya'ya katılmasının daha iyi olacağını söylediğinizi sanmıştım."

"Evet öyle söyledim," dedi paşa, "Rusya'ya katılıp, şimdi bizim için kılını kıpırdatmayan Avrupa'ya saldırırsak, o zaman ne olur?"

"Evet; o zaman ne olur?" dedi hoca, paşanın arkadaşıydı ve ziyaretinde ona eşlik ediyordu.

"Muhtemelen Avrupa hem Osmanlı Devleti'ni hem de Rusya'yı yutar!"

"Gerçekten böyle düşünmüyorsunuz," dedi paşa.

"Çok sayıda askerimiz var," dedi hoca.

"Evet ama fazla subayınız yok."

"Haklı," dedi paşa üzüntüyle; "askerlerimiz pek akıllı değil ama bir şansımız var," diye ekledi.

"Nedir o?"

"Çerkezler ayaklanırsa Rusların başına öyle işler açılır ki, birliklerini ilerletemezler."

"Ayaklanma çıkma olasılığı kuvvetli mi?"

"Kesinlikle ayaklanma çıkacak," dedi paşa; "ama genel düzeyde mi yoksa kimi bölgelerle mi sınırlı olacağı belli değil," ve elimi sıkarak yanındakiyle birlikte odadan ayrıldı.

Paşa enerji dolu bir adamdı, şehirdekiler tarafından çok seviliyordu. Erzincan'a geleli sadece birkaç ay olmuştu. Sokakları makul bir düzene sokacak, şehri Anadolu'nun en temiz şehirlerinden biri haline getirecek zamanı bulmuştu. Yörede yetişen pamuktan kumaş yapmak amacıyla makineler satın almayı arzuluyordu. Halihazırda ham pamuk İngiltere'ye gönderilmekte, gerekli mallar orada imal edilmektedir. Paşa tüm bu masraftan kurtulup işin yerinde yapılmasını istiyordu. Düşün-

cesini gerçekleştirmek amacıyla bir şirket kurmayı denemişti, ama Erzincan'ın enerjisi yoktu - halk elinde avucunda bulunan az miktardaki parayı riske atmaya korkuyordu; projeyi yürürlüğe koymak olanaksızdı.

Daha sonra Müslüman okuluna gittim.

"Oğlanlara bir-iki soru sorar mısınız?" dedi hoca.

Yozgat'lı delikanlılara sorduğum matematik probleminde kaydettiğim başarıyı hatırlayıp hemen aynı soruyu yönelttim. Öğretmen çözümü bir türlü bulamayıp bocaladı. Ancak o gün daha sonra evime gelip şöyle dedi:

"Bu sabah bana bir problem sormuştunuz - içinden çıkamadım. Ben de size bir tane sormak istiyorum."

"Buyrun," dedim.

"Üç erkek," dedi hoca, "yanlarında eşleriyle birlikte bir nehre varmışlar. Kocaların hepsi eşlerini kıskanıyormuş. Topluluğun binebileceği tek bir kayık varmış. Barkaya sadece iki kişi sığabiliyormuş, yanında iki erkek olmadığı sürece kocalar kadınlardan hiçbirine itimat etmiyorlarmış. Nehri nasıl geçmişler?"

"Çözebilir misiniz?" dedi öğretmen.

"Bir düşüneyim," diye yanıtladım.

"Problem mutasarrıfımızın kafasını altı ay kurcaladı," dedi hoca; "çok güzel bir problem!"

"Siz yanıtı biliyor musunuz?" diye sordum.

"Maalesef unuttum," karşılığını verdi.

Sivas valisi İshak Paşa'nın parasıyla yapılan camii görmeye gittim oradan. Cami üç yıldır inşaat halindeydi ve ancak yarısı tamamlanmıştı. Duvarlar, şehre yaklaşık on iki kilometre uzaklıktaki taş ocaklarından getirilen taş ve mermerlerden yapılmıştı. İnşaat bittiğinde Anadolu'daki en güzel cami olacağı söyleniyordu.

Kaldığım eve dönerken İtalyan doktora rastladım.

"Demek camii gördünüz?" dedi.

"Evet."

"Ya," diye devam etti, "Türkler kimi açılardan biz Katoliklere benzerler. İshak Paşa muhteşem bir cami yaptırtarak öteki dünyada cehennem azabından kurtulacağını düşünüyor muhteme-

len; bizlere de ruhlarımıza dualar okusunlar diye papazlara para bırakırsak cehennemde uzun süre kalmayacağımız söylenir."

"Neticede aynı kapıya çıkar," dedi, yaşlı beyefendi. "İster Müslüman Doğu'da ister Hıristiyan Batı'da, insanın nerede doğduğu fark etmez; imam ya da papaz şu veya bu şekilde her zaman parayı almayı başarır."

"Bu durumda," dedim, "para cami inşaatına gitmiş, imamlara değil."

"Evet," dedi İtalyan, "ama bir papaz ya da derviş, ne zaman iyi bir Müslüman'dan bir şey isterse, Müslüman asla reddetmez. Sonuçta Türkiye'deki din adamlığı mesleğini, tıpkı kendi ülkemde de görüleceği gibi, aylaklarla dilenciler yürütüyor."

Doktorun söylediğine göre tüketim malları Erzincan'da fazla pahalı değildi. İyi bir koyunu altı şiline, seksen yumurtayı bir şiline, 1 kilo 250 gramlık ekmeği, daha doğrusu Anadolu'da temel gıda yerine geçen ince mayasız hamuru bir peniye, dört kilo patatesi yine aynı fiyata satın almak mümkündü. İyi durumda bir atın fiyatı on sterlinden fazla değildi. Yakacak, diğer tüketim mallarına oranla pahalıydı - mangal kömürünün kilosu yarım peniydi.

"Erzincan yoksulların yaşaması için fena yer değil," diye ekledi doktor. "Neredeyse yarım yüzyıldır burada oturmaktayım. İnsan yılda 50 sterlin kazanırsa gayet rahat geçinebilir."

Şehirden ayrılınca Erzurum yönüne giden düzgün bir araba yolu buldum. Yolun düzgünlüğü fazla uzun sürmedi, üç, dört kilometre yürüdükten sonra tekrar toprak bir yoldan sürdük atlarımızı.

Güzergâhımızın her iki tarafında belirli bir mesafeye kadar bataklıklar uzanıyordu. Etrafımızdaki tarlalarda kazlar ve ördekler besleniyordu. Ördeklerin bazısı çok özel bir cinstendi, o güne dek gördüklerimden farklıydılar. Birini vurmak için yanlarına yaklaşmayı denedim; zira kaz ya da ördek yemek, bizi her köyde bekleyen tavuk seçeneği karşısında iyi bir değişiklikti. Ancak Anadolu'daki yabankazları en az Manş'ın bu tarafındaki akrabaları kadar açıkgözler. Sezdirmeden yanlarına yaklaşmak olanaksızdı.

Anadolu'da bulunabilecek av hayvanlarının sayısı hakkında yazılmış hikâyelere inanmamaya başladım. Birkaç çulluk, keklik ve yabanî tavşan dışında İstanbul'dan yola çıkalı beri av hayvanı türünden bir şeye rastlamamıştım. Kimi ormanlarda geyik olduğu söyleniyordu ama geyiklerin farklı pazarlarda satışa sunulduğunu hiç işitmedim.

Bir İngiliz, olur da Anadolu'da yolculuğa çıkmayı düşünür, yolculuk zevkine avlanmayı da katabileceği fikrine kapılırsa çok yanıldığını anlayacaktır.

Yolda üç yüz Kürt'e rastladık - bunlar Erzurum'a yürüyen redif askerleriydi. Yanlarında subay yoktu. Erzurum'a giden yolu kendi başlarına bulacaklardı mecburen. İğneli tüfekleri vardı ama üniformasızdılar, çoğunlukla hırpani giyimliydiler. Çoğunun ayağında ne bir ayakkabı ne de çarık vardı, karda yalınayak yürüyorlardı. Adamlardan birkaçı katırlara binmişti, yakından bakınca zavallıların soğuktan donmuş olduklarını gördüm. Kimileri yürüyüş esnasında ayak parmaklarını yitirmişti.

Kırkbirinci Bölüm

Erzincan ile Erzurum arasında uzanan dağlara yavaş yavaş tırmandığımızda acı bir soğuk başladı. Dokuz saatlik bir yürüyüşten sonra gecelemek üzere Delan adında, on iki toprak kulübeden ibaret küçük bir köyde durduk. Üç yüz Kürt bir yerlere sığmaya çalıştı. Bir ahırda konaklayacak yer bulabildiğim için şanslıydım. Atlarım, binanın bir tarafında mümkün olduğunca birbirlerine sokuldular. Diğer tarafta yalnızca benimle beraberimdekilerin sığabileceği kadar yer kalmıştı.

Bu küçük köyün sakinleri Kürt'tü. Köylüler yeni gelen askerleri rahat ettirmek için ellerinden geleni yaptılar. Askerlerin yiyecekleri tamamen köylüler tarafından karşılandı; köydeki herkes vatandaşlarının tayını için katkıda bulunabileceği miktarda ekmek verdi. Öğrendiğim kadarıyla askerlerin hiçbirinde para yoktu ve Erzurum'a daha beş günlük yolları vardı. Ancak anlaşılan, parasız idare etmenin yolunu bulmuşlardı;

bir hafta sonra gidecekleri yere vardıklarını gördüm, kısmî donma geçiren birkaç adam dışında yolculuktan kötü etkilenmemişlerdi.

Delan'dan öteye uzanan eğimli arazi çok kaygandı. Atlarımızı önümüze kattık; hayvancağızlar forsa giden gemiler gibi bir o yana bir bu yana savruluyor, önlerindeki topraktan emin olabilmek için ayaklarını çok büyük dikkatle basıyorlardı. Daha sonra hayvanları dağlardan yukarı yularlarından çekerek çıkarmak zorunda kaldık. Radford güçsüz düştüğünden karda yürürken epey zorlanıyordu. Çok şükür az sonra at sırtında ilerleyebileceğimiz bir yere vardık. Burada başka bir patika Kargan köyüne ayrılıyordu, ama biz eski bildiğimiz yoldan devam edip çok geçmeden Kutta Köprü denen, sağlam bir taş köprüye vardık. Köprü yaklaşık yetmiş beş metre genişliğinde olup Fırat Nehri'nin iki yakasını birleştiriyordu.

Her dört-beş kilometre çapında bir dizi doğal düzlükten geçip sekiz saatlik yorucu bir yürüyüşten sonra Mohallata köyünde geceledik. Köyde yaklaşık 100 ev ile bir bölük zaptiyenin konaklayabileceği küçük bir kışla bulunuyordu.

Bir tabur redif de burada mola vermişti. Adamlar Erzincan'dan beri ağızlarına tek lokma yemek koymadan yol almışlardı - askerler otuz saatten fazla bir süre hiç yemek yemeden yürümüşlerdi. Yine de şikayetçi değildiler.

Çavuşlardan biri hayli zeki bir adama benziyordu; onunla konu hakkında konuştum.

"Bir köye vardık," dedi; "yiyecek hiçbir şey yoktu, akşam yemeği yemeden idare ettik."

"Adamlarınız bir şey söylediler mi?"

"Hayır efendi, halkın fazla yiyeceği olsa kendilerine vereceğini biliyorlardı. Rusları yenip St. Petersburg'a gittiğimizde, padişahımız adına ülkelerinin tamamını fethettiğimizde," dedi çavuş, "çok paramız, bol bol yiyeceğimiz olacak. Ama şimdilerde padişahımız fakir," diye devam etti adam üzüntüyle, "bize maaş veremez, İstanbul'da hiç para kalmadı."

Kışlayı zaptiyelerin başındaki yüzbaşıyla birlikte dolaştım. Bu subay heyecanla terfi etmeyi bekliyordu.

"Yaşım kırk," dedi, "yüzbaşı maaşı çok az. Bir eşe bakmama yetmez. Evlenmek istiyorum ama önce binbaşı olmam lazım. Erzurum paşasını görecek misiniz?" diye ekledi.

"Evet."

"Benim için onunla konuşup terfi edilmemi önerir misiniz?"

"Nasıl olur? Ben sizin ordunuza mensup değilim, sadece bir seyyah olarak geldim buraya."

"Ama siz İngiliz'siniz!" diye heyecanla bağırdı zaptiye. "Bu yeterli. Paşa, hiçbir İngiliz'in ortada sebep yokken birini önermeyeceğini bilir. Ben de terfi ederim!"

"Sayın beyefendi," dedim, "sizi sadece birkaç dakikadır tanıyorum; erdemleriniz nedeniyle terfi edilmenizi nasıl rica ederim?"

Yüzbaşı geri adım atmamakta kararlıydı.

"Adımı kağıda yazacağım," dedi, "paşayla konuşursunuz."

Cebinden kirli bir kâğıt çıkartarak birşeyler karaladı, kağıdı elime tutuşturdu.

On iki saat daha yol aldık. Atlarımız kâh tökezleyerek kâh rüzgârın yığdığı kar birikintilerine düşüp çıkarak ilerliyordu. Sonunda Erzincan yolunun Trabzon ile Erzurum arasındaki yolla birleştiği bir noktaya geldik. Buradaki karların çoğu temizlenmişti. İlerleyişimizi engelleyecek hemen hiçbir şey kalmamıştı. Birkaç yüz at ve katırlık büyük kervanlar Trabzon'dan fişek getiriyordu; yanlarında Kars'a giden Başıbozuk çeteleri vardı.

Fırat'a bu yörede verilen isimle Karasu'nun sol yakası boyunca sürdük atlarımızı ve sonra zaptiyeler tarafından karşılandık. Başlarındaki subay, birkaç adım öne çıktı; beni karşılaması, şehrin içine dek ekibime eşlik etmesi için paşadan emir aldığını söyledi.

Erzurum büyük bir ovanın bir ucunda yer alıyordu. Kuzey, güney ve batıdan tepelerle çevriliydi. Tepelere derme çatma birkaç garnizon inşa edilmişti. Şehrin kendisi bir hendekle sarılıydı - bu savunma hattının şehre uzaklığı bir kilometreden fazla değildi.

Atımla İsmail Paşa'nın konağına gittim. Konak, şehrin merkezinde büyük bir bina, aynı zamanda askerî paşa tarafından da büro amacıyla kullanılıyor.

Sivil yönetici İsmail aslen Kürt'tür. Kadın akrabalarından bazıları nüfuz sahibi kişilerle evlenmişler: Paşa, yeteneklerine bu durum da eklenince şimdiki yüksek konumuna erişmişti.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaş çıkacağını düşünmüyordu. Lord Derby'nin yaptığı uzlaştırıcı bir konuşmanın metni telgrafla Londra'dan Erzurum'a ulaştırılmıştı. Şehir sakinlerinin çoğu, çarın barışı bozmak yanlısı olmadığı görüşündeydi.

"Şimdi savaşa girmemiz bizim için çok daha iyi," dedi paşa, bana yukarıdaki bilgiyi aktardığında. "Savaş ertelenirse, Rusya, Hıristiyan ahalimiz arasında entrikalar[1] çevirmeyi sürdürecektir."

Birkaç ay önce çar, Erzurum'daki Ermeni piskoposuna bir nişan göndermişti. Emir, Rus konsolosu aracılığıyla iletilmişti. Konsolos, İsmail'den nişanı piskoposa vermesini isteyeceğine paşayı hiç dikkate almamış, törene bile davet etmemişti.

Tören bir Ermeni gösterisine dönüştürülmüştü. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler arzu edilir bir dostluk düzeyinde değildi.

Erzurum, Tahran'daki tüccarlarla onların İstanbul'daki meslektaşları tarafından yürütülen kervan ticaretinin başlıca ambarıdır. Nargilelerde kullanılan tütün anlamındaki tömbeki'yi Anadolu'nun bu kısmına İran ihraç ediyor. Son zamanlarda Türk yetkililer tömbekiden alınan gümrük vergisini yüzde sekizden yetmiş altıya çıkarmışlar. Türklerin İran tütününü, kendi ülkelerinde yetişenden daha çok sevmeleri nedeniyle yapılmış bu. Sıradan tömbekinin okkası İstanbul'da önceleri sadece yirmibeş kuruşken, aynı kalitedeki Türk tütünü altmış bir kuruş gibi yüksek bir fiyata satılıyormuş.

İsmail Paşa, savaş çıkarsa Erzurum civarındaki Kürtlerin denetim altında tutulabileceğinden emin değildi. Rus ajanlar son

1 Bkz. Konsolos Taylor'ın bu konuyla ilgili raporu, Ek 12.

zamanlarda yoğun şekilde bu dağlı halkı kışkırtmaya çalışmaktaydılar. Aşiret reislerine bol miktarda para akıtılmıştı. Kürtlerin hangi tarafı tutacakları konusunda endişeler dile getiriliyordu.

"Ruslar hemen hemen bizim kadar fakirler," diye devam etti paşa, "ama entrika çevirmeye yetecek paraları var. Eğer savaş çıkarsa, Anadolu'da bir Hıristiyan katliamına yol açmaları hiç de olasılık dışı değil. Kimi Kürtler St. Petersburg'dan gelen her emri yerine getireceklerdir. Sert tedbirler alarak yeni ayaklanmaları bastırmak zorunda kalırsak, Avrupa kamuoyu önünde çok zor duruma düşeriz."

Kırkikinci Bölüm

Odaya paşanın tercümanı bir Ermeni girdi. Erzurum'daki Rus konsolosunun az önce bir telgraf aldığını söyledi.

"Telgrafı bana bizzat kendisi okudu," dedi Ermeni. "İçeriğinin size bildirilmesini istiyor. Kafkasya'daki Rus yetkililerden, Batum üzerinden geldi. Şöyle yazılı telgrafta: 'İki ay evvel, Yüzbaşı Burnaby adında bir İngiliz, Anadolu'da yolculuk etmek amacıyla İstanbul'dan ayrılmıştır. Kendisi Rusya'nın azılı bir düşmanıdır. İstanbul'dan ayrıldığından beri izini tamamen yitirdik. İnancımıza göre, yolculuğunun gerçek amacı sınırı geçip Rusya'ya girmektir. Sayın beyefendi, adı geçen yüzbaşının yerini bulmak için elinizden geleni yapınız. Kendisine topraklarımıza girmesi durumunda derhal sınırdışı edileceğini bildirmenin bir yolunu bulunuz.'"

Ertesi gün İngiliz Konsolosluğu'na gittim. Mr. Zohrab Erzurum'daki konsolosumuzdur. Çoğu Avrupa dilini bilmesinin yanı sıra iyi bir Türkçe âlimidir.

Çok geçmeden tercümanın anlattıklarında abartı payı olmadığını öğrendim. Söylenene göre, Rus topraklarına girmeye kalkışmam durumunda resmî görevlilerin beni teşhis edebilmelerini sağlamak için Ruslar fotoğrafımı ele geçirip sınırdaki bütün istasyonlara asmışlardı.

Rus devletinin hareketlerimle hâlâ bu denli ilgilendiğini öğrenmenin beni epey şaşırttığını söylemeliyim. Rus ajanların ben İstanbul'dan ayrıldıktan sonra izimi tamamen yitirmiş olmalarından anlıyorum ki, hareketlerim buharlı gemideki yolculuğumuz boyunca, aynı zamanda başkentte de izlenmişti. Bunu, iyi niyetle ve fanatik Müslümanların saldırısına uğramamı engellemek için yapmışlardı kuşkusuz. Daha on iki ay önce St. Petersburg'da bulunduğum sırada Rusya Savaş Bakanı General Milutin emniyette olmamla pek babacan bir biçimde ilgilenmiş; Orta Asya'da Hiveliler ya da Türkmenler tarafından suikaste uğrayacağım diye çok endişelenmişti. Beni böylesine düşünmesi büyük kibarlıktı. O cesur ve soylu askerle hizmet ettiği devletin insan sevgisini yeterince takdir etmediğim açıktı.

Rus yetkililerin, benimle birlikte buharlı bir gemide yolculuk etmeleri ya da İstanbul'da attığım adımları izlemeleri için casuslar görevlendirecek kadar iyiliğimi düşündüklerine inanmakta güçlük çektim.

Şehirdeki kısa ziyaretim, eski bir tanıdığı, Bâbıâli'nin Rus Büyükelçisi General Ignatiev'i ziyaret etmeme olanak tanımadığı için çok üzgünüm. Fırsatım olsaydı, Rus-Osmanlı sınırını geçmek gibi bir niyetim olmadığı konusunda ekselanslarına resmî güvence verebilirdim. Ancak "resmî güvence" sözünün, bir Rus diplomat için ifade ettiği anlamla bir İngiliz asker için ifade ettiği anlam muhtemelen aynı değildir; ekselansları verdiğim söze belki de güvenmeyecekti.

İşin garibi, çarın topraklarına girmeyi aklımın ucundan bile geçirmemiştim. Rusya'nın durumundan habersiz değildim. Mr. Schuyler, çarın emrindeki bazı resmî görevlilerin yozlaşmış olduklarını tüm dünyaya duyurmuştu. Altın kıtlığı ve kâğıt para bolluğu ülkenin iflas ettiğinin göstergesiydi. Her seyyah Avrupa Rusyası'nda yaşayanların çoğunun ayyaş olduğuna tanıklık edebilirdi. Binbaşı Wood, *Aral Denizi* adlı kitabında Orta Asya'daki kimi fatihlerin daha beter olduklarını açıklamıştı. Bu gerçekler tüm Avrupa'da gayet iyi bilinmekteydi. Ben kendim de Rusya'da yolculuk etmiştim. Rus yetkililer, onca

insan arasından benim imparatorluğu yeniden ziyaret etmeyi istediğimi düşünmek gibi çocukca bir fikre nasıl kapılabilmişlerdi? Olayı kafamda yeniden tartınca, Kafkasya'da yolculuk edip Çerkezlere nasıl davrandıklarını keşfetmemden korktukları varsayımıyla açıklayabiliyorum bunu ancak.

Birkaç yıl önce bir İngiliz konsolosu, resmî bir raporda bu konuya dikkat çekmişti. Yolculuğum süresince tanıştığım Çerkezlerin anlattıklarına göre, Hıristiyanlık ve uygarlık savunucusu Ruslar tarafından Çerkez kadınlara zaman zaman hâlâ aşağıda bahsedeceğim şekilde davranıldığına inanmak için her türlü neden vardı. Konsolos Dickson, 17 Mart 1864, Sohumkale tarihli resmî mektubunda şöyle yazar: "Bir Rus müfrezesi yaklaşık 100 Abaza'nın yaşadığı Toobeh köyünü ele geçirdi ve Abazalar, teslim olduktan sonra Rus birlikler tarafından katledildiler. KATLİAM KURBANLARI ARASINDA HAMİLELİKLERİ İLERİ AŞAMADA BULUNAN İKİ KADIN İLE BEŞ ÇOCUK BULUNUYORDU."

Kendilerini Hıristiyan addeden ve Rusya'ya yakınlık duyan ya da siyasî gerekçelerle yakınlık duyuyormuş gibi yapan kimi insanlar, bu gerçekleri haklı göstermek amacıyla Çerkezlerin haydut bir millet olduğunu, onlara zor kullanarak, korku yoluyla hükmetmek gerektiğini söylüyorlar. Hırsızlarla diğer suçluların gözünü korkutmak için hamile kadınları öldürüp küçük çocukların üzerine ateş açmak savunulabilir bir şeymiş demek ki!

Çerkezleri topraklarını fethedenlere boyun eğmeye zorlamak için uygulanan yöntemlerden biri öylesine gaddarcaydı ki, elde anlatılanları doğruluyacak kanıt olmasa bu yöntemi okura aktarmakta tereddüt ederdim.

Çarın askerleri, dağlı halkı korkutmak, Rus usulü uygarlaştırmak için erkeklerin, kadınların ve çocukların başlarını kesmişler, gözlerini kaşıkla oyup çıkarmışlardı; ardından gözsüz başları ağaçlara çivileyip altlarına "Şimdi git de İngiltere kraliçesine şikâyet et, sana göz doktoru göndermesini söyle" yazılı levhalar koymuşlardı.

Hants, Dibden'den Mr. Stewart Rolland adında bir İngiliz,

Çerkezistan'da yolculuk etmiştir. O, söylediklerimi doğrulayabilir. Kana bulanmış levhalardan biri kendisinde bulunmaktadır. Rusların uygarlığına dair bir kanıtı gözleriyle görmek isteyen herkese gösterecektir levhayı.

Bu Rus beyefendilerin Büyük Britanya'ya karşı neden böylesine önyargılı oldukları sorulabilir. Çerkezler, eskiden İngiltere'nin düşmanlarına karşı kendilerine yardım edeceği kanısındaydılar. Çektikleri acıları bu ülkenin halkına aktarmak için birkaç yıl önce[1] iki lider göndermişlerdi. Liderler, neden İngiltere'nin arabuluculuğuna güvendikleri sorulduğunda şöyle demişlerdi:

"İngiliz milletinin büyük bir millet, ıstırap çekenleri koruyan bir millet olduğu söylendi bize. Kadınlarla çocuklarımız, ufak yavrularımız ve yaşlılarımız inleyerek, ağlayarak bize dediler ki, 'O ülkeye gidip bize yardım getirmelisiniz.' Biz de şöyle karşılık verdik: 'Gideceğiz, o millete bize yardım etmezlerse ya Rusya'nın kölesi olacağımızı ya da Rusya tarafından yok edileceğimizi söyleyeceğiz. Biz yetişkin erkekler köle olmayacağız ama bizden sonrakilerin başına kim bilir neler gelecek? Bir kez köleleştirilince Rusya'nın emrinde bir ordu haline gelip büyük İngiliz milletine saldıracaklardır.'"

Çerkez liderler İngiltere'yi 1862 yılında ziyaret etmişlerdi. Kimi İngilizler, birkaç dağlı uğruna Rusya gibi büyük bir gücün işlerine karışmanın tehlikeli olacağını düşünüyorlardı. Yardım önerisi geri çevrilmişti. Rus otoriteleri, Kafkasya'yı İngiliz resmî görevlilerimiz kadar hafife almamaktaydılar.

İmparator Nikola'nın şimdiki İmparator Aleksandr'ı bilgilendirmek amacıyla yazdığı rapordan yapılan aşağıdaki alıntı[2] bunu kanıtlamaktadır:

"Bizim mirasımız Doğu'dur; bu bölgedeki faaliyetimize bir an için dahi ara vermemeliyiz. Hedefimiz şimdi ve daima İstanbul'dur, bu şehir bizim ellerimizde er ya da geç dünyanın

---

1 Çerkez delegelerin ifadeleri için bkz. Ek 9 ve 10

2 Bu alıntı, 1862'de Hardwicke tarafından yayımlanan *Çerkezistan* başlıklı, değerli bir kitapçıktan aktarılmıştır.

merkezi, Anadolu'ya açılan ebedî kapı olacaktır. İngiltere uzun zamandır açık denizlerde üstünlük sahibidir; ancak karada edindiğimiz konumu deniz gücümüz de ele geçirecek. İstanbul, Çanakkale Boğazı ve tüm Karadeniz sahillerine sahip olmak, bizim için hayatî önem taşımaktadır. Bu denizler tek bir büyük Rus limanı haline gelecek, donanmamızın seyir güzergâhı olacaktır. Napolyon, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisine verilmesini önerdiğinde İmparator Aleksandr, İstanbul'la Çanakkale Boğazı'nı talep etmiştir. İleriki bir tarihte, Viyana Kongresi'nde, kendisi de benzer bir öneride bulunmuştur. Büyük Katerina, dev tasarının gerçekleştirilmesi işinin ikinci torununun zamanına rastlayacağını söylemiştir, kehânette bulunurcasına. İmparator Nikola bu görevi üstlenmiştir. Müslüman yaşamının dayandığı üst düzeyden her şey yok olmuştur. Eski usullerle alışkanlıklar al tüst olmuştur; yüksek öğrenim ve ilgili faaliyetler eksiktir; mutlak sona çok yaklaşılmıştır. Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirmemize karşı koymaya çalışacaktır. Fethimiz, bizim tarafımızda kayda değer bir kayıp olmaksızın adım adım ilerliyor. Daha şimdiden İstanbul yakınlarına dek uzandık. Bariz ılımlılığımız düşmanlarımızı bile silahlanmaktan alıkoyuyor. Henüz her şey tam olgun kıvama gelmiş değildir. İstihkâmların inşa edilmesi, Karadeniz'deki tüm önemli noktaların silahlandırılması ön hazırlık için vazgeçilmezdir. Kafkasya'daki aşiretlerle mücadelemizi sürdürmemiz gerekiyor. Bu zaman zaman zahmetli bir iştir, ama bu sayede ordularımız tecrübe kazanmakta, Karadeniz'deki hazırlıklarımız kamufle edilmektedir. Edirne Antlaşması'nda gösterdiğimiz ılımlı tavır, İngiltere'nin elinde müdahale etmek için herhangi bir bahane bırakmamıştır; yine de tüm istediklerimizi elde ettik. Mısır'a sahip çıkarak daha sonra Osmanlı Devleti'ni zayıflatmayı sürdürdük. Silahlı kuvvetlerimizin saltanatı açısından büyük önem taşıyan olayların yaşanacağı tarih fazla uzak değildir. Divan'ın bize karşı hem iyi bir tutum takınmasını hem de bağımlı olmasını sağlamaktayız. Padişahı sözde reformları konusunda onaylamak ve aynı şekilde özendirmek çok önemlidir. Askerî yeniliklere yönelik her-

hangi bir gerçek ilerlemenin yolunu tıkamak en kolay çözümdür. Aynı derecede önem taşıyan diğer konu da Bâbıâli'nin malî konulardaki utancından asla kurtulamamasıdır."

Kafkasya'ya sahip olmak, Rusya için kuşkusuz çok önemlidir: Batıya, Üsküdar'a doğru ve günün birinde İskenderun Körfezi'ne ilgi duyma olasılığını düşünmeksizin güneye, Basra Körfezi istikametine doğru ilerlemek için hazırlık yapmasını sağlıyor.

Rusya eğer günün birinde Ermenistan'ı[3] ele geçirirse İran, çarın insafına kalacaktır. Çar Anadolu'nun dağlık yerlerine hükmedecektir. Fırat[4] ve Dicle[5] vadilerine de inebilir. Suriye çarın saldırısına maruz kalacaktır. Çarın Mısır'ı istila etme isteği olasılığına karşı hazırlıklı olmalıyız. İngiltere'nin Suriye'yi çarın bütün kuvvetlerine karşı kolaylıkla savunabileceği doğrudur - ancak bunun maddî bir bedeli olacaktır. Askerî harcamalarımızı yılda birkaç milyon artırmak zorunda kalacağız. Bu da Britanyalı vergi veren vatandaşın hoşuna gitmeyecektir.

Kafkasya'nın sözünü ettiğim yerlerden çok uzak olduğu ileri sürülebilir; evet doğru, Anadolu'daki Rus sınır şehri Gümrü, Üsküdar'ın neredeyse iki bin kilomtereden fazla uzağındadır. Çarın askerî birliklerinin bu şehre bir, iki, hatta üç seferde dahi ulaşabilmesi zayıf olasılıktır. Rus devlet adamları, temkinli bir politika izlemektedirler. Bir seferde kolaylıkla sindirebileceklerinden fazla toprağı mideye indirmeye kalkışmamaktadırlar.

İşte Kafkasya, Rusya için böyle bir anlam taşıyor. Savaş tanrısı bize Rusların boğazına yapışma fırsatını bir kez daha tanırsa Çerkezleri unutmamalıyız. Bu halkın, Rusya ile padişahın doğudaki toprakları arasında tampon görevi görmesi için özgürlüğüne kavuşturulması gerekir.

---

3 Bkz. Ek 4.

4 Fırat ve Dicle üzerindeki yollar için bkz. Ek 14.

5 Suriye'nin askerî açıdan önemi için bkz. Ek 15.

Kırküçüncü Bölüm

Erzurum'da Avrupa uluslarından çok sayıda insan yoktu. Avrupalılar, İngiliz, Fransız ve Rus konsolosları ile onların ailelerinden ibaretti; öğrenebildiğim kadarıyla şehirde başka Avrupalı bulunmuyordu. Rus konsolosu enerji dolu bir beydi. Kısa süre önce, bazı Çerkezlerin Kafkasya'yı terk edip Osmanlı topraklarına gitmek niyetinde olduklarını öğrenmiş, haberi Rus yetkililere şifreli bir telgrafla bildirmişti. Çerkez köylerine askerî birlikler gönderilmişti. Köy sakinleri tam eşyalarını toplarlarken yakalanmışlardı. Çok sert önlemler alınmıştı. Köylülerin yeniden benzer girişimde bulunmaları zayıf olasılıktı. Geriye hemen hemen hiç kimse kalmamıştı.

Boş bir ev, kötü bir kiracıdan daha iyidir; anlaşılan çarın Kafkasya'daki generallerinin politikası bu. Bir mahkûmu asmak, onu hapise atmaktan kuşkusuz daha ucuza gelir. Bu bağlamda Rus askerleri iktisatlı davranmayı çok iyi biliyorlar. Erzurum'daki Rus konsolosları son zamanlarda Ermenilerle birlikte entrikalar çeviriyorlardı. Gelir düzeyi yüksek pek çok Hıristiyan, Rus yönetiminden yanaydı - hemen hemen hepsine Rus pasaportları temin edilmişti. Erzurum bölgesinde bu türden belgelerin dolaşımında yoğun bir trafik yaşanıyordu. Ermenistan'daki hiçbir büyük şehirde sahte Ruslar eksik olmaz. Konsolos Taylor, Erzurum'dan 19 Mart 1869'da Clarendon Kontu'na yazdığı mektupta o zamanlar şehirde bulunan Rus konsolosu hakkında şunları söyler: "Rus konsolosunun yerel yetkililerle ilişkisindeki, diğer konsolosların tenezzül etmediklerini söylememe gerek olmayan, abartılı iddialar, küstahça tavır ve gereksiz gösteriş, buradaki Türk resmî görevlilerin onunla münasebetlerinde sergiledikleri sorumsuzca kölelik ile birleşince cahil halk arasında, konsolosun şahsî önemine, daha doğrusu hizmet ettiği ülkenin önemine yanlış değer biçilmesine yol açmaktadır - ki da Ermenilerin, Rusya dışında hiçbir gücün kendilerine bu denli yardım edemeyeceği ya da yardım etmeyi istemediği şeklindeki inançlarını daha da kuvvet-

kendirmektedir; bir anlaşmazlık durumunda ve yabancı bir gücün müdahalesine talep anlamına gelen BELGELER edinmek amacıyla konsolosa başvurmaya meraklılar. RUS KONSOLOSUN ENTRİKAYA, başkalarının işine karışmaya dayalı tavrının onay görmesi konusunda şu kadarını söyleyebilirim ki, her ne kadar kendisi İstanbul'daki büyükelçiliğin gözünden düşmüşse de Tiflis'teki diplomatik birimine doğrudan tâbi olduğu KAFKASYA'DAKİ YETKİLİLER tarafından DESTEKLENMEKTEDİR. Bu tür fikirleri özendirmek, aynı zamanda Rusya'nın Doğu ülkelerinin sınırlarında daima sergilediği tavra pek uygun düşen KRONİK SOĞUKLUĞU sürdürmek amacıyla gerçekte var olan kötülükleri abartmak ya da hayalî şikâyetler uydurmak, RUS HÜKÜMETİNİN ve dolayısıyla RUS AJANLARININ izlediği POLİTİKADIR."

Erzurum civarında derme çatma toprak tabyaların yapılması için sözde çok büyük paralar harcandığını öğrendim. Tabyalara bir milyon lira harcandığı söyleniyordu; ama paranın nasıl harcandığını kimse bilmiyordu sanki. Henüz bu istihkâmları ziyaret etmiş değildim. Anladığım kadarıyla pek kötü haldeydi. Bir saldırı durumunda kesinlikle işe yaramayacakları söyleniyordu.

Erzurum'da yaşayan her sınıftan insan -muhtemelen tanışma mutluluğunu yaşayamadığım Rus konsolos dışında- bir konuda hemfikir görünüyordu. O da şuydu: Ermeniler bir gün Anadolu'da üstün gelirlerse onların kuracağı hükümet halihazırdaki yönetimden çok daha kokuşmuş olacaktı. Ermenilerin kendileri de bu fikri destekliyordu; diğerlerinden daha zengin, nüfuz sahibi bazı vatandaşları hakkında bana anlattıkları hikâyeler bu düşünceyi tamamen doğrulamaktaydı.[1]

Erzurum'daki askerler maaşlarının ödenme şeklinden hiç hoşnut değillerdi, daha doğrusu eski maaşlarının demek gerekir, zira kendilerine on iki aydır ödeme yapılmamıştı. Önceleri kendilerine metelik -bir lira karşılığı daima yaklaşık 140 kuruş

1 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Mr. Taylor'un Britanya hükümetine gönderdiği rapor, Ek 12.

değerini koruyan, bakır ve gümüş alaşımı, ayarı düşürülmüş bir madenî para- üzerinden ödeme yapılırken şimdi kayme ya da banknot şeklinde alıyorlardı paralarını. Kaymenin satın alma gücü çok düşmüştü, bir lira Istanbul'da 200 kuruş değerindeydi. Erzurum valisi, kâğıt kuruşun madenî kuruşa eşdeğer kabul edilmesi yönünde emir çıkarmıştı. Ancak fiyat artışları engellenememişti. Askerler, önceleri metelikle alabildikleri şeylerin yarısını bile ellerindeki kaymeyle alamaz duruma gelmişlerdi. Bu konuda valiye dilekçe yazmışlardı ve onun, İstanbul'da geçerli değişim oranı üzerinden maaşlarının ödenmesini sağlayacağı umudundaydılar.

Ertesi gün şehrin orta yerinde büyük bir yapı olan Askerî Hastane'ye gittim. Hastaların çoğunun rahatsızlığı tifo, bir kısmınınki kısmî donmaydı. İmparatorluğun güney vilayetlerinden gelenler aşırı soğukla Erzurum'da tanışmışlardı. Bağdat iklimi için gayet uygun olan giysileri, dağlardaki soğuğa karşı korunma sağlamıyordu. Ayrıca birkaç göz iltihabı ile zatürree vakası vardı.

Hastanenin başcerrahı Rum, asistanlarından biri ise Macar'dı. Her ikisi de zeki adamlara benziyordu, hastanenin kaynak yokluğundan ötürü üzülüyorlardı.

"Şu anda elimizdekiler yeterli," dedi Macar; ama barış zamanındayız. Savaş çıktığında ilaçlara, aletlere gereksinimimiz olacak; devlet bunların parasını nasıl karşılayacak bilmiyorum. Bütün para[2] savaş meydanlarındaki askerlere gerekecek. Yetkililerin tüm iyi niyetine rağmen yaralıların pek çoğu ölüme terk edilecek."

Koğuşların havalandırması iyiydi. Ancak yer sıkıntısı yüzünden tifo hastalarıyla göz hastaları yan yana yatmaktaydı. Farklı hastalıklardan yatan kişileri ayrı yerlerde tutmak olanaksızdı. Kapılar da düzgün değildi, açıldığında soğuk hava akımı odaya vurup akciğer iltihabı hastalarına hücum ediyordu. Bölmenin her tarafından derin öksürük sesleri işitmek mümkündü.

---

2 Küçük bir sikke olup çoğunlukla nakdi ifade etmekte kullanılan genel bir terimdir.

Döşeklerin üzerinde Fransızca olarak her hastanın adı ve vakanın türü yazılıydı. Zavallı hastalar kendilerine bakan kişilere pek bağımlı gibiydiler.

"Hastanedeki en değerli ilaçlardan biri," dedi Rum, ben incelememi bitirirken, "şaraptır. Güneyli Türklerde kansızlık var. Daha önce hiç şarap içmemişler, yasaları engelliyor onları; ilaç niyetine kullandıklarında harika sonuç yaratıyor."

Ardından ben Sivas'tayken oradan ayrılan süvari alayını görmek üzere kışlalardan birine yürüdüm. Alay Erzurum'a yeni gelmişti. Ahırları gezerken bana bir asker eşlik etti. Büyük, yüksek tavanlıydı ahırlar. Eyerler, silahlar, askerî giyecekler ve teçhizat temiz, pırıl pırıldı. Adamlar bu konularda çok titize benziyorlardı. Albay, Sivas'tan yapılan uzun yürüyüşe rağmen alayındaki atların hiçbirinde sırt yarası olmadığını söyledi biraz gururlanarak.

Ne yazık ki, Anadolu'nun o bölgesinde sadece bir süvari alayı daha bulunuyordu. Savaş çıkması durumunda Türkler, ileri karakol görevleri için düzensiz Çerkez askerlerine bağımlı olmak zorundaydılar. Şimdi, diğerlerinden daha fazla inceleme gerektiren bir savaş kolu varsa, o da ileri karakol görevidir. Bir ordunun emniyeti bu görevin iyi yerine getirilmesine bağlıdır. Zeki süvariler, sefer komutanının gözleri, kulaklarıdır. Kalabalık, becerikli bir süvari alayına sahip olmayan bir general, sağır ve dilsiz bir adama benzer; etrafında olup bitenlerden haberdar olamaz.[3] Refakatçim bunun pekâlâ farkındaydı. Sınır bölgesinde daha fazla süvari alayı bulunmamasına üzülüyordu.

"Elimizden geleni yapacağız," dedi, "ama yalnızca 400 süvari askeri var; biz öldürülünce yerimize geçecek kimse olmayacak."

Sohbet ettiğim pek çok asker kadar ümitli değildi savaşın sonucu hakkında.

"Kırım'da Ruslara karşı savaştım," diye belirtip şöyle devam

---

3 Bu günkü savaşta yer alan Türklerin şansına Rus süvarileri şu ana dek pek beceriksiz çıktılar.

etti: "Çok az paraları var, ancak bizim paramız daha da az. Yurt dışından silah satın almak zorunda kalacağız. Elimizde altın olduğu sürece üreticileriniz bize mal vereceklerdir; tek bir liramız kalmadığında tüfekler, fişekler alamayacağız. Çok sayıda adamımız var. Tüm Asya'daki Müslümanlardan asker toplayabiliriz. Ruslar kadar çok sayıda asker çıkartabiliriz savaş meydanına. Ruslar askerlik konusunda küçümsenemezler, görevleri uğruna ölürler. Bizim adamlarız da aynısını yaparlar. İş paraya dayanıyor, kimin cüzdanı daha doluysa o kazanacak."

Süvari kışlasından sonra başlangıçta seyyahlar için inşa edilmiş ancak şimdi askerî birliklerin emrine sunulmuş olan büyük bir hana devam ettim. Burada bir redif taburu kalmaktaydı. Fransız piyadelerinin krmızı üniformalarına benzeyen mavi ceket ve pantalondan oluşan üniformalar, askerlerin eline yeni geçmişti. Martini-Peabody tüfeklerle donanmışlardı - bu ateşli silahların bir bölümü geçenlerde bir Amerikan firmasından satın alınmıştı.

Askerlerin kaldığı odalar berbattı; aşırı kalabalık olmalarının yanı sıra pis ve alçak tavanlıydılar. Subayların odaları erkekler yatakhanesinin bitişiğinde ve aynı derecede kirliydi.

Bir yüzbaşı bölüğünü geçitlerden birinde çalıştırıyordu, askerlere yaylım ateşi açıyorlarmışcasına yaptırtıyordu hareketleri. Adamlar tüfeklerini omuzlarına çıkarır çıkarmaz yüzbaşı, "ateş" emri veriyor, nişan almak için zaman tanımıyordu.

Daha sonra, süvarilere karşı koymak amacıyla kare oluşturması emredilen bir taburda da aynı hatayı gözlemledim. Grup karenin ortasına yerleştirildi; adamlar, müzik çalmaya başlar başlamaz birbirinden bağımsız ateş etmeye koyuldular - her askerin amacı tüfeğini mümkün olduğunca çabuk boşaltmaktı, subaylarsa bu kötü alışkanlığı teşvik ediyorlardı.[4] Rusya'yla girilecek bir savaşta aynı uygulama sürdürülürse padişahın Anadolu'daki ordusu çok geçmeden mühimmatsız kalacaktı.

4 Delibaba civarındaki ilk çarpışmada bu durum gerçekten de yaşanmıştır.

Kırkdördüncü Bölüm

Erzurum'un bir dedikodu ya da argo tabirle "tıraş" cenneti olduğu kesindi. Konakladığım yere döndükten az sonra paşa ziyaretime geldi; İngiltere, Almanya ve Osmanlı Devleti'nin çıkacak bir savaşta müttefik olacaklarını bildiren bir telgraf aldığını söyledi.

"İnandınız mı buna?" diye sordum.

"Şimdi," dedi paşa, "Almanların Rusları sevmediği söyleniyor, Rusya'nın da Fransa'nın müttefiği olduğuna inanılıyor."

"Eğer Almanya yakında Fransa'yla savaşmazsa," dedi başka bir Türk, "Fransa, Almanya'ya göre fazla güçlenecek."

"Ben de öyle düşünüyorum," dedi paşa: "Almanya görüyor ki, yendiği devlet, bu yenilginin öcünü almak amacıyla güçlenmek için her türlü çabayı harcamaktadır. Bismarck, buna izin vermez muhtemelen."

Odaya bir Osmanlı istihkâm subayı girdi. İngiliz parlamentosunun açıldığına dair bir telgraf geldiğini bildirdi bizlere.

"Osmanlı Devleti hakkında neler söylenecek?" diye sordu.

"Muhtemelen Bulgaristan'daki kıyımlarla ilgili konuşmalar sürecektir," diye yanıtladım, "ama doğrusu bilmiyorum."

"Siz İngiliz halkı," dedi istihkâm subayı, "yabancı ülkelerde yaşananlarla ilgili çok şey bildiğinizi sanıyorsunuz. Osmanlı İmparatorluğu hakkında hiçbir şey bilmiyorsunuz. Büyükelçiliğinizde çalışanlar Türkçe biliyorlar mı?"

"Bir kişi biliyor."

"İngiltere'deki tüm resmî görevlilerimiz İngilizce bilir," dedi subay. "Gazetelerimiz, değişik İngiliz gazeteleri adına yolculuğa gönderilen kişilerden bilgi edindiğinizi, bu adamlardan hemen hemen hiçbirinin Türkçe bilmediğini yazıyor. Doğru mu?" diye devam etti.

"Gazetelerimiz, genellikle çok iyi bilgi edinir."

"Bulgaristan'da hakkımızda bir sürü yalan yanlış şey yazdılar," dedi subay; "gazetelerimiz yazarların Ruslardan rüşvet aldıklarını söylüyor."

"İngilizler kalemlerini satmazlar," dedim; "benim ülkemden ziyade sizin ülkenizde var olması muhtemel bir alışkanlık rüşvet."

"Eğer İngiltere, Avusturya ve biz Rusya'yla savaşırsak," dedi paşa, "Rusya'yı ortadan kaldırırız. Sizce Fransa bizim karşımızda mı yer alacak?"

"Muhtemelen hayır."

"Fransa'nın düşmanımız olmasından üzüntü duyarım," dedi paşa; "Fransızlar cesur askerlerdir, Kırım'da bizim dostumuzdular."

"Ne olacağını yalnız Allah bilir," dedi orada bulunanlardan bir diğeri; "kaderimiz O'nun elinde!"

Ardından paşaya Muhammed'in Tokat'tan beri uşağım olarak benimle birlikte geldiğinden söz edip Anadolu'da kaldığım süre zarfında onu yanımda tutup tutamayacağımı sordum.

"Asker mi?" dedi paşa.

"Evet."

"Halihazırda çarpışmalar başlamadı; Batum'a varana dek sizinle kalabilir; Batum'da Tokat'tan gelen bir tabur bulunuyor, orada tabura katılabilir."

O gün daha sonra bir Türk subayının eşliğinde atımla istihkâmları dolaştım. Ondokuz küçük kale vardı - Kars tarafındakiler şehirden ortalama 3000 metre uzaktayken Ardahan yönündekiler sadece 1000 metre uzaktaydı.

Güneyde bir dağın etekleri Erzurum'un çok yakınında bir yere iner. Van'dan Muş'a, Muş'tan da şehre hâkim konumdaki dağa doğrudan giden bir yol bulunur. Tepeyi savunmak için hiçbir hazırlık yapılmadığını öğrendim, ama inşallah kış biter bitmez, o tarafta acilen bir tabya inşa edilecekti.

Bu dağdan aşağı inen iki su kanalı Erzurum'un içine dek girer; düşman tepeyi ele geçirecek olursa kanalların şehre inişini kesebilir. Şehirde az sayıda kuyu var. Su rezervi nüfusun gereksinimleri için yetersizdir.

Erzurum'a İstanbul, Ardahan ve Kars adlarıyla bilinen üç kapıdan girilir. Kapılardan çıkan yollar, Ardahan, Kars, Van, Erzincan ve Trabzon'a gider. Van yolunda, Erzurum'a yaklaşık

sekiz kilometre uzaklıkta Palandöken adıyla bilinen bir geçit bulunur; burada istihkâm kurulması önerilmişti - tabiî hava biraz ısınır ısınmaz. Erzurum'un otuz kilometre uzağında, Ardahan yolundaki Gereguzek'te de bir başka istihkâm kurulması niyeti vardı. Asker, Erzurum'un sekiz kilometre uzağında, Kars yolu üzerindeki Deveboynu Boğazı'nın istihkâm kurmak için iyi bir yer olacağını, kendi görüşüne göre -Erzurum'un dokuz saat uzağında bulunan, Beyazıt'a bir yolun ayrıldığı- Köprüköy'de acilen tabyalar inşa edilmesi gerektiğini belirtti. Erzurum'un yirmi dört saat uzağındaki Soğanlı geçidinde de ilave bazı savunma yerlerinin yapılması gerektiğini ekledi sözlerine. Bu istihkâm çalışmaları gerçekleştirildiğinde Rusların o güzergâhtan ilerlemeleri çok güç olacaktı.

Beyazıt yolu üzerindeki önemli mevziler -yüksek dağlardan geçen dar bir koyak olan ve Türk'ün zaptedilemez dediği- Delibaba, Delibaba'nın beş saat uzağındaki Tahir Geçidi ve sonrasında yolun Beyazıt'la aynı seviyeye kavuştuğu Kara Kilise'dir.

Erzurum yöresindeki istihkâmların çoğu, İstanbul'da imal edilen bronz toplarla donatılmıştı. Topçu neferleri bu silahlar hakkında çok az bilgi sahibiydiler. Çeşitli bataryaların komutanları, toplarının menzillerindeki farklı noktaların uzaklığını bilmiyorlardı.

Erzurum'un savunma mevzilerinin inşaatı için bir milyon lira harcanmıştı. Buraları at sırtında dolaştıktan sonra paranın nereye gittiğini anlamakta güçlük çektim.[1] Görünüşe göre söz konusu miktar tamamen boşa harcanmıştı; Erzurum kararlı bir düşmanın saldırısına uğrarsa hiçbir şekilde direnemeyecektir - en kolay saldırı noktaları Ardahan ya da Van yolu üzerindedir.

O gün daha sonra konsolosumuz Mr. Zohrab ile akşam yemeği yedim. Paşanın tercümanı bir Ermeni ile Mr. Zohrab'ın tercüman-rehberi, Arap asıllı sandığım bir beyefendi de yemekteydi. Yemekten sonra sohbet konusu Kürtlere geldi. Kon-

1 Erzurum'da bulunduğum zamandan sonra şehrin savunma mevzileri güçlendirilmiştir.

solos sigarasını yakarak bu yabanî dağlı halkla ilgili tuhaf birkaç anekdot bildiğini söyledi.

Birini anlatması için ısrar edilince Mr. Zohrab söze başladı:

"Yakın zamanda, Harput civarında, Kürt bir soyguncu bir Türk tüccara saldırmış. Soyguncu yaralanmış. Suç mahallinden kaçıp Miri Mehmed adıyla bilinen bir Kürt'ün, zengin ve nüfuz sahibi bir şeyhin evine sığınmış. Saldırı haberi Erzurum'a ulaşmış. Paşa, soyguncunun tutuklanması için şeyhin karargâhı yakınlarında bulunan bir alayın komutanına emir göndermiş. Bu çok geçmeden şeyhin kulağına gitmiş. Birkaç bin silahlı adamını gözden çıkarabilecek durumdaymış. Boyun eğmeye hiç niyeti yokmuş. Bu arada Kürt'ü nasıl tutuklayacağını bilmeyen asker, şeyhe mektup yazarak onu yemeğe davet etmiş.

"Albay, kısa zaman önce kendine genç ve güzel bir gelin almış," diye ekledi konsolos laf arasında. "Alayındaki askerlerin çoğu evli erkeklermiş. Yemek için saptanan gün gelip çatmış. Şeyh, anlaştıkları saatte dağdan atıyla karargâha inmiş. Yanında hizmetinde çalışan adamlardan hiçbiri yokmuş, albayın çadırının kapısında atından inip eşiği geçmiş. Asker, konuğunu çok kibar karşılamış, ona muhteşem bir eğlence sunup yemek bittikten sonra Kürt soyguncuyu teslim etmesini istemiş. Ancak Kürt buna yanaşmamış. 'Soframa misafir oldu,' yanıtını vermiş. 'Onu teslim etmem.' Asker tüm ikna gücünü kullanmış, sonunda Kürt'ün yumuşamayacağını anlayıp ayağa kalkmış, cebinden bir belge çıkartarak soyguncunun kaçmasına izin verilmesindense bizzat şeyhin tutuklanması emrini aldığını göstermiş. 'Demek niyetiniz beni tutuklamak?' demiş Kürt. 'Tek başıma geldim diye emrimde kimsenin olmadığını düşünüyorsunuz herhalde. Bekleyin bakalım! Üç saat içinde karargâhıma dönmezsem adamlarım beni aramak için buraya gelecekler. Neler olacağını söyleyeyim size: Çok sevdiğiniz eşinize el koyup öcümü almak için gözlerinizin önünde onun namusunu kirleteceğim. Adamlarım da alayınızdaki her askerin eşine aynı şeyi yapacaklar!' Albay bu sözler üzerine korkunç telaşlanmış," diye ekledi konsolos. "Şeyhin boş bir tehdit savurmadığını biliyormuş, Kürtlerin sayıca epey üstün olmaları onu

çok korkutmuş. Dizlerinin üstüne çöküp şeyhten merhamet dilenmiş. Diğer askerler de aynı şekilde paniğe kapılmışlar. Kürt'e oradan gitmesi için yalvarmışlar. Albay, yerde diz çökmüş, boyun eğme ve saygı göstergesi olarak şeyhin ayaklarına sarılmış. Şeyh inat etmiş," diye ekledi konuşmacı. "Bir taş parçası kadar kımıltısız durmuş. Tek bir söz söylememiş. Sonunda albay cinnet geçirme noktasına varıp ayağa fırlamış, şeyhe şöyle bağırmış: 'Siz Hıristiyan'dan da betersiniz! Müslüman değilsiniz! Soframa misafir oldunuz, yine de bana bu büyük kötülüğü yapmak istiyorsunuz.' 'Peki ya siz bana ne yapmak istediniz?' demiş Kürt. 'Arkamda kimse yok, korunmasızın sandınız. Beni Ağın'a mahkûm olarak götürmeyi istediniz; kaderim ne olurdu o zaman? Belki hapse atılır ya da asılırdım, aynı aşiretimden bazılarının başına geldiği gibi. Ancak,' diye eklemiş şeyh, 'yüzüme Hıristiyan'dan beter olduğumu haykırdınız! Öyle miyim, değil miyim, göstereceğim size. Adamlarım çok geçmeden burada olurlar. Kadınlarınıza zarar vermeyecekler. Yarın sabah sizinle Harput'a geleceğim; ancak bir şartla yanımıza tek bir adam almadan gideceğiz oraya. Sevdiğim karımı çağırtacağım, siz de sevdiğiniz karınızı yanınıza alacaksınız. Bize eşlik edecekler. Birlikte şehrin valisine gideceğiz.' Ertesi gün yola çıkmışlar," diye ekledi Mr. Zohrab. "Vali önce Kürt'e çok sert davranmaktan yanaymış, ama haberler yetkililere telgrafla bildirilip de olayın bütün ayrıntıları öğrenilince şeyhin serbest bırakılması emri gelmiş."

"Hikâyeyi kimden öğrendiniz?" diye sordum.

"Söz konusu tabura bağlı çalışan, olayın büyük bölümüne gözleriyle tanık olmuş Macar bir doktordan."

"Bu Kürtlerin bazıları çok şövalye ruhlu adamlar," dedi bir Ermeni. "Ancak hepsi azılı soyguncu, yörenin başbelaları. Sık sık paşalara rüşvet yedirirler," diye devam etti, "dağlı halkı boyun eğmeye zorlamak için askerî birlikler gönderildiğinde birliğin başındaki general, dağı sarmak ya da bütün geçişleri kapatmak yerine mahsus bir-iki geçiti açık bırakır. Sonra Kürtler kaçar, paşa da İstanbul'a telgraf çekip emrindeki bölgenin tamamında düzenin tamamen sağlandığını bildirir. "

"Ruslarla savaşa girilmesi durumunda Kürtler ne yapar?" diye sordum.

"Kendilerine en çok parayı veren taraftan yana olurlar," yanıtını aldım. "Çoğunun Rusların hizmetinde çalıştığı biliniyor. Kafkasya'daki yetkililer, Anadolu'nun bu kısmındaki aşiret reislerine sürekli hediyeler gönderirler."

Kırkbeşinci Bölüm

Erzurum'da acı bir soğuk vardı. Isı sıfırın altına düşmüştü. Yarı giyimli askerler, kışlanın önünde bir aşağı bir yukarı koşarak ısınmaya çalışıyorlardı. O sırada şehirde yaklaşık 12.000 asker bulunuyordu. Bu sayı sürekli değişmekteydi. Her hafta iç bölgelerden yeni redif taburları geliyor, yaşça diğerlerinden büyük olan askerler Beyazıt, Kars ya da Ardahan yönüne gönderiliyordu.

Odun pazarda pahalıydı. Şehir sakinleri, ineklerin, boğaların ve öküzlerin kurutulmuş dışkısından elde edilen tezekle yetinmek zorundaydılar. Şehir beşgen şeklindedir. Bir seyyah, şehrin uzaktan görüntüsünü, dalgaların kaldırıp ıssız bir koya attığı devâsâ boyutlarda bir gemiye benzetmiştir. Geminin ana direği, kerpiç evlerin ortasında göz alıcı biçimde yükselen eski bir kuledir.

Eskiden bu şehirle İran arasında yoğun bir ticaret ilişkisi varmış. Söz konusu ülkeden Trabzon'a giden bütün kervanlar Erzurum'dan geçer, ellerindeki mallardan bir kısmını satmak için birkaç günlüğüne burada durur. Son yıllarda, İran ticaretinin büyük bir bölümü, Hoy ve Erivan üzerinden Tiflis'e yönelmiş durumdadır. İran'la Erzurum arasında işleyen kervanların sayısı, on sekiz yıl önceki kadar çok değildir. Erzurum'dan İran'a satılan tüm mallardan yüzde iki gümrük vergisi alınır, ithal mallar içinse bu oran yüzde sekizdir. Erzurum'da imal edilip de gümrük vergisinin ödendiğini gösteren resmî damga olmaksızın şehir dışına gönderilen herhangi bir mal kamulaştırılmaya tâbidir.

Ertesi sabah paşanın başyaveri beni uyandırdı. Korkunç soğuktu. Yaver, sobada küçük bir ateş yakmaya koyuldu. Ara sıra heyecanla bana bakıyor, sonra ateşi üflüyordu. Aklından bir şey geçirdiği belliydi.

"Ne var?" diye sordum. "Ruslar mı geldi?"

"Hayır efendi ama paşa kendini astı! Hepsi bu!"

"İsmail Paşa değil, değil mi?" diye bağırdım, derhal eski konuksever ev sahibimi düşünerek.

"Hayır efendi, İsmail değil, askerî bir paşa - genç bir adamdı, henüz kırk yaşındaydı. Vah başıma gelenler! Kendini astı; paşamız öteki paşalarla birlikte onun evine gitti. Vücudu bayağı soğumuş; efendi oraya gitse belki onu hayata geri döndürür."

"Ben hekim değilim," dedim.

"Evet efendi öylesin. Muhammed sizde bir ilaç olduğunu söyledi bana."

"Saçmalık! Pekiyi paşa kendini neden astı?"

"Efendi, kimse kesin bir şey bilmiyor. Belki de eşleri yüzündendi; kimileri padişaha borç verip bütün parasını kaybettiğini söylüyor. Ne olduğunu bir Allah bilir! Bence eşlerinin payı var bu işte."

"Nedenmiş o?"

"Çünkü paşa eğlenceye düşkündü, yakışıklıydı. Eşleri onu kıskanıyordu. Sürekli sitem ediyorlardı - yani haremine gittiği zamanlarda. Askerî bir paşa olmasaydı haremini terk edebilirdi, ama Erzurum'dan ayrılamıyordu; eşleri bunu biliyor ve ona hükmediyorlardı. Öyle iyi bir beyefendiydi ki!"

O gün daha sonra konsolosun tercümanına rastladım. Paşanın intihar etmediği, evinden birinin bu işi becerdiği görüşündeydi. Şehirdeki pek çok kişinin izlenimi buydu.

"Her halükârda," diye devam etti, "kimse işin aslını öğrenemeyecek. Zavallı adam gömüldü; şüpheli ölüm tahkikatı ya da ölümün nedenleriyle ilgili herhangi bir adli soruşturma dünyanın bu ucunda bilinmez."

Radford hâlâ hasta görünüyordu. Erzurum'dan ayrılmayı istedim. Radford'u ne yapacağımıza karar vermem lazımdı. Er-

zurum ile Trabzon arası altı saatlik bir mesafedir: Trabzon'a varınca İstanbul'a giden bir vapura binebilirdi Radford. Ama bu planı önerdiğimde adamcağız yolculuğa devam etmesine izin vermem için öylesine yalvardı ki, hayli isteksizce razı geldim.

Karlarla kaplı arazilerde uzun süreyle yol almak zorunda olunca bir hastanın varlığı çok büyük rahatsızlık kaynağıdır. Ayrıca ben de hiç iyi değildim; ani bir titreme nöbetinin ardından dizanteriye yakalanmıştım. Erzurum'daki paşanın bizim için hazırlattığı yemekler lezzetliydi, ama çok ağırdı. Sindirim organları için pek hayırlı değildi bu.

Van yolculuğuma başlamak için sabırsızlanıyordum; ancak hem uşak hem de efendisi yolda hastalanırsa şehre varmak olanaksız gibi bir şeydi. İsmail Paşa'ya Van'a doğru yola çıkma niyetimi açıkladığımda beni caydırmak için elinden geleni yaptı.

"On dört günlük yol," dedi paşa. "Çoğu Rusya'nın hizmetinde çalışan Kürtlerin cirit attığı yerlerden geçeceksiniz.[1] Erzurum'daki Rus konsolosu burada olduğunuzdan haberdar, devletinin size düşman gözüyle baktığını da biliyor - bunu tercümandan duydum. Kürtler sizi öldürürlerse yurttaşlarınız büyük olasılıkla suçu bize atacaklardır. Tavsiyemi dinleyiniz,"

---

1 Tümgeneral Macintosh 1854'te bu konu hakkında şunları yazmıştır: "Rus yetkililer Kürtleri kendi taraflarına kazanmak arzularında o denli ileri gitmişlerdir ki, Kürtlerin göçebe bir halk olduğu bahanesini öne sürerek sığırlarını otlatmaları amacıyla sınırın ötesine geçme hakkının kendilerine tanınmasını; Türkiye'de bulunsalar dahi Kürtlere Rus uyrukları gözüyle bakılmasını ve o taraftan ithalat parası ödememelerini talep etmişlerdir." Macintosh şöyle devam eder: "Kürtlerin bir noktaya kadar zayıflatılıp dağıtılmalarının Rusya'nın çıkarına olduğu konusunda hiç kuşkum yok. Gerçi Rusya, bir yandan bu yönde (Kürtlere yapılan saldırıları kastediyorum) Türkiye'yi zorlayıp teşvik ederken, diğer yandan Kürtlerin savunucusu ve dostuymuş gibi davranmak şeklinde kurnazca bir politika sürdürmektedir. Hazar Denizi'nin doğusundaki Türkmenler arasında da benzer bir tutum izlemiştir; Asya'nın burayla sınır bir yerinde bulunduğum sırada aşiret reislerine şeref giysileri verildiğini, aynı zamanda da Türkmenlere güneyden saldırması için İran Şahı'nın teşvik edildiğini duydum. Bu çeşitli barbar kabilelerin ardı arkası kesilmeyen sürtüşmelerle kendilerini zayıflatmaları, Rusya gibi bir gücün hâkimiyetinin yolunu açmaya yaramaktadır."

dedi İsmail Paşa; "Van'a gitmeyin. O şehirde görülecek bir şey yok. Doğrudan Kars'a gidin, o zaman yolda tek bir Kürt'e rastlamazsınız."

Ancak Van'ı görmeye karar vermiştim. Özellikle de tanıştığım Ermenilerin çoğundan, oradaki çarşının geçenlerde Türk askerleri tarafından yakıldığını, Hıristiyanların bütün mallarını Müslüman askerlerin talan ettiğini dinlediğim için görmek istiyordum Van'ı. Çarşının devâsâ boyutlarda olduğu aktarılmıştı bana. Van'daki Ermeni tüccarların büyük bir zenginlikten acı bir sefalete düştükleri söylenmekteydi.

Hikâyenin doğruluk derecesini kendi başıma araştırmak için sabırsızlanıyordum. Doğu'da insanın kendi gözleriyle görmediği dışında herhangi bir şeye inanması kesinlikle olanaksız olduğundan yangın felaketinin çıktığı yeri ziyaret etmekte kararlıydım.

Erzurum'un erkân-ı harb reisi Feyzi Paşa (General Kohlmann) adında başka bir paşa ziyaretime geldi. Macar bir beyefendiydi ve daha önce kendi ülkesindeki bir devrimin liderlerinden biriymiş. O zamanlar, Budapeşte'deki nehrin üzerinde bulunan bir köprüyü havaya uçurması emredilmiş ama o, bu emri yerine getirmemişti. Bundan kısa süre sonra padişahın ordusuna katılmıştı. Kiepert'in 1856 tarihinde hazırladığı, ancak Osmanlı ordusunda görev alan Avrupalı subayların daha sonradan yaptıkları çeşitli düzeltmeleri içeren bir Anadolu haritasını gösterdi bana. Paşa haritayı fotoğraf tekniğiyle büyütmüş, birer kopyasını emrindeki askerlere dağıtmıştı. Yakışıklı, yaşlı bir beydi, belli ki yetmişine merdiven dayamıştı, ama onaltılık bir delikanlı kadar dinçti. İnsanın baktıkça içini açan, hoş, samimî bir gülümsemesi vardı.

Türkler genellikle gülümseme alışkanlığına sahip değiller; hatta Radford tüm sınıflardan Müslümanlar arasında hüküm sürenaşırı melankoli üzerine sık sık etraflıca konuşurdu; "altı peni bulup iki buçuk şilin kaybetmiş gibi bir halleri var" demek en sevdiği laftı. General Kohlmann bir istisnaydı. İslâm dinini benimsemişti ama bu ondan keskin bir mizah anlayışını alıp götürmemişti. Erzurum'daki erkân-ı harb reisiyle geçirdi-

ğim vakit kadar hoşça vakit geçirdiğim pek olmamıştır. Son kuşatma esnasında Kars'ta bulunmuş, Sir Fenwick Williams, Albay Teesdale ve başka birtakım İngilizlerle şahsen tanışmıştı. Ayrıca kalenin kuşatılması süresince Britanyalı askerlerin gösterdiği kahramanlık ve beceri hakkında anlatacak çok şeyi vardı.

"Türk ordusunda daha uzun süre kalacak mısınız?" diye sordum.

"Düşmanımız Ruslarla savaş çıkması umuduyla bekliyorum burada," dedi yaşlı general, "onları yenersek İstanbul'a dönüp emekliye ayrılacağım."

Paşanın görüşüne göre Erzurum çok zayıftı, bir kuşatmaya karşı direnemezdi. Van yolu üzerinde gerçekleşecek bir saldırıyı tehlikeli bulmuyordu, zira Malazgirt yakınlarında çok güçlü bir mevzi vardı, Ruslar çok büyük kayıplar vermeden burayı ele geçiremeyeceklerdi. Çarın birliklerinin Kafkasya'da sanıldığı kadar güçlü olduğuna inanmıyordu.[2] General kendi başına hareket edebilseydi o taraftа bir saldırı emri verip derhal savaşı başlatacaktı.

Günün ilerleyen saatlerinde bir Ermeni'den Erzurum civarında daha önce hiç kimsenin keşfe çıkmadığı, görülmeye değer mağaraların bulunduğunu öğrendim. Mağaraların kilometrelerce uzunlukta olduğunu, askerî garnizonların altından geçtiğini söyledi. Bu kişinin dediğine göre, mağaraların içine girip kısa bir mesafe ilerlemiş bir papaz buralarda devâsâ dehlizlerin, sonu yokmuş gibi duran geçitlerin bulunduğunu anlatmış.

Paşaya büyük mağaranın keşfi işini üstlenip üstlenemeyeceğimi sordum. Geçidin nerede bittiğini öğrenmek askerî açıdan ilginç olacaktı. Eğer savaş çıkarsa Rus ajanlar, bataryaları barutla havaya uçurmaya kalkışabilirlerdi.

İsmail Paşa teklifimi hemen kabul etti, ayrıca bir istihkâm subayına, bana yardımcı olmak üzere yanına fener ve kazma-

2 Daha sonra gelişen olaylar General Kohlmann'ın görüşünde ne kadar haklı olduğunu kanıtlamıştır.

larla donanmış bir grup adam almasını emretti. İngiliz konsolosu Mr. Zohrab ile iki oğlu da aramıza katılmak istediklerini söylediler. Ertesi sabah konsoloslukta buluşup oradan mağaralara gitmeyi kararlaştırdık.

Kırkaltıncı Bölüm

Mr. Zohrab'ın evine vardığımda bu beyefendiyle iki oğlunu, tam İngiliz'e benzeyen, al yanaklı bu iki delikanlıyı arzın merkezine yolculuğa hazır buldum; tabiî yeraltı geçiti bizi oraya götürecek miydi, orası pek belli değildi. Erzurum'un hemen varoşlarındaki bir Türk mezarlığının yanından at sırtında geçerek şehrin surlarına yakın olan tepeye doğru ilerledik.

Mezarlıkta melankolik görünümlü bir-iki köpek dolaşıyordu. Bir mezar kazıcısı, donmaya yüz tutmuş toprakta kazmayla çukur açmaya çalışıyordu. Biraz ötede feryat eden, büyük gürültü çıkaran küçük bir insan topluluğu, bir İslâm müminin az önce ebedî ikametgâhına yolcu edildiğini gösteriyordu. Kimi mezar taşları tahta parmaklıklarla çevriliydi. Diğerlerinin üzerinde Arapça harflerle ölen kişilerin adları yazılıydı. Taşların hepsi dik duruyordu, Doğu'daki Hıristiyanlarda âdet olduğu gibi toprağa yatay konmamıştı hiçbiri.

Birtakım askerler, civar bir tepedeki küçük bir yarığın yakınında dikiliyorlardı. Atlarımızla bayırı tırmanırken içlerinden biri öne çıkıp subaya bir-iki söz söyledi.

"Geldik," dedi subay atından inerek. Biz de aynı şeyi yaptık.

Delik büyük değildi. Mağaraya girmek için herkesin yüzüstü yere yatması, vücudunu yarıktan içeri yavaş yavaş sokması gerekiyordu. İlk geçmeyi deneyen zayıf bir Türk oldu; hayatında hiç doğru dürüst yemek yememiş gibiydi, mezarlık çevresindeki köpekler gibi bir deri bir kemik görünüyordu. Bir elinde mum, öteki elinde bir kutu kibrit tutarak hiç çekinmeden oyuktan aşağı kayboldu. Peşinden gitmeye hazırlandım, ama biraz korkmuyor da değildim, zira geçebileceğim kadar yer olup olmadığından emin değildim.

"Sıkışıp kalır mısınız?" dedi konsolos. Gerçekten de sıkışıp kaldım.

Ancak arkamdakilerin dostça ittirmesi, öndeki ufak tefek Türk'ün de el vermesiyle birlikte büyük mağaraya girmeyi başardım. Diğerleri de sırayla peşimden geldiler. Geçidin tavanı yüksekleşti, ayakta dik vaziyette yürüyebildik. Herhangi bir engel belirtisi yoktu henüz, aniden bir tünel ayrımına vardık. Askerlerden bazılarını geçidi keşfetmeleri için arkamızda bırakarak ileri devam ettik. Derken taşlarla kapanmış, yolumuzun sol tarafına düşen küçük bir mağaraya geldik.

Askerler mağaranın ağzını kapayan taşları temizlemeye başladılar. Ekibimizin geri kalanı yere oturup mağara hakkında tartışmaya koyuldu. Subay, mağaranın birkaç yüz yıl önce, şehrin düşman saldırısına uğraması durumunda Erzurumlu kadın ve çocuklar için sığınak olarak yapıldığı görüşündeydi.

"Erzurum'un Aden Bahçesi'nin mekânı olduğu sanılır. Burası Adem ve Havva'nın işledikleri günahtan sonra yılanın çekildiği köşedir belki de," dedi kâşiflerden bir diğeri.

Subay hayır anlamında başını salladı, buranın efsanevî yılanların mekânı olduğuna inanmıyordu. İlk düşüncesinde ısrarlıydı.

Bu arada askerler taşları temizleme işini başarıyla tamamlamışlardı. Bir yarık çıktı ortaya. Daha önce içinden geçtiğimizle yaklaşık aynı genişlikteydi. Karşı tarafa geçince farklı yönlere ayrılan birkaç tünel bulduk.

Bir ip yumağı alıp girişin yanındaki bir taşa bağladık. İpi yavaş yavaş çözerek geçitlerden birinde ilerledik - kâh karın üstü sürünüyor kâh döküntü yığınlarına takılıp tökezliyorduk. Sarfettiği çabadan nefesi tıkanan konsolos, ilk bölmede kalıp yokluğumuzda bir sigara içerek teselli bulmuştu.

Derken mumlardan biri söndü. Bir diğerini aldırtmak zorunda kaldık. Ardından iki-üç küçük mağaradan geçtik. Sonunda karşımıza kayalar çıktı. Hiçbir çıkış noktası yoktu. Bir taraftaki mağaraları keşfetmiştik.

Geri yürüyerek öteki tünelleri denedik ama kısa zamanda bunlar da kayalarla son buldu. Yapılacak başka şey kalmamış-

n, açık havaya döndüm ve az sonra konakladığım yere vardım. Ermenilerin anlattığı hikâyelere inancım sabahki olaylarla daha da sarsılmıştı. Devâsâ mağaralar göreceğim söylenmişti bana: Oysa çoğu bir iki metrekareden fazla büyük olmayan küçük yerlerdi buralar.

Bana eşlik eden subay bir Türk'e göre zeki sayılırdı fakat, sırf eski bir mağarayı keşfetmek için o kadar erken saatte kalkmamıza, karlar içinde at sırtında gitmiş olmamıza anlam veremiyordu. Eski zaman kalıntılarına duyulan merak, Türklerin yapısına ters düşüyor. Türkler şimdiki zaman için yaşarlar. Geçmişte olanlar, olup bitmiştir.

O akşam bir istihkâmcı generalle yemek yedim. Emrindeki bazı askerler ile Feyzi Paşa, konuklar arasındaydı. Yemekten sonra ev sahibimin oğlu -on yaşında bir çocuk- bir hizmetkârın eşliğinde odaya geldi. Oğlan harp okulu üniforması giyiyordu, çok hoş bir yüzü vardı.

"Güzel oğlan," dedim babasına.

"Maşallah!" diye araya girdi yaşlı Macar. "Maşallah deyin," diye ekledi, "yoksa babası nazar değmesinden korkar! Türkler ne kadar batıl inançlıdır bilemezsiniz," diye Fransızca devam etti: "Maşallah demeseydiniz ve ardından çocuğun başına bir şey gelseydi sizin yüzünüzden olduğunu söylerlerdi."

İstihkâmcı general, hemen hemen her İngiliz'in okuma yazma bildiğini öğrenince pek şaşırdı. Macar sözlerimi doğrulayana dek de bana inanmadı.

"Harika bir şey!" diye bağırdı ev sahibimiz. "Düşünsenize! Hocalardan oluşan koca bir millet! İngilizlerin öyle akıllı olmalarına şaşmamalı. Biz Türklere göre değil bu iş," diye ekledi.

"Neden değil?"

"Çünkü fakir halkımız, büyükleri kadar çok şey bildiklerini ama uşak maaşıyla yetindiklerini öğrenince hoşnutsuzluk duyar. Bu durum sizdeki alt tabakadan insanlar arasında hoşnutsuzluk yaratmıyor mu?" diye sordu.

"Hayır, çünkü büyükleri okuma yazmanın ötesinde şeyler biliyorlar."

"Siz İngilizler şahane bir milletsiniz," dedi paşa; "ama gü-

nün birinde sizde ihtilal olursa şaşırmam. Mesela bazı paşalarımız yazmayı bilmezler yine de gayet iyi iş görüyorlar. Bütün amelelerin okuma yazma bilmesi - bu bir mucize!"

Ev sahibimle ve beni yolculuğumdan caydırmak için elinden geleni yapan konuksever konsolosumuzla vedalaştım. Ertesi sabah Van'a gitmek üzere yola koyulduk.

Rüzgârlı bir gündü. Van'a gidecek mektuplarla dolu çantayı taşıyan ulak yola çıkmaktan fazla hoşnut değildi.

"Birkaç saat sorun yaşamayız," dedi; "ama hava yarın da böyle olursa dağları geçemeyiz."

Az sonra öğrendim ki, rüzgâr ve kar yüzünden yol zaman zaman günlerce kapalı kalıyordu. Patika da kaygandı, her iki tarafında sarp kayalıklar vardı.

Derken İran'dan gelen bir deve kervanına rastladık - koca man hayvanlar aşırı soğuk yüzünden buz parçalarıyla kaplanmışlardı. Kervana eşlik eden adamlar koyun derilerine bürünmüşler, uzun siyah kalpaklar takıyorlardı. Yol çok dardı, kırk santimden fazla değildi eni; her iki tarafında bir buçuk metre kalınlığında kar vardı. Develerin önümüzde ilerleyen ulağa yol açması gerekiyordu. Kırbacını şaklatarak en öndeki deveyi yolun dışına çıkardı, develerin göğüs hizasına dek kara gömülmesine neden oldu. Sayıları yüzü geçen diğer develer liderlerinin izinden gittiler. Patikanın üzerinde bir katır kalmıştı; yaklaşınca iki hanımı taşıdığını gördük. İranlı tüccarın eşleriydi hanımlar, büyük sepetler içinde oturmaktaydılar - hayvanın her iki yanında birer erzak küfesi asılıydı.

Ulak umduğumdan daha şövalye ruhluydu. Atını mahmuzlayarak hayvanı yolun dışına çıkardı. Adamla atı yarı yarıya kara gömüldü. Bizler de aynısını yaptık. Bunun üzerine katır, dört ayaklı hayvanları tökezleyecek diye pek telaşa kapılmışa benzeyen hanımlarla birlikte geçebildi. Kadınlar küfelerin içinde çok rahatsız görünüyorlardı. Biri diğerinden çok daha ağırdı; İranlı, zayıf eşinin bulunduğu küfeye kocaman bir taş koyarak şişman olanın ağırlığını dengelemişti. Geldikleri yolun bazı kısımları bir uçurumun kenarından geçmişti. Sepetlerin içinde kımıldamadan oturup hayvanlarının ayağının sıkı

başması dışında kendilerini Azrail'in elinden kurtaracak hiçbir şey olmadan uçurumdan aşağı bakmak, hanımları çok rahatsız etmiş olmalıydı.

Kervan, Hoy ve Beyazıt'tan geliyordu - kervan sahibi yolların korkunç halde olduğunu anlattı. Yirmi gündür yoldaydı. O akşam Hertef adında, Köprüköy'e yakın, yaklaşık doksan haneli bir Ermeni köyünde durduk. Konaklayacak bir yere vardığımıza sevindim. Hastalığım beni zayıf düşürmüştü. Karda yürümek zorunda kaldığımızda keşfetmiştim bunu ve şimdi Radford'un Erzurum yolunda olduğu kadar kötü biçimde hastaydım.

Mola verdiğimiz evin sahibi pek temiz bir şahıs değildi. Evi de kendi gibi pisti. Karısıyla çocukları, evin iki odasından birinde yakacak tezek yapıyorlardı; oda ekibimle benim kullanımımıza sunuldu. Dışarıda acı bir soğuk vardı. Evin sahibi oturma mekânını makul ısıda tutabilmek için damdaki havalandırma, baca ve pencere niyetine kullanılan deliği kapatmıştı. Tezeğin kokusu, atlardan ve sığırlardan yükselen amonyak aşırı derecede rahatsız ediciydi. Kalabileceğimiz başka yer yoktu. Az sonra Muhammed bana iki tüccarın üç gündür köyde beklediklerini söyledi. Van'a gitmeyi istiyorlardı, dağı geçmek için birkaç denemede bulunmuşlardı ama çabaları boşa çıkmıştı.

Ermeni ev sahibinin eşiyle çocukları, yüzlerini -en azından pisliğin, yüzlerinin görmemizi engellemediği kısımlarını- göstermek konusunda hiç de çekingen değillerdi. Çay pişiren İngiliz uşağımın etrafında çömelip hareketlerini büyük ilgiyle izlediler. Ardından kadın, kirli parmaklarını leğene daldırarak bir kesme şeker aldı; sonra şekeri sırayla her çocuğunun ağzına sokarak kendisi de emdi. "Ver onu bana!" diye aniden bağırdı kocası. Kadın, ödülünden vazgeçmek niyetinde olduğuna dair bir belirti göstermedi. Adam ayağa fırladı; eşinin ağzına bir parmağıyla başparmağını daldırıp ısırılmamak için aynı anda diğer eliyle de sıkıca boğazına yapışarak şekeri çıkarıp aldı. Tatlı lokmayı havaya kaldırıp hazinesini orada toplanmış konuklara gösterdi; kadını fena halde öfkelendirerek şekeri kendi ağzına attı.

Kırkyedinci Bölüm

Bizden sadece yaklaşık bir metre yüksekliğinde bir parmaklıkla ayrılan yan odada Ermeni'nin akrabaları, ulak ve bir Kürt'ün yanı sıra yaban sığırları, inekler, danalar ve güvercinler vardı. Kürt'ün başında bone şeklinde harika bir sarık vardı. Mavi satenden yapılmış, altın iplikle işlenmişti. Adamın giysisinden pek gurur duyduğu açıktı. Ermeni'ye sarığı Erzurum'dan satın aldığını, kendisi hevesini aldıktan sonra onu gözde eşine vereceğini anlattı.

Derken Ermeni bir kadın, içeri ahşap bir tepsi getirdi; tepside köylülerin ekmek niyetine kullandıkları birkaç parça hamur işi ile yağlı bir çorba vardı.

Kürt, ulak ve Ermeniler, yemek kaplarının etrafında çömelip içindekileri hızla mideye indirdiler.

Muhammed, odamın bir köşesinde yatıyordu; ara ara dudaklarından bir inilti çıkıyordu. Romatizmadan dertli olduğunu anladım. Radford, ağrısını hafifletmek için hardal yakısı yapmıştı ona. Muhammed'e yakıyı bütün gece tutması gerektiği söylenmişti. Hardal hızla kabarcık oluşturmaktaydı.

"Ateş!" dedi Türk, sırtını göstererek.

"Evet," dedi Radford. "*Hottish* - doğrusu öyledir. Az sonra iyileşir."

"Türkçe İngilizce'ye çok benziyor efendim," dedi adamını bana. "Duydunuz işte 'hottish' dedi."

"Ne alâkası var!" diye yanıtladım. "Adam 'ateş' diyor."

"'Ateş' ya da 'hottish', arada pek fark yok efendim; yakı çok güzel kabarcık oluşturuyor. Muhammed artık ağrıdan sızıdan yakınmayı bırakırsa şaşmam. Bir daha hiçbir Türkün benden kendisine doktorluk etmemi

isteyeceğini sanmıyorum!"

Radford yanılmıştı. Muhammed'in iniltileri Kürt'ün dikkatini çekti: Ermeni'yle birlikte acı çeken adamın yanına geldi. Büyük dikkatle incelediler yakıyı.

"Hayret!" dedi Kürt. "Yakı soğuk ama Muhammed yanıp tu-

tuştuğunu söylüyor. Frenk alevleri nereye koydu? Ben de yakı isterim." Radford'a dönerek yakı yakması için tek elini uzattı.

"Yakılar hastalar içindir, sağlığı iyi olanlar için değil," dedim.

"Ama ben iyi değilim ki," dedi Kürt.

"Neyiniz var?"

"Şuramda ağrı var." Terliğini çıkartarak eski bir donma vakasından geriye kalan yara izlerini gösterdi. "Soğuktan oldu," diye ekledi: "Oradaki ateş," ıslak kağıdı göstererek, "eski haline döndürür bunu."

Adama söz konusu yakının faydasız olacağını açıklamakta epey zorlandım.

Ertesi sabah rüzgâr eskisinden daha sert esti. İlerleyişimizi engelleyen dağ, kar taneciklerinden oluşmuş hortum benzeri bir şeyle enikonu görünmez olmuştu. Soğuk da şiddetliydi. Termometre hâlâ sıfırın birkaç derece altında gösteriyordu.

"Yola çıkmak faydasız," dedi ulak yanıma gelerek; "bugün güneş yüzünü göstermiyor. Talih yüzümüze gülmedi. Rüzgâr durulana dek burada beklemek zorundayız."

İki tüccar, şafak vaktinden az önce dağa çıkmak için bir girişimde daha bulunmuşlardı. Geçitleri geçmenin olanaksızlığını anlamışlardı. Kar yüzünden yolu göremiyorlardı. Rüzgârın savurduğu kar taneleri gözlerini neredeyse kör etmişti.

Sabırla beklemekten başka seçenek yoktu. Bir Türk teğmenle konuşurken Beyazıt'a ulaşılabileceğini, Beyazıt'tan da Van'a bir yol olduğunu öğrendim. Erzurum'dan doğrudan Van'a giden güzergâhtan çok daha uzun olacaktı.

Ben düşüncelere dalmışken teğmen araya girip Beyazıt'a gitmemizi önerdi.

"Kim bilir" diye devam etti, "burada ne kadar beklemek zorunda kalacağız? Dağ, zaman zaman iki ya da üç hafta süreyle geçilemez; ayrıca odanın kokusu içimizden birini zehirlemeye yeter. Bu Hıristiyanlar kötü kokuyorlar," diye ekledi, çamura bulanmış halde bir köşede çömelen Ermeni ev sahibimle eşini göstererek - kadın un ve suyla ekmek yapmakla, adamsa giysisinin içinde adı lazım değil şeyi aramakla meşguldü.

Rus mujiki hoş kokulu bir yaratık değildir; başının üstünde yarım metre yükseklikte toplanıp sıvı yağla sıvanmış saçıyla *Souakria*'lı bir Arap da aynı derecede rahatsız edici bir refakatçidir; ancak inek pisliğinden yakacak imal etmenin ötesinde herhangi bir fikre sahip olmadığı açık olan Ermeni ev sahibimle karşılaştırıldıklarında her iki beyefendinin de Rowland's Macassar yağı gibi koktuğu söylenebilir. Ev sahibimin sohbeti tamamen bu konu üzerinde odaklanıyordu. Ailesinin diğer fertleri için de önemli bir konuydu bu, hepsi de söz konusu maddeden bol miktarda yapmaya başlamak için donun kalkmasını bekliyordu dört gözle.

Buralarda odun çok pahalıdır. Yakacak malzemeleri olmazsa köylüler soğuktan ölür. Tezeğe duydukları yoğun ilgi şaşırtıcı değildir. Ancak sabahtan akşama dek, kanalizasyon benzeri bir atmosferin bulunduğu bir odada -üstelik hastayken- bu konuyu dinlemek biraz sinirimi bozuyordu. Önümüzdeki yirmi dört saat içinde havanın düzelmemesi durumunda Beyazıt'a doğru yolculuğuma devam etmeye karar verdim.

Teğmen bana o yöne doğru eşlik edecekti. Çok keyifli, ufak tefek bir adamdı, sessiz kalıp yeteneklerini saklamaya hiç niyetli değildi. Altı yıldır teğmendi, bir fırsatta bana bundan söz etti. Erzurum'da İsmail Paşa'nın yanında kaldığımı biliyordu, valiye mektup yazıp laf arasında teğmenin adından kahraman ve pek işe yarar bir asker olarak bahsedeceğimi umuyordu.

Hava düzelmedi. Ertesi sabah Beyazıt'a gitmek üzere Hertef'ten ayrıldım - postacı mektuplarıyla birlikte köyde kaldı.

Aras'ı buzların üzerinden geçtik. Nehrin yalnızca yarım metre derinliğinde olduğu söyleniyordu. Köprüköy yolunu zun yaklaşık bir buçuk kilometre uzağındaydı. Burada, derinleşen ve otuz metre genişliğe ulaşan nehrin üzerinde bir köprü bulunur. İzlediğimiz yol sert ve düzdü. Aşılması gereken dağlar yoktu. Zaman zaman köylerden geçtik; hepsinde askerler vardı. Öğrenebildiğim kadarıyla Erzurum ve Beyazıt arasında yaklaşık 8000 asker toplanmıştı.

Yedi saat yol aldıktan sonra Yusueri adlı Ermeni köyünde durduk. Burayla Delibaba arası at sırtında üç saatlik yoldu.

Delibaba ünlü bir dağ geçidiydi, Rus sınırına giden yol üzerinde askerî açıdan en önemli yerdi.

Kaldığım evin kadınları hummalı bir şekilde birtakım büyük toprak çömlekler yapmakla meşguldüler. Topraktan bir miktar kil alarak parmaklarıyla birkaç saat yoğuruyor, sonra istedikleri şekli veriyorlar. Bütün evlerin döşemelerinde küçük ağızlı birer fırın var. Kadınlar çömlekleri bu ağızlardan fırına yerleştirip, çömlekler arasında kalan boşlukları tezekle doldurup fırını ateşe veriyorlar. Daha sonra çömleklere hiç bilmediğim bir yöntemle renk veriyorlar. Sonuçta ortaya mısır, un ve erzak koydukları çok güzel, kullanışlı bir nesne çıkıyor.

Derken ünlü Delibaba geçidine geldik. Geçit, aşağı yukarı dört yüz metre uzunluğundadır. Her iki tarafında yüksek, sarp kayalıklar yer alır. Beyazıt'a doğru uzanan geçitin çıkışında genişlik kırk metreden fazla değildir. Bol cephaneyle donanmış bin cesur erkeğin, yüz misli bir güce meydan okuyabileceği bir yer burası. Ancak söz konusu mevzi, son derece önemli olduğu halde, herhangi bir bölümünü tahkim etmek için hiçbir şey yapılmamıştı.

Konuyu kendisine sorduğumda "Kış bitince buraya acilen toprak tabyalar yapıp bataryalar yerleştireceğiz," yanıtını verdi teğmen.

"Kış bitince", "Bugün olmaz, yarın": Bunlar bir Türk'ün daima dilinde dolaşan tipik yanıtlardır. Padişahın uyruklarının, tüm imparatorlukta hüküm süren vurdumduymazlığı üstlerinden atana dek, diğer milletler karşısında ayakta kalmaları güçtür.

Kırksekizinci Bölüm

Yolumuz alçak tepelerden geçiyordu. Yer kalın bir kar tabakasıyla kaplıydı. Atlarımızdan indik; hiç de tekin olmayan toprak üzerinde yürüyebilmek için olanca gücümüzle mücadele etmek zorundaydık. Güneş tepemizde pırıl pırıl parlıyordu; ayaklarımızın altındaki beyaz yüzeyden yansıyan ışık aşırı derecede göz kamaştırıcıydı. Sarhoş adamlar gibi sağa sola sen-

deleyerek birbirimizin izinden gittik ve sekiz saat aralıksız yürüyüp Kürt köyü Daha'ya vardık.

Burada Beyazıt yolunun sekiz gündür kapalı olduğunu; köyün, ilerleyecek yol bulmak için her gün denemelerde bulunmuş kervanlarla dolup taştığını öğrendik. Tüm köylüler ertesi gün şafak vakti kalkıp evlerinden çıkacaklardı. Mümkünse Daha'dan bir sonraki köye giden yolu temizleyip açmak niyetindeydiler.

Ev sahibimin kızı babasının konuklarına büyük ilgi duymuştu. Uzun boylu, güzel bir kızdı, siyah ipekten koni şeklinde uzun bir başlık giyiyordu. Bu örtüye altın pullar takılıydı. Kollarını, bacaklarını ve vücudunu kırmızı bir ceket ile bol beyaz bir pantalon sarıyordu, ayaklarına bir tür beyaz terlik geçirmişti. Bir de doğru düzgün yıkansa pek alımlı bir genç kız olacaktı. Fakat Radford, yemeğimi pişirdikten sonra tavalarını yıkamaya başlayınca kızın açığa vurduğu şaşkınlıktan anladığım kadarıyla sabun ve su Kürt'ün evine düpedüz yabancı maddelerdi.

"Demek ülkenizde tabakları, tavaları yıkıyorsunuz ha?" dedi.

"Evet."

"Ama çok zahmetli iş," dedi kız; "hem yemeğin tadına da bir şey katmıyor."

Genç kız, babasının evin dışından gelen sesinden, bir Avrupalı'yla konuşurken yakalanırsa muhtemelen azar işiteceğini anladı. Parmaklarını teneke bir kutuya daldırıp bir avuç bisküvi aldıktan sonra koşarak ahıra girdi.

"Kız çok pis," dedi sohbetimizi işiten Muhammed; "ama güzelce yıkansa, iyi bir paraya İstanbul'da bir beyin karısı olurdu. İslâm dininden olmamanız yazık efendi," diye devam etti uşağım; "kız uzun boylu, sizin için iyi bir eş olurdu."

Bazı Türk tüccarların yaz aylarında Kürt bölgesini ziyaret etme âdetleri olduğunu öğrendim. Güzel bir kıza rastladıklarında kızı ana babasından satın alır, sonra genç kızı İstanbul'a götürüp Türk hamamlarında yıkattırır, güzelce beslermiş. Böylelikle kızın cildi güzelleşirmiş. Yüksek tabakadan bir kimsenin haremine alınırsa, söz konusu tüccarlara hatırı sayılır bir para kazandırırmış. Eğer efendisinin gözüne girmeyi başarırsa

memleketindeki akrabalarını unutmayıp onlara para ve hediyeler gönderir, bir yandan da erkek kardeşleriyle diğer akrabalarının daha iyi konuma ulaşmaları için uğraşırmış. Neticede bir Kürt, güzel kızından ayrı kalmaya itiraz etmez. Kızın İstanbul'da iyi bir fiyata satılmasına ailesi onur duyulacak bir başarı gözüyle bakar.

"Zengin adamlar genellikle güzel eşler alırlar kendilerine," dedi Muhammed, bana bu bilgileri aktarmayı tamamlarken. "Sizin ülkenizde de öyle mi efendi?"

"Bazen," diye yanıtladım, "ama her zaman değil. Bazen kızların kendi başlarına seçim yapmalarına izin verilir. Fakir bir erkeği zengin bir erkeğe yeğledikleri de olur."

"Babaları bu işe ne der?" dedi Muhammed. "Zengin erkeği sevmedikleri zaman kızlarını dövmezler mi?"

"Hayır."

"Anlayamıyorum," dedi Muhammed. "Benim kızım olsa ve zengin bir erkekle evlenmek dururken fakir bir erkeği yeğlese, fikrini değiştirene dek kırbaçlardım onu!"

Evin sahibi odaya girdi. Yanında hepsi de yakışıklı üç delikanlı oğlu vardı. Yeşil şayaktan giysiler vardı üzerlerinde; giysileri, Freischütz operasındaki ormancıların giydiklerine benziyordu. Kuşaklarına hançerler, tabancalar sokuşturmuşlardı, başlarını portakal renkli devasa sarıklar süslüyordu. Köyün imamının -beyaz bir cübbeye bürünmüş zayıf bir adam- yanında yere çömeldiler.

Baba divandan kalktı, önümde dikilerek dişini gösterdi.

"Nesi var?" diye sordum Türkçe - Türkçe'yi her Kürt anlar ancak çok azı iyi konuşur.

"Ağrıyor; efendi, duydum ki, hekimlik konusunda büyük beceri sahibiymişsiniz," diye devam etti adam. "Muhammed ıslak bir kâğıt parçasıyla omuzunu nasıl yaktığınızı anlattı bana. Çok harika bir şey, benim dişimi de iyileştirirsiniz belki."

Doğrusu, hardal yakısının tarifini verebilmek ayrı şey, diş hekimliği yapmak apayrı şeydir. Ancak Kürt'ün çocuklarının hepsi de beklenti içindeydi. Dişine hardal yakısı sürersem babalarının hemen rahatlayacağına inanıyorlardı belli ki.

Muhammed de aynı görüşteydi. Çektiği acıları ve arkasından şifaya kavuşmasını anlatan birtakım pandomim hareketleri yaptı odanın köşesinde.

Aklıma bir fikir gelmişti. Üç yıl önce uşağım Radford'un Norfolk'da bir kır evinde bir hizmetçi kadının dişini çektiğini hatırladım. Kürt'ün dişini neden çekmesindi? Eğer bunu yapmayı başarırsa Kürdistan ahalisi arasındaki hekimlik şanım daha da artmaz mıydı?

"Ben diş hekimi değilim," dedim hastaya. "İnsan vücudunun diğerlerinden daha mükemmel ve önemli bir organı olan mideden anlayan bir hekimim."

İmamla Kürt'ün çocukları söylediğimi onaylayan bir işaret yaptılar; Kürt'ün kendisi bunu anlamışa benzemiyordu.

"Evimde kalıyorsunuz," dedi. "Konukseverliğimi kabul ettiniz - dişimi iyileştirin!"

"Pekâlâ," diye devam ettim, "yanımda uşağım var; o diş hekimidir. İsterseniz ağzınıza bakar."

"Buyursun!" dedi Kürt.

Birkaç dakika içinde ev sahibimin uşaklarından biri, Radford'u ceketinin kolundan çekerek içeri geldi.

"Beni mi istediniz efendim?" diye sordu Radford, başlığına dokunarak. "Bu pis adam," dedi kendisini odaya getiren adamı gösterip, "yemek pişirdiğim yere geldi, kirli parmaklarıyla beni tuttuğu gibi tek kelime etmeden buraya getirdi!"

"Evet," dedim; "bu beyefendinin," yaşlı Kürdü göstererek, "dişlerinden birinde bir sorun var. Bir bakıver."

Uşağım, yüz kaslarını hiç oynatmadan, bir elinin parmaklarıyla hastayı burnundan yakaladı; ardından diğer elinin bir parmağını acı çeken adamın ağzına sokup bir karış açık delikten aşağı iyice baktı.

"Dişin çekilmesi iyi olur ama çenesinde çok sıkı duruyor," diye belirtti adamım. "Şampanya açacağım olsa hemen çekebilirdim dişi."

"Bir ip parçasıyla çekemez misin?"

"Hayır efendim; dişi sıkıca kavrayamaz." Uşağım bunu söyledikten sonra Kürt'ün başını bıraktı.

"Ne diyor?" dedi acı çeken adam, bilmediği bir dildeki konuşmamızdan, özellikle de uşağımın ciddi halinden epey telâşa kapılmıştı.

"Dişin çekilmesinin iyi olacağını söylüyor."

"Çok acır mı?" diye sordu Kürt heyecanla.

"Evet, epey."

İmam ile Kürt'ün çocukları, bu sözümden çok hoşnut kalmışa benziyorlardı.

"Dişi çekip çıkaracak mısınız?" diye bağırdı hepsi.

Ancak baba meseleye oğulları gibi bakmıyordu. Öfkeli bir ses tonuyla şöyle dedi:

"Susun!"

Sonra bana dönerek kendisine mide ilacı verip veremeyeceğimi sordu.

"Ama dişiniz ağrıyor, mideniz değil," dedim.

"Evet," diye yanıtladı adam, "yine de bir ilaç istiyorum."

İlaç sandığımdan birtakım ilaçlar çıkartıp verdim ona. Yaşlı adam ağzına üç ilaç atarak büyük iştahla çiğnemeye başladı.

"Dişim daha şimdiden iyileşti bile," dedi. Birkaç dakika içinde oğulları ve imamla birlikte odadan ayrılmaya hazırlandı. İmam, ev sahibimin dişi çekilmediği için derin bir hayal kırıklığına uğramıştı.

"Benim dişim olsaydı çektirirdim," dedi alçak sesle, "ama o korkuyor."

Kürt bu sözü işitti.

"Bekle çektirirdin," karşılığını verdi. "Tıpkı benim gibi ilacı yutardın!" Derken, kapının dışında acı bir havlama duyduk: yaşlı beyefendi, öfkesini bir köpeğin kaburgalarından çıkarıyordu.

Kırkdokuzuncu Bölüm

Ertesi gün şafak sökmeden kalktık, sadece biz değil, köyün hemen hemen tüm erkekleri de kalktı. Kimileri at sırtında, kimileri kazma ve küreklerle karda yol açmayı denemek amacıyla dışarı dökülmüşlerdi. Bu adamlara ilaveten toplam iki yüz-

den fazla devenin bulunduğu, elli İranlının eşlik ettiği iki kervan vardı. Hava çok soğuktu. Teğmen yol açmayı başaracağımızdan şüpheliydi. Kürt'ün söylediğine göre, yol boyunca pek çok yerde hâlâ bir buçuk metre kar vardı.

Tam Daha'dan ayrılmak üzereydik ki, ev sahibimin en büyük oğlu yanıma gelip babasının bulunmayışından ötürü özür diledi. Delikanlının aklına bir şey takıldığı açıktı, "Güle güle" derken duraksamıştı.

"Sana bir yardımım dokunabilir mi?" dedim.

"Evet efendi," dedi oğlan, aradaki resmîyetin bu şekilde ortadan kalkmasına sevinerek. "Fakat istemeye çekiniyorum."

Delikanlı herhalde küçük ekspres tüfeğime ya da tabancama sahip olmayı geçiriyor kalbinden diye düşünerek biraz telaşlanmaya başladım, önceki akşam her ikisine de pek hayran kalmıştı.

"Nedir?"

"Efendi," diye yanıt verdi oğlan, "ev sahibinin misafirinden hediye istemesinin konukseverlik anlayışımıza ters düştüğünü biliyorum ama bu sefer babam..."

"Ne istiyor?" dedim biraz aceleyle, çünkü soğukta hareketsiz oturmak pek hoş değildi.

"Dün akşam öyle güzel iyileşti ki," diye devam etti delikanlı, "daha önce hiç bu kadar iyi olmamıştı! O harika ilaçtan kendisine biraz daha vermenizi istiyor."

Eşyaların hepsi yük beygirlerinin sırtındaydı. Fakat oğlan isteğini yerine getirmem için öylesine yalvardı ki reddedemedim. Çantamı açıp bir kutu ilaç verdim ona. Delikanlının yüzü sevinçten ışıldadı. Kutunun kapağını açtı, iki hap çıkarıp hemen oracıkta yuttu. Ardından elimi başına değdirdi, farklı bir yöne doğru telaşla seyirtti.

"Uyanık oğlan," dedi Muhammed kıkır kıkır gülerek. "İlacı babası için istemedi. Kendisi içindi. Köyün hekimi geçinmek istiyor. Ona biraz ilaç verdiğiniz duyulur duyulmaz civarda çok önemli bir insan olacak."

Derken bizimle birlikte ilerleyen develerin bir yerde durduğunu gördük. Hayvanlardan biri, bir kar yığınının içine gö

mülmüştü neredeyse, uzun boynu dışında hiçbir yeri görünmüyordu. Adamlar söz dinlemeyen hayvanlarını kandırmak için dil döküyor, kamçılıyorlardı, ama bütün bunlar hiç kâr etmiyordu, develer tek bir adım bile atmıyordu.

Yolu küreklerle açmamızın iyi olacağını düşündüm. Ancak çalışmalara önderlik eden Türk, bu çareye başvurmadı. İranlılardan birine develeri yaklaşık 200 metre öteye çekmesini emreden Kürt, en iyi atlara sahip yirmi köylüyü yanına çağırdı, sonra atına vurup çılgınca bağırarak yol boyunca dörtnala koşturdu, rüzgârın yığdığı karlara saldırdı. Bir-iki saniye içinde atlının başından başka bir şey görülmez oldu, adamın atı tamamen gözden kaybolmuştu. Biraz bocaladıktan sonra adam atını karın içinden geri çıkardı, yedi metre uzunluğunda, bir metre genişliğinde bir yol açılmıştı karda. Sonra bir başka atlı atını aynı yere sürdü. Kürtlerin hepsi sırayla aynı işi tekrarladı. Sonunda geçit açmayı başardılar.

Vahşi bir manzaraydı - tuhaf başlıklar takan bu Kürtler, Türkmen cinsi, kuvvetli, güzel ve çoğu on altı karış boyunda atlara binmiş, kar yığınlarına saldırıyor, naralar atıyor, Allah Allah diye bağırıyordu; ağır yaradılışlı ve hareketsiz İranlılar, meseleyi hiç dert etmiyor gibiydiler; teğmen bağırarak, el kol hareketleri yaparak Kürtleri teşvik ediyor, fakat bayırlara doğru dörtnala giderken kendi emniyetine büyük özen gösteriyordu; başı çeken atlı artık epey önlerdeydi, kendisi engeli yavaş yavaş aşarken atı basbayağı karın içinde yüzüyordu.

Kürtlerin izinden gitmek bile güçtü. Atlardan ya da develerden biri, açılan yolun dışına kıl payı kadar çıktığında genellikle kar yığınına gömülüyordu, hayvanı kurtarmak içinse uzun zaman harcanıyordu.

Yaklaşık otuz haneli Ermeni köyü Zedhane'ye varana dek yol, giderek dikleşen bir araziden geçiyordu.

Mollasüleyman köyünün yakınındaydık, Toprakkale'nin de uzağında değildik - Toprakkale yalnızca birkaç ay önce kanlı bir dramın yaşandığı bir kasabaydı. Olayın bir kısmına gözleriyle tanık olan kişinin bana anlattığı şekliyle aktaracağım hikâyeyi.

Dört yıl önce Toprakkale'nin kaymakamı bir Kürt'müş. Dedesi Beyazıt'ın bir tür kralıymış; İstanbul eşrafından kimselerle evli akrabaları olan zengin aile, yörede önemli ölçüde nüfuz sahibiymiş. Ancak kaymakamın yönetimi hakkında sayısız şikâyetlerde bulunulmuş. Kaymakam görevinden alınmış. Görev bir Çerkez'e verilmiş. Bu durum eski ve yeni idareciler arasında düşmanlık yaratmış - Kürt, yeni atanan halefinden öç alacağına yemin ediyormuş sık sık. Bana hikâyeyi aktaran kişinin Toprakkale'yi ziyaretinden kısa bir süre önce Kürt'ün babası ölmüş. Ailesi yasını tutuyormuş.

Toprakkale'de yaşayan Ermeni bir rençper evlenmek üzereymiş. Anadolu'nun bu kısmında Hıristiyanlar arasında şöyle bir âdet var: Düğün töreni bitince davullar çalınır, çalgıcılar denen bir müzik grubu tutulur, coşkunun sembolü olarak havaya ateş edilir.

Kürt'ün babasının yakın zamanda öldüğünü bilen rençper, eski kaymakama gidip düğünün yapılabilmesi için izin istemiş, çünkü müzik, ateş etme faslı vs. olmadan düğün de olamazmış.

Kürt, kendisine bir hediye verilmesi şartıyla razı gelmiş, Ermeni de bu isteği memnuniyetle yerine getireceğine söz vermiş. Düğün töreni başlamış ama Toprakkale'deki Ermeniler davul çalmaya, diğer şeyleri yapmaya koyulunca bütün gürültüler Kürt'ün annesinin kulağına gitmiş. Hemen oğlunun yanına gidip babasının anısına saygısızlık yapılmasına nasıl izin verdiğini sormuş, kutlamalara derhal son verdirmesi için ısrar etmiş.

Adam da, bu ısrar karşısında ikna olup birkaç uşağını göndermiş, uşaklar da davulcuları zorla susturmuşlar. Rençper bu işe çok öfkelenmiş. Hemen gerçek kaymakam olan Çerkez'e gidip olan biteni anlatmış.

"Kürt verdiğiniz hediyeyi kabul etmiş miydi?" diye sormuş kaymakam.

"Evet."

"Pekâlâ öyleyse," diye devam etmiş kaymakam. "evinize dönün. Yaverlerim size eşlik edecekler. Öncekinden daha fazla gürültü yapın. Daha çok davul bulun; eskisinden daha canlı

çalın davulları, baruta da acımayın. Toprakkalelilere kaymakam kimmiş - Kürt mü, yoksa ben mi, göstereceğim."

Söylediği yerine getirilmiş. Kürt'ün annesi olanları işitince oğluna düşmandan intikamını alması gerektiğini, yoksa babasının kemiklerinin mezarında sızlayacağını söylemiş. Kürt bu isteğe razı gelmiş. O akşam iki erkek kardeşiyle birlikte kaymakamın evine gidip uşaklardan birine efendisinin nerede olduğunu sormuş.

"Haremde," diye karşılık vermiş, eski kaymakamın öylesine geç saatte ziyarette bulunmasına çok şaşıran uşak.

"Gidip kendisine burada olduğumu söyle," demiş Kürt; sonra yanıt beklemeden adamı kenara itip Çerkez'in eşlerine ait daireye girmeye kalkışmış zorla. O sırada kaymakam yataktaymış. Gürültüyü işitmiş: Kılıcını kınından hızla çektiği gibi koşarak antreye gitmiş. Kürt ona tabancayla ateş etmiş, mermi kaymakamın omuzuna saplanmış, ama kaymakam düşmanını öldürmeyi başarmış. Bunun üzerine Kürt'ün akrabaları kaymakamın üzerine saldırmışlar. Kaymakam bağırarak yardım istemiş; başka bir odada uyuyan erkek kardeşi imdadına yetişmiş, dövüşün neticesinde karşı taraftan üç kişi ölmüş, Çerkez kaymakamsa çatışmada ağır yaralar almış.

Bu sırada arbedeyi işiten yüzlerce Kürt, komşu dağdan inip gelmişler. Yöredeki her Çerkez'i öldürmeye ant içmişler. Çerkezler Toprakkale'de toplanıp Kürtlerin kökünü kazıyacaklarına yemin etmişler.

Çok şükür bana hikâyeyi anlatan beyefendi, Beyazıt valisine atlı bir Ermeni göndermeyi becerip olay mahalline askerî birlik yollanmasını istemiş. Askerler, ihtilaflı iki grup arasında büyük bir kavga çıkmasını önleyecek vakitte gelmişler. Taraflardan hiçbiri düşmanına aman vermeye niyetli olmadığından böyle bir kavga, bölgedeki tüm Kürtlerin ve Çerkezlerin yok olmasıyla sonuçlanırdı muhtemelen.

At sırtında Mollasüleyman'ın içinden geçtik. Köydeki bütün evler askerlerle doluydu. Açık kırlara çıkınca önümüzdeki patikayı İran'dan gelen bir kervanın kapattığını gördüm. Patikanın sağ tarafında küçük bir göl vardı. Deve sürücülerinin başı,

ekibimizle çarpışmaktan kaçınmak için hayvanlarını donmuş suyun üzerinden geçirdi. Buzun ne kadar ağırlık kaldırabileceğini iyi hesaplayamamıştı; gürültülü bir su sesiyle birlikte buzun develerin ayakları altında çöktüğünü anladık. Kocaman hayvanlardan beşi, yaklaşık bir buçuk metre derinliğindeki suya gömüldüler; İran tütünü tömbekiyle dolu yükleri sırılsıklam oldu. Buzun kırılmasından ürken hayvanlar dört bacak üzerinde yattılar. Sürücülerinin bağırışlarına, kırbaçlamalarına rağmen ayağa kalkmaya yanaşmıyorlardı.

Ellinci Bölüm

Buzağılara binmiş, başka buzağıları da önlerine katmış giden Ermeni delikanlılarla karşılaştık; önlerine kattıkları hayvanlar buğday çuvallarıyla yüklü semerler taşıyorlardı. Yöredeki Hıristiyanlar sığırlarından yük hayvanı olarak yararlanırlar. İnek ve öküzlerin sırtında pazara giden karı koca Ermeniler, hiç de ender rastlanan bir görüntü değildir. Köylüler, mandalara, bu hayvanların çok kuvvetli olması nedeniyle pek rağbet ederler. Kimi varlıklı Hıristiyanların yirmi ila otuz mandası vardır, bunların iki tanesi, bir genç kız almaya yeter - kimi yörelerdeki fakir Ermenilerin âdeti, damatlarından para almak, pek nadiren de kızlarına çeyiz vermektir. Bir gün bir Hıristiyan'la sohbet ederken konuyu açtığımda şöyle yanıtladı:

"Kızlarımız bizim hizmetçimizdir; evlendiklerinde onların hizmetinden mahrum kalıyoruz. Damadın bu kaybı telafi etmesi çok âdil bir şey. Avrupalılar kızlarını çok iyi eğitiyorlar ama kızların aşçılık ya da temizlikçilik gibi yararları dokunmuyor. Onlar evlendiğinde babaları hiçbir şey kaybetmiyor, aksine artık kızlarının bakımıyla giysilerine para harcamak zorunda olmadıklarından kazançlı çıkıyorlar. İşe yaramaz bir yük üstlenen damada birşeyler verilmesi çok yerindedir. Hem sistemimize kusur bulmaya hiç hakkınız yok."

Derken bir dervişle karşılaştık. Uzun siyah saçları belinden aşağı sarkıyordu; elinde, başı tokmaklı bir âsâ vardı. Adam bi-

ze sert sert baktı, sanki aklından, kendisi geçebilsin diye yolun dışına çıkıp atlarımızı kar yığını içine gömmemiz gerektiğini geçiriyordu. Teğmen aynı görüşte değildi. Ufak tefek bir adamdı ama ortalığı inleten heybetli bir sesi vardı, kendini parçalarcasına haykırıyordu. Dervişe bir bağırdı, adamın ödü koptu, kendini yolun bir tarafındaki karın içine attı. Başıyla yüzü dışında hiçbir yeri görünmüyordu - biz atlarımızla geçerken koyu renkli gözleriyle gâvurları öfkeyle seyrediyordu.

Kara Kilise göründü. Büyük bir köydü; evlerin hepsi asker kaynıyordu. Kalacak yer bulmak olanaksızdı. At sırtında küçük bir Ermeni köyü olan Kaize Köy'e doğru devam ettik. Yol birkaç metre yokuş aşağı gidip ardından sarp bir şekilde yükseldi. Sel ve yağmur sularıyla oluşmuş bir deredeyiz sandım. Ancak suda bata çıka giden zaptiyeyle atından donmuş bir dereden geçtiğimizi, buzların çöktüğünü anladım. Dere çok soğuktu; adam tepeden tırnağa ıslanmıştı; birkaç dakika içinde dev bir buz saçağına benzedi. Mümkün olduğunca hızlı ilerlemeye çalışıp gece konaklayacağımız yere ulaştık.

Anadolu'nun pek çok yerinde yolları kesen çaylar, seyyahlar için kış boyunca sürekli rahatsızlık kaynağıdır. Sular donar, kar yağar, kar buz yüzeyi kaplar ve zamanla çayların iki yakası arasında kalan mesafeyi doldurur. Gezgini, yoldan çıktığına dair uyaracak hiçbir şey yoktur, ta ki kendisini buzun üzerinde bulana dek: Bir atlı, buz kendisini taşıyacak kadar sağlam ise şanslı sayılır.

Az sonra atlarının üzerinde erkekler gibi bağdaş kurmuş oturan İranlı kadınlar gördük. Hanımlardan bazısı anneydi; çocuklarını boyunlarına bağladıkları eşarplarda taşıyorlardı. Kısa bir süre içinde onların köyüne vardım. Ülkenin bu kısmına yayılmış diğer birkaç köyden biriydi. Evlerin içi temizdi, Kürtlerin yaşadığı evlere göre büyük bir iyileşmeydi bu. Yerler, ev sahiplerinin eşlerinin dokuduğu çok kalın halılarla kaplıydı. Yöre halkının imal ettikleri halıları Erzurum'a yolladığını öğrendim.

Köylüler daha önceleri Erivan civarında yaşarlarmış. Ruslar, İran'ı işgal edip şahı yendiğinde ve İran topraklarının bir bölümünü ilhak ettiğinde istila edilen bölgelerdeki halkın pek ço-

ğu, Rus boyunduruğu altında yaşamamaya karar vermiş. Evlerini terk edip sınırı geçmişler, Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmişler. Padişah onlara toprak vermiş. Kendilerini padişahın buyruğu altında, Rus uyruğundaki akrabalarından çok daha mutlu addetmişler. İkinci grup, sınırı geçerek Anadolu'daki vatandaşlarına katılmaktan büyük mutluluk duyacaklardı ama Rus yetkililer izin vermiyorlar. Bu konuda İranlılara verilen yanıt "Bir kez Rus olan daima Rus kalır," şeklindedir.

Yolumuz, bulunduğumuz yerde yaklaşık yetmiş metre genişliğindeki Murat'ın sağ kıyısı boyunca ilerliyordu. Nehrin iki yakasını birleştiren bir köprüye geldik, karşı taraftaki yol Van yönüne gidiyordu. Köprüden geçmedik.

Az sonra Diyadin'e vardık. Burada piyadelerin yanı sıra iki süvari bölüğü bulunuyordu. İstanbul'dan telgrafla bildirilen savaş çıkmayacağı yolundaki söylentilerine rağmen, kumandan her gün çarpışma çıkmasını bekliyordu. Ona göre Ruslar, Erivan civarında Kazaklardan büyük bir kuvvet toplamışlardı. Savaşın Beyazıt'a yapılacak bir saldırıyla başlayacağına inanılmaktaydı.

Bir saat boyunca alçak bir dağ sırasından ilerledik at sırtında, sonra tepelerle çepeçevre kuşatılmış geniş bir ovaya girdik. Sağ tarafımızda İran vardı. Sol tarafımda çarın topraklarını görebiliyordum. Heybetli Ağrı Dağı önümüzde gökyüzüne, uzayın derinliklerine doğru uzanıyor; azametli doruğu dumanlı bulutlar arasında saklanmış.

Hava aşırı soğuktu. Parlak güneş, ışınlarını başımızın üzerine yağdırıyordu. Altın küre ısıtmıyordu ama parlaklığı bizleri neredeyse kör ediyordu.

Yöre halkı göz iltihabından çok çekmektedir: Bir seyyah hangi kapıyı çalsa, o evdekilerden en az biri bu hastalığı çekmektedir.

Ova daralıyor. Solumuzda geniş bir göl. Sağ tarafımızda, kayaların ortasında küçük Beyazıt kasabası. Aşağıdaki tarlalarda eski bir kalenin yıkıntıları. Yol dikleşmeye başlıyor, sarp ve kayalık uçurumların arasından, giderek yukarılara kıvrılıyor. Birkaç evle iki piyade taburunun kaldığı kışlayı geçiyoruz. Paşanın konutuna geliyoruz. Atımdan inerek paşayı ziyarete gittim.

Paşa bir süre Mısır'da bulunmuştu, Arapça'yı epey iyi konuşuyordu, evindeki memurlara bu dile hâkimiyetini sergilemekten büyük zevk almaktaydı.

Gelişimden altı hafta önce Dağıstan'daki Rus yetkililerin, halk arasından zorunlu asker toplama emri verdiklerini öğrendim. Halk Müslüman olduklarını, Halife'ye karşı savaşmak istemediklerini söylemişti. Daha önceden çarın, dileyenlerin eşleri ve çocuklarıyla birlikte Rusya'yı terk edip Osmanlı topraklarına yerleşebileceklerine dair söz verdiğini de eklemişler; kendilerine de aynı iznin verilmesini istemişlerdi.

"Lâkin," diye devam etti paşa, "Rus yetkililer ülkeyi terk etmelerine izin vermediler. Söz konusu bölgeye Kazaklar gönderildi, -aralarında kadınlarla çocukların da bulunduğu- 400 kişi kurşunlanarak veya dövülerek öldürüldü!"

Beyazıt, Rus sınır kasabası Erivan'dan sadece on iki saatlik mesafededir. İki istasyon arasında düz bir yol uzanır. Rusların Erivan'da büyük bir topçu kuvveti vardı, Beyazıt'ta ise yalnızca iki dağ topu. Türk askerler, Beyazıt'ın saldırıya uğraması durumunda etkili bir şekilde karşı koyamayacaklarına inanmaktaydılar. Onların görüşüne göre, Kara Kilise ile Delibaba'ya çekilip bu noktalarda mevzilenmek daha iyiydi.

Tümgeneral Macintosh, Kırım Savaşı sırasında Kürdistan hakkında yazarken Batı Asya'nın tamamında askerî açıdan Beyazıt'tan daha önemli bir yer olduğunu sanmadığını söylemiştir. Fırat'ın kıyıları boyunca Basra Körfezi'ne doğru arazi sürekli alçalır; bu büyük vadi, Toros Dağları'ndan geçerek Suriye'ye doğru iner; Rusya için taşıdığı önem, yalnız bu konumundan bile gayet açıktır. Vadi, mevcut Rus sınırına çok daha yakındır ve Fırat'ın batı kolunda kalan Erzurum'dan çok daha kolay erişilebilir konumdadır. Halihazırdaki savaşın beklenmedik gelişmeleri, Rusya'nın Suriye'nin kuzeyine bir kuvvet sokmasını mümkün kılarsa, böyle bir harekâta kalkışılması esnasında Kürtlerin vereceği destek,[1] Ruslara çok büyük avantaj sağlayacaktır. Beya-

1 Çok şükür halihazırdaki savaşta Kürtler padişaha sadık kalmışlardır; aksi takdirde Tümgeneral Macintosh'un tahminleri gerçekleşebilirdi.

zıt'ta, İran tarafında, çok küçük bir düzenli kuvvetin, orta Kürdistan'ın yolları dışında Erzurum tarafından İran'a girişi tamamen kapatabileceği son derece sağlam bir başka geçit daha yer alır. Geçit Kürdistan'a, Diyarbakır, Musul ve Bağdat'a dek tüm Dicle güzergâhına girişi sağlayan bir kapı olarak da düşünülebilir. Hiç tereddütsüz söylebilirim ki, Rusya, Kürt aşiretlerin de yardımıyla hızla bir güzergâh oluşturup bu vadiden inerek ordusunu Suriye'ye[2] sokabilir. Erivan ile Halep arasındaki mesafe sekiz yüz kilometreden fazla değildir, o kadar bile olmayabilir. Akdeniz üzerinden, Halep, Diyarbakır ve Van'dan Aderbzou'ya giden güzergâh, ordular için hayli elverişlidir.

At sırtında kışlayı görmeye gittim. Seksen yıl önce, Mahmut Paşa adında bir Kürt reisine ait sarayın bir kısmını oluşturuyormuş kışla. Paşa, dünyanın en güzel konutuna sahip olmayı arzuladığını söylemiş, konuyu çeşitli mimarlarla görüştükten sonra bir Ermeni'nin işi üstlenmesini kabul etmiş. Ermeni, büyük cam pencerelere, konfor bakımından arzu edilebilecek her şeye sahip çok şık bir bina tasarlamış. Paşa saraydan memnun kalmış, ama Ermeni mimarın başka bir akraba aşiret reisi için de benzer bir bina inşa edebileceği fikrinden hoşlanmıyormuş. Bu durumu engellemek amacıyla cellatına Ermeni'nin ellerini kesmesini emretmiş. Söylediği yapılmış. Zavallı kurban kısa bir süre sonra dilenci olarak ölmüş. Bu arada paşa ardında bir oğul bırakarak öteki dünyaya göçmüş. Bu oğul, her türlü aşırılıkta bulunduktan sonra İskenderun'da bir yılan tarafından sokulup ölmüş. Onun oğlu da Beyazıt'ta büyümüş, daha sonra Toprakkale'nin kaymakamı olmuş. Bu eserde daha önce sözü geçen Çerkezlerle çıkan kavgada hayatını kaybetmişti.

Zaman zaman hisar adıyla da anılan kışlaya girdiğimde kaderin cilvesi hemen göze çarpıyordu. Seksen yıl önce Mahmut için Beyazıt'a büyük masraflarla getirtilen büyük pencere çerçevelerinin yerinde yeller esiyordu; geriye kalan boşluklar Türkçe gazetelerin sayfalarıyla doldurulmuştu. Mermer sütun-

2 Suriye'nin askerî açıdan önemi için bkz. Ek 15.

larla revağın üzerindeki kaymak taşından oymalarda çentikler, yarıklar vardı. Binanın eski sahibinin haremi askerlerin koğuşu olmuştu. Mahmut'un haremine tahsis ettiği odalarda dört yüz asker yatmaktaydı.

Türklerin hizmetinde çalışan Macar bir doktor binayı gezerken bana eşlik etti. Bir kat merdiven inerek beni kemerli, büyük bir yeraltı mezarına götürdü. Burada, saf mermerden iki mezar içinde Mahmut ile en sevdiği eşinin bedenleri yatıyordu.

"Hayattayken çok azgın bir kişiydi," dedi aramıza katılan bir Türk askeri, üzerinde sadece "Burada İshak Paşa'nın oğlu Mahmut Paşa yatmaktadır," yazan bir kitabeyi göstererek, "ama artık duruldu, kimseye zarar veremez. Allah günahlarını affetsin!"

Ellibirinci Bölüm

Kışladan ayrılıyoruz. Önümüzde güzel bir manzara uzanıyor. Bizi çarın topraklarından ayıran kırmızı, yeşil ve beyaz yaylaya tepeden bakıyoruz. Kimi yerlerde güneş karları hafif eritmiş, kumlar ortaya çıkmış; diğer yerlerle yaylanın ortasındaki gölün yakınında bitki öbekleri görülebiliyor. Güneş Ağrı Dağı'nın üzerinde asılı duran bulutları dağıtmış: Beyaz bir kefene sarılı kocaman dağ çarpıcı bir rölyef gibi duruyor.

Paşayı ziyarete gittim. Kendisiyle sohbet ettiğim sırada içeri bir uşak girdi, kulağına birşeyler fısıldadı.

"Adamı içeri alın," dedi paşa. Ardından bana dönerek bir Türk'ün Rus sınırından yeni geldiğini, Erivan'daki askerî hazırlıklara ilişkin yeni haberler getirdiğini söyledi.

Son zamanlarda Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu'nda oturan herhangi bir kimsenin sınırı geçmesini yasaklamışlardı. Çarın generallerinin civarda ne sayıda asker topladıklarına dair gerçek bir bilgi edinmek güçtü. Yeni gelen kişi, Rus subaylarına zorla askere alındığını, bağlı bulunduğu alaydan firar ettiğini söyleyerek sınırı geçmeyi başarmıştı. Beyazıt yakınlarındaki bir köyde yaşayan karısını Erivan'a getirmek istediğini açıklayıp Osmanlı

İmparatorluğu'na dönme izni almıştı: Rus general, Türk kuvvetlerinin gücü ve yapısı hakkında mümkün olduğunca çok bilgi edinmesini emretmişti kendisine. Tıknaz, gürbüz görünümlü, ufak tefek bir adamdı Türk; kalın ve kısa bir boynu, keskin bakışlı yeşil gözleri vardı; giysisi mavi sarık, sarı gömlek ve koyu kırmızı pantalondan oluşuyordu. Söylediğine göre, mollalar, İran'daki Ruslara karşı bir imha savaşı açılması yolunda vaazlar veriyorlardı. Ancak bu ülkenin ahalisi, Türklerle dostluk kurmaya pek yanaşmıyorlardı. Rusya'ya katılmaları ya da her halükârda Van'a karşı bir saldırı hareketinde çarın birliklerinin kendi topraklarından geçmelerine izin vermeleri olasılık dışı değildi.

Paşa, İstanbul'dan kendisine yeni gelmiş bir Türkçe gazeteyi eline aldı.

"Dinleyin!" dedi. "Bu gazeteye yazılar yazan kişi ne dediğini biliyor."

Makale, Rusya'nın Türkleri, Müslüman oldukları ve Avrupa Türkiyesi'nde Hıristiyanlar çoğunlukta olduğu için Avrupa'dan atmak istediklerini söylüyordu. "Pekâlâ," diyordu yazar, "Avrupa'dan çıkalım ama Anadolu'da Hıristiyanlar azınlıkta. Aynı mantığa göre, Ruslarla İngilizlerin de Asya'daki tüm sömürgelerini terk edip bu toprakları gerçek sahiplerine bırakmaları gerekir. Padişahımızın, hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşayan her Hıristiyan'ın Osmanlı İmaparatorluğu'ndan ayrılıp Rusya'ya gitmesine hiçbir itirazı yok; oysa çar, imparatorluğundaki Müslümanların sınırı geçmelerine izin vermiyor: Böyle bir şeye kalkıştıklarında askerlerini yolluyor, askerler de din kardeşlerimizin boğazlarını kesiyorlar. Padişahın Hıristiyan uyruklarına nasıl davrandığını araştırmak üzere İstanbul'da çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşan bir konferans düzenlendi. Tatarların, Türkmenlerin ve diğer Orta Asya sakinlerinin çardan nasıl muamele gördüklerini araştırmak üzere St. Petersburg'da çoğunluğu Müslümanlardan oluşan bir konferans neden düzenlenmesin?"

"Evet," dedi paşa, bana bu alıntıları okumayı bitirince. "Avrupa'nın Büyük Devletleri Rusya'yı sevmiyorlar. Ondan nefret ettikleri, başımızdaki tüm belaların kaynağı olduğunu bildik-

leri halde, bu gerçeği itiraf edemeyecek denli korkaklar. İngiltere, Fransa ve Almanya'nın temsilcilerine, Türkiye'yi yargılamak üzere masa başında toplanmak, General Ignatiev'in de eşit derecede yargılanması gerekirken mahkûm değil yargıç kimliğiyle yanlarında yer alması ne kadar anlamsız gelmiştir! Düşününce sizin de komiğinize gitmiyor mu?" diye ekledi paşa. "General nasıl da kıs kıs gülmüştür!"

Odaya başka bir subay girdi. İstanbul'daki askerî okulda eğitim görmüştü. Avrupalılarla, genellikle Fransızlarla sık sık temasta bulunmaktan vatandaşlarının dinî göreneklerine tepeden bakmaya başlamıştı.

Akşam namazı vakti gelmişti. Paşa, kadı ve diğer birkaç Türk, bir yabancının orada bulunmasına aldırmadan ibadetlerini yerine getirmeye başladılar. Yeni gelen subay, Macar doktor ve ben oturmaya devam ettik. Subay, namaz kılmanın çok zor iş olduğunu belirtti, bir yandan da gözünün ucuyla üstü olan subaylara hayli küçük gören bir edayla bakıyordu.

"İstanbul'dayken namaz kılmıyor muydunuz?" diye sordum.

"Efendi ben her şeyi à la Franga (Avrupaî tarzda) yapardım. Öğrendiğim kadarıyla Avrupalılar pek ibadet etmezlermiş."

"İbadet etmezler miymiş?" dedim. "Ne demek istiyorsunuz?"

"Hayır efendi; bana dediler ki, erkekler kiliseye kadınlara bakmak için gidermiş; kadınların kimi dua etmeye, diğerleriyse erkeklere bakmaya, birbirlerine güzel giysilerini göstermeye gidermiş. Sizin ülkenizde öyle değil mi?" diye ekledi.

"Hayır. Elbette istisnalar vardır, ama İngilizler çoğunlukla dindardır."

"Efendi," diye devam etti subay, "Fransızların, Hıristiyan kişi fakir olmalı - tabiî eğer peygamberinin öğretilerini yerine getiriyorsa- dediklerini duydum sık sık. Ama arkadaşlarım gülerek piskopos ve papazlarının zengin olduklarını söylerdi, hatta kimi Protestan mollaları o kadar varlıklıymış ki, binek arabası alacak, her gün koyun eti yiyecek, kendilerine hizmet etmeleri için uşaklar tutacak kadar paraları varmış."

"Piskoposlarımızın, papazlarımızın koyun eti yemeleri ya da binek arabalarına sahip olmaları gerçeği Protestan mezhebinin değerini düşürmez," dedim.

"Orasını bilmem," karşılığını verdi Türk. "Bana bir dini öğreten adamın kendisi o dine inanmasaydı ya da o dinin öğretilerini yerine getirmeseydi zamanımı boşa harcadığımı düşünürdüm."

Beyazıt'ta dinlenmek hepimize iyi gelmişti. Uzun ve sık yürüyüşler yüzünden pek sıska kalan atlar biraz semirmişlerdi. Beyazıt'tan ayrılmaya, Van valisine birtakım mektuplar götürmek için İran üzerinden geçerek Van'a giden bir Türk yüzbaşısına eşlik etmeye karar verdim. Bu yüzbaşı altmış yaşında vardı. Saçları hayli ağarmıştı ama atının sırtında bir Kentaur* gibi oturuyordu, savaş konusunda önceden konuştuğum bütün Türklerden daha heyecanlıydı.

"Sizi öldürebilirler," diye belirttim.

"İnşallah öyle olmaz," yanıtını verdi, "diğerleri ölebilir, o zaman ben de biraz terfi ederim."

Elliikinci Bölüm

Ağrı Dağı'na sırtımızı döndük, kayalarla, iri kaya parçalarıyla kaplı alçak tepeleri aşarak bir Yezidî (şeytana tapanlar) köyüne vardık.

Evler bir tepenin yamaçlarına inşa edilmişti. Tezekten yapılma, yine bu yakacakla dolu, koni şeklinde kümeler, köylülerin öteki dünyada kendilerini nasıl bir ateş beklerse beklesin bu dünyada sıcağa hiçbir itirazları olmadığını gösteriyordu.

Uzunca boylu yaşlı bir adam kafilemize yaklaştı. Yüzbaşıya seslenerek atlarımızdan inmeye davet etti bizleri. Öğle yemeği saati yaklaşmıştı. Bu tuhaf insanların yaşayış şekilleri, alışkanlıkları hakkında biraz bilgilenmek için karşıma çıkan fırsattan yararlanmaya karar verdim.

(*) Yunan mitolojisinde insan başlı at biçimindeki mitolojik yaratık – ç.n.

"İşte efendim, İblis'e tapanların arasındayız!" dedi Radford, yeni kesilmiş pirinçle haşlanmış tavuktan ibaret öğle yemeğini hazırlarken. "Muhammed demin bana onlar hakkında birşeyler anlatıyordu. Tek bildiğim, Şeytan'ın, takipçileri bakımından fazla şikâyetçi olamayacağı. Daha şimdiden şekerimize dadandılar, gözünü dört açmasaydı Muhammed'in tütününü de çalıp götüreceklerdi. Sanırım, efendileriyle iyi geçinmek için çalmanın doğru bir şey olduğunu düşünüyorlar."

Yezidîlerin dini, eğer din denebilirse, şöyle bir dogmaya dayanıyor: İki ruh vardır - iyi ruh ve kötü ruh. İyi ruh olan Allah, kimseye kötülük yapmaz, insan soyunun dostudur. Kötü ruh pek çok zarar verebilir ve tüm acılarımızın kaynağıdır. Bu noktadan yola çıkarak Yezidîler, kendilerine zarar vermeyecek iyi ruha tapınmanın zaman kaybı olduğuna, izlenecek doğru yolun, dilediğinde çok fenalıklar yapabilen kötü ruhu yatıştırmaya çalışmak olduğuna inanmaktadırlar. Amaçlarını gerçekleştirebilmek için asla şeytanın adını kullanmaya kalkışmazlar, çünkü bunun cehennemin efendisine saygısızlık olacağına inanırlar.

Yılda iki kez, birtakım ayinler düzenlendiğinde yüksek konum sahibi çeşitli din adamları tarafından ziyaret edilirler. Ayinler çok gizli tutulur. Bana Yezidîler hakkında bazı bilgiler aktaran Türkler, bu törenlerin niteliğine dair herhangi bir ayrıntı veremediler. Yezidîlerin iki mezhebe ayrıldıklarını öğrendim; bunlardan biri şeytanı Allah'ın başveziri olarak görür, diğeri ise şeytanı iyi ruhun özel yardımcısı kabul eder. Söylenene göre, iki mezhep mensupları birbirlerinden öylesine nefret ederlermiş ki, şeytanı Allah'ın başveziri olarak gören mezhepten bir kimse, karşıt inançtan insanların bulunduğu bir köye girse, büyük olasılıkla hayatını kaybedermiş.

Yezidî şeyhleri çoğunlukla bekârdır. Ancak bir şeyh, köye geldiğinde köylüler ilk iş, eşleriyle kızlarını ona gösterirler. Şeyh içlerinden birini seçer. Bunun üzerine şeyhin genç hanımın akrabalarına büyük bir şeref bağışladığı düşünülür. Seçilen kadınların daha sonra nasıl muamele göreceklerine dair farklı kurallar vardır. Mezheplerden birinde evlenmelerine izin

verilmeyip bir kenara ayrılırlar; kadının evli olması durumunda kocasıyla yeniden birlikte yaşamasına izin verilmez. Diğer mezhepte evlenmelerine izin verilir. Kadın, bir eşi varsa eğer, ona geri dönmek zorundadır. Bundan sonra kadına pahalı hediyeler vermek her Yezidî'nin görevidir, köy sakinleri kadınla kocasına hayatlarının geri kalan kısmında bakmak zorundadırlar. Bu koşullar altında, bir şeyhin iltifatlarıyla onurlandırılmış bir kadına genç bir Yezidî tarafından, Avrupa'nın balo salonlarında pek çok züğürt delikanlının zengin kadın mirasçılara baktığına benzer bir gözle bakılır; herkes onunla evlenmeye can atar. Kadının zaten eşi varsa, o eş, kendini çok şanslı erkeklerden biri addeder. Neticede köye bir şeyh geldiğinde halk arasında büyük heyecan dalgası yaşanır - her erkek, karısının ya da kızının seçilerek onurlandırılmasını umar. Hanımlar olan bitene büyük ilgi gösterirler. Saygıdeğer beyefendinin ziyaretleri, Yezidî cemaatinin tüm sınıfları tarafından heyecanla beklenir.

Bana bu bilgileri yolculuğum sırasında sohbet ettiğim bazı Türkler vermişti. Ev sahibime söylenenlerin doğru olup olmadığını sordum. Derhal reddetti, bütün hepsinin İslâm'a inananların icadı olduğunu açıkladı.

"Şeytanı Allah'ın başveziri olarak mı görüyorsunuz?" diye sordum.

Oturduğum odanın içinde bomba patlasaydı, ev sahibimin aile fertlerinin yaşadığından daha büyük şaşkınlık yaratamazdı. Ayağa fırlayarak binadan kaçtılar - yaşlı bir kadın, dışarı kaçma telaşı içinde az kalsın Radford'un yemek pişirdiği kabı deviriyordu. Yüzbaşı bana baktı, sonra bir kahkaha nöbetine tutuldu.

"Neden korktular?" diye sordum.

"Efendi," diye yanıtladı, "Şeytan kelimesini ağzınıza aldınız. Çok şanslınız ki," diye devam etti yaşlı adam, "beş kişiyiz, hepimiz de silahlıyız; çünkü, aksi takdirde Yezidîler kesinlikle kafilemize saldırırlardı. Köyde önümüzdeki on iki ay içinde gerçekleşebilecek her türlü felaketi sizden bilecekler. Bir adamın ineği ya da devesi ölürse hep sizin yüzünüzden olduğunu

söyleyecekler; yola ne kadar çabuk koyulursak o kadar iyi."

Geç olmuştu. Köylüler, evlerinden biraz öteye çekilmiş, kafilemize kaşlarını çatarak bakıyorlardı. Yaptığım hatayı telafi etmeyi gönülden isterdim, ama özür dilemek her şeyi daha beter hale sokabilirdi. Kimi âdetleri hakkında Yezidîlere sorular sorma fırsatını kaçırmıştım, onun için daha da fazla üzüldüm. Yezidîler hakkında Türklerden işittiklerim, Mr. Layard'ın "*Nineveh and its Remains*" (*Ninova ve Kalıntıları*) adlı değerli eserinde bu benzersiz halka ilişkin anlatılanlardan öylesine farklıydı ki, beni bilgilendirenlerin dürüstlüğünden hayli şüpheye düşmüştüm. Ancak yaşlı yüzbaşı, Van'dan Kars'a yolculuğum sırasında pek çok başka Yezidî köyünden geçeceğimi, konuyla ilgili sorularımı oralarda sorma olanağını bulacağımı söyleyerek beni avuttu.

Konakladığımız yerden ayrıldıktan az sonra rehber durup askere birşeyler söyledi.

"Ne diyor?" diye sordum.

"Bu tepenin zirvesi, sınır çizgisi," yanıtını aldım. Bir dakika sonra şahın topraklarına girdik.

Yol düzgün ve sertti; tepelerde bol miktarda kar olduğu halde aşağıdaki ovada çok az kar vardı. Birkaç saat yürüdükten sonra, gecelemek üzere Kalisa Kandi adlı bir köyde mola verdik.

Yörenin en varlıklı kişisi, yüzbaşıyı gayet iyi tanıyordu. Bizi karşılamak üzere dışarı çıktı ve evine davet etti.

Kalisa Kandi büyük bir köydü; sınırın Türk tarafında gördüklerimden çok daha temizdi. Evler güzel inşa edilmişti, çoğu badanalıydı. Ev sahibimizin bahçesinde birkaç büyük ot yığını duruyordu; evinin yakınlarında çitle çevrili bir alanda yüzlerce koyun ve sığır vardı.

Mal sahibinin giyimi ilk bakışta bir Avrupalı'mnkini andırıyordu: Siyah bir palto; beline bağladığı kırmızı bir kuşak; bacaklarını örten bir pantalon. Ancak başında çok uzun, koni şeklinde astragan bir kalpak vardı, bir tek, şamdan külâhını andıran bu başlık, hafiften Avrupaî olan görünümünü bozuyordu.

Hepsi de bel kemerlerine sıkıştırdıkları hançerlerle donanmış; efendilerinin giydiğinden daha da fazla şamdan külâhına benzeyen kalpaklar takan çok sayıda uşak, odanın etrafında durmaktaydı. On metre uzunluğunda, yedi metre genişliğinde büyükçe bir odaydı. Zemin, güzel desenli ama pahalı olmayan kalın bir İran halısıyla kaplıydı; hatta daha sonra halının bizim paramızla on beş sterlin ettiğini öğrendim.

Odanın içine ışık çift çerçeveli pencerelerden süzülüyordu - muhtemelen soğuğu kesmek için bu şekilde yapılmışlardı. Ev sahibimiz, bir yanına benim, öteki yanına da yüzbaşının çömelip oturmamızı işaret ettikten sonra bir tabaka çıkartıp bana sigara ikram etti.

Sık sık Erzurum'da, aynı zamanda Rusya'da bulunmuş, buralarda tütünü bu şekilde içme zevkini tatmıştı. Ruslarla tanışıklığı, onlar hakkında olumlu fikirler edinmesi sonucunu doğurmamıştı.

"Şahı yenmeyi istiyorlar," dedi az sonra. "Van ile Bağdat'a geçmek için bizi atlama taşı niyetine kullanacaklar, sonra da bu işe alet olanların topraklarını ilhak edecekler. Bize bir Nadir Şah daha lazım," diye devam etti. "Öyle bir şahımız olsaydı, Ruslar şimdiki gibi yüzümüze karşı gülmeye cesaret edemezlerdi."

"Tahran ve St. Petersburg sarayları arasında çok iyi ilişkiler olduğunu sanıyordum," dedim.

"Şah, çarla iyi geçinmek zorunda," diye yanıtladı İranlı. "Çar fazla kuvvetli."

"Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaş çıkarsa İran kimin tarafında yer alır?"

Ev sahibi başını salladı.

"İslâm'dan yana olmamız gerekir," dedi, "ama en iyisi tarafsız kalmak. Bana söylenene göre Tahran'da pek çok Rus askeri varmış. Şahı, efendilerinin yanına çekmek için ellerinden geleni yapıyorlar. Nadir Şah bir seferinde siz İngilizleri Hindistan'da yenmişti," diye ekledi.

"Hayır, biz oraya gitmeden önce Hindistan'ın bir kısmını fethetmişti. Ancak şimdi Hindistan bize ait."

"Ben sizi yendi sanıyordum," diye devam etti adam. "Rusya'da bana öyle anlattılar; Amerika çarının sizleri yendiğini, Rus imparatorunun müttefiki olduğunu söylediler aynı zamanda. Doğru mu?"

"Amerika'da çar yok," diye yanıtladım; "yıllardır Amerika Birleşik Devletleri'yle hiç savaşmadık."

"Sizle savaşa girmelerini engellemek için onlara bir miktar para verdiniz ama?" dedi ev sahibim; "hem sırf bununla da bitmiyor, Afgan Emiri Şîr Ali'ye her yıl aynı amaçla bir dolu para veriyorsunuz. Çar ile Osmanlı Devleti arasında savaş çıkarsa Şîr Ali, Rusya'ya karşı mı savaşacak?"

"Bilmiyorum."

"Kimi Ruslar, Şîr Ali'nin kendi taraflarında olduğunu söylüyorlar," dedi İranlı. "Ama o zeki adam, büyük olasılıkla zayıf tarafta yer almaz."

Elliüçüncü Bölüm

O gün daha sonra odaya akşam yemeği getirildi - dev bir pilav yığınıyla çevrili bir tavuk. İranlı ev sahibimiz kadar zengin bir Türk olsa konuğuna on beş, yirmi kap yemek sunardı ama İranlılar bir kapla yetiniyorlar. Bu âdeti bilmiyordum, tavuğun tadına baktım sadece. Az sonra tavuk sofradan kaldırıldı; yeni bir kap yemek getirileceğine, ellerimizi yıkamamız için ibrikle su getirildi.

"Siz İngilizler yemeğe hiç düşkün değilsiniz," dedi ev sahibi ayağa kalkarak.

Ona aklımdan geçeni söylemedim. Kurt gibi açtım, tavuk geri getirilse çok sevinecektim ama çoktan dışarıdaki uşakların eline geçmişti. Tepsidekileri iştahla mideye indiriyorlardı.

"Büyük bir hekimsiniz," dedi ev sahibi.

"Bunu size kim söyledi?" dedim, Kürt'ün evinde kazandığım ünün, benden önce buralara ulaşmasına şaşırarak.

"Yüzbaşı biliyor. Muhammed de uşağıma anlatmış. Sizi buraya gönderen Allah'a şükürler olsun!"

"Ben hekim değilim!" diye yanıtladım çabucak. "Askerim."

"Öyle söylemeyin," dedi Türkçe'yi akıcı konuşan İranlı. "Allah'ın size bağışladığı yetenekleri inkar etmeyin. Gelişinizle birlikte evimize güneş doğdu, aile fertlerimin yüretlerini ferahlatmadan bir yere ayrılmak yok."

"Ne yapmamı istiyorsunuz?" diye sordum.

"Karım rahatsız. Onu tedavi etmenizi istiyorum."

"Ama gerçekten tıp konusunda çok az şey biliyorum. Yanımda sadece birkaç basit ilaç var."

"Ama ne basit ilaçlar!" dedi İranlı. "Bir adamın omuzunu ıslak bir kağıt parçasıyla yakabilen birisiniz!"

"Karınızın nesi var?"

"Bilmiyorum ama siz bana söylersiniz."

"O zaman onu görmem lazım," diye karşılık verdim.

"İmkânsız!" dedi İranlı. "Kendisi haremde. Sizi oraya götüremem!"

"Ama onu görmeden rahatsızlığını nasıl söyleyebilirim size?"

"Bana o harika kağıttan bir parça verin; belki iyileştirir onu."

"Efendi," dedi yüzbaşı, İranlı'ya dönerek, "atın yaşı ağzına bakmadan söylenemez. Frenk de karınızın diline bakmadan hastalığının ne olduğunu söyleyemez."

Ev sahibimle diğer İranlı konuklar görüş alışverişinde bulundular. Sonunda bir hekim olarak hareme girmeme izin verilebileceğinde anlaştılar.

Bu arada bir uşak, ev sahibinin Erivan'dan satın aldığı semaveri getirdi içeri. Yüzbaşıyla ben krema yerine limonlu çay içerken -hem İran'da hem Rusya'da âdet böyleydi- ev sahibim, karısına onu göreceğimi bildirmek üzere odadan çıkıp hareme gitti.

Az sonra geri döndü, elimi tutarak yerden kalkmama yardım etti. Sonra önden giderek beni yüksek bir duvarla çevrili, meyve ağaçlarının dikili olduğu bir bahçeden geçirip daha önce cami sandığım ayrı bir binaya götürdü.

"İşte harem," dedi ev sahibi. Dış tarafta bulunan bir odaya girdik; ev sahibi duvarlardan birine asılmış kalın bir perdeyi

çekti. Bir delik belirdi: Aşağı eğilerek iç bölmeye geçtim. Burası, yüzbaşı ve benim için ayrılan odayla aynı şekilde döşenmişti, daha doğrusu döşenmemişti. Bir köşede kömür korlarıyla dolu bir mangal vardı. Diğer köşede ev sahibimin karısı, sırtını ipek minderlere dayamış, uzanıyordu.

Baştan aşağı tül benzeri bir malzemeden yapılma bir örtüyle sarılıp sarmalanmıştı. Örtünün o kadar çok katı vardı ki, kadının yüz hatlarını seçebilmek, hatta vücudunun şekli konusunda kehanette bile bulunmak olanaksızdı. Küçücük, çorapsız ayakları görünüyordu. Ayaklarını, mangalın yanında duran ufacık bir çift terlikten çıkartmış, topuklarıyla sinirli sinirli yeri dövüyordu.

"Korktu," dedi ev sahibim. "Korkma," diye ekledi karısına dönerek. "Bu bey, seni iyileştirmeye gelen hekim."

Bu sözler hanımefendiyi yatıştırmadı. Topukları yeri eskisinden daha da hızlı dövdü, bütün vücudu kavak yaprağı gibi tir tir titriyordu.

"Haremde benden başka adam hiç görmedi bugüne dek," dedi kocası; "ve siz - siz bir Avrupalısınız."

"Hastalığının durumu nedir?"

"Çok zayıf düştü."

"Diline bakabilir miyim?"

Hanımefendiyle aralarında fısıltılı bir konuşma geçti. Kadın artık biraz daha rahatlamıştı. Peçesinin kıvrımlarını açarak dudaklarından kıpkırmızı ufak bir dilin kurtulmasına izin verdi.

"Evet, nasıl buldunuz?" dedi, yaptıklarımı büyük ilgiyle izleyen ev sahibim.

"Güzel bir dil ama şimdi gözlerini görmem lazım."

"Niye gözlerini?"

"Çünkü sarılık denen hastalığa yakalanmış olabilir, gözünün rengi sarı mı diye bakmam gerekiyor."

"Belki bütün yüzünü açsa daha iyi," dedi İranlı.

"Belki de," dedim.

Sinirleri biraz daha yatışan zavallı kadıncağız, başını saran muslinin kıvrımlarını yavaş yavaş açtı. Kesinlikle güzel bir kadındı, çok düzgün yüz hatları vardı; bir çift iri siyah göz, ben

onlara bakarken beni seyrediyor, korkmuştan ziyade muzipçe ışıldıyordu.

Sınır bölgesinden geldiği için Türkçe'yi iyi anlıyordu, bana bakarak alçak sesle bir şey söyledi.

"Kendisini şimdiden iyi hissediyor," dedi ev sahibim. "Sizi görmek ona iyi geldi; biraz ilaç verdiğinizde kuşkusuz düzelecek."

"Neyiniz var?" dedim hastaya dönerek.

Kadının yüzü kızardı. Bunun üzerine kocası öğünlerde tuhaf yemekleri canının çektiğini ama aslında zayıf bir kadın olduğunu belirtti.

Yavaş yavaş hanımefendinin hastalığının ne olduğunu anladım, özellikle de ev sahibimden daha birkaç ay önce evlendikleri bilgisini alınca.

"Şikâyetinize iyi gelecek hiçbir ilacım yok," dedim.

"Hiçbir ilacımız yok ha!" dedi İranlı öfkeyle. "Muhammed o şişeleri, ufak kutuları gösterdi bana. Hem ıslak kağıdınız da var!"

"Hardal yakısı işe yaramaz."

"Ama bir şey vermek lazım ona!" dedi koca.

Aslında ilaç sandığımın içinde pek fazla şey yoktu. Hazır hardal yakıları dışında sadece kolera ilacıyla biraz kinin vardı sandıkta.

Hanımefendinin durumunda hap içmek güvenli değildi: Doğacak sonuçlara çözüm bulamazdım. Kolera ilacı aynı derecede felaket etkiler yaratabilirdi. Kininin bir zararı olmayacağını düşündüm; çok tiksindirici bir şeydir, son derece küçük bir doz, ağızda berbat bir tat bırakır.

"Bir ilaç verecceğim size," dedim. "İnşallah iyi gelir."

"İnşallah! İnşallah!" diye karşılık verdi ev sahibim dindar bir edayla; yüzbaşıyla benim için hazırlanan odaya kadar yanımda geldi, ona üç grain* kinin verdim.

"Karıma iyi gelecek mi?" diye sordu İranlı.

"Orası Allah'a kalmış," dedim.

(*) grain: eczacı tartısında 0.065 gram – ç.n.

"Elbette," dedi ev sahibim ve ilacı alarak haremine geri döndü.

Evden ayrılmak üzereydik ki, ev sahibimin uşakları arasında büyük bir karışıklık çıktığını gördüm. Muhammed'in bize katılması zaman aldı.

"Ne olmuş?" diye sordum.

"Efendi bu İranlılar var ya, şeytanın oğulları!" diye bağırıp çağırdı adamım öfkeyle. "Onlara efendimin bahşişini vermek için arkada kaldım ama ne açgözlü yaratıklar, içlerinden biri - güçlü bir adamdı- elimdeki bütün paraları kaptığı gibi belindeki kemere soktu. Diğerleri küfrettiler, ona itoğlu it falan dediler, ama adam tınmadı bile. Adamlar biraz daha para vermemi istediler; bahşiş verecek param kalmamıştı. Bu İranlılar çakal gibi. Pilav yer gibi insanın boğazını rahatça keserler!"

Ellidördüncü Bölüm

Düz bir kırda sürdük atlarımızı. Sol tarafımızda birkaç tepe görmek mümkündü. İlerlediğimiz yol kusursuzdu. Aralarında Arap Dize, Şâdilli ve Şalendili de bulunduğu birkaç küçük köyü geçtikten sonra Karene adında büyük bir köyde durduk. Köy sakinlerinin hepsi İran uyruklu Kürtlerdi. Köy 350 haneliydi. Atımdan iner inmez ilaç istemeye gelenlerin sayısından anladığım kadarıyla nüfusun tamamı rahatsızdı. Anlaşılan evvelki akşam evinde kaldığım İranlı, Kürt köyünün en varlıklı kişisine ünlü bir hekimin yolda olduğu haberini iletmişti. Ne kadar dil döktüysek de, köylülerden yakamızı kurtaramadık. Herkes diline bakmamı, nabzını ölçmemi istiyordu. Efendisi öylesine büyük bir hekim olduğuna göre uşağı da mutlaka tıbbî becerilere sahiptir, diye inanan alçakgönüllü bir Kürt kalabalığı, diğer odadaki Radford'un yemek pişirmesine müdahale etti.

Derken uşağım içeri girdi.

"Ne oldu?" dedim.

"Yemek pişiremiyorum efendim," yanıtını verdi. "Tencerenin başına gelip pis dillerini çıkartıyorlar. İğrenç illetleri olan,

birtakım insanlar bana yara bere içindeki bacaklarını göstermekte ısrar ediyorlar. Çok fena midem bulanıyor doğrusu. İki kutu antibiyotiğim vardı, hepsini dağıttım. Ah efendim, şampanya açacağım olsaydı, bu rezillerin dişlerini çekerdim; doktorluğuma duydukları merak belki bu sayede körelirdi. Birkaçının kanını akıtsam sizce bir sakıncası var mı efendim?"

"Ameliyattan sonra kanamayı durdurabilir misin?" diye sordum.

"Ben de efendim aklımdan tam onu geçiriyordum. Elimden gelse, her birinden sırayla biraz kan alırdım. Biraz sakinleşirler, yanıma gelmeye böylesine can atmazlardı."

Geceledığimiz mekâna yaklaşık üç saat uzaklıkta bir köye varınca dağların üzerinden Van'a giden kestirme yolun kar nedeniyle kapalı olduğunu, kesinlikle Hoy üzerinden ve kaçınmayı umduğum dolambaçlı bir güzergâh üzerinden gitmek gerektiğini öğrendik.

Söylenenlere inanmadım, rehbere dağ yolundan gitmesini emrettim. Adam isteksizce kabul etti. Bizi Ermenistan'ın başkentinden ayıran sarp yokuştan, giderek yukarılara tırmandık. Kar, her an daha derinleşiyordu. Sonunda rehber durdu, ilerlemeyi kararlı bir şekilde reddetti.

"Canımdan olacağım," dedi. "Siz hayatınızla istediğiniz gibi kumar oynayabilirsiniz, ama benim bakmam gereken çocuklarım var."

Yüzbaşı araya girdi.

"Adam yol konusunda doğruyu söylüyor," dedi. "Ben de sizin gibi bizi kandırdığını düşünmüştüm. Hoy'a gitsek iyi olacak."

Geri dönüp o şehre doğru gitmekten başka çare yoktu. Bulunduğumuz yerden aşağı yukarı seksen kilometre ötedeydi. Geceyi geçirmek üzere Melhame adlı Kürt köyünde mola verdik. Burada köylüler bizi çok kaba bir şekilde karşıladılar. Onlara, dinlerinin öngördüğü konukseverlik kurallarını hatırlatan yüzbaşı olmasaydı, korkarım kalacak yer bulamazdık. İngiliz olduğumu öğrenmişler, bize güçlük çıkartarak Rusları memnun edeceklerini sanıyorlardı.

"Kim olduğunuzu biliyoruz," dedi bir Kürt, "Erivan'dakiler de biliyor kim olduğunuzu. Ruslar bizim dostumuzdur," diye devam etti.

"Aman dikkat edin, dostlarınız bir gün sizi yemesinler," dedi yüzbaşı.

"Önce sizi yiyecekler, biz de onlara yardım edeceğiz!" dedi Kürt.

Bu söz yüzbaşının tepesini attırdı. Kavga çıkacak sandım, ama biraz daha ağız dalaşı yaptıktan sonra taraflar ayrıldılar.

"Köydeki herkes Rusların emrinde çalışır," dedi yüzbaşı, "gerek size gerekse bizlere karşı böyle düşmanca davranmaları bu yüzden. Bu adamlar," diye devam etti, "Ruslara inanacak kadar budalalar, çarın ajanları kendilerine parayla hediyeler veriyor diye aynı muamelenin ileride de sürdürüleceğini düşünüyorlar. Zavallı budalalar! Bir gün akılları başlarına gelir."

Odun yüklü öküzleri önlerine katmış giden adamlarla yan yana sürdük atlarımızı. Yolun her iki tarafında pek çok köy vardı. Mavi bol giysiler giyen, sakalları kızıla boyalı İranlı köylüler, önlerinden geçerken bize merakla baktılar.

Bu beyefendilerden züppe olanları tırnaklarını da boyamışlardı; bir erkeğin sakalını parlak bir renge boyamadığı sürece cins-i latifin ilgisini çekme olasılığı çok zayıfmış. Enine boyuna, kızıl saçlı bir Gal erkeği, bu yörenin bayanları arasında büyük sükse yapardı.

"Bu İranlılar gülünç yaratıklar," dedi yüzbaşı. "Düşünsenize, erkekler sakallarını kızıla boyuyorlar! Siyahın daha uygun bir renk olduğunu düşünür insan."

"Kimi İngiliz bayanlarımız saçlarını açık bir renge boyarlar," dedim.

"Kadınların yapmasını anlayabiliyorum," dedi yüzbaşı. "Bir kadının her yeri sahtedir, dilinden tutun da gülüşüne dek. Saçını kızıla boyamak bu aldatmacayı sürdürmesini sağlar; ama erkeklerin saçlarını kızıla boyamaları, hemen gidip hareme katılsınlar daha iyi! İranlılar, kadın milletidir."

Derken yüzbaşı, ufak tefek bir evin dışında oturmuş, heyecanla güneşin tepelerin ardında kaybolacağı anı bekleyen kü-

çük bir erkek topluluğuna işaret etti küçümseyerek.

Eski ateşe tapanların batıl inancıyla bağlantılı birtakım şeylerin, İranlıların ya da Kürtlerin zihinlerinde gizlice barınıp barınmadığını merak etmişimdir sık sık. Her gün ve aynı saatte, bir köyün bütün halkının dışarı döküldüğünü, büyük ışık küresinin ufukta batışını pür dikkat izlediğini gördüm. Onlara bu konuda sorular yönelttim. Güneşe tapındıkları düşüncesini hiddetle reddediyor; alışkanlıktan, kendilerinden önce babaları, dedeleri ve ataları da aynı şeyi yaptıkları için böyle davrandıklarını söylüyorlardı.

Yüksek duvarlarla çevrili çok sayıda bahçenin yanından geçtik atlarımızla; etrafı çevrili mekânların bir kısmı yirmi iki ila yirmi altı dönüm büyüklüğündeydi. Bölgede pek çok vişne, elma, şeftali ve dut ağacı vardı. Yapay kanallarla dağlardan getirilen bol su kaynağı, çeşitli meyva bahçelerini suluyordu. Ufak hendekler tarlalar boyunca birçok yerde birleşiyordu ve bir mülk sahibi dilediğinde hemen toprağına su getirebiliyordu. Sıcak aylarda köylüler için paha biçilmez bir nimet olmalı bu, çünkü aksi takdirde tüm ürünleri sıcaktan mahvolabilirdi.

Kirli bir tür Fransız üniforması giyen ama siyah koyun derisinden, şamdan külâhı şeklinde kalpaklar takan askerler, değişik köylerde askerî karakolların önünde oturuyorlardı. Yüzbaşı geçerken ona yan yan baktılar - çünkü yüzbaşı üniformalıydı. Vücudunun üst kısmını harika bir mavi pelerin kaplıyordu, bacaklarınıysa uzun bir çift çizmenin içinde toplanmış, dizden büzgülü, kırmızı, bol bir pantalon. Belindeki kemerden eğri bir pala sarkıyordu. Yüzbaşıyla rehberimizin başlarındaki kırmızı fesler, padişaha bağlılıklarını gösteriyordu.

Avrupaî giysilere bürünmüş iki erkek de askerler için merak konusuydu. Bazıları üzerlerindeki çakmaklı tüfekleri kavrayıp küçük ekibimize ateş etmeye kalkışır gibi bir hareketle bulundular.

Emniyette olacak şekilde uzaklaşmamızdan sonra "Sizi gidi köpekler! Bunu yapmayı istediğinizden hiç kuşkum yok," dedi yaşlı yüzbaşı, yumruğunu onlara doğru sallayarak. "Ama elinizdeki silahlar ancak elli metreye kadar işe yarar; doldurma-

mız beş dakika sürer! Bu İranlılar ahlâksız adamlar, siz de öyle düşünmüyor musunuz efendi?" diye devam etti yaşlı yüzbaşı.

"O kadar az İranlı'yla tanıştım ki, bir yargıya varmam mümkün değil. Ancak yollarıyla evleri, Türkiye'dekilerden çok daha iyi ve temiz."

"Doğru," dedi yüzbaşı üzüntüyle. "Bu encikler kimi işleri iyi becerebilirler ama kurnaz ve sahtekârlar. Bir İranlı sizi bir yanağınızdan öperken sırtınızdan bıçaklar. Hem dostu olduğunuzu söyler hem de komşularınıza hakkınızda iftiralarda bulunur. Ahırındaki en iyi atı teklif eder size: Ama bu teklif dudaklarının arasından çıkar, yüreğinden gelmez. Onları daha iyi tanıyınca kendiniz de anlayacaksınız bunu."

Ellibeşinci Bölüm

Pek çok köyü geride bırakmıştık ama hâlâ Hoy görünürlerde yoktu. Melhame'ye sadece sekiz saat uzaklıkta olduğunu söylemişlerdi. Şehrin surlarının görünmesi için fazladan iki saat daha geçmişti. Derken şehre girişi sağlayan dar bir kapıdan geçtik, ardından şehirdeki yegâne diplomatik temsilci olan Osmanlı konsolosuna ait evin önüne çektik atlarımızı. İstanbul'da eğitim görmüştü ve biraz Fransızca biliyordu. Son iki yıldır Hoy'da oturmaktaydı, Avrupa'dan bu şekilde uzak bırakılmasına fazlasıyla hayıflanıyordu.

Rusların çevirdiği entrikaların az kalsın İran ile Osmanlı Devleti arasında savaşa yol açacağını öğrendim. Hoy'a yaklaşık on dört kilometre uzaklıkta Kaşka Bulak adında, küçük bir Türk sınır köyü var. İranlı askerler, geçenlerde köye saldırıp köylülerin elinde ne var ne yok, hepsini çalmışlardı.

İranlılar yağmalama işiyle uğraşırlarken komşu bir askerî karakoldan bir yüzbaşının emrindeki Türk askerler olay yerine gelmişlerdi. Ancak İranlılar sayıca üstünlerdi.

Yüzbaşıyla adamlarından yedisini esir alıp Hoy'a götürmüşler. Askerî karakoldaki bir Türk teğmen, yüzbaşısının başına gelenleri duymuş, o sırada tesadüfen civarda bulunan iki İran-

lı tüccarı tutuklamış. Esir aldığı adamları Van'a göndermiş. Bunu duyan konsolos, Tahran'daki büyükelçisine telgraf çekip ne şekilde hareket etmesi gerektiğine dair talimat vermesini istemiş. Büyükelçi İranlı tüccarların derhal salıverilmesi talimatını yollamış. Bunun üzerine konsolos, Van valisine büyükelçiden aldığı emri bildirmiş. Fakat vali, İstanbul'dan yetki verilmediği sürece emri yerine getiremeyeceğini açıklamış. Türk yüzbaşıyla adamlarının Hoy hapsihanesinde zincire vurularak, en adi suçlular gibi muamele görerek geçirdikleri birkaç haftalık gecikmeden sonra Tahran ve İstanbul'dan esirlerin karşılıklı salıverilmesi yönünde emirler gelmiş.

Bir gün saptanmış. Türk konsolosu, kararlaştırılan saatte, esirler ve üç yüz İran askeriyle birlikte sınıra doğru yola çıkmış. Burada Van'dan gelen İran konsolosu tarafından karşılanmış. İkinci beyin de yanında İranlı esirlerle Türklerden oluşan bir kafile varmış. Sonra askerler biraz geri çekilmişler. Konsoloslar yanlarındaki esirlerle birlikte yalnız kalmışlar. Esir değiştokuşu gerçekleştirilmiş.

"Sürtüşmenin çıkış nedeni neydi?" diye sordum konsolosa.

"Ben de bunu öğrenmeyi istiyordum," diye yanıtladı konsolos. "Hoy valisine gittim -ha bu arada kendisi şahın amcasıdır- ve düzenli birliklerinin köyümüze neden saldırdıklarını sordum. Cevabı şu oldu: 'Emirlerimi benden daha üst rütbeye sahip birinden aldım.' Daha sonra ortaya çıktı ki, meseleyi başlatanlar, Tahran'daki Rus ajanlarıymış."

"Burada çok sıkılıyorum," dedi ardından konsolos. "Karım altı ay önce öldü. Onun yerini dolduracak kimseyi bulamadım."

"Niye bir Kürt kızıyla evlenmiyorsunuz?" dedi yüzbaşı. "Onlardan çok iyi eş olur," diye devam etti; "kocalarının parası varsa kocalarından hiç para istemezler, kocalarının parası yoksa kadınlar bu meseleyi kafalarına takmazlar. Ayrıca güzel giysiler de umurlarında değildir. Uzun bir patiska parçasıyla bir çift terlik, Erzurum çarşısındaki bütün ipekler, satenler kadar memnun eder onları. "

"Ölen eşim Kürt'tü," karşılığını verdi konsolos hüzünlü bir ifadeyle. "Bana çok az masraf çıkartırdı."

Bir uşak odaya girip konsolosun nargilesini yaktı.

"Bu adam benim kayınpederim," diye ekledi. "Kayınvalidem alt katta bana yemek pişirir. Kızlarıyla evlendiğimde bir-iki uşağım olsun istedim; karım, babasıyla annesini işe almamızı önerdi. Ben de öyle yaptım ve çalışkan olduklarını anladım. Zavallı karım ölünce yanımda kalmalarına izin verdim. Tekrar evlendiğimde yeni hanımım buraya kendi akrabalarının gelmesini arzulayacaktır muhtemelen: Şimdiki uşaklarıma yol vermek zorunda kalacağım."

"Bir eşin akrabalarına bakmak için çok tutumlu bir yöntem," yorumunu yaptım.

"Evet," dedi konsolos gülerek. "Ne İstanbul'da ne de Londra'da insan kayınvalidesinden aşçı niyetine faydalanamaz. Hem, sizin ülkenizdeki kadınların giyim merakı kocalarına bir servete mal oluyorlar."

"Evet," diye yanıtladım, "bazı kadın giysilerinin fiyatı 50 ila 60 lirayı bulur, bir-iki kez giyildikten sonra ya çöpe atılır ya da hizmetçilere verilir."

"Allah Allah!" dedi yüzbaşı, "50 ila 60 lira ha! Düşünsenize!"

"İngiliz doğru söylüyor," dedi konsolos. "Daha önce İstanbul'dayken de işitmiştim bunu. Ölen eşim bana 10 liraya mal olmuştu," diye devam etti; "Soylu bir İngiliz hanımın bir elbiseye verdiği parayla beş-altı eş daha satın alabilirim!"

"Neden İranlı bir kadınla evlenmiyorsunuz?" dedim az sonra. "Söylenene göre çok güzellermiş, hem dillerini öğrenme fırsatınız da olur." Konsolos bana bu dili bilmediği için üzüldüğünü söylemişti önceden.

"Bir İranlıyla evlenmek ha!" diye araya girdi yüzbaşı. "İranlılar kızlarını biz Türklerle evlendirmezler. Çok benciller," diye ekledi. "Biz kızlarımızın İranlılarla evlenmelerine karşı çıkmayız. Ama onlar bu konuda aşırı derecede titizler."

"Her ikiniz de Müslüman milletlersiniz," diye belirttim.

"Evet öyleyiz," dedi konsolos; "Ermeniler ve sizler, her ikiniz de Hıristiyan milletlersiniz ama Hıristiyanlık biçimleriniz çok farklı. Bir Ermeni'yle sizin aranızda ne kadar fark varsa,

bir İranlı'yla bir Türk arasında da o kadar fark vardır.

"Ermeniler çok gaddarlar," diye fikir belirtti yüzbaşı. "Bir adam suç işler de suçu ortaya çıkarsa, yetkililer suçlunun canını almakla yetinmeyip genellikle önce adama işkence ederler - bazen gözlerini oyar, bazen de bir tarafını kesip sakat bırakırlar."

"Buranın ahalisi çok acayip davranır," dedi konsolos. "Mesela yakın zaman önce şehirde hiç mi hiç sevilmeyen bir resmî görevli vardı. Bu şahıs öldü, sanırsınız ki mesele kapandı ama hayır, adamın ölümünden altı ay sonra, bazı şehir sakinleri mezarlığa gidip cesedi topraktan çıkardılar, lime lime doğradılar. Resmî görevliden intikam almak amacıyla yaptılar bunu. Çarşıda soygun olmuştu," diye devam etti konsolos, "adamın biri hırsızlığa karıştığı zanmıyla tutuklandı; masumum diye yemin edip başka bir adamı suçladı. Suçladığı adamın soygunla en ufak bir ilgisi yoktu ama şehirde hiç sevilmezdi. Çarşıda ticaretle uğraşan bir grup insan valiye gidip 'Hırsız, en son tutuklanan adamdır; cellata boğazını kesmesini emretmeniz gerekir,' dediler. Vali rıza gösterecek denli zayıf karakterliydi, böylelikle masum adam idam edildi. Vali, çok geçmeden yaptığına pişman oldu. Ancak o zamanlar paraya gereksinimi vardı, duyduğu pişmanlıktan kazanç sağlamaya karar verdi. Aralarında masum adamı idam etmesi için kendisine baskı yapanların da bulunduğu elli zenginin hapse atılmasını emretti. Bu kişileri, kendisine yüklü miktarda bir para ödeyene dek de hapiste tuttu."

Sonra şehrin istihkâmlarını dolaştım yürüyerek. Bunlar, yaklaşık on iki metre yüksekliğinde, kilden yapılma, tuğla temelli bir surla gerektiğinde suyla doldurulabilecek kuru bir hendekten oluşuyor. Surun duvarlarında on altı eski top vardı. Kürtler ile şehrin sakinleri bu mekânın zaptedilemeyeceğini düşünüyorlar. Dokuz librelik mermi atan bir topa sahip bir batarya, bu hayli bakımsız istihkâmı yok etmek için yeter de artar bile. Doğru düzgün donanmış herhangi bir kuvvetin 7000 haneli şehri aşağı yukarı yarım saat içinde ele geçirebilmesi gerekir.

Çeşitli karakollarda bulunan askerler binaların dışına koştular. Konsolos benimle birlikte sokaklarda yürürken askerler silahlarını önlerinde tutarak selamladılar onu. Sonra iki nöbetçinin görevlendirildiği bir yere geldik. Adamlar filintalarını yere koymuş kumar oynuyorlardı - zar niyetine, misketi andıran, kurutulmuş kilden küçük toplar kullanmaktaydılar.

Ellialtıncı Bölüm

Çarşıya gittim. Çoğu yeri kemerli, yer yer tuğlalardan inşa edilmiş, çok büyük bir bina. Sıcak bir akşamüstüydü. Çarşıda ise nefis bir serinlik vardı; şehir sakinlerinin çoğu, sırf gölgede uzanmak amacıyla gelmişlerdi. Attığımız hemen hemen her adımda, boylu boyunca uzanmış İranlıların vücutlarına takıldı ayaklarımız. İçerisi hayli karanlıktı. Aylakların kaburgaları acımış olmalı. Adamların kızdığının yegâne işareti mırıldandıkları bir küfür oluyordu; küfrettikten sonra yan dönüp bir dakika içinde tekrar uykuya dalıyorlardı.

Çarşı, Anadolu'da ziyaret ettiğim bütün pazar yerlerinden daha iyi düzenlenmişti. Aynı tür malı satanlara ait dükkânların hepsi yan yana diziliydi, diğer malları satan dükkânlarla karışık değildi. Halıların bazılarının desenleri çok güzeldi, Londra piyasasında talep edilenin dörtte biri fiyata satın almak mümkündü. Çatal bıçak takımları çoğunlukla Rusya'nın Erivan'ından gelmeydi. Gösterişli renklerde, bol miktarda Rus patiskası satışa sunulmuştu.

Bir semaver dükkânına girdik. Dükkân sahibi, uykulu görünen bir İranlı, çıkarları söz konusu olduğunda pek uyanıktı. Evine semaver almak isteyen bir Kürt'le sıkı bir pazarlık ediyordu. Sesleri öylesine yükseldi, Kürt'ün el kol hareketleri öylesine enerji doluydu ki, adam birazdan tüccara saldıracak sandım. Ancak bir dakika sonra iş tatlıya bağlanmış, müşteri satıcıyla birlikte çay içiyordu.

Hoy'daki evlerin çoğu bir tür kahverengi kilden yapılmadır. Mavi ve yeşile boyalı, pek çok cami olmasa şehir kasvetli bir

görünüme bürünecekti. Binaların giriş kapılarının çoğunda masif demirden tokmaklar vardı -Asya kıtasındaki Türkiye'de az rastlanan bir şey- ve demir parmaklıklarla korunan zemin kat pencereleri bana daha ziyade Cordoba'yı anımsattı.

Sokaklardan çamur dereleri akıyordu. Yüzlerce kadın hummalı bir biçimde çamaşır yıkamakla meşguldü.

Açık bir pencerenin önünden geçtik. İçeri bakınca binanın okul amacıyla kullanıldığını gördüm. Bir öğretmen pencere pervazına oturmuştu, elli ya da daha fazla öğrenci de ayaklarının etrafında toplaşmışlardı. Çocuklara Kuran'dan parçalar belletiyordu öğretmen. Ortalama on beş ila yirmi yaşlarında diyebileceğim delikanlılardan oluşan bir sınıf, bir köşede çömelerek oturmuş, yazı yazmayı öğreniyordu - İran'da çok ender rastlanan, ekseriyetle tüccar sınıfına özgü bir başarıydı bu. Kimi delikanlılar, öğretmenlerinin boş bir anını yakalamış, seyyar bir satıcıdan portakal alıyordu. Hoy civarında hiç portakal ağacı bulunmadığından söz konusu meyve Tebriz'den getirilmişti. Hoca, öğrencilerin yokluğunu birden fark edip okulun dışına koştu. Delikanlılara vurmakla kalmadı, seyyar satıcı da öğrenciler gibi dayaktan nasibini aldı.

Pilav satılan dükkânlara geldik; buralarda esnafın önünde pilav yığınlarıyla sarılı tavuk butları ve kanatları duruyordu. Esnaftan biri, tabaktan parmaklarıyla bir et parçası alarak bana uzattı. Sattığı şeyle ilgili fikrimi öğrenmek istiyordu.

"Güzel!" dedim.

"Ülkenizde pilav var mı?" diye sordu.

"Evet."

"Ama benim pilavım gibi değil, değil mi?"

"Hayır, bu kadar güzel değil."

Söylediğim dükkâncının pek hoşuna gitti: Dükkânından koşarak dışarı çıktı, kendisiyle içeri girip şekerlemelerinden tatmam için ısrar etti. Şekerlemelerin bazısı çok güzeldi, maharetli ellerden çıktıkları belliydi - Hoy ile iç bölgelerdeki şehirler arasında bonbon ticareti söz konusuydu. İranlı hanımlar bonbonları pek severler, bu leziz yiyecekler haremlerde büyük miktarlarda tüketilirdi.

Yerli yapım gümüş işlerinden satın almak istedim. Mümkün olmadı; kuyumcular mağazalarında hazır ürün bulundurmuyorlardı. Sipariş üstüne çalışabilirlerdi ama bu da zahmetli bir işti. Şehrin camiini -Türk camilerinden çok daha gösterişli ama diğer açılardan onlara çok benzeyen bir binaydı- ziyaret ettikten sonra Van'a doğru yolculuğa devam etmenin zamanı geldi, diye düşünmeye başladım.

Bulunduğumuz yer epey ılıktı, ama Van'dan Kars'a giden yol karla kaplı olacaktı ve yolculuğumu tamamlayıp İngiltere'ye dönmek için yalnızca iki aylık iznim kalmıştı. Konsolos, evinde bir gün daha kalmam için üsteledi. Fakat hazırlıklara başlamıştık. Üstelik şehre gelişimin Erivan'daki Rus resmî görevlileri arasında büyük huzursuzluk yarattığı ima edildiğinden şehirden ayrılmayı özellikle istiyordum. Ruslar, Hoy'a çok yakın olduklarından şehre kendi toprakları gözüyle bakmaya başlamışlardı.

Babacan vali, İranlıların beni öldürmesinden korkuyordu. Hem Hive'ye sehayatim boyunca Rus yetkililerin güvenliğim konusunda duydukları aşırı meraktan sonra onlara daha fazla rahatsızlık vermekten büyük üzüntü duyacaktım.

Ertesi sabah şafakta Hoy'dan ayrıldık. Şehir bir ovada yer alıyordu ve bir dizi tepeyle çevriliydi, ama tepeler şehrin surlarına epey uzaktı.

Surlar yavaş yavaş gözden yitti. İki buçuk saat boyunca düzgün bir yolda ilerledikten sonra, padişahın topraklarını şahınkilerden ayıran ünlü bir geçite, Kotur Boğazı'na vardık. Yörede İranlılara ait askerî karakol bulunmamaktadır. Türkler, iki dağ arasındaki geçidin ağzında bir tür müstahkem küçük bina inşa etmişler. Burada bir yüzbaşı, iki teğmen, kırk piyade ve yirmi sekiz süvariden oluşan ufak bir askerî kuvvet buldum. Yüzbaşının adı Ahmet'ti. Neden sonra öğrendim ki, altı ay önce İranlılarca esir alınıp Hoy'a götürülen subaymış. Osman adında bir Türk askerinin kavgada öldürüldüğünü, kendisininse Hoy'daki hapishanede kırk gün zincire vurulduğunu, bu süre boyunca ekmek ve sudan başka yiyecek verilmediğini anlattı. Üstelik çıplak zeminde uyumak zorunda

kalmıştı. Söylediğine göre, Van'a gönderilen İranlı tutsakları iyi davranılmıştı. Uyumaları için yatak verilmiş, pilavla beslenmişlerdi.

"Sizce İranlılar Türk köyüne hangi nedenle saldırdılar?" diye sordum.

"Kavgayı başlatanlar Ruslardı," diye yanıtladı asker. "Hoy'a esir götürüldüğüm sırada İranlı askerlerin 'Ruslar bizim babamızdır' dediklerini işittim, bu sözleri söylerken benimle alay ediyorlardı."

"Rusya'yla ne kadar erken savaşa girersek o kadar iyi," diye devam etti. "İlan edilmiş bir savaşta şimdikinin yarısı kadar bile sorun çıkartmayacaklardır bize."

Kotur Boğazı'ndan geçerek yolumuza devam ettik. Ayaklarımızın dibinde Kotur Suyu adında küçük bir ırmak akıyordu hızla, komşu dağlardan inen küçük akarsu kollarının katılmasıyla giderek daha genişliyordu.

Bu uzun ve dar geçit, bir dizi muhteşem savunma mevzii sunar. Çoğu yerde genişliği 200 metreyi aşmaz. Sarp tepeler, her iki taraftan ırmağa bakar.

Yörede kimi kükürtlü, birkaç maden suyu pınarı bulunur. Bunlar çoğunlukla Kürtler tarafından kullanılmaktadır, Kürtler rahatsızlandıklarında yaz aylarında gelip bu sulardan içerler.

Derken rehber patikadan ayrıldı, giderek dikleşen bir yere tırmanıp bir pınarın başında atından indi. Meşin tabanca kılıfından teneke bir maşrapa çıkarıp doldurmasını istedim, ardından suyun tadına baktım. Ilıktı, Karlsbad'daki Sprudel pınarının suyu anımsattı bana, ama ondan çok daha sertti. İki bardak dolusu Kotur Suyu, yarattığı etki bakımından en az dört bardak Sprudel suyuna bedeldir.

Aşağımızda uzanan toprak karla örtülüydü. Kar örtüsü önceleri yer yer göze çarpıyordu, daha sonra giderek sıklaştı, kıvrılarak uzanan patikayı kapladı. Dolu fırtınası çıktı. Geçit boyunca sert bir rüzgâr esiyordu. Hoy'un sıcağıyla Kotur Boğazı'nın soğuğu arasındaki anî fark yüzünden iliklerimize dek ürperdik. Altı saattir yoldaydık; bir konaklama yerine varmamıza daha beş saat vardı.

Atlarımızdan inip yanları sıra koştuk, vücutlarımızın kan dolaşımını korumaya çalıştık. Anadolu'nun bu kısmındaki hızlı iklim değişiklikleri seyyahlar için çok tehlikelidir. Yerli halk arasında şöyle bir söz vardır: "Akşam üşürsen sabaha ölürsün." İnsan üşüyüp de hemen ısınmayı başaramazsa kesin hastalanır. Bir başka sıcak su kaynağının yanından geçtik; Kotur Suyu'nun kenarından doğuyordu bu kaynak. Rehber teneke maşrapamı ödünç alarak atından indi, ağzını yıkamaya başladı.

"Niye yapıyorsunuz bunu?" diye sordum.

"Diş ağrım dinsin diye," yanıtını aldım.

Böylelikle Kürtlerin suyun bu tür şikâyetlere iyi geldiğine inandıklarını öğrenmiş olduk.

Elliyedinci Bölüm

Kotur'a varmak bana rahat bir nefes aldırdı. Yolculuğumuzun son yarısında yol çok kötüydü. Böyle şartlar altında yapılan on bir saatlik bir yürüyüş, hem hayvanlar hem de insanlar için yorucudur.

Şehirde karantina merkezi vardı. Merkezden sorumlu askerî doktor, İran'dan Osmanlı İmparatorluğu'na bu güzergâh üzerinden gelen herkesi muayene etmek zorundaydı. Amaç, kolera ya da vebaya yakalananların bu hastalıkları padişahın topraklarına yaymalarını engellemekti.

Kotur kaymakamı İran asıllıydı. Babası, şahın emrinde çalışmış, ama sonra Osmanlı hükümdarının hizmetine girmiş, padişahın Kotur civarında aslında İran'a ait olan bazı topraklara el koymasını sağlamıştı. Kaymakam, İranlıların Salmas'ta askeri karargâh kurduklarını, bu işin muhtemelen Rusya'nın suç ortaklığıyla yürütüldüğünü anlattı.

Bir İtalyan olan askerî doktor odaya girdi; seksen yaşına merdiven dayamıştı ve 1847'den beri Kotur'da yaşıyordu. Hizmetleri karşılığında aldığı para, adam başı on kuruştan ibaretti, İran'dan Türkiye'ye Kotur yolu üzerinden geçen herkesten alıyordu parayı.

"Geçen gün buraya bir Rus geldi," dedi doktor. "İranlı kılığına bürünmüştü, milliyetinin farkına varmadığımı sandı."

"Yolculuğunun amacı neymiş?"

"Herhalde Kürtler arasında huzursuzluk yaratmak, Ermenileri Müslümanlara karşı ayaklanmaya kışkırmaktı," diye yanıtladı doktor. "Yöre maden bakımından çok zengindir," diye devam etti; "buraya üç kilometrelik bir bölge içinde bol miktarda kömür ve demir bulunur."

"Ruslar bölgeyi iki nedenle ele geçirmek istiyorlar," dedi kaymakam; "birincisi, Kotur'la Van'ı alarak daha güneye, Bağdat'la Musul'a girmek için cephanelikler kurma, hazırlık yapma olanağına kavuşacaklar; ikinci neden de bölgedeki madenlerdir."

Bitlis yakınlarında yaşayan bir Kürt aşiret reisi, geçenlerde padişaha mektup yazıp Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaş çıkması durumunda 20.000 adamını hizmetine sunmayı teklif etmiş. Teklifi onaylanmış, muhteşem bir ipek sarıkla kılıç hediye edilerek de sadık Kürt'ün gönlü hoş tutulmuş.

Türkler, Kotur civarındaki dağlı halka güvenebilirlerdi. Ancak Muş'la Eleşkirt civarındaki Kürtlerin sadakatine ve iyi niyetine güvenmemek için haklı gerekçeleri vardı. Kürtlerin yakın bir zamanda Rusya'dan, silahların yanı sıra büyük miktarda para aldıkları söyleniyordu.

"Ruslar yenilirlerse eğer, silahlarını eski dostlarının üzerine ilk çevirenler Kürtler olur," diye ekledi kaymakam; "zira Eleşkirt civarındaki halk, daima kazanan tarafın yanında yer almasıyla ünlüdür."

Ertesi sabah, geceyi evinde geçirdiğim konuksever yaşlı doktora veda ettim. Bana kendi odasının bir köşesinde yatak verme kibarlığını göstermişti - kendisiyle ailesinin geri kalan fertleri odanın diğer köşesinde yatmışlardı.

At sırtında Van'a doğru gittik. Van, Kotur'a yaklaşık yüz kilometre uzaklıktadır. İlk bir saat boyunca yolumuz dağ geçidinden ilerledi - bu Kotur Boğazı'nın devamıydı, ama bulunduğumuz noktada birkaç kilometre genişliğindeydi. At sırtında Kürt köylerinden geçtikten sonra, giderek dikleşen yamaçları tırmanmaya başladık. Her biri bir öncekinden daha yük-

sek, peşpeşe yaylalar uzanıyordu önümüzde; kar tabakası her adımda daha da derinleşiyordu. Van'a o akşam varamayacağımız açıktı. Kotur'a yaklaşık on saatlik uzaklıktaki Mollahasan köyünde yolculuğumuza ara vermeyi kararlaştırdım. Aramıza birkaç Kürt tüccar katılmıştı; Hoy'dan geliyorlardı, önlerine kattıkları öküz ve danalar tömbekiyle yüklüydü.

Kürtlerden birinin bir katırı vardı. Hayvan, sahibinin kişisel eşyalarının yanı sıra Hoy'dan Van'a gönderilen posta çantasını da taşıyordu. Kürt, bir süre katırını yularından çekerek götürdü, ama sonunda yorulup hayvanı serbest bıraktı, diğer tüccarlara ait öküz ve danalarla birlikte kafilemizin önüne kattı. Mollahasan'a varmak üzereydik; katır, kervanın geri kalanıyla arayı epey açmıştı. Ben de atımla onun arkasından gidiyordum. Yol aniden alçaldı. Önümüzde bayır belirdi. Hayvanı gözden yitirdim. Ortadan kaybolmuştu.

Hava kararıyordu. Bir an için dizginleri çekip atımı durdurdum. İyi ki yapmışım bunu, yoksa az kalsın nehrin içine girecekmişiz, zira bayır altmış-yetmiş santimlik kar ve ince bir buz tabakasıyla kaplı nehrin yamacıydı. Derken nehrin içindeki katırın kafası belirdi. Delicesine çırpınmalarından ayağını yere basmaya çalıştığı anlaşılıyordu.

Hayvanın sahibi olay yerine geldi.

"Yeni sarı şalvarım!" oldu ilk sözleri. Ardından korkunç bir küfür savurdu.

Hoy'dan giyecek birşeyler almıştı. Bunlar heybelerin içinde, katırın sırtındaydı belli ki, katırcının gözünde, kendi giysilerinin yanında mektup çantasının pek bir değeri yoktu. Hayvanı yakalamaya çalıştı ama buz kırılınca o da nehrin içine düştü. Bu arada katırın çabalamaları palan kolanını gevşetmişti, az sonra kolan çözülüverdi; Kürt'ün gardrobunun yanı sıra eyerle mektuplar da hayvanın sırtından kayıp nehrin dibine gitti.

Rehberimiz sağa dönerek nehir yukarı gitmemizi, buzun bizi taşıyabileceği bir yer bulmaya çalışmamızı önerdi. Dediğini yaptık. Yaklaşık yarım saat sonra Kürt bir çiftçinin -Mollahasan köyünün en varlıklı kişisinin- çatısı altında bulduk kendimizi.

Civarda birkaç Nasturî köyü vardı; ancak bu küçük köyle-

rin ahalisi Kürtlerden daha pis olmakla nam saldıklarından aklı başında bir seyyah, geceyi kesinlikle dağlı halkın köyünde geçirmeyi yeğleyecektir.

Katırı suya düşen Kürt odaya girdi. Bir elinde sırılsıklam bir şey tutuyordu. Selam verdi ve taşıdığı şeyi burup sıkmaya başladı; bunun üzerine şalvarı meydana çıktı. Bir zamanlar sarı olan şalvar artık soluk kahverengiydi. Kürt, şalvarı yere serdi hüzünlü bir edayla gözlerini kirlenmiş giysiye dikti.

"Bir atla iki koyun," dedi adam içini çekerek; "Efendi acıyın bana!"

"Ne istiyor?" diye sordum Muhammed'e.

Anlaşılan Kürt, evlilik çağına gelmiş kızları olan komşu bir çiftçiden kendine eş almak istiyordu. Kızların evlenmesine itirazı olmayan ve sarı, bol bir şalvar isteyen baba razı gelmiş, ama kızıyla evlenmek isteyen damat adayının kendisine güzel bir şalvarla bir sarık ve biraz da çay vermesini şart koşmuştu. Sarı renkli bir şalvar Kürdistan'da pek sık rastlanan bir şey değildir. Şalvarlar Rusya'daki Erivan'dan getirilir ve dağlı halk arasında pek rağbet görür. Kürt, Hoy'a bilhassa gitmiş, orada bir atla iki koyun satmış, satıştan elde ettiği parayla da söz konusu giysiyi satın almıştı. Şimdi ise kızın babası, kirlenmiş giysinin karşılığında kızını vermekten vazgeçerse diye müthiş telaşa kapılmıştı.

"Fakat bu konuda nasıl bir yardımım dokunabilir?" oldu ikinci sorum.

"Bana bahşiş verin," dedi Kürt, "Hoy'a dönüp yeni giysiler alayım."

Adam, nehrin dibine gitmiş posta çantasını unutmuştu.

Gidip mektupları nehirden çıkarmasını söyledim ona, isteğini o gün daha sonra dikkate alacağıma söz verdim.

Van şehrine yaklaştığımız sırada kar görünmez oldu. Konaklama yerimizin yaklaşık on beş kilometre ötesindeki küçük bir gölün kenarından sürdük atlarımızı. Peşpeşe yaylalardan geçen patika, adını Ermenistan'ın başkentinden alan büyük göle doğru iniyordu.

Van, bir ovada yer alır, etrafı meyva bahçeleriyle çevrilidir.

Yöre topraklarının çoğu ekilidir, bölgede bol miktarda mısır ve diğer tahıllar yetişir.

Erzurumlu İsmail Paşa'nın Van valisine yazdığı takdim mektubunu önceden yollamıştım. Mektubu emanet ettiğim şahıs, onu teslim etmek zahmetine katlanmamıştı. Vali gelişimden haberdar değildi.

Evine uğradım ve misafir odasına çıktığımda valiyi, kimi askerlerin Van'daki Ermenilere yaptıkları aşırı hareketleri soruşturmak amacıyla geçtiğimiz günlerde İstanbul'dan gelen bir resmî görevliyle hararetli bir sohbete dalmışken buldum.

Paşa, kendisine mektup getirmediğim halde beni çok kibar karşıladı; gülümseyerek Van'da İstanbul'daki gibi oteller olmadığını belirtti, bana kısa bir süre önce inşa edilmiş bir kışlada oda ayarlayacağını söyledi.

Az sonra garnizon komutanı odaya girip beni kalacağım yere götürdü. Kare şeklindeki kışla iki katlıydı, binanın ortasında talim amaçlı kullanılan bir avlu vardı. Subayların ve öteki askerlerin odaları ikinci kattaydı, ilk katta atların ahırları bulunuyordu. Bana verilen oda büyük ve temizdi. Duvarlar badanalıydı, zemin İran halısıyla kaplanmıştı. Duvarda büyük bir ayna asılıydı - Erzurum'daki konsolosumuzun evinden ayrılalı beri gördüğüm ilk aynaydı.

O vakit Van'da sadece yarım tabur piyade ile bir batarya Krupp topu vardı. Garnizonun bir buçuk taburdan oluşan geri kalan kısmı, önceki hafta Kürtlerin bir Osmanlı karakolunu yaktıkları Bitlis civarına gitmişti.

Ellisekizinci Bölüm

Ertesi sabah komutanla birlikte yürüyerek talim yapan topçu sınıfını görmeye gittik. Talim hiç fena değildi. Toplara, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa tarafından getirilmiş, çoğu kır donlu, boyları 15 ile 16 karış arasında değişen güzel hayvanlar koşulmuştu. Komutan bataryasından büyük gurur duyuyordu. Talim bittikten birkaç saat sonra bana ahırları dolaş-

tırdı. Çelik aksamlar pırıl pırıldı, koşum takımları çok düzenli sıralanmıştı. Bunu komutana söylediğimde şöyle yanıt verdi:

"Efendi ben İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'de okudum. Diğer subaylarımızda oraya gitselerdi, daha kuvvetli bir ordumuz olurdu. Ama inşallah Rusların başına beklediklerinden daha çok iş açacağız."

Ardından kaleyi görmeye gittim. Kale şehrin ortasındaki bir kayanın üzerinde, göl seviyesinden yüksekliği iki yüz metre kadardı.

Van, üç taraftan şehre beş-on kilometre uzaklıktaki tepelerle çevrilidir. Dördüncü tarafında aynı adını taşıyan göl yer alır. Batı yönünde, evlerin yakınında bir bataklık bulunur. Dolayısıyla burası yaz aylarında çok sağlıksız bir yere dönüşür - bölgede tifoyla diğer ateşli hastalıklar yaygın haldedir. At sırtında kaleye giderken bana eşlik eden Macar askerî cerrah, Van'daki sağlıksız koşullar hakkında İstanbul'daki yetkililere çeşitli şikâyetlerde bulunulduğunu, Askerî Tıbbiye'ye bataklığın kurutulmasını öneren bir mektup gönderildiğini anlattı. Daha altı ay önce bir paşa, tifo yüzünden hayatını kaybetmiş, hadise yeni valiyi ayağa kaldırmıştı. Bir demiryolu kazasında bir yöneticinin ölümü demiryolu hattının diğer yöneticilerini ne şekilde etkilerse, işte bu ölüm de valiyi o şekilde etkilemişti. Ancak bugüne dek valiyle doktorun önerilerini hayata geçirmeye yönelik hiçbir adım atılmamıştı.

Gölün doğal soda içerdiğini öğrendim. Ahali, bu maddeyi çok basit bir yöntemle elde etmektedir. Yaz aylarında gölden aldıkları suyu büyük, sığ havuzlara boşaltırlar; güneş ısısı suyu buharlaştırır ve teknelerin dibinde soda çökelir. Çıkarılan soda daha sonra Erzurum'la İstanbul'a yollanır. Van ahalisi, bu maddeyi çamaşır yıkarken sabun yerine kullanmaktadır.

Yol, kalenin bulunduğu tepenin etrafında kıvrılarak devam ediyordu. Aşağı yukarı onbeş dakikalık bir tırmanıştan sonra atlarımız zirveye ulaştı. Burada kimi 250 yıldan da eski, çok eski birkaç top vardı. Pek çok topun arkasında büyük yığınlar halinde taş gülleler duruyordu; komutan gülleleri gösterip son yüz yılda bir İran ordusuna dehşet saçmış oldukları halde günümüz

de hiç işe yaramayacaklarını belirtti. Modern kale, bu şekilde adlandırmak mümkünse, yaklaşık 100 askeri barındırmaya uygun, müstahkem ufak bir yapıdan ibaret. Eski günlerde bazen askerlerin kalacağı mekân, bazen de mahkûmlar için zindan amacıyla kullanılmış, yekpare kayanın içine oyulu pek çok galeri bulunmaktadır. Yerlerde serili duran ya da kayadaki halkalara bağlı birtakım ağır zincirler vardı. Derken taş güllelerle dolu devâsâ bir mağaraya geldik. Komutan, güllelerin oraya Nadir Şah'ın Van'a saldırmasından hemen önce getirildiği bilgisini verdi bana.

"Nadir Şah, şehri yedi yıl boyunca kuşatma altında tuttu," diye devam etti asker: "Yaptığı işlerden geriye kalan izlere bakın." Bu sözler üzerine, duvarda top ateşiyle açıldığı belli birkaç delik gösterdi bize.

Kale civarında çok sayıda Grek ve Asur sikkesi bulunmuştu. Doktorun söylediğine göre, ahaliden hiç kimsenin okuyamadığı harflerle yazılmış pek çok yazıt yer alıyordu buralarda.

Müstahkem yapının yaklaşık elli metre ötesinde bir neftyağı kuyusu bulunmaktadır. Komutan söz konusu yere benimle birlikte gelip bir askere kuyunun içindeki şeyden bir miktar çıkarttırdı. Kuyu çok derindi. Van ahalisi, neftyağını çok eski zamanlardan beri kullanmaktaydı. Doktor, bunun doğal bir kuyu mu, yoksa sadece, muhtemelen garnizonun kullanımı için uzun yıllar önce bu sıvıyla doldurulmuş büyük bir sarnıç mı olduğundan emin değildi.

"Kaledeki toplar hiç ateşlenir mi?" diye sordum.

"Hayır," dedi komutan, "bayramlardaki kutlama atışları için sakladığımız küçük bir top dışında tamamı işe yaramaz haldedir. Kaya, kale amaçlı kullanılmak için şehre fazla yakın," diye devam etti. "Buraya hastane yapılmalı ya da stok ambarı için iyi bir yer olabilir ama savunma mevzii olarak modern topçu birliklerine karşı koymaya yaramayacaktır."

Kayanın aniden birkaç yüz metre inişe geçtiği bir yere geldik. "Yıllar önce bir İngiliz iple buradan aşağı inmiş," dedi doktor. "Bu noktanın yaklaşık üç yüz metre aşağısında taşa kazılı bir yazıt var. Yazıt Semiramis hakkında. Önceleri hepimiz yazının anlamını öğrenmeyi istiyorduk ama Van'da kimse kaya-

dan aşağı inecek denli cesur değildi. Bir Ermeni ya da Türk, bu işe kalkışma cesaretini gösterse bile harfleri çözmesi olanaksızdı. Derken," diye devam etti konuşmacı, "bir İngiliz geldi ve iplere tutunup uçurumdan aşağı indi. Yazıtın kazılı olduğu yerden dahi düşse parçalanırdı, zira orası da kayaların epey yükseğindeydi. Ancak vatandaşınız harflerin bir kopyasını almayı başardı, sanırım bir çevirisi British Museum'dadır. Yazıtı şehirden de görebilirsiniz," diye ekledi. "Harfler çok büyük; dört metre metre boyunda, iki buçuk metre eninde bir yer kaplıyor."

Kışlaya doğru döndük. Yolda kayanın üzerindeki harflere bakma fırsatım oldu. Yan yana dizili, kare şeklinde dört blok üzerine kazınmışlar. *Times* gazetesinin kocaman dört sayfasını yan yana dizili ve iri acayip harflerle kaplı olarak gözünüzün önüne getirirseniz yazıtın görünüşü hakkında fikir edinebilirsiniz. Yazıya yerden bakınca, sağdan üçüncü karedeki harfler hafif silinmiş gibi görünür ama diğerlerindeki karakterler kazındıkları ilk günkü kadar belirgindir. Birkaç Ermeni çocuk sokakta askercilik oynamaktaydı, babalarıyla ağabeyleri ise kışlanın avlusundaki talimde eğitim görmekteydiler. Şehirde, Hıristiyanlar arasında bile biraz askerlik heyecanı mevcuttu. Vali, padişahın bütün uyruklarına silah kullanmanın öğretileceğine ilişkin fermanını resmen duyurmuştu.

Komutanın ziyaretine gittim. Odası benimkinin bitişiğindeydi; birlikteyken içeri birtakım adamlar geldi - kimi asker olmak istiyordu, kimi de askere gitme yükümlülüğünden kurtulmayı amaçlıyordu. İkinci gruptan başvuranlar arasında yakışıklı bir Kürt vardı. Irkına özgü, her zamanki göz alıcı giysiyle bürünmüştü, ama ayrıca vücudunu baştan aşağı saran, beyaz bir tür muslin şal takıyordu.

"Mükemmel bir asker olur senden," dedi komutan. "İyisi mi, gel, askere alalım seni."

"Beyefendi," diye karşılık verdi adam, "Fıtığım var."

"Sahi mi?" dedi odadaki doktor. "Hangi taraftа?"

"Sağda," diye yanıtladı adam kasığını göstererek.

"O zaman gayet rahatlıkla piyade birliğine katılabilirsin," dedi Macar. "Piyade sınıfında askerlikten muaf tutulmak için

her iki tarafta da fıtık olması gerekir."

Kürt kolu kanadı kırılmış bir halde odadan çıktı. Daha sonra öğrendim ki, kendilerinde bilerek fıtık oluşturmak, dağlı halktan askerlik yapmayı istemeyenlerin sık başvurduğu bir yöntemmiş. Parmaklarıyla başparmaklarını, şişkinlik çıkana dek midenin aşağısına bastırarak yapıyorlarmış bunu. Bu işi yaparken canları bir hayli yanarmış. Bir tarafında bu şekilde fıtık oluşturan kişi, aynı işlemi diğer tarafta tekrarlamayı istemezmiş. Bana bu bilgileri veren doktor, Kürtlerin, fıtığın tedavisine yarayan, tıp okullarında pek bilinmeyen bir yöntemleri olduğunu söyledi. Fıtığın etrafındaki deriyi kızgın bir demirle dağlıyorlarmış; bunun üzerine adaleler kasılıyor, fıtık genellikle iyileşiyormuş.

Üç Amerikalı misyoner ziyaretime geldi: Van'a atla yaklaşık bir saat uzaklıktaki bir köyde yaşıyorlardı. Birkaç yıldır köyde bulunmalarına rağmen çok sayıda insanın din değiştirmesini başaramamışlardı.

Ülkede hayli belirsiz bir ortam bulunduğunu söylediler; geçenlerde Bitlis yakınlarındaki başka misyonerlerden duyduklarına göre, yöredeki bir Kürt şeyhi, misyonerlerin güvenliğini garanti edemeyeceğinden yaz aylarında her zamanki gibi dağlara çıkmaya kalkmamalarını önermişti.

Van'daki misyonerler, savaş çıktığında İngiltere'nin nasıl bir rol üstleneceğini öğrenmek için sabırsızlanıyorlardı. Amerikalı oldukları halde ahali onlara İngiliz gözüyle bakıyordu. İngiliz bayrağı Anadolu'da Amerika Birleşik Devletleri'ninkinden daha fazla saygı görüyordu.

Odaya, Van'daki son karışıklıklarla Ermeni çarşısının yakılmasını soruşturmak üzere İstanbul'dan gönderilen devlet memuru girdi. Yangın felaketinin hemen sonrasında, Ermeni gazetelerinde mahvolan malların miktarına ilişkin inanılmaz haberlerin yayımlandığı bilgisini verdi bana. İlk başta, Van'daki tüccarların uğradığı zararı 1.000.000 liranın karşılayamayacağı yazılmıştı. Ardından 200.000 lira tutarında sikkenin Türk askerler tarafından çalındığı, 300.000 lira değerinde malın da yanıp kül olduğu söylenmişti.

Devlet memuru Van'a geldiğinde ilk iş, çarşıda dükkânları

olan tüm tüccarların bir listesini çıkartmış. Ardından her adamı ayrı ayrı çağırtıp sattığı malın türünü ve ne kadar tazminat talep ettiğini sormuş. Memur, Van'daki bütün tüccarlar tarafından talep edilen miktarları topladığında toplam sayının 96.000 lirayı aşmadığını görmüş. Ermeniler, ayrıca 10.000 lira değerinde malı da kurtardıklarını kabul etmişler.

Resmî görevli 23.000 liranın tüm zararı karşılayacağı kanısındaydı. Daha sonra çarşıdan geriye kalan yıkıntıları, bunların yayıldığı küçük alanı görünce, memurun hasar konusunda âdil bir tahminde bulunduğuna ikna oldum.

Muhtemelen Rus ajanlarca kışkırtılan Ermeni gazeteleri, Van'da kalan Türk askerlerin çarşıyı önce ateşe verdiklerini, sonra da çıkan karışıklık esnasında yağmaladıklarını duyurmuşlardı. Memur, çok ayrıntılı bir soruşturma yaptıktan sonra askerlerin olaya karıştıklarına dair bir şey bulamamış. Birtakım Ermeniler, depolarında petrol ve kibrit bulundurmaktaymış: Memur, yangının ya kendiliğinden, ya da birisinin yanlışlıkla yanar halde bir kibriti yere düşürmesi sonucunda çıktığı düşüncesindeydi.

Askerler, yangının söndürülmesi için yardıma çağrılmışlardı. Memur, adamların yangın felaketi sırasında birşeyler çalmış olabileceklerini düşünerek komutandan ertesi sabah bütün garnizonun Erzurum'a yürümesi için emir çıkartmasını istemiş. İsteği yerine getirilmiş. Kısa bir süre sonra farklı taburlar şehirden ayrılmış. Memur, bazı Ermeni tüccarların eşliğinde, askerî birlikleri yolda karşılamış. Askerlerin eşyaları, sonra da sırayla üstleri aranmış. Askerlerin soyguna karıştıklarını kanıtlayacak herhangi bir şey bulunamamış.

Elli dokuzuncu Bölüm

Ermenilerin, eskisi yeniden inşa edilene dek kullanacakları geçici çarşıya yürüdüm. İran'dan getirilmiş bol miktarda ham ipek, ham pamuk ve gölden çıkarılmış soda dışında görülecek bir şey yoktu doğrusu.

Şehirde 20.000 kişinin yaşadığı söyleniyordu, ama bence bu

sayı abartılmaktadır. Yangının mahvettiği çarşı, çok küçük bir arazi parçasında yer alıyordu. Bütün şehir nüfusunun 16.000'den fazla olmadığı izlenimini edindim. Paşa yılda 2200 lira ücret alıyordu, altınla ödeme yapılıyordu kendisine. Diğer resmî görevliler o kadar şanslı değiller; garnizon komutanının ücreti ayda sadece 20 sterline geliyordu ve her zaman birkaç ay gecikme söz konusuydu, üstelik Osmanlı banknotuyla ödeniyordu. Macar'ın devletle sözleşmesi vardı; ücreti ayda 17 sterline geliyordu ve altın üzerinden ödenmek zorundaydı; neticede maddî durumu komutanınki kadar iyiydi.

Çarşıdan sonra, şehir merkezindeki Ermeni kilisesine gittim. Biri, ahşap bir çiftlik ambarını çok andıran, diğerleri çatıları kemerli, taştan yapılma birkaç odadan ibaretti kilise. Binada az sayıda zevksiz aziz resmi dışında görülecek bir şey yoktu; yerler, Türk camilerindeki gibi halıyla kaplanmıştı. Bize eşlik eden papaz bir perdeyi kaldırarak bana çivi yazısıyla taşa kazınmış bir yazıt gösterdi.

"Binanın bu kısmı çok eskidir," dedi; "önceleri bir putperest tapınağıymış."

"Ne kadar eski?" diye sordum.

"Bin sekiz yüz yıllık," dedi papaz.

"Hiç olur mu, peder," dedi bir diğeri. "İki bin yıllık."

"Üç bin derseniz hedefe yaklaşmış olursunuz," diye ekledi üçüncü bir papaz.

Beyefendilerden hiçbirinin elinde hesaplarını destekleyecek veriler olmadığı açıktı; epey hayal kırıklığına uğrayarak ayrıldım kiliseden. Papazların, şehirdeki eski zaman kalıntıları üzerine beni bilgilendirebileceklerini ummuştum. Ermeni ruhban sınıfı kafasını bu tür konularla meşgul etmiyordu. Putperest ritüelleri yapmakla, cemaatlerindeki kadınların refahını kollamakla öyle çok zaman geçiriyorlar ki, Ermenistan'ın eski tarihini incelemeye ayıracak bir dakikaları bile yoktu.

Papaz olmak isteyen bir Ermeni, papazlık konumuna erişmeden önce altı farklı kademede hizmet etmek zorundadır. Şeytan kovucu, hizmetli, okuyucu, diyakoz yardımcısı, mum yakıcı ve diyakoz olmalıdır. Piskoposunun ilgisini çekmişse

bütün aşamalardan bir günde geçebilir.

Papazın evlenmesine izin verilir; ancak eğer karısı ölürse, Rum Ortodoks kilisesinin ruhban sınıfında olduğu gibi, Ermeni papaz ikinci bir eş alamaz. Eşinin ölümünden sonra keşiş olup manastırlardan birinde hiçbir masraf ödemeden yaşayabilir. Piskoposlar ile -biri İstanbul'da, diğeri Kudüs'te oturan- iki patrik, ikinci sırada ama keşişlerin üstünde yer alırlar. Ermeniler, İstanbul patriğine, ruhanî önderleri olmanın yanı sıra bir tür topluluk lideri gözüyle bakarlar. Sıra kilise hiyerarşisinin başında yer alan katoğikosa (baş patrik) gelir. Katoğikos, Rusya'da Ağrı Dağı yakınlarında yaşar ve Ermeni kilisesinin baş şahsiyetidir.

Tüm piskopos ve papazlar sakallı olmak zorundadır. Piskoposlar katoğikos tarafından atanırlar, piskoposlardan kurulu bir meclis de katoğikosu takdis eder. Ermeni Hıristiyanlar, resimlere tapınır, papazlarla günah çıkartır, ölüleri için dua eder, azizleri adına yakarırlar. Çocukların vaftizinde meira denen bir yağ kullanılır. Ermeniler, yağın, altında ateş yakılmadan kaynadığına inanır, bunun katoğikosun mucizevî gücü sayesinde gerçekleştiğini düşünürler. Her kim ya da şey, yağla temas ederse kutsal olur ve ona takdis edilmiş gözüyle bakılır.

Katoğikos, meira satışından büyük gelir elde eder. Kilisenin diğer gelir kaynakları, vaftiz ve gömme ücretleri, ölüler için okunan dualar, din adamlarının halktan topladığı vergiler, gönüllü katkılar ve müminlerin vasiyetnameyle bıraktıkları paralardır.

Erzurum'daki Amerikalı bir misyonere, Ermeni ruhban sınıfı konulu bir eser yayımlamış Rahip Moses Parmelee'ye göre, "yüksek konumlardaki din adamlarının çoğu, aldattıkları, baskı altında tuttukları fakirlerin sırtından geçinerek çok zenginleşmektedirler."

Parmelee, Ermenilerin kullandığı Kitab-ı Mukaddes'in eski dillerinde yazılı olduğunu, geniş halk kitlelerinin bu dili anlamadığını belirtir ayrıca.

XI. yüzyılın başına dek bağımsız bir ulustu Ermeniler; ama daha sonra Moğollar'la Türkler, Ermenistan'ı harap etmişler ve burada yaşayanlar o zamandan beri asla başkaldırmamışlardır.

Ermeni inancında tuhaf bir gelenek yer alır. Şöyle ki: Çağı-

mızın başlangıcında Ermenistan kralı Abgar'ın bazı elçileri Kudüs'telermiş. Şehirde bulundukları sırada İsa Mesih'i görmüş, ardından Kurtarıcımız'ın Suriye'de gerçekleştirdiği mucizeleri hükümdarlarına bildirmişler. Kral cüzamlıymış. Kudüs'te pek çok hayat kurtarmış doğaüstü varlığın kendisi için de birşeyler yapabileceğini düşünerek, Ermenilerin söylediğine göre Kurtarıcı'ya şu mektubu yazmış:

"Arşam oğlu, bu toprakların prensi Abgar'dan Kurtarıcı ve insanoğlunun velinimeti İsa'ya selam olsun. Zat-ı âlinizden, ilaç ya da ot kullanmadan ellerinizle verdiğiniz şifalardan haberdarım. Deniyor ki, körlerin görmesini, topalların yürümesini sağlamaktayınışsınız. Cüzamlılar iyileştirilmekte, kötü ruhlar defedilmektedir. Zat-ı âliniz, uzun süren müzmin hastalıklara yakalanmış bahtsızları iyileştirmektedir. Hatta Zat-ı âliniz ölüleri diriltmektedir. Zat-ı âlinizin gerçekleştirdiği mucizeleri duyunca Zat-ı âlinizin ya gökyüzünden inmiş Tanrı ya da O'nun bu tür işleri yapmaya gönderilmiş oğlu olduğunuz sonucuna vardım. Bu nedenle, bana gelmeyi lütfedip hastalığımı iyileştirmenizi dilemek üzere yazıyorum Zat-ı âlinize. Ayrıca işittiğime göre Yahudiler, Zat-ı âlinize kötü davranmakta, yok etmek için tuzaklar kurmaktalarmış. Burada güzel bir mekâna kurulu, her ikimize de yetecek küçük bir şehre sahibim."

İsa şu yanıtı vermiş: "Ben gittikten sonra havarilerimden birini göndereceğim. O, hastalığınızı iyileştirecek, siz ve maiyetinizdekilere yaşam verecektir."

Kimi Ermeniler derler ki, Mesih, yüzünün suretinin bir mendile çıkmasını sağlamış, mendili elçilere verip efendilerini iyileştireceğini söylemiş. Ermeni inancının bir parçası olan resimlere tapınmayı haklı çıkarmak amacıyla söz edilir bundan. Bir diğer rivayete göre, söz konusu mendil cüzamlı krala hiçbir zaman ulaşmamıştır, çünkü mendili efendilerine götüren elçiler haydutların saldırısına uğramışlardır ve mendil yolda çalınmıştır. Hikâyenin bu versiyonunda daha sonradan Thaddeus'un cüzamlı kralı iyileştirdiği anlatılır.

Martın yedisi olmuştu. Van'da birkaç gün geçirmiştim bile, umduğumun aksine dinlenmek bana yaramamıştı. Hâlâ dizan-

riden çekiyordum, rahatsızlığım iyileşeceğine daha da kötüleşmişti. Anlatılanlara göre Van'la Kars arasındaki Kürt ve Yezidî köylerinin çoğunda süt bulabilirmişim; böylelikle Kars'a doğru yola çıkmaya, sütle pirinç rejimi sayesinde sağlığıma ve gücüme kavuşmayı denemeye karar verdim. Göl kıyısı boyunca iki saat at sırtında ilerledik, ardından mavi suları geride bırakarak bir dizi alçak tepeye tırmandık. Güneş ışınları çok güçlüydü, önümüzde serap oluşmuştu. Kilometrelerce uzanan sular gökyüzüne yansıyordu. Derken Mahmut Çay adıyla bilinen küçük bir çayı geçtik, kısa bir mesafe sonra Gül'de mola verdik - yarısı Ermenilere, yarısı Müslümanlara ait otuz haneli küçük bir köydü burası.

Sabah oldu. At sırtında yüksek yaylalarda ilerliyor ve sonra yeniden gölün kıyısına iniyorduk. Güzergâhımız gölün kıyılarından geçiyordu. Kum tepeleri suyun kenarına doğru iniyor, sahilden pek çok sığırcık kuşu gelip geçiyor, gölde pelikanlarla diğer yabanî kuşlar yüzüyordu. Altı saatlik bir yolculuktan sonra Paz'da dinlendik - sadece on haneli küçük bir Kürt köyüydü burası.

Ertesi gün düzgün bir yoldan ilerleyerek şeytana tapanların bir köyü olan Dışıkumluköy'e gittik. Ardından -bulunduğumuz noktada yaklaşık otuz metre genişliğindeki- Bendimahi Çayı'nı taş bir köprüden geçerek Karahan'a devam ettik, oradan da bir kaymakamın görev yaptığı, 200 haneli bir Ermeni köyü olan Erciş'e vardık.

Paz'da gördüğüm güzel bir Kürt kızı, Erciş'e dek bize eşlik etti. Kürdistan'ın bazı bölgelerindeki kızların, kadınların garip bir âdeti olduğunu öğrendim sonradan. Köylerine girmek ya da oradan ayrılmak üzere olan herhangi bir yabancının yakasına yapışırlarmış. Kızlar yolcunun etrafında dans ederler, giysilerini çıkartmak için fırsat kollarlarmış. Yolcu çıplak kalınca, kurbanlarını yakalayıp beraberlerinde taşıyarak yaşlı bir kadının önüne götürürler,[1] kadına esir aldıkları adamın çok fena şekilde onurlarını kırdığından yakınırlarmış. Adam, cebindeki parayı bırakıp elbiseleriyle kaçmayı başarırsa şanslı sayılırmış.

---

1 Binbaşı Milligen, Kürt kadınların bu âdetini ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Bkz. Ek 8.

Altmışıncı Bölüm

Aksaray'a vardık. Ermeni ev sahibim, bölgedeki Hıristiyanların kavgacı komşuları Kürtlerden - özellikle de İranlı Kürtlerden sürekli korkarak yaşadıklarını anlattı bana. Dağlı halk, zaman zaman köyleri yağmalıyor, kadınlara karşı her türlü çirkin hareketi yapıyordu. Daha üç ay önce Aksaray'da böyle bir olay yaşanmıştı. Kürtler gece vakti gelmişlerdi: Köyün beş kadını saldırganların tecavüzüne uğramıştı.

Bana bu bilgiyi veren Ermeni, Van paşasını sevdiğini, ama bu kişinin söz konusu saldırıları engellemekte yetersiz kaldığını söyledi. Dağlarda 5000 Kürt vardı ve hepsi de iyi silahlarla donanmış adamlardı. Bu bölgelerde ağır silahlar taşınamıyordu. Devletin emrindeki askerî birlikler yeterli bir yardımda bulunamayacak denli az sayıdaydı.

Van Gölü'nde birçok sıcak su kaynağı vardı. Kimi yerlerde insanın haşlanmadan suya elini sokamadığı söylendi.

Beni bilgilendiren kişinin anlattığına göre, sadece bahar aylarında balık avlanıyordu. Göl, nehirlerden inerek gelen çok sayıda balıkla doluydu.

Köylüler nehirlerin ağzına üç tane ağ gererler. Balıkların geçmesi için açık bırakılan ilk iki ağda huniler bulunur; ikinci ağdaki delikler, birinci ağdaki deliklerden çok daha küçüktür. Adamlar, dıştaki ağın üzerindeki basınçtan ağlarının alabileceği miktarda balık biriktiğini anlayınca ağları biraraya toplarlar. Yakalanan balıklar kaçma gayretiyle birkaç santim havaya sıçrarlar ve çok hareketli bir sahne oluşur. Büyük balıklara rastlanmaz, ortalama büyüklükleri yarım ila bir kilo arasındadır. Yeterli sayıda bahk yakalanınca kadınlar bunları tuza yatırırlar; balıklar kışın tüketilmek üzere saklanır.

Aksaray civarında pek çok tarla vardı. Sorduğumda buralarda bol miktarda mısır yetiştirildiğini öğrendim.

İki saat kadar gölün kıyısı boyunca sürdük atlarımızı, ekili bir kırsal alanı geçtikten sonra Zirekli'ye vardık. Burada ahalinin çoğu evlerinin damlarında oturmaktaydı - kadınlar çalışı-

yor, erkeklerse güneşin tadını çıkartıyorlardı. Üniformalarını onaran bir-iki asker gördük, yaşlı bir Ermeni kadın acımasız görünüşlü bir çavuşun gömleğini dikmekle meşguldü. Beyefendi üstü çıplak bir halde kadının yanında oturmuş, uzun bir çubuk tüttürüyordu; çubuğundan çıkan dumanlar halkalar halinde yavaş yavaş havaya karışmaktaydı.

Ev sahibim evinin damını onarıyordu. Bir manda ya da başka bir büyük hayvan yürümüştü damın üzerinde. Bacanın yakınındaki yer çökmüştü.

Konutların arkasındaki ağaçlara binlerce sığırcık kuşu tünemişti. Kuşların çoğunu, afacan Türk ve Ermeni çocuklardan oluşan bir kalabalığın çok yakınında hoplayıp zıplarken görmek mümkündü. Çocuklar İngiliz delikanlılarından çok farklıydı; çünkü sığırcık kuşları bizim köylerimizden birine yerleşselerdi oğlanlardan biri çok geçmeden kuşlara taş atardı.

Evin, toprağın altındaki girintilerine hapis olmaktansa damında oturmak daha zevkliydi. Fakat gece acı bir soğuk yaptı. Gölden yoğun bir sis yükseldi. Sis, köylüleri, ateşli bir hastalığa yakalanma riskini göze almayı istemiyorlarsa evlerine çekilmeleri için uyarıyordu.

Biz de köylülerle aynı şeyi yapıp kısa zamanda Musa'nın Mısırlıların başına sardığı belalardan birini tecrübe ettik. Ahırın bir köşesinde gevşek tahtalar vardı; bunları aldım, üzerinde uyuyabileceğim yerden bir metre kadar yüksek, bir tür sedir yaparak vücudumu böceklerin saldırısından kurtarmaya çalıştım. Ancak hiçbir işe yaramadı. İşkencecilerim bana yerden tırmanarak ulaşamadıklarında, binanın kenarlarına tırmanıp tavandan üzerime düşüyorlardı.

Uyumak mümkün değildi. Şafaktan önce yola koyularak göl kıyısı boyunca yola devam ettik. Gölün yüzeyinde binlerce kaz ve ördek sekiyordu. Uzakta büyük tekneler görülebiliyordu. Odunla yüklüydüler, bu yakacağı komşu köylere taşıyorlardı.

İki dere geçtik, ardından kalın karda ilerleyerek altı saat sonra Patnos'a vardık. Elli haneli köyün içinden aynı adda bir dere akar ve birkaç kilometre daha kendi güzergâhında ilerleyerek Murat'a karışır. Patnos'ta bir grup asker garnizon kur-

muştu. Ahalinin gereksinimlerinden bir nahiye müdürü sorumluydu. Askerî birlikler yöredeki Kürtlerle başa çıkacak güçte değillerdi. Sonuçta dağlı halkın yaptığı kötülükler cezasız kalıyordu.

Birkaç saat sonra Murat Nehri'ni geçtik, geçtiğimiz yerin genişliği yaklaşık altmış metreydi, su atlarımızın omuzlarına dek geliyordu. Sekiz saat daha yol aldıktan sonra Dotah adında bir Yezidî köyünde durduk.

Buranın kaymakamı pek konuksever değildi. Daha önceki mola yerlerimizdeki idarecilerin her zaman yaptığı gibi bana kendi evinde oda önermek yerine, yaşlı bir Yezidî çiftçiye bize gece yatacak yer ayarlamasını emretti.

Şeytana tapan bu çok yaşlı kimse, uşaklarımla bana kalacak yer bulmak zorunda bırakılmaktan hiç hoşlanmamıştı. Sadece iki odası vardı ve kendi cemaatinden gezgin bir şeyh onun yanında konuk kalıyordu. Şeyh müstakil oda isteyecek; yaşlı adam, onun ailesi, biz ve atlarımız için geriye yalnızca ahır kalacaktı.

Altmışbirinci Bölüm

Ev sahibim sevimli bir varlık değildi. Konuğu olan şeyhin çehresi daha da ürkütücüydü; ikinci beyefendi, çukur gözleri, neredeyse kafatasına dek ulaşan yüksek dar alnı, ibikli papağanı andıran burnuyla pek şeytansı bir görünüme sahipti. Ev sahibimin iki kızı vardı, kızlar şeyhe hizmet etmekle görevlendirilmişlerdi. Spanyel köpekleri gibi peşinden koşuyorlar, emirlerini yerine getirmek için birbirleriyle yarışıyorlardı.

Saygıdeğer şahıs odaya girdiğinde şöminenin yanında oturmaktaydım. Onu saygınlığına yaraşır bir edayla karşılamak üzere ayağa kalkacağım beklentisindeydi, hareket etmememi isteyen bir işaret yaptı sanki. Hareketini dikkate almayıp ateşin yanına oturmasını işaret ettim elimle. Bunu yaptı ve karşımda çömelerek uzun parlak kollarını açtı, yanan maddeyi okşuyormuşçasına kollarını alevlerin içinden geçirmeye başladı.

"Sıcağı seviyorsunuz?" dedim, sohbet başlatmak amacıyla.

Adam, başında ışıldayan, şöminedeki közler gibi yanıp sönen gözlerini yavaşça kaldırdı.

"Sıcak iyidir efendi. Ateş ısıtır - ısı olmasa ölürdük. Ateş hayat verir ve hayatı yok eder. Alevlere bayılırım."

Muhammed ateşin yakınına gelip eğildi. Şeyhin gözleri öncekinden daha da canlı bir şekilde parladı: Bir şey söyledi. Uşağım güldü ama şömineden uzaklaştı.

"Ne dedi?" diye sordum.

"Ateşe tükürеceğim diye korkmuş efendi. Bunun büyük saygısızlık olduğunu düşünüyorlar, şeye karşı-" Muhammed konuşmasını kesti, "Şeytan" kelimesini ağzına almayı istemiyordu. Muhammed'in cümlesinin başında pek korkmuş görünen ve kollarını alevlerin içinden geçirmeyi bırakan şeyh, bu işlemi tekrarlamaya başladı.

"Allah'a inanır mısınız?" dedim.

"Allah iyidir, yanıtını verdi. "Allah kötülük yapamaz."

Az sonra ev sahibim geldi yanımıza, şeyhin önünde eğilerek birşeyler söyledi. Şeyh elini kuşağına sokarak iki kil top çıkarıp ev sahibine verdi - ikinci adam topları çok büyük memnuniyetle kabul etti.

Toplar, Şeyh Adi'nin mezarından alınan kilden yapılmıştı. Şeyh Adi, Yezidîlerin çok saygı duydukları bir evliyadır. Gezgin şeyhler kil topları müminlere satarak bir miktar gelir sağlarlar.

"Ziyaretiniz kızlarımla beni mutlu etti," diye yorumda bulundu ev sahibi.

Şeyh hemen yanıt vermedi ama bir süre sonra şöyle dedi:

"İneklerin ölmeyecek, hırsızlar kapından içeri adım atmayacak, ailenin başına herhangi bir hastalık musallat olmayacak."

Muhammed yanımıza yaklaştı.

"Ben de bir top isterim," dedi. "Romatizmadan kurtulmama yarayabilir. Efendinin yakıları işe yarıyor, ama can yakıyor. Top insanın bir yerini ağrıtmaz. Bir tane de bana verin," sözleri üzerine uşağım elini şeyhe uzattı.

"Çekil git!" dedi şeyh hayli sert bir ses tonuyla. "Kendi evli-

yalarına git, sana onlar şifa versin."

Ardından ayağa kalkıp odadan çıktı, ev sahibinin iki kızı da hemen peşi sıra.

Kızların ikisi de güzel değildi, Doğu'ya gitmemiş hiç kimsenin hayal edemeyeceği kadar pistiler.

Şeytana tapanların kızları arasında güzel kadınların olduğu söylenir. Kişisel gözlemlerim bu söze herhangi bir şekilde itibar etmemi sağlamıyor.

Ev sahibine, şeyhin yanında Melik Tavus'u (Kral Tavus) getirip getirmediğini sordum. Melik Tavus, ileri gelen Yezidîlerin bazen yanlarında dolaştırdıkları ve tüm şeytana tapanların yürekten saygı duydukları, bronz bir kuştur.

"Hayır," diye yanıtladı ev sahibim, "konuğumuz kavval değildir. Melik Tavus'tan size kim söz etti?"

"Türkler. Ayrıca bir Frenk'in yazdığı bir kitapta bu kuş hakkında birşeyler okumuş, resmini görmüştüm."

"Ne güzel!" dedi ev sahibi; "yazmak bir yana, çok az şeyhimiz okuma bilir."

"Hiç namaz kılar mısınız?" diye sordum.

"Namaz kılmak mı? Müslümanların yaptığı gibi mi?"

"Evet."

"Hayır; ne faydası var? Siz Hıristiyanlar Müslümanlar gibi namaz kılmıyorsunuz," diye devam etti yaşlı adam.

"Hayır ama biz dinimizin kurucusuna dua ederiz."

"Her şey önceden belirlenmiştir," dedi Yezidî; "öyleyse namaz kılınanın ne yararı var? Kaderi değiştiremezsiniz."

"O zaman demin aldığımız toplar ne işe yarıyor? Eğer ineklerinizin kaderinde ölmek varsa zaten öleceklerdir."

Ev sahibim sohbeti sürdürmeye istekli görünmüyordu, az sonra şöyle dedi:

"Gizemli şeylerden bahsediyoruz, bundan hayır gelmez."

"Ama kil toplara sahip olunca," dedi Muhammed, sohbete katılarak, "bunlar her türlü kötülükten korumalı insanı."

"Kim bilir?" dedi ev sahibi. Yerden kalkarak odanın uzak bir köşesinde, koyunların yanında yere uzandı, çok geçmeden uykuya daldı.

Bir süre Yezidîler arasında yaşayan Mr. Layard, bu garip insanlar hakkında şunları söylemiştir:

"Bir tek Yüce Varlık tanırlar ama öğrenebildiğim kadarıyla O'na ne doğrudan ibadet eder ne de kurban sunarlar. Konuya ilişkin sorularıma kaçamak yanıtlar veriyor, Tanrı'nın nitelikleriyle varlığına dair her türlü konu hakkında konuşmaktan kaçınıyorlardı.

"Şeytanın adı asla ağza alınmaz. Diğer kişilerin herhangi bir şekilde şeytandan bahsetmeleri, onları o kadar sinirlendirir ve rahatsız edermiş ki, şeytanın adını kullanarak kendilerini inciten kişileri öldürdükleri söylenir.

"Kötü ruhu kızdırmaktan duydukları korkuyu öylesine abartmışlardır ki, ses bakımından İblis'in adını ya da 'melun' kelimesinin Arapça karşılığını çağrıştırabilecek her türlü ifadeyi kullanmamaya özen gösterirler. Şeytan hakkında konuşurlarken saygılı bir ifadeyle Melek-el, yüce melek kelimesini kullanırlar. Yezidîler, İblis'in bütün meleklerin başı olduğuna, ilahî iradeye isyan etmesinin cezasını çektiğine, yine de kudretli olduğuna, kutsal hiyerarşideki yüksek itibarına günün birinde yeniden kavuşacağına inanırlar. İblis'in gönlünün alınması, ona saygı duyulması gerektiğini söylerler; çünkü, nasıl ki şimdi insanoğluna kötülük yapmaya muktedirse ileride de onları ödüllendirme gücüne sahip olacaktır. İblis'ten sonra gelen ama güç ve bilgelik açısından onun aşağısında yer alan, dünya üzerinde büyük nüfuz sahibi yedi baş melek bulunmaktadır. Adları şöyledir: Cebrail, Mikail, Rafail, Azrail, Dedrail, İsrafil ve Şemkil. Yezidîlere göre İsa Mesih de insan biçimine girmiş büyük bir melekti. Çarmıh üzerinde ölmemiş, göğe yükselmişti."

Altmışikinci Bölüm

Tekrar kış mevsimindeydik, patikamız kalın karla kaplıydı. Murat Nehri'nin kıyısında aniden yükselişe geçen, yer yer yekpare kayadan oyulmuş yolun kenarında birkaç Yezidî köyü vardı.

Çoğu yerde patikanın üzerine çağlayanlar hücum ediyordu, sarp kayalardan birkaç yüz metre aşağı inerek aşağıdaki nehre dökülen bir su kubbesinin altından ilerliyorduk düpedüz. Hızlı akıntı diğer yerlerde bizzat yola hücum ediyordu. Uçurumdan aşağı sürüklenmemek için çok dikkatli ilerlemek zorundaydık.

Ardından Malazgirt Nehri'ni geçtim. Burada rehberimiz hızlı akıntıya kapılmaktan kıl payı kurtuldu. Sonra Toprakkale kasabasına yaklaşık on iki kilometre uzaklıktaki Ermeni köyü olan Çekhane'ye vardık.

Son iki yürüyüşümüzde çok ağrı çekmiştim. Muhammed olmasaydı atımdan inerken yere düşebilirdim.

Muhammed, Ermeni köylüsü ev sahibimin evine girmeme yardım etti. Ocağa kadar sendeleyerek gidip ateşin yanında yere çöktüm. Bacaklarımda hiç takat kalmamıştı sanki, başımla sırtımda şiddetli ağrı vardı. Nabzım çok hızlı atıyor, arada tekliyordu.

Bunun bir ateş nöbeti olduğu düşüncesiyle Radford'dan bana ilaç sandığını vermesini istedim, biraz kinin içtikten sonra uyumaya çalıştım. Ancak mümkün değildi - ateş değilse bile evdeki böcekler uyumamı engelledi.

Gece sona erdi. Sabah kendimi öylesine güçsüz hissediyordum ki, başımı yastıktan zorla kaldırabildim.

"Toprakkale'de doktor var," dedi Ermeni ev sahibim. "Frenk'tir kendisi: Niye onu çağırtmıyoruz ki?"

Dediğini yaptım ama doktor gelmedi. Bütün gün ağrıdan harap, böcekler tarafından yarı yenmiş bir halde yattım.

Sabah Muhammed'le ev sahibi arasında geçen şu konuşmaya kulak misafiri oldum:

"Çok pire var, benim efendi uyuyamıyor."

"Doğru," diye yanıtladı Ermeni, "ama birkaç kilometre ötedeki Kürt köyündeki pirelerin yanında buradakilerin lafı bile olmaz. Kürtler, pireler yüzünden evlerini terk ettiler. Son birkaç ay çadırlarda yaşamak zorunda kaldılar."

Gözüme bir damla uyku girmeden bir gece daha geçti. Sabah Toprakkale'deki alayın hizmetinde çalışan Macar doktor beni görmeye geldi.

Doktorun geldiği haberi çok geçmeden köye yayıldı. Yatak odam, içinde üç ineğin bulunduğu ahır, çok sayıda heyecanlı köylünün akınına uğradı hemen, iğne atılsa düşecek yer yoktu.

Doktor, genç bir beydi. Anadolu'ya geleli çok olmamıştı, sadece birkaç kelime Türkçe biliyordu. Ancak üzerinde üniforma, yanında da zaptiye vardı. Ermeni köylüleri derhal hayran bırakmak için yeterliydi bunlar.

"Ağrınız mı var?" dedi doktor Almanca.

"Evet."

"Nerenizde?"

"Omuzlarımın arkasıyla yan tarafımda."

"Sizi muayene edeceğim."

Bir stetoskop çıkararak bir ucunu göğsüme diğer ucunu kulağına yerleştirdi. Bu işlem, operasyona tanık olmak için merakla yaklaşan ziyaretçi grubu arasında büyük şaşkınlık yarattı.

"Donnerwetter!" dedi kızgın doktor Almanca. "Hadi, çekilin!" Ağzından son çıkan Türkçe kelimeyi, "Donnerwetter" kelimesinin yankılanmasından korkarak zaten birkaç adım gerilemiş olan Ermenilere söylemişti.

Odada Türk köylüler de vardı. Muhammed'le dost olmuşlardı. Muhammed, onları, doktoru iyi görebilsinler diye bir köşede duran iki ineğin arkasına yerleştirmişti.

"Efendiye ne yapıyor?" diye sordu içlerinden biri Muhammed'e.

"Vücudunun içine bakıyor," dedi bir diğeri.

Ardından Muhammed benim tarafıma doğru uzattı boynunu.

"Efendi, midenizin içine mi bakıyor?"

"Hayır, kalbimin atışlarını dinliyor."

"Bu Frenkler ne kadar akıllı!" dedi Türklerden biri. "Bakmak zahmetine bile katlanmayıp dinlemekle yetiniyorlar."

"Keşke hekim o aleti benim göğsüme de koysa, iyi gelirdi bana," diye devam etti.

"İstersek yapar belki," diye ekledi diğeri.

"Sessiz olun!" dedi Muhammed. "Doktor bir şey söylüyor."

Doktor beyin yüzü, beni muayene ettikten sonra biraz ciddileşti. Bu durum izleyiciler arasında büyük hoşnutluk yarattı.

"Gördünüz mü, ne kadar da ciddi bakıyor?" dedi topluluktan biri: "Efendi ölecek."

"Neyim var?" diye sordum.

"Romatizmal ateş, kalbiniz de düzensiz çalışıyor," dedi doktor. "Birkaç gün hiç kalkmadan yatmalısınız, size ilaç göndereceğim. Taburum herhalde yarın yola girecek," diye devam etti, "onun için korkarım yarın buraya tekrar gelemeyeceğim."

Doktor bey, ücretini cebine koydu, atına binip zaptiyeyle birlikte uzaklaştı.

İki gündür hiçbir şey yemiyordum, ağzım kupkuruydu. Halimi gören Muhammed, bana biraz pestil getirdi - bir tür yabanî kızılcıktı, yerli halk bunu kurutur, birinin ateşi çıktığında meyveyi sulandırıp içmesi için hastaya verir. Kızılcık pestilinin görüntüsü pek iğrenç. Tezeğe çok benziyor. Bir an için Muhammed'in bana ateş düşürücü niyetine o yakacak maddesinden verdiğini düşündüm. İçeceği tadınca çok lezzetli buldum. Ekşi bir tadı vardı ve Muhammed'e göre ateş düşürmekte birebirdi.

Gün sona erdi. Akşam yatak odamdaki ineklere üç tane de manda katıldı.

Odanın havası kötüleşti, daha da ağır bir hal aldı. Dışarıda kar yağıyordu. Ev sahibi baca görevini gören deliği büyük bir taşla kapatmıştı. Gecenin büyük bölümünü uyanık halde, suda eritilmiş pestilden ara ara büyük yudumlar içerek geçirdim. Bünyem sonunda yenik düştü. Kaç gecedir uyumuyordum. İneklerin, mandaların şekilleri küçüldü, yavaş yavaş kayboldu. Demirden bir sacayağın üzerine yerleştirilmiş yağ dolu bir kapta yanan pamuğun ışığı daha da titrekleşti: Beraberimdekilerin horlama sesleri azalır gibi oldu. Gözlerim kapandı, uyuyakaldım.

Ertesi gün akşamüstü geç saatte elime değen, soğuk, ıslak bir şeyle uyandım. Kafamı kaldırıp bakınca ineklerden birini gördüm. Kolum, yalağın yanına uzanmıştı. Hayvan diliyle parmaklarımı yalıyordu.

"Sizi uyandıracak diye korktum efendim," dedi uşağım Radford, yanıma gelerek. "Dışarı çıkarmak istedim ama sizi rahatsız etmekten çekindim."

Altmışüçüncü Bölüm

Dinlenmek iyi gelmişti bana. Muhammed'in ateş düşürücü ilacı da işe yaramışa benziyordu. Daha sonra doktorun ilacı geldi. İlaçtan bir doz aldım ve sonuçta kendimi çok daha kötü hissettim. Yerel ilaca devam etmekte karar kıldım.

Günler birbirini kovaladı. Sonunda yattığım yerden biraz kalkabilecek hale geldim. Yavaş yavaş iştahıma kavuşup güzel bir sabah Kars'a ulaşma girişiminde bulunmaya karar verdim. Uşaklarım beni kaldırıp atıma bindirdiler: Atın sırtına binince Türk malı eyerin önündeki yüksek kayışa bağlattırdım kendimi.

Temiz hava mucizeler yarattı ve tüm bitkinliğime rağmen Zedhane'ye varmayı başardım. Burası Beyazıt'a giderken mola verdiğimiz, Van ile Kars arasındaki güzergâhta bulunan bir köydü.

Zedhane'ye on kilometre uzaklıkta, civarında askerî açıdan güçlü mevzilerin yer aldığı küçük bir köy olan Kürdali'den geçerek Daha'ya gittik at sırtında. Yol, birkaç hafta öncekinden epey farklıydı. Çok az kar vardı, Daha'ya beş saatte ulaşmayı başardık. Güzergâhımız neredeyse kuzeye doğruydu; geniş bir dağ geçidinden geçerek birkaç evden ibaret küçük bir Kürt köyü olan Hasanbey'e, oradan da yüz hanın bulunduğu Ermeni köyü Baş'a devam ediyordu. Baş'ta bir tabur asker kalıyordu. Adamlar, Alexinatz'da savaşmışlardı; Erzurum'da tanıştığım yarbaylarının söylediğine göre, Ruslarla süngüleşmeye can atmaktaydılar.

Baş'tan ayrıldık. İki saatlik bir yürüyüşten sonra yıkıldı yıkılacak ahşap bir köprünün üzerinden Aras'ı geçtik. Köprü girişimci bir Çerkez tarafından yapılmıştı. Nehrin birkaç kilometre aşağısında sığ bir yer vardı, ama Çerkez, pek çok yolcunun

kestirme yolu tercih edeceğini, köprüden geçme ayrıcalığı için birkaç kuruşu seve seve vereceğini düşünmüştü.

Çerkezlerin yaşadığı Karakurt köyüne geldik. Yakışıklı bir adam olan şeyh, burada sadece yirmi beş ev olduğunu ama civarda kendi milletinden insanlara ait 1005 ev bulunduğunu söyledi bize. Savaş çıkması durumunda bölge sakinleri 2000 atlı toplayabilirlerdi. Çerkezlerin evleri, Kürt ya da Ermeni köylerinde gördüklerimden çok daha temizdi. Hepsi ahşaptı, zeminleri de ahşaptı. Her bir konutun etrafı sivri uçlu kazıklardan yapılma küçük bir çitle çevriliydi. Bitişikteki tarlalarda çok sayıda manda, inek ve koyun vardı. Ambarların silme mısır ve arpayla dolu olduğu söyleniyordu.

Köy sakinleri şık giyimliydi, hepsinin üzerinde millî giysileri vardı - vücudu sıkıca saran, içi kürklü, dar bir deri kayışla belden bağlanan, düğmelerle süslü, koyun derisinden paltolar giymişlerdi; bacaklarını, uzun çizmelerin içine sokulmuş bol deri pantalonlar, başlarını ise küçük astragan başlıklar sarıyordu.

Erkekler kemerlerinde uzun hançerler taşımaktaydılar - kabzaların çoğu güzel gümüş işlemeliydi.

Köyde az sayıda kadın ve genç kız vardı. Ermeni ya da Türk kadınlarında âdet olduğu gibi kendilerini saklamıyorlardı. Yüzlerine bakma fırsatını yakaladık. Çerkez kızlarının bayağı kumral olduklarını sanıyordum. Öyle değillermiş, daha ziyade İspanyol güzellerine benziyorlar, tenleri mavi damarların seçilebildiği, buğday rengi. Kızlardan biri çok güzeldi. On altısından büyük olamazdı, bindiği atın üzerinde erkek arkadaşlarından daha zarif, daha rahat bir edayla oturuyordu.

Tüm bu kadınların en çarpıcı yanları, gözleriyle dişleridir. Gözleri çok iridir, dişleriyse küçük, düzgün ve inci gibi beyazdır. Diş tozu bu bölgede bilinmiyor. Dişlerini nasıl bu kadar mükemmel korudukları bir Avrupalı için muammadır.

Yaşları altmış ila yetmiş arasında değişen, tek bir dişi bile eksilmemiş, bütün dişleri en saf fildişi gibi beyaz olan adamlar görürsünüz. Çerkezlerin, Avrupalı bakış açısına göre, Kürtlerden üstün bir özellikleri daha var. Üstü açık inek

ahırlarında yatmazlar. Ahırlar, aile bireylerinin kaldığı bölmelerden ayrıdır.

Birkaç Çerkez köyünden daha geçtik at sırtında. Baş'a dokuz saat uzaklıktaki Gecerharman'dan sonra Türklerle Ermenilerin yaşadığı bir bölgeye geldik. Ermeniler, savaşçı komşuları Çerkezlerden şikâyetçiydiler. Önceki akşam, dağlılardan biriyle çıkan bir tartışmada bir Türk'ün öldürüldüğünü açıkladılar. Yolun bu kısmının tamamı düzgündü. Gecerharman'dan ayrıldıktan yedi saat sonra Kars civarındaki ovaya girdik. Orak ya da yarımay şeklinde inşa edilmiş şehrin arka tarafında yüksek dağlar yer alıyordu. Hâkim mevzilerde bulunan bir dizi garnizon kaleye yaklaşılacak noktaları savunuyordu. Kale, şehrin kuzeybatısında kalıyordu.

Ovada yedi piyade taburu talim yapmaktaydı. Anadolu'da daha önce gördüğüm birliklerin hepsinden daha disiplinli bir görünüm arz ediyorlardı.

Kars sokakları çok pisti. Evlerin hepsi asker kaynıyordu. Nüfusun bütün lağım pisliği binaların önüne atılmıştı. Hava iyi ki soğukmuş. Atlarımız toynaklarıyla pisliklere bastıkça ortalığa çok kötü bir koku yayılıyordu.

Sivil valinin evinde mola verdik. Bana bir oda sunma nezaketini göstermişti. Ertesi sabah atımla istihkâmları gezmeye çıktım. Kars Çayı, şehrin içinden akar, her biri yaklaşık kırk metre genişliğinde üç taş köprüden geçilir. İranlılar, bir seferinde Türklerle savaşırlarken garnizonun suyunu kesmek için çayı şehirden çevirmeyi denemişler ama başaramamışlardı. Şehre yaklaşık 1400 metre uzaklıktaki, Gümrü'deki Rus kalesine giden yola hâkim konumda bulunan Karadağ'a gittim ilk önce. Yarım piyade taburu için küçük bir kışla inşa edilmişti; on iki Krupp topuyla savunulan mevziin etrafında derme çatma toprak tabyalar yapılmıştı. Barut deposu amacıyla kullanılan yerin seçimi akıllıca değildi; ancak savaş, bu eserin yayımlanmasından önce bitmemiş olabileceğinden deponun tam konumunu anmayışımı okuyucu bağışlayacaktır.

Aşağıdaki ovada, Karadağ'ın 1600, şehrin 2000 metre uzağında Hafız Paşa Tabyası adında küçük bir tabya vardı; burada

dokuz top bulunuyordu, batarya güneye bakmaktaydı. Bu noktanın 1500 metre güneybatısında ve şehrin 3000 metre uzağında çok iyi bakımlı, on altı topun mevzilendirildiği, önemli bir tabya olan Kanlı Tabya yer alıyordu. Bunların dışında ovadaki diğer savunma birimi, Süvari adında iki toplu küçük bir tabyadan ibaretti. Farklı tabyaları birbirine bağlamak için hiçbir bağlantı hattı kurulmamıştı; tabyalar arasında kalan topraklar bütünüyle korunmasızdı. Bana eşlik eden bir istihkâm subayına konuyu açınca kış mevsimindeyiz deyip toprağın sert olduğunu, hava yumuşayınca askerlerin, hendekler kazmaya, siperler yapmaya başlayacaklarını söyledi.

Kalenin kuzeybatısında, çevreye hâkim bir mevzide on dört toplu Veli Paşa Tabyası yer alıyordu; bataryanın sağında ve biraz öncesinde, Alman bir asker olan Bloom Paşa'nın tavsiyesi üzerine derme çatma toprak tabyalar yapılmıştı; burada beş top vardı. Nehir, bu tabyaları, Karadağ'ın bitişiğinde güçlü bir mevzi olup on topla savunulan Karakalpak Tabyası'ndan ayırmaktaydı.

İç Kale adıyla bilinen ve Bloom Paşa Tabyası'nın biraz gerisinde, nehrin karşı yakasındaki kalede on iki top vardı. Veli Paşa Tabyası'nın solunda Çim Tabyası adıyla bilinen, on üç toplu bir batarya yer alıyordu. Bataryanın hemen yakınında ama daha batıya doğru, yirmi üç toplu Tamar Tabyası'nı gördüm; burada bir taburu barındırabilecek bir kışla vardı. Tamar Tabyası'nın beşyüz metre gerisinde on üç toplu Diktepe Tabyası yer alıyordu; Diktepe'nin yaklaşık aynı mesafe gerisinde, kuzeydeki bayırları kaplayan, on sekiz toplu Tahmah Tabyası vardı. Bloom Paşa Tabyası'nın doğusunda İngiliz Tabyası diye bilinen, dört toplu bir yapı vardı; bu bataryanın biraz öncesinde de on iki toplu Williams Paşa Tabyası. Kars'ın kuzey tarafındaki tüm savunma birimleri bunlardan ibaretti. Tabyaların çoğu fazlasıyla bakımsızdı; ancak şehrin kuzeyi, güneyinden daha iyi tahkim edilmişti. Söz konusu düzeneği görmem için her türlü olanak sunuldu bana, farklı mevziler arasındaki açıları hesaplamama izin verildi, ayrıca bütün barut depolarının tam konumları gösterildi.

Altmışdördüncü Bölüm

Ziyaretim sırasında Kars ve civarında yaklaşık 20.000 asker kalıyordu ama gerektiğinde Erzurum'dan büyük takviyeler gönderilebilecekti. Günün ileriki bir saatinde Karantina Dairesi'nden Dr. Lanzoni ziyaretime geldi; kendisi bir İtalyan ve Uluslararası Hizmet'te çalışıyor. Kars sokaklarının durumundan söz ettiğimde İstanbul'daki yetkililere iki kez yazdığını ama mektuplarının dikkate alınmadığını belirtti. "Yazın tifo ya da veba salgını yaşanacak," diye sürdürdü sözlerini doktor. "Pislikler temizlenmeden önce salgın başlarsa çok sayıda insan ölür."

Odaya sivil vali girdi. Sohbetimize katıldı.

"Askerî paşanın hatası," dedi. "Sokaklardaki pisliğin sorumlusu askerler, ama askerî paşa, ortalığı şehirdeki sivillerin temizlemesi gerektiğini düşünüyor. İşin askerler tarafından yapılması gerektiğini söyledim kendisine, ama askerlerin padişahın hizmetkârları olduklarını, görevlerinin çöpçülük yapmak değil, savaşmak olduğunu söylüyor."

"Bu konuyla ilgili ne yaptınız?" diye sordum.

"İstanbul'a yazdık," diye yanıtladı vali.

"Bir mektubun oraya ulaşması ne kadar sürer?"

"Yaklaşık üç hafta."

"Evet," dedi doktor, "gitmesi üç hafta, gelmesi üç hafta, toplam altı hafta eder, mektubun yanıtlanmasındaki gecikmeyi saymazsak. Bu arada kolera salgını çoktan başlamış olabilir."

"Allah isterse kolera salgını falan çıkmaz," dedi paşa.

Sözünü kestim. "Garnizonunuzu güçlendiriyorsunuz?"

"Evet."

"İstihkâmları onartacaksınız?"

"Evet."

"Devletinizi büyük masrafa sokarak birliklerinizi Martini-Peabody marka tüfeklerle donatıyorsunuz?"

"Evet."

"Peki," diye devam ettim, "niye yapıyorsunuz bunları?"

"Ruslar yüzünden," dedi paşa, "fakat bana bu soruları niçin soruyorsunuz?"

"Çünkü eğer Allah isterse Ruslar buraya gelmezler ve eğer O, Kars'ın düşmesini buyurmuşsa yapacağınız hiçbir şey olayın gerçekleşmesini engelleyemez."

"Demek orduların yararsız olduklarını düşünüyorsunuz?" dedi paşa.

"Hayır ama siz bu görüştesiniz sanki, çünkü sokakları temizletmek zahmetine katlanmayıp Allah öyle isterse hiçbir salgın hastalık çıkmayacağını söylemektesiniz."

"Allah her şeye kadirdir. Geçmişte olan ve ileride olacak her şeyi bilir," dedi vali dindar bir edayla. "O'nun nezdinde hepimiz toprağız. Kars'ta kolera salgını çıkarsa askerî paşanın hatası olacak bu."

Kısa bir süre sonra ziyaretçim odadan çıktı.

"Valiyle o şekilde konuşmanıza çok sevindim," dedi doktor.

"Hastanelerimiz tifoya yakalanmış adamlarla dolu; zavallıların yüzde onundan fazlası iyileşemiyor. Avrupalı güçlerin müdahale etmesi gereken bir durum," diye devam etti konuşmacı. "Ben karantina görevlisiyim, maaşımı Uluslararası Heyet ödüyor. Kolera ya da Doğu'dan gelen her türlü bulaşıcı hastalığı engellemek benim görevim, ama Türkler en önemli istihkâmlarının göbeğinde veba salgını çıkartmak için ellerinden geleni yapıyorlar. Kars, Gümrü'ye sadece elli kilometre uzaklıkta," diye ekledi; "burası düşecek olursa Anadolu'nun tamamı da peşisıra düşer."

'Şehirdeki Ermeniler Rusları severler mi?" diye sordum.

"Hayır hiç sevmezler," dedi doktor. "Daha yedi ay önce Grandük Mikhael, Rus sınır kalesi Gümrü'yü ziyaret etmişti. Oradayken Ermeni okullarını denetleyip kurumlardan birinde kızlara hitaben bir konuşma yapmış. Kızların okulda kaydettikleri ilerleme üzerine birkaç söz söyledikten sonra, söylevini annelerine şu sözlerle seslenerek tamamlamış: 'Rappelez-vous bien que le lait avec lequel vous nourissez vos enfants doit être le lait Russe.'*

(*) Çocuklarınızı beslediğiniz sütün Rus sütü olması gerektiğini hiç aklınızdan çıkartmayın – ç.n.

Ermeniler, milliyetlerinden büyük gurur duyarlar. Grandükün konuşması onları çok kızdırmıştı. Rus prensi, birkaç gün sonra daha da nefret uyandırmış," diye devam etti doktor. "Ermeni okullarından birinde çalışan bir öğretmeni ziyareti sırasında sınıfta birtakım resimler görmüş. 'Bu resimler neyin nesidir?' diye sormuş. 'Ermenistan'ın eski krallarına ait resimler,' diye yanıtlamış öğretmen. 'Çar ve imparatorluk ailesinin fertlerinden başka hiç kimsenin portresini bulundurmaya hakkınız yok," demiş Grandük, "hapse gireceksiniz.'"

Odaya Ermeni bir beyefendi girdi, doktorun bütün dediklerini doğrulayıp İmparator Nikola'nın, yıllar önce Patrik Mateos'a, çarın Rusya'daki tüm Ermenilere dinî özgürlük tanıdığı bir belge verdiğini söyledi. "Patriğimiz senedi daima üzerinde taşırdı," diye devam etti. Bir gün çok anî şekilde, hayli şüpheli şartlar altında öldü. Yerine geçen patrik, belgeyi her yerde aradı ama bulamadı. Sonunda belgenin bir kopyasını buldu: Bunun üzerine Tiflis'teki yetkililere yazıp yeni bir belge hazırlanmasını talep etti. Talebi geri çevrildi, ayrıca Ermenilere asla böyle bir dinî özgürlük tanınmadığı bildirildi kendisine."

"Rus yetkililerin, Müslümanların çarın topraklarından ayrılmalarına izin vermedikleri doğru mu?" diye sordum.

"Evet," dedi doktor; "daha birkaç ay önce ilgilenmem için bir vaka gelmişti önüme. Bazı Müslümanlar Rusya'yı terk edip Türkiye'ye kaçmak istemişlerdi; sınırı geçerlerken bir Kazak çetesi üzerlerine ateş açmıştı. Kaçmaya devam etmişler ama üç çocuk yaralanmıştı, daha sonra Kars'taki hastanede tedavi edildiler."

Yukarıdaki satırları defterimden buraya aktarırken, Rum Ortodoks inancıyla ilişkilendirilen batıl inançlara gizlice özlem duyarak Kutsal Rusya'nın savunucuları olduklarını ileri süren, İngiliz Kilisesi'nden bazı din adamlarını düşünmeden edemiyorum. Ancak şaşmamak gerekir. Eşlerimizle çocuklarımızın beyinlerine "Günahları Affeden Papaz" başlıklı sahte risaleden cümleler aşılayarak Tanrı'ya hizmet ettiklerini düşünecek kadar doğru ve yanlış anlayışını yitirmiş kişiler, din değiştirmele-

rini sağlamak için hamile kadınları öldürmenin,[1] Hıristiyan kadınları ve çocukları kamçılamanın[2] Rus devleti açısından savunulabilir olduğuna da hiç düşünmeden inanabilirler. Böyle papazlar, engizisyonu seve seve yeniden kurarlar. Kurbanları Müslümanlar olsaydı St. Bartholomew katliamlarını savunabilirlerdi; bir de haftanın yedinci gününde kürsülere geçip Türklerin kökünü kazımak gerektiğini savunup barış öğretisi üzerine vaazlar veriyorlar.

Müslüman çocuklarına bu şekilde davranmak, çarın askerlerinin yeni yaptığı bir şey değildir. *Kars'ın Savunulması* adlı eserinde Albay Lake şöyle yazar: "Küçük yaştan itibaren vahşî biçimde yetiştirilen Kazaklar, barbarca eylemleri vicdanları sızlamadan gerçekleştirmekten geri durmazlar. Bunun bir örneği olarak, bir seferinde, kuşatmanın ilk dönemlerinde, bir grup Kazak, nehir kenarındaki Karaba Kilise adlı küçük bir köye saldırdı. Köylüler hiçbir şekilde onlara karşı koymadıkları halde, on iki yaşında küçük bir oğlanı gaddarca kamçılayıp sonunda vurdular - mermi çocuğun kalçasından girip kemiğini kırdı. Zavallı yaşlı annenin can çekişen oğlunun üzerine kapaklanarak ağlaması, yürek paralayıcı bir manzaraydı. Çocuk derdest edilip bir arabaya, daha doğrusu bir at arabasına konuldu ve hastaneye gönderildi, orada Dr. Sandwith tarafından bakıldı. Acılar içindeki küçüğe her türlü müdahale yapıldı ama paramparça olan bacağı kesildi, bu operasyon sırasında çocuk yaşamını yitirdi."

Milletvekili Right Honorary* Robert Lowe, birkaç ay önce bizlere Rusya'nın yetimlerin babası olduğunu söylemişti. Rusya'nın Müslüman çocuklara davranış şeklinden anlaşılan, kalabalık bir ailenin bakımını üstlenmek Rusya'ya fazla pahalıya mal olmayacaktır.

Kutsal Rusya'nın, Bulgarların vatanındaki katliamlara yol açan huzursuzlukları kışkırtmak için elinden geleni yaptık-

---

1 Bkz. Ek 9.

2 Bkz. Ek 1.

(*) Right Honorary: İngiltere'de verilen bir asalet unvanı – ç.n.

tan sonra[3] geçtiğimiz sonbaharda kendini Bulgarların savunucusu olarak ilan etmesi güzel bir gösteriydi. Çok yakın tarihte Orta Asya'da yaşananları hatırlatmak, Moskofların insanseverliğine inananlardan bazılarının hafızalarını tazelemeye yarayabilir.

"Türkmenleri öldürün, hepsini öldürün!" emrini vermişti General Kauffmann Hive seferi sırasında.

"Çerkez usulü demek istiyorsunuz sanırım," demişti Rusların Çerkezlerle savaşma tarzını gayet iyi bilen yaşlı bir albay, ruhsuz bir ifadeyle.

"Evet, hepsini öldürün! Ne yaşlarına ne de cinsiyetlerine bakın! Tek bir kişinin kaçmasına izin vermeyin!"

Paramparça edilmiş hamile Çerkez[4] kadınları! - Bulgaristan'daki Çerkezlerin öcünün alınması için çağrıda bulunan beyefendilerin gözünde bunun hiç mi önemi yok? Rus askerlerince kasaplık et gibi doğranan Çerkez çocuklar! - çok sert bir dil kullanarak Türkleri uydurma bir gaddarlıkla suçlayan İngiliz Kilisesi'ne üye iki din adamı için hiç mi bir şey ifade etmiyor bu?

Milletvekili Right Hon. W. Gladstone, geçtiğimiz sonbaharda dost bir güç hakkında şu sözleri söylemişti: "Bu anlamda artık (Bulgaristan'daki dehşetin yanında hafif kaçan günlük düzeydeki felaket yanlış yönetimin yanı sıra) kesin görünen bir şey varsa, o da toplu katliamlardır;

'Öldürülmesi alçakça, her cinayette olduğu gibi
Ama görülmemiş böyle korkuncu, böyle canavarcası!'[5]

İncelikle işlenmiş, rafine bir gaddarlık -Osmanlı İmparatorluğu'nun gurur duyduğu yegâne ince zevk!-; cinsiyet ve yaşın hiçbir şekilde dikkate alınmaması; iğrenç ve hayvansı bir şehvet düşkünlüğü; bu topraklarda hâlâ azametle kendini gösteren büsbütün ve vahşi bir kanunsuzluk." Bu sözlerin sahibi

3 Bkz. Ek 4, Rus Ajanları ve Bulgaristan'daki Katliamlar.

4 Bkz. Ek 7, Katliam Öğretmenleri.

5 *Hamlet*, I. 5. (çev. Sabahattin Eyüboğlu)

Gladstone için yukarıda Çerkezler hakkında anlatılanlar hiç mi bir şey ifade etmiyor?

İki yanlış bir doğru etmez. Eski ve yerinde bir sözdür. Rusların Kafkasya'da gerçekleştirdikleri canavarlıklar, Çerkezlerin Bulgaristan'da yaptıkları için mazeret olamaz; fakat Çerkezler Müslümandır, Moskoflar ise İsa'nın öğretilerini ikrar ederler. "Bulgaristan'daki Dehşet Olayları"nın yazarı, kendi ülkesinin resmî görevlileri, Rus askerlerinin işlediği suçları rapor ettiklerinde neden sessiz kalmıştır? Rusya'nın uygarlık meşalesinin taşıyıcısı olduğu söylenmiştir bizlere. St. Petersburg'daki askerî ataşemiz, Yarbay Wellesley, Moskof askerlerin, suçlandıkları canavarlıkları yapmaktan âciz olduklarına inandığını ifade etmiştir. Mr. Gladstone, bu subayı, otorite kabul ederek onun sözlerinden alıntı yapmıştır.

Askerî ataşemiz Kırım Savaşı'nda olanları bilmeyebilir. Kendisi o zamanlar kısa pantalon giyen bir çocuktu. Ancak Mr. Gladstone, hafızasının kendisini yanıltması için genç yaşını mazeret gösteremez. Kabine üyesiydi, konumu gereği her türlü resmî yazışmaya ulaşabilirdi. Subaylarımızla erlerimizin Inkerman muharebesinde can verdikleri, savaş meydanında çaresizce yere serildikleri koşulları hatırlar mı diye, sormak isterim kendisine. Alay Muhafızları'nın üçüncü taburundan Yüzbaşı Hon. Henry Neville'in nasıl katledildiğini ve Yüzbaşı Baronet Sir Robert Newman'ın da nasıl aynı kaderi paylaştığını bilir mi? Coldstreams'li zavallı Disbrowe'un nasıl işkence gördüğünü bilir mi? *Muhtemelen* bütün bunlar hafızasından silinmiştir ama üyesi olduğu kabine o zamanlar bu insanları unutmamıştı.

Kırım'da bir Soruşturma Mahkemesi[6] kurulmuştu. Mahkeme Rus askerlerine yöneltilen suçlamaları soruşturmuştu. Soruşturma Mahkemesi'nin tutanakları, bir mektupla birlikte Lord Raglan tarafından ülkemizdeki yetkililere iletilmişti. Belgelerde Rus askerleri tarafından -düşmanın merhametine sığınmış ve

6 Bu Soruşturma Mahkemesi'nde dinlenen ilk tanık, Westminster milletvekili Baronet Sir Charles Russell idi.

aldıkları yaralar yüzünden çaresiz kalmış durumdayken- vahşice katledildikleri kanıtlanmış pek çok Britanyalı subay ve erin adları yer almaktadır. Kabinedeki bazı kişiler öylesine dehşete düşmüşlerdi ki, üyelerden biri, Savaş Bakanı, merhum Newcastle Dükü, 12 Aralık 1854 tarihinde Lordlar Kamarası'nda bu konuya şöyle değinmiştir. Kendi sözlerini aktarıyorum:

"Askerlerimizin karşı karşıya geldiği düşman, silahlarının meşru kullanımıyla yetinmemiş, SAVAŞ MEYDANINDA ÇARESİZ HALDE YATAN YARALI ASKERLERİ SOĞUKKANLILIKLA ÖLDÜRME BARBARLIĞINI GÖSTERMİŞ, yani CANAVARCA BİR ALÇAKLIK SERGİLEMİŞTİR; ve bunu yapanlar sadece cahil serfler değil, AYNI ZAMANDA SUBAY RÜTBESİ TAŞIYANLARDI. Askerlerimiz, uygar olmayan vahşi kafirlerle savaşmak durumunda kalmışlardır, ama asla RUS ASKERLERİNDEN GÖRDÜKLERİ DENLİ BARBARLIĞA MARUZ KALMAMIŞLARDIR! ! ! !"

Büyük Britanya'da pek çok aile, Inkerman sonrasında yasa bürünmüştü. Birçok yaşlı ana baba oğullarının âdil bir çarpışmada öldürüldüklerini düşünmüştü. Bu insanlar kandırılmıştır. Soruşturma Mahkemesi'nin tutanakları bu yaz Savaş Bakanlığı'ndaydı. "Bulgaristan'daki Dehşet Olayları"nın yazarını hükümetten bu belgeler ile Lord Raglan'ın ve Mareşal Canrobert'in konuyla ilgili mektuplarını Avam Kamarası'nda masaya yatırmasını istemeye çağırıyorum. Çağrıma kulak vereceğin umarım. Böylelikle Britanya kamuoyu, Rusların ne mene insanlar olduklarına, Right Hon. W.E. Gladstone ile Right Hon Robert Lowe'un Rusya'ya atfettikleri Uygarlık Meşalesinin Taşıyıcısı ve Korunmasızların Koruyucusu ifadelerini bu ülkenin ne denli hak ettiğine dair bir karar verebilecektir.

Altmışbeşinci Bölüm

Ertesi sabah erkenden Kars'ın yaklaşık yetmiş kilometre uzağında bir Türk kalesi olan Ardahan'a doğru yola koyuldum İlk üç saat boyunca yol iyiydi ama sonra çok kötüleşti. Kalın

bir kar örtüsüyle kaplı dağlarda sürdük atlarımızı. Gecelemek üzere Kürtlerin oturduğu, Mollahasan adında küçük bir köyde durduk. Bize ayrılan odada kısa bir süre önce bir Türk binbaşısı kalmıştı. Orada bir süre kalmak niyetindeymiş, ama böceklere katlanamayınca Kars yakınlarındaki bir Türk köyünde yer bulmuş.

"Bu Türklerin derileri ince," dedi yaşlı bir Kürt olan ev sahibim, bana hikâyeyi aktarırken; "düşünsenize bir-iki pireden korkuyorlar. Siz İngilizler çok daha cesursunuz."

"Benim efendi bu konularda çok titizdir," dedi Muhammed, "pireler tarafından ısırılırsa bahşiş vermez."

Kürt'ün suratı asıldı.

"At arabam var," dedi az sonra, "temizdir, bir zamandır soğukta duruyor. Pireler donmuştur. Arabayı içeri çekerim, Frenk arabada uyuyabilir."

Araba içeri çekildi ve bir Kürt köyünde çok ender yaptığım bir şeyi yapıp birkaç saat dinlenmeyi başarabildim. Mollahasan'la Ardahan arasındaki yol çok kötüydü; altı buçuk saat yürüdükten sonra, o ara 12.000 askerin kaldığı Ardahan'a vardık.

Ardahan kuzeyden, güneyden ve doğudan dağlarla çevrilidir - batıya doğru şehrin yaklaşık sekiz kilometre uzağında tepeler yer alır. Savunma amacı bakımından kötü bir yerdir burası. Rus sınır istasyonları Akellaki ve Akiska'dan gelen yollar, Türk sınırlarına hâkim önemli birtakım mevziler sunar. Ardahan'ın batı tarafındaki bir vadiden küçük bir nehir kıvralarak akar, sonunda şehri çaprazlamasına geçer. Nehrin iki yakasını korkuluksuz iki ahşap köprü birleştirir.

Evlerin sadece sekiz yüz metre uzağında derme çatma toprak tabyalar yapılarak Ardahan'ın batı tarafı tahkim edilmeye çalışılıyordu. Bataryalara tek bir top yerleştirilmemişti.

Ardahan'ın yaklaşık üç kilometre kuzeyindeki Manusa Tepesi'nde bulunan bir kalede ve Kars yolu üzerindeki kasabaların güneyinde bir başka mevzide on üç top vardı. Burada Ahali, Sangher, Gaze ve Kaptamele adlarında, toplam yirmi dört topu bulunan dört ufak tabya yer alıyordu. Üç yüz metre doğuda Kayabaşı adında, on sekiz top bulunan bir toprak tabya

daha vardı. Şehrin en güçlü savunma mevzii Manusa Kalesi'ne Ramazan adlı bir tepe hâkimdir. Türkler, bu sonuncu mevziyi tahkim etmeyi düşünmemişlerdi; oysa düşman, bir kez Ramazan Tepesi'ne top koymayı başarırsa Ardahan'ı er geç ele geçirecektir.

Beraberimdeki istihkâm subayının dikkatini bu konuya çektiğimde yaptığım yorumun doğruluğunu teslim etti, aynı zamanda da inşallah, kış sona erdiğinde, söz konusu tepeyi tahkim edeceğini söyledi.

Türk yetkililerin en büyük kusuru, askerî konularda ağırdan almalarıdır. Ancak onları suçlamak bir İngiliz'e düşmez. Belki de hiçbir ülke bu konularda bizden daha ihmalkâr değildir.

"Ruslar gelmez inşallah," der bir Müslüman ve oturup tütün dolu çubuğunu yakar.

"Almanya'nın Büyük Britanya'yı işgal etmesi ya da Hindistan'ın herhangi bir saldırıya uğraması hiç olası değil," der bir İngiliz. "Rusya'nın İstanbul'u ya da Ermenistan'daki dağlık yerleri ele geçirme olasılığı çok zayıf," der bir diğeri; "o an geldiğinde savaşa girmeye yetecek zaman olacaktır. Ordumuza asker alınması işini o zaman konuşabiliriz. Diğer bütün milletlerden daha çok paramız var, bir savaşın başından ziyade sonunda güçlü olmalıyız." Bu tür savlara başvuranlar, Fransa'nın çok zengin bir ülke olduğunu ama bütün parasına, alelacele toplanmış askerlerine rağmen Moltke'nin disiplinli ordularına karşı koyamadığını unutmaktadırlar.

Askerî vali, Ardahan'ı savunabilme gücüne dair ümidini yitirmişti. Ona kalsa Rus sınırına daha yakın başka bir mevzi seçerdi. Bunu yapmak için artık çok geçti, özellikle de paşanın çatışmaların derhal çıkacağına inanması nedeniyle. Sınır yakınında olup bitenler hakkında kendisine bilgi getirecek tek bir süvari yoktu emrinde. Ancak 2000 Çerkez atlısının kısa zamanda gelmesi bekleniyordu; onlar için Kayabaşı toprak tabyası yakınında ahşap barakalar yapılmaktaydı. Bir topçu albayı ziyaretime geldi: Woolwich'te eğitim görmüştü. Yirmi yıldan uzun bir zamandır İngiltere'ye gitmemişti ama İngilizce'yi gayet güzel konuşuyordu. Rusların geçenlerde Erivan'dan birlik-

lerini çektiklerini duyduğumu söyleyince, Moskof generalin, muhtemelen, Türklerin Batum'dan Tiflis'e ilerlemelerinden korktuğu için böyle yaptığını belirtti.

"Rusların Batum'u almaları ne gibi bir sonuç doğurur?" diye sordum.

"Orada kalabilirler. İçerilere doğru ilerlemeleri çok zor," yanıtını verdi. "Hiç yol yok. Ruslar Van'ı alabilirler," diye devam etti; "ama alsalar bile Muş üzerinden Erzurum'a ilerlemenin çok zor olduğunu göreceklerdir. Ağır silahlarını Aladağlar'dan taşımaları neredeyse olanaksız."

"Kürtler Ruslara yardım ederler mi?"

"Kürtler muhtemelen güçlü tarafın yanında yer alırlar. Uzun süre dağlarda bulundum, Kürtleri iyi tanırım. Aralarında masonlar vardır," diye ekledi albay. "Masonluklarının geçmişi eski Asurlular zamanına dayanır."

Atlarımı Batum'a götürmektense Ardahan'da satmamın daha iyi olacağını öğrendim. Batum'a ulaşmak için en kısa güzergâh, karadan Livane'ye, sonra da Çoruh Nehri'nden aşağı söz konusu limana gitmekti. Livane'ye dek beş at kiralayabilirdik; kendi hayvanlarımızı götürsek elden çıkarmamız mümkün olmayacaktı. Muhammed'i çağırarak pazara gitmesini, at almak isteyen herkese satılık dört atın olduğunu söylemesini istedim.

"Beş, efendi," dedi Muhammed; "Benimkini de satacağım. Batum'a vardığımızda efendi İstanbul'a gidecek ama ben taburuma katılmak zorundayım. Tabiî eğer efendi beni de yanında götürmezse."

"İmkânsız Muhammed," diye yanıtladım. "İstanbul'da sadece yirmi dört saat kalıp oradan kendi ülkeme gideceğim. Ben gittikten sonra asker kaçağı diye yakalanır, belki de vurulursun. Karın ne der bu işe?"

"İstanbul'da kendime yeni bir eş bulabilirim."

"Gidip şu atları sat!"

Muhammed'in yanağından aşağı bir damla göz yaşı süzüldü. Derin bir iç çekip odadan çıktı.

Az sonra yanıma Radford geldi.

"Efendim, demin buraya gelen Muhammed vallahi de ağlı-

yor; durmadan İstanbul diyor, oraya gitmeyi istiyor; à la Franga etin, Avrupaî usulde pişirilmiş etin güzel olduğunu, benim yemeklerimi sevdiğini söylüyor! İşin gerçeği şu ki efendim, alayına katılmak istemiyor."

Avludan gelen bir ses dikkatimi çekti; pencereye gittim. Muhammed beş atla birlikte dışarıdaydı, birkaç Türk ve Çerkez atlara bakıyorlardı. Hayvanların kemiklerinde çok az et vardı ama İstanbul'dan ayrıldığımız günkü hallerinden çok daha iyi durumdaydılar. Muhammed'in atı perişandı; kar yüzünden yarı kör olmuştu. Üstelik topallıyordu.

"Hayvan işte," dedi yaşlı bir Türk; "götür bunu Muhammed, öldür de derisinden yararlan."

"Dedesi muhteşem bir hayvandı," karşılığını verdi Muhammed öfkeyle. "Tokat ahalisi babasına hayrandı. Kendisi zayıf ama çok geçmeden yine semirir. Her neyse," diye devam etti uşağım, "efendimin atları satılık. Önce benim atımı satın almadan onun hayvanlarını alamazsınız."

Birtakım konuşmalar geçti. Sonunda bir çiftçi beş at için 10 lira teklif etti.

"Efendi kır donlu ata İstanbul'da 16 lira ödedi," dedi uşağım.

"Burası Ardahan, İstanbul değil," karşılığını verdi Çerkez; "atlar efendiyi çok uzun bir mesafe taşıdılar."

"Demek ki iyi hayvanlar," dedi Muhammed.

"Demek ki iyi at imişler," dedi Çerkez, soğuk bir ifadeyle.

Kimse daha yüksek bir fiyat önermiyordu. Yola çıkma telaşında olduğumdan kendime ait dört at için 7,5 lirayı kabul edip Muhammed'in Rosinante benzeri atı için 2,5 lira almasına izin verdim. Yedibuçuk lira ya da altı sterlin, onbeş şilin, işe yarar dört hayvan için fazla yüksek bir fiyat değildi. Londra'da aynı paraya dört at leşi alabilirdim. Ancak aygırım bizi üç bin kilometre boyunca, yol bulunmayan kırlardan, çoğunlukla da karların içinden geçerek taşımıştı. Hayvanlar pahalıya satın alındı diye yakınamazdım. Kır donlu genç atımdan ayrılmak içime oturmuştu. Kıymetli, iyi bir attı ve İngiltere'de 60 ila 70 sterlin arası ederdi. Satış tamamlandı. Birkaç dakika içinde

Çerkez, giysisindeki gizli bir yerden teker teker çıkardığı bir yığın Türk banknotu vermeye başladı bana.

Altmışaltıncı Bölüm

Ardanuç yönünde birkaç Türk ve Kürt köyünden geçtik. Yol sert ve oldukça düzdü. Dört saatlik bir yürüyüşten sonra, yetmiş metre uzunluğunda, beş metre genişliğinde ahşap bir köprüden Ardahan Nehri'ni geçtik. Köprü çok bakımsızdı; tahtalar pek çok yerden gevşemişti, kereste parçalarındaki yer yer büyük deliklerden aşağıdaki nehri görebiliyorduk. Yaklaşık otuz haneli, nehrin kenarına yakın bir Türk köyü olan Şadavan'da durduk. Daha uzun yol almak niyetindeydim ama kiraladığımız atlar perişan haldeydi. Bariz yorgunluk belirtileri göstermişlerdi. Mola verdiğimiz evin sahibinin büyük koyun sürüleri vardı. Ardahan civarındaki kırsal alanlar esasen otlaklardan ibaretti. Ev sahibi, sahip olduğu her bin koyun için vergi tahsildarının kendisinden yılda toplam otuz lira aldığını anlattı bana. Bir yaşın altındaki koyunlarla inekler ve öküzler için vergi söz konusu değildi.

Şadavan'dan çıktıktan iki saat sonra patika yüksek bir dağdan geçiyordu. Dağ kışlık giysisine bürünmüştü; şansımıza bu giysi kaskatı donmuştu, böylelikle yere sağlam basabilmemizi sağlıyordu. Etrafımızdaki manzara her an daha vahşileşiyordu; soğuk beyaz elbiseleriyle gölgelenmiş çam ağaçları yamacın kenarlarını süslüyor; kuzeye bakan yüzleri karla kaplı ama güneye doğru abanoz gibi simsiyah olan dev kayalar, ışığın yansımasıyla parlayan halıya tepeden kaşlarını çatarak bakıyordu. Yol giderek yükseklere doğru kıvrılmaktaydı. Kalın, bunaltıcı sis, kefen gibi sarıp sarmaladı bizi. Bulutların üzerindeydik. Havanın yoğunluğu her an daha azalıyordu. Giderek yukarı çıkmamız nedeniyle güçlükle nefes alıyorduk. Sonunda yeryüzünün çatısına ulaştık sanki. Önümüzde bir yayla uzanıyordu.

Yola devam ediyoruz. Atlarımız kar birikintilerinin içinden geçmeye uğraşıyorlar. Nefes almaları için ikide bir durmak zo-

runda kalıyoruz. Sonunda yol inişe geçiyor; aniden birkaç yüz metre boyunca birtakım buzullardan aşağı kayıyoruz; sonra yol, her biri bir öncekinden daha alçak bir dizi tepenin üzerinden meylediyor. Bitkilerle örtülü bir yere varıyoruz, inişimizi bir süre daha sürdürdükten sonra kış mevsiminin arkamızda kaldığını görüyoruz.

Yörede pek çok köy vardı, civar meyve ağaçlarıyla kaplıydı. Artık kar görmek mümkün değildi. Hava bunaltıcı bir şekilde sıcaktı. Çoruh Nehri, Batum'a doğru ilerlerken ayaklarımızın altında sularını sıçratıyordu. Muhammed hızlı akan nehri göstererek İngiliz uşağıma birşeyler söyledi.

"Ne diyor?" diye sordum.

"Tekneye binme fikri hoşuna gitmemiş efendim," diye yanıtladı Radford. "Boğulmaktan korkuyor."

"Yüzme biliyor musun Muhammed?" diye sordum.

"Hayır efendi. Yolculuğumuza Batum'a karadan giderek devam edemez miyiz?" diye ekledi. "Kara güvenlidir ama su tehlikelidir."

"Muhammed, boğulmak kaderinde yazılı olabilir."

"Belki de efendi. Ama..."

"Ama ne?"

"Eğer öleceksem son nefesimi yatakta vermek isterim."

"Ölme şansına kavuştuğun için çok sevinmelisin," dedim. "Öbür dünyada seni bekleyen hurileri düşün."

Muhammed bu söz üzerine omuzlarını silkti.

"Efendi siz Hıristiyan'sınız."

"Evet."

"Hıristiyanlar öbür dünyada saadete inanmazlar mı?"

"İnanırlar."

"Cennetin bu dünyadan daha güzel olacağını düşünmezler mi?"

"Düşünürler."

"Bir Hıristiyan hastalanınca hekim çağırtmaz mı?"

"Çağırtır."

Muhammed zafer dolu bir edayla ekledi: "Niye yapar ki bunu? Bir an önce cennete kavuşacağı için sevinmesi gerekir.

Oysa efendi, sizin söylediğinize göre, Hıristiyan kişi bu saadeti ertelemek için elinden geleni yapmaktadır."

Az sonra yol çok kötüleşti, iki yakasını sallanan ahşap köprülerin birleştirdiği nehirden geçti birkaç kez. Çok sayıda ağaç çiçeklenmişti. Dalların arasında cıvıldayan binlerce kuşun sesleri suların üzerinde yankılanıyordu.

Geniş bir amfiteatrı andıran bir yere giriyoruz. Roma'daki Colosseum'un devâsâ boyutlardaki bir örneği uzanıyor önümüzde. Daire şeklinde bir dizi tepe, Colosseum'un duvarlarını; bayırlardan ileri doğru çıkıntı yapan çok sayıda dağ evi, arenaya tepeden bakan locaları temsil ediyor. Karşımızda devâsâ büyüklükte bir kaya. Amfiteatrın bir tarafında belirgin bir şekilde duruyor; bir imparatorun tahtı olabilirmiş. Arenayı boylamasına geçtiğimiz sırada localar irileşiyor. Benzerlik yavaş yavaş kayboluyor. Komşu tepenin doruğunda bir leke beliriyor; giderek büyüyor leke.

"Kale ya da eski Ardanuç hisarı," diyor rehberimiz lekeyi göstererek. Az sonra, geceyi geçirmek üzere bölge kaymakamına ait bir eve konuk oluyoruz. Kaymakam, Rus sınır istasyonu, Akiska'nın sadece on sekiz saat uzaklıkta olduğunu söyledi bana. Sınıra giden yol düzgündü, ağır silahlar bu yoldan getirilebilirdi. Ardanuç'ta tek bir askerî birlik yoktu. Kaymakam, Ruslar, bu kasabaya saldırarak savaşı başlatacaklar diye pek korkuyordu. Sohbetimiz esnasında, bir uşak, Ardahan'dan özel ulaklarla gönderilmiş bir mektup getirdi kaymakama.

Kaymakam zarfı açtı, "Savaş!" diye çığlık attı. "Bölgedeki tüm ihtiyat askerlerini göreve çağırmam için emir geldi. Padişahımız savaşın kaçınılmazlığından emin olmasa, devlet asla bu masrafa girmezdi."

Kaymakam, yanımdan ayrılarak padişahın fermanının yerine getirilmesi için gerekli emirleri vermeye gitti.

Livane'ye doğru devam ettik. Yol zaman zaman öylesine dardı ki, atlarımızı tek sıra halinde sürmek ya da yularlarından çekerek yürütmek zorunda kaldık. On adamın, yolu bir orduya karşı savunabileceği bir yere geldik, sonra patikanın tamamen alçalıp aşağıdaki nehirle birleştiği bir yere. Rehberimiz

dizginleri kullanarak atını geri geri yürüttü. Dönüş yapmak olanaksız. Başka bir güzergâhı denedik, derken yine nehir çıktı karşımıza. Suyun kenarında büyük bir kayık demirliydi. Adamın biri yanıma gelerek bizi Batum'a kendi kayığıyla götürmeyi teklif etti.

"Bizi oraya kaça götürürsün?" diye sordum.

"On liraya efendi."

"Defol git, itoğlu it!" diye bağırdı Muhammed öfkeyle; "Livane'ye at sırtında gideriz, buraya sadece dört saat uzaklıkta. Hem efendi kendisini bir kayıkçıya emanet etmeyi istiyorsa, iki liraya bir kayık bulurum - ufacık kayığın için on lira istiyorsun, seni gidi rezil!"

Altmışyedinci Bölüm

Livane'ye yaklaşırken yol çok dolambaçlı bir hal aldı. Çoruh Nehri'nin yüz metre kadar yukarısındaydık, aşağıdaki uçuruma neredeyse diklemesine bakabiliyorduk. Aniden bir bağırma sesi işittik. Gürültünün geldiği yöne doğru baktık.

"Kayık," dedi Muhammed heyecanla. "Adamlar kayığı Livane'ye götürüyorlar. Oradan Batum'a kiralamamızı önerecekler şimdi de. Hey Allahım!" diye devam etti Muhammed, "sular nasıl da gürlüyor, kayık kayalara nasıl da yaklaşıyor! Batum'a su yoluyla gitmek fikri içimi ürpertiyor efendi."

"Büyük olasılıkla çok yakında Ruslarla savaşmak zorunda kalacaksın," diye karşılık verdim; "ha yarın Çoruh'ta boğulmuşsun ha bir-iki hafta sonra vurulmuşsun, ne fark eder?"

"Yarın çok yakın bir tarih efendi. Bir-iki hafta sonra ölmek daha iyi; hem Ruslar bana ateş ederlerken ben de onlara ateş ediyor olacağım. Ben korkacağım ama onlar da korkacak. Nehirde yolculuk çok farklı. Ben nehri boğamam ama nehir beni boğabilir." Kayık, yakındaki bir kayalığın etrafında hızla dönerek aniden gözden yiterken Muhammed'in tüyleri korkudan diken diken oldu.

Çoruh'un iki yakasını birleştiren taş bir köprüden geçip Li-

vane'nin kurulduğu dik tepeye tırmanmaya başladık.

Aslen Gürcü olan kaymakamın evinde kaldım. Ermeniler tarafından seviliyordu kaymakam. Ziyaretime gelen Hıristiyan tüccarların çoğu ondan övgüyle söz ettiler. Eskiden civarda çok sayıda soygun olurmuş ama kaymakam Ali Nihat Bey tüm soyguncuları tutuklatmış, artık herkesin hayatı, malı mülkü güvencedeymiş. Sonra diğerlerinin yanı sıra daha önce İran'da duyduğum bir söylentiyi duydum. Şöyle ki, Amerika Birleşik Devletleri padişahı, İngiltere kraliçesine, eğer Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alırsa, kendisinin de çarla ittifak kuracağını bildirmişti. Kaymakama göre, İngiltere'yi şu ana dek padişahla ittifak kurmaktan alıkoymuştu bu. "Batum'da paşayı göreceksiniz?" dedi konuşmacı.

"Evet."

"Benim için bir iyilik yapar mısınız?"

"Elbette."

"Efendi bir kâtibim var, iyi insandır - şu halının üzerindeki adam. Bakın ne kadar güzel yazıyor! Hem yakışıklı da, hepimiz severiz onu. Ama paşanın bir kâtibi var. Adam çok çirkin, üstelik alnının ortasında yumru var. Vali kâtibini benimkiyle değiştirmek istiyor. Alnında yumru olan bir adamdan hoşlanmadığını söylüyor. Bundan ben de hoşlanmıyorum, bütün gün öyle bet bir adamla birlikte oturmak hasta eder beni."

"Hepimizi hasta eder," diye belirtti Ermeniler, kaymakama yaranma gayretiyle.

"Evet," diye devam etti kaymakam; "Efendi, paşaya kâtibimi sevdiğimi, ondan ayrılmak istemediğimi söylerseniz size çok müteşekkir kalırız. Yumrusu olan bir adam mide bulandırıcı bir görüntü," diye ekledi.

"Çok mide bulandırıcı," dedi Ermeniler - sesi en yüksek çıkan kişi kambur bir Hıristiyandı.

Bu arada Muhammed, büyük bir kayığın sahibini, ertesi sabah bizi Batum'a götürmesi için ayarlamıştı. Livane'den su yoluyla Batum'a gitmek yaklaşık dokuz saatlik bir yolculuk olacaktı. At sırtında nehrin kıyısına indik. Burada, köprünün yakınında büyük bir kayık duruyordu. Batum'a gidecek odunlar-

la doluydu yarısı. İki kürekçi kayığın kıçında, diğer bir ikili de baş tarafında oturmaktaydı. Kayığın ortasında kürekçi yoktu; bu kısım odunla, diğer yolcularla, ben ve ekibimle doluydu. Yol arkadaşlarımızla kayıkçılar Gürcü'ydü. Arkamda oturan pek iriyarı, yaşlı bir beyefendi, parlak mavi bir ceket ile büyük beyaz bir sarık kuşanmıştı; bunlara ilaveten al renkli devâsâ bir şemsiye taşıyordu. Yağmur atıştırmaya başladı, şemsiye açıldı. Şemsiyenin mesut sahibi gururla etrafına bakındı. Geri kalan vatandaşları için hayranlık ve kışkançlık konusuydu.

Kahverengi yün ceket ve şalvar giyen kayıkçıların göğüsleri Çerkezler gibi fişek kovanlarıyla kaplıydı. Adamlardan her biri, kemerinde gümüş kakma, uzun bir hançer taşıyor; sarık yerine siyah bir kefiye, takıyordu. Suları kabarmış nehir, köprünün kemerini yalayarak büyük bir hızla akmaktaydı. Reis, barkayı kıyıya bağlayan ipi gevşetip kayığı hızla çağlayan akıntıya doğru ittirince Muhammed'in beti benzi attı. İlk birkaç saniye kürekçiler kayığa hiçbir şekilde hâkim olamadılar. Kayık daireler çizerek döndü, döndü. Nehir yatağındaki çok sayıda kayaya çarpmaması âdeta mucizeydi.

Tüm bu süre boyunca kürekçiler, Allah'a vahşi çığlıklarla seslenmişlerdi. Barkanın zemininde iki büklüm çömelen Muhammed, korku nöbetine tutulmuş bir halde Radford'un elini sımsıkı kavramıştı. Az sonra mürettebat kayığa hâkim olmayı başardı. Kayığı nehrin ortasına sürdüler. Akıntı değirmenleri döndüren bir akarsu gibiydi. Suların üzerinde yüzmekten ziyade uçuyorduk.

Çok sayıda kaya nehrin yatağını kesintiye uğratıyor; bazıları yüzeyin 10-15 metre üzerinde; diğerleri tehlikeli sivri uçlarının üzerinde kabarcıklar çıkaran köpükler, çatlayan dalgalar sayesinde seçilebiliyor ancak. Her iki tarafımızdaki volkanik taşlardan oluşmuş dağlar yeşil çalılarla kaplı. Tepelerin arasında beyaz bir çizgi uzanıyor kıvrılarak; karadan on sekiz saat ama su yoluyla sadece dokuz saat uzaklıktaki Batum'a giden yolu gösteriyor. Eski bir kalenin kalıntılarını geçiyoruz. Dağlık bir burnu dönüyoruz savrularak. Manzara değişiyor. Nehrin kıyıları asma bahçeleriyle süslü. Tepemizdeki bayırlarda topra-

ğı süren öküzler görülebiliyor. Parlak kırmızı giysilere bürünmüş, beyaz başörtülü pek çok kadın sabanın peşinden gidiyor. Toprak parçalarını demir çapalarla döverek ufalıyorlar. Tepelerden aşağı çağlayanlar dökülüyor. Nehir daha genişliyor, her an daha hızlanıyor. Rüzgâr çıkıyor. Kayığın reisi, o akşam Batum'a varamayacağımızı söylüyor.

Şehre ulaşmak için Karadeniz'e geçmek gerekiyordu; ama fırtınalı bir havada, güvertesiz bir tekneyle olanaksızdı bu. Gecelemek üzere, su yoluyla Livane'den dört saat ama karadan on iki saat uzaklıktaki Miradet köyünde demirledik. Nahiye müdürünün evinde kalacak yer buldum. Binada birtakım hücreler vardı; içlerinden birinde de asker kaçağı bir mahkûm yatıyordu. Zindanında bir tane ocak vardı, Radford'un burada yemek pişirmesine izin verildi, asker kaçağı yemek pişirme faaliyetini büyük ilgiyle izledi.

Altmışsekizinci Bölüm

Buğdayın bu bölgede pahalı olduğunu öğrendim; okkası iki buçuk kuruştu. Çoğunlukla Ardahan yöresinden getiriliyordu ve nakliyatın çok güç yapılması fiyatı inanılmaz miktarda artırıyordu. Livane çevresinde darı yetiştirilir ama arpa elde etmek kolay değildir. Ancak civarda hemen hemen hiç at bulunmadığından arpaya fazla gerek duyulmaz.

Miradet'in hemen üzerinde eski bir köprünün yıkıntıları uzanır. Yılın bu zamanında nehri geçmenin tek yolu, köylülerin kayıklarını kullanmaktır. Yaz aylarında bir atlının, köye yakın bazı yerlerden Çoruh'u yürüyerek geçebileceğini öğrendim. Nahiye müdürünün söylediğine göre, civarda demir madenleri vardı ama ahali bunları işletmiyordu.

Müdürün nahiyesinde bir piyade taburu kadar başıbozuk bulunuyordu. Gürcüler, heybetli kişilerdi, Türk askerlerinden çok daha uzundular, dağlılara özgü o hafif ve esnek tarzda yürüyorlardı. İranlıların otuz bin askerle Bağdat'a saldırdıklarına dair rapor ulaşmıştı Miradet'e kısa süre önce. Nahiye müdürü-

nün görüşüne göre, bir tarafta padişahın güçleri ile diğer tarafta Rusya ve İran'ın yer alacağı bir savaşın yakında çıkacağının habercisiydi yapılan saldırı.

Ertesi sabah erkenden kayığımıza bindik. Muhammed, bir gün öncekinden daha da bir büyük dehşete kapılmıştı, böyle bir şey mümkünse tabiî. İki hafta önce bir yolcu Batum'a giderken boğulmuştu. Muhammed bunu öğrenmişti. Kayığa binince bir mendille gözlerini bağladı.

"Niçin yaptın bunu?" diye sordum.

"Suları görmemek için," diye yanıtladı Muhammed, "sular gürül gürül akınca benim karnıma ağrılar saplanıyor."

"Çok iyi değil mi?" dedi aniden Radford Türkçe olarak, uşak arkadaşının kollarını dirseğiyle sertçe dürterek. Bir akıntının ortasındaydık. Aldığımız iki-üç darbe kayalara çok yaklaştığımızın habercisiydi. "Uçurumlardan aşağı bakmaktan hoşlanmıyorum diye artık bana gülemeyecek efendim. Al Muhammed, yumurta ye." Radford, cebinden bir yumurta çıkararak acı içinde kıvranan adama verdi.

Açık denize varmıştık. Muhammed, mendilini gözlerinden çıkardı, kayığın hareketi nehirdekinden farklıydı. Yumurtaya bir an baktı, sonra öfkeyle fırlatıp attı. Deniz ve yaşadığı korkular onu yiyip bitirmişti, kayığın kenarına dayandı. Radford öcünü fena alınıştı.

Batum, Karadeniz'in en güzel limanlarından biridir. Deniz tarafından ağır silahlarla donanmış çok sayıda bataryayla korunur. Su çok derin olduğundan kıyıya otuz metre mesafe içinde üç büyük zırhlı gemi demirliydi.

Karantina merkezinde karaya çıktım. Şehirdeki, daha doğrusu köydeki her evin askerlerle dolup taştığını öğrendim. Karantina doktoru bana merkezde bir oda teklif etti, nazik teklifi memnuniyetle kabul ettim.

Batum'da yalnızca 8000 asker vardı. Garnizonun 12.000 piyadeden oluşan geri kalan kısmı, topçu sınıfıyla birlikte, Poti'den gelen yolu koruyan güçlü bir mevziye, şehrin yaklaşık altı saat uzağındaki Çoruh kıyısına yerleştirilmişti. Muhammed'in Tokat taburu burada kalıyordu. Rusların ilk saldırıları-

nı yapacakları yer muhtemelen burasıydı ve Muhammed bu gerçeğin bilincindeydi.

"İstanbul'a dek benimle gelmeyi ister misin?" diye sordum.

"Hayır efendi, dünyanın parasını da verseler gitmem oraya. Denizde bir saat geçirmek bile çok korkunç; beş günde ölürüm ben. Kardeşim," Radford'u göstererek, "suyun üzerinde cesur, bense karada cesurum, ikimiz de cesuruz," uşak arkadaşının elini hararetle sıktı.

Bir kurmay binbaşı ziyaretime geldi. Söylediğine göre Kazakların ileri karakolları Türk birliklerine ateş açmayı alışkanlık edinmişlerdi. 26 Mart 1877'de birkaç Türk askeri, padişahın topraklarında ama sınır çizgisinin hemen kenarında yürüyorlarmış. Rus askerleri ateş edip üçünü vurmuşlar; Kazaklar ardından iki ülkeyi birbirinden ayıran nehri yürüyerek geçip cesetlerle silahları sınırın Rus tarafına taşımışlar. Daha sonra subaylarına Türklerin Rus toprağına geçtiklerini söyleyerek şikâyette bulunmuşlar.

"Daha savaş ilan edilmedi," dedim.

"Hayır," dedi binbaşı; "Ruslar kendilerine saldırmamız için ellerinden geleni yapıyorlar ama saldırmayacağız. Savaşın bütün ayıbı onların olacak, hüküm Allah'ındır!"

Binbaşıyla birlikte sahile yakın bir karargâha gittim. Çadırlar, Çoruh Nehri'nin ağzıyla şehir arasında kurulmuştu. Burada üç bin piyade eri kalmaktaydı. Karargâhın sıhhî düzenlemeleri konusunda söylenecek çok az şey vardı. Her şey temiz ve düzenliydi. Askerlerin üstleri başları düzgündü, alımlı görünüyorlardı. İmparatorluğun diğer yerlerinde gördüklerimden sonra hoş bir manzaraydı. Askerlerin çadırları, yerden bir metre yükseklikte taş setlerle desteklenmişti. Düzgün kazılmış siperler yağmur sularının birikmesini engelliyordu. Subayların çoğu küçük bahçelerle çevrili barakalarda yaşıyordu. Bütün tabur Martini-Peabody tüfekleriyle donatılmıştı. Askerlerden bazılarına yeni silahlarını nasıl bulduklarını sordum; geritepme mekanizmasına itirazları olup olmadığını merak ediyordum. Bu açıdan tüfekte bir kusur bulunmamıştı. Askerler silahtan gayet hoşnuttular. Onu saldırgan komşuları üzerinde deneme

fırsatını yakalamaktan başka arzuları yoktu.

Ardından şehrin, daha doğrusu köyün -zira dağınık birkaç yüz eviyle Batum ilk tanımlamayı hak etmiyor- çarşısını ziyaret ettik. Satılık herhangi bir şey yoktu denebilir. Bir dükkânda tek bir koyun asılıydı. Bir diğerinin tezgâhında bayat balıklar duruyordu. Sokaklarda çok sayıda sarraf vardı; ancak işler durgundu. Bu beyefendiler, Türklere fahiş faizlerle borç para vererek kazanıyorlardı hayatlarını - tefecilerin çoğu Ermeni Hıristiyanlardı.

O akşam bir Türk gemisi İstanbul'a gitmek üzere Batum'dan ayrılacaktı. Vapurun İstanbul'a ne kadar zamanda ulaşacağını sordum.

"Beş günde," dedi rezervasyon bürosundaki memur - asık yüzlü, yaşlı bir Türk'tü. "Tabii Allah kısmet ederse ama Allah, geminin faça edip Trabzon'da durmasını, İstanbul'a gitmeden, askerlerle buraya dönmesini de isteyebilir."

Bu şartlar altında, Trabzon'a dek Türk gemisiyle gitmeye, başka bir gemiye binip İstanbul'a yolculuğuma o şekilde devam etmeye karar verdim. Muhammed gemiye binerken bana eşlik etti. Ayrılık vakti gelmişti. Adamcağız çok duygulandı. Yanaklarından aşağı iri gözyaşları yuvarlanmaya başladı.

"Benimle İstanbul'a gelir misin?" diye sordum.

"Dünyanın öteki ucuna gelirim efendi!"

"Ama ne kadar hastalanacağını düşünsene."

"Olsun efendi, gelmeme izin verin yeter. Dün midem bulandı, doğru, ama bugün yüreğim parçalanıyor; değil mi ki, efendimle birlikte kardeşimden de oluyorum?" Muhammed, Radford'un elini tutup gönülden, acıtana dek sıktı.

Gemi istim almıştı, güverte temizleniyordu. Muhammed, elinin tersiyle gözlerini ovuşturdu, geminin bordasından aşağı güçlükle inerek küçük bir kayığa bindi. Birkaç vatandaşı onu sakinleştirmeye çalıştı. Ama bir türlü yatışmıyordu. Gemimiz dumanlar çıkararak limandan ayrılırken adamcağızın gözlerini zorlayarak bizim tarafımıza baktığını görebiliyordum hâlâ.

"Şu Muhammed, her şeye rağmen o kadar da fena adam değildi efendim," dedi Radford az sonra. "Türkler midelerine

düşkünler ama kalplerinde de birşeyler var."

Söyledikleri doğruydu. İngiltere'de Türklerin ıslahının olanaksız olduğunu ilan edenler, Türk dilini öğrenip padişahın topraklarında yolculuk etseler iyi olur. İnsan doğası her yerde birbirine çok benziyor. Dünyada kötülükten daha çok iyilik bulunmaktadır. Aksi takdirde, bir Fransız düşünürün de söylediği gibi, kötüler iyileri yok ederdi ve insan soyu varlığını sürdüremezdi. Türkler iyi bir yönetime sahip olsalar, Osmanlı İmparatorluğu çok geçmeden uygar ülkeler arasında yerini alır.

Ancak bu durum, padişahın güçlü komşusunun hoşuna gitmeyecektir. Rus ajanları[1], padişahın uyrukları arasında isyan çıkmasını kışkırttıkları sürece Osmanlı İmparatorluğu'nda bir reform gerçekleşmesi olanaksızdır.

Yol arkadaşlarımdan biri Türk bir doktordu. Paşa rütbesine sahipti ve Askerî Tıbbiye'de çalışıyordu. Kars'a gidip şehrin sağlık koşullarını devlete bildirmesi emri verilmişti kendisine. Batum'a varınca yolların hâlâ karla kaplı olduğunu görmüştü. Kalbinden rahatsız olan doktor Trabzon'a dönmeye karar vermişti.

"Erzurum ile Kars arasındaki yolun durumu nedir?" diye sordu.

"Muhtemelen karla kaplıdır."

"Eyvahlar olsun," dedi paşa, "havanın değişmesini beklemek için bir süre Trabzon'da kalacağım."

"Mümkün olan en kısa zamanda Kars'a gitseniz iyi edersiniz," dedim, "yoksa salgın hastalık çıkacak."

"Hızlı yolculuk edersem," doktor, "kalp rahatsızlığından ölürüm. Biraz erken ya da geç gitmem Karslılar için fazla bir şey değiştirmez. Bir buçuk yıl içinde emekliliğim gelecek," diye devam etti, "acele edersem emekliliğimin tadını çıkaramadan ölüme yenik düşebilirim. İnşallah savaş çıkmaz. Çıkarsa pek çok vakaya bakmamız gerekecek. Gümrü'deydim," diye ekledi.

"İşleriniz yoğun muydu?"

---

1 Bkz. Ek 4.

"Evet, çok az cerrahımız anatomi hakkında bilgi sahibidir; bir Müslümana otopsi yapmak İslâm öğretilerine aykırıdır. Ama çok sayıda ölü Sırp vardı, doktorlarımız onlar üzerinde pratik yaptılar."

Ertesi sabah Trabzon'a vardık. Bir Fransız gemisi, İstanbul'a doğru yola çıkmak üzereydi. Ancak eşyalarımı gemiye yükletecek zamanım vardı. Birkaç dakika içinde yeniden istim almış ilerliyorduk. Üç gün sonra ve çok zevkli bir yolculuğun ardından Boğaz'da demirledik. Yıllık iznim neredeyse sona ermişti. Sabah Les Messageries Maritimes'a ait bir başka Fransız gemisi, Marsilya'ya doğru yola çıkacaktı. Hôtel de Luxembourg'a giderken biletlerimizi aldım ve sekiz gün sonra Londra'ya vardım.

Altmışdokuzuncu Bölüm

Yolculuğum sona ermişti. Londra'ya dönüşümden birkaç hafta sonra Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Majestelerinin hükümetinin görüşüne göre, çarın böyle bir işe kalkışması, çok haksız, gereksiz bir adımdı. Majestelerinin hükümeti, konuya dair görüşlerini saklı tutmamıştır. Derby Kontu, Lord A. Loftus'a yazdığı, 1 Mayıs 1877 tarihli mektubunda aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır:

"Onlar (yani Majestelerinin hükümeti), çok sayıda Rus askerinin Osmanlı sınırlarındaki varlığının, ülkenin güvenliğini tehdit ederek, silahsızlanmayı olanaksız kılarak, Müslüman nüfus arasında endişe ve fanatizm duygularını harekete geçirerek iç uzlaşma ve ıslahat önünde önemli bir engel oluşturduğu şeklindeki duygularını gizlememişlerdir. Bu orduların Osmanlı topraklarına girmelerinin, padişahın bütün topraklarındaki Hıristiyanların yaşadıkları zorlukları hafifleteceğine ya da durumlarını iyileştireceğine inanmamaktadırlar. Ancak Rus devletinin izlediği tutum, daha derin, çok daha ciddi düşünceleri gündeme getiriyor. Bu tutum, Rusya'yla diğer imza eden güçlerin kendi adlarına Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ettikleri,

30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması'nın şartlarına aykırıdır. 1871 tarihli Londra Konferansları'nın kapanışında diğerleri arasında yukarıdaki şart da bir kez daha teyit edilmiştir. Konferanslarda tam yetkili Rus elçisi, diğer devletlerin elçileriyle ortaklaşa olarak hiçbir devletin bir antlaşmanın taahhütlerine uymamazlık edemeyeceğinin ya da imzalayan tarafların dostane bir düzenleme aracılığıyla rızaları olmaksızın antlaşmanın şartlarını değiştiremeyeceğinin uluslar hukukunun temel bir ilkesi olmasını onaylayan bir deklarasyon imzalamıştır. Rus imparatoru, kendi başına Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açarak, müttefiklerine danışmaksızın silaha başvurmak suretiyle, bugüne dek sağlanmış olan Avrupa ittifakından ayrılmış ve aynı zamanda kendisinin de resmen onayladığı bir kuralı çiğnemiş bulunmaktadır. Bu tür bir hareketin sonuçlarını önceden bilmek olanaksızdır. Majestelerinin hükümeti bu harekete ilişkin herhangi bir yorumda bulunmaktan bilerek kaçınırdı; ancak Prens Gorçakof, tüm Avrupa hükümetlerine seslenen bir deklarasyonda, Rusya'nın Büyük Britanya'yla diğer devletlerin çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini varsaymaktadır adeta; diğer devletler ise, Rus hükümetinin aldığı kararı uygun görmelerinin ve onaylamalarının mümkün olmadığını hem resmî kanallarla hem de kamuoyu önünde belirtmek gereğini hissetmektedirler."

Bu mektup, Majestelerinin hükümetinin konuya ilişkin görüşünü apaçık ortaya koymaktadır. Ancak ne Prens Gorçakof ne de onun haşmetmeâb efendisi, sözlü kınamalardan kolay kolay etkilenmiyorlar.

Sedan Çarpışması'ndan sonra sergiledikleri tavırla antlaşmalara ne kadar az önem verdiklerini göstermişlerdir.

"Fransa yenildi, İngiltere kimin umurunda?" diye düşünmüştür Prens Gorçakof: Karadeniz Antlaşması'nı yırtıp atmıştır.

Haşmetbeâb efendisi, tabiî ki çok barışçıl niyetlerden yola çıkarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu yok etmeyi istemektedir. Sözlü kınamalar yarı barbar bir ulus karşısında hiçbir işe yaramaz. Kimilerinin akıllarına ve vicdanlarına seslenebilirsiniz, diğerleri ise ancak kaba kuvvetten anlar, Rus milletin derisi

kalındır; dolayısıyla kullanılacak sopanın da kalın olması gerekir. İngiltere, Osmanlı Devleti kötürüm olmadan önce bu devlet ile ittifak kurarak falaka yöntemini rahatlıkla uygulamaya sokabilir. Çar, Hive hakkında verdiği resmî sözü yerine getirmeye zorlanabilir: Rusya, Orta Asya'dan çıkarılıp Kafkasya üzerindeki hâkimiyetinden feragat etmeye zorlanabilir.

Bunun üzerine barış koşullarını düzenlemek, Ünyat Rum Ortodoks Kilisesi üyelerine yapılan muameleyi soruşturmak amacıyla St. Petersburg'da bir konferans düzenlenebilir. Lord Salisbury, Rus yetkililerin, Hıristiyan kadınlarla çocukların, mezheplerini değiştirmelerini sağlamak için kamçılanmalarını[1] askerlerine emretmelerini Britanya ulusundan bazı kişilerin onaylamadığını; diğerlerinin de hamile Çerkez kadınların çarın askerleri tarafından öldürülmelerine[2] itirazları olduğunu Prens Gorçakof'a bildirebilir.

Sözü geçen son kişilerin Müslüman oldukları, Prens Gorçakof'un efendisinin onları Hıristiyan yapıp uygarlaştırmayı istediği söylenmiştir bizlere; ama aynı zamanda ve son liberal hükümetin bir üyesinin Rusya'nın korunmasızların koruyucusu olduğu iddiasına rağmen, çara, askerlerinin sevimli özelliklerini başka şekilde göstermiş olmaları gerektiğini söylemesi için tam yetkili elçimize talimat verilebilir. Teke Türkmenleri ve Hive seferi sırasında -erkeklerin, kadınların, çocukların- nasıl katledildikleri konusu da elçimize imparatorluk şansölyesini kınama fırsatını sunabilir.

Adı geçen ikinci şahıs, Ruslar ne yaparlarsa yapsınlar,[3] Osmanlı Devleti tarafından bir anayasa yazılıp parlamento kurulmasını, İngilizlerin, Rusya'ya karşı saygısızlık ve meydan okuma şeklinde görmedikleri konusunda iyice ikna edilmelidir.

Bu arada ben bu satırları kaleme alırken çarın orduları Tuna Nehri'ni geçmiş bulunmaktadırlar. Ordular Osmanlı topraklarına girmişlerdir. Paris Antlaşması, Rus devleti tarafından bir

1 Bkz. Ek 1, Kadınları ve Çocukları Kamçılayanlar.

2 Bkz. Ek 7, Katliam Öğretmenleri.

3 Bkz. Ek 5.

kez daha çiğnenmiştir. Çarın verdiği resmî sözler tutulmamıştır. İyi niyet suistimalleri doruk noktaya tırmandırılmıştır. Bunların ilk örneği Semerkant, ikincisi Hive, üçüncüsü Karadeniz Antlaşması konusunda ve Sedan Çarpışması'nın hemen ertesinde sergilenmiştir. İngiltere Rusya'ya savaş açmamıştır. Rus imparatorunun, Britanya'nın çıkarlarına karışmak niyetinde olmadığı yönündeki ifadesine güvenenler var hâlâ aramızda. "Bırakın Ruslar İstanbul'a girsinler," denmektedir, "orada durmayacaklardır. Çar, padişahın başkentinde barış koşullarını zorla kabul ettirecektir. Moskof orduları kendi ülkelerine geri döneceklerdir. En kötü durumda İngiltere, donanması sayesinde işgalci kuvveti defedebilir." Böyle bir mantık yürütenler, son on yıl içinde Rusya'nın İngiltere'nin güvenini dört kez sarsmış olduğunu hatırlamak zahmetine katlanmamaktadırlar. Padişah düşmanına yenilmek zorunda kalır, çarın birlikleri bir kez İstanbul'a girerlerse İngiltere gibi askeri olmayan bir devletin bu birlikleri yerinden çıkarabilmesi neredeyse olanaksızdır. Denizlerdeki üstünlüğümüzle sağlayacağımız avantajı, karadaki gücümüzün yetersizliği nedeniyle sürdürmemiz imkânsızdır. Osmanlı Devleti'nin, sadece kendisi için değil dolaylı olarak Hindistan imparatorluğumuzun güvenliği için de savaştığı unutulmamalıdır.[4] Osmanlı Devleti, birkaç milyon sterlinle ordusuna mühimmat sağlayabilir.

Elli bin kişilik bir İngiliz birliği, İstanbul'u bütün Rus ordularına karşı savunabilir. Osmanlı askerlerinin düşmana direnmekten daha fazlasını yapmaları beklenir. Ama o bile şüphelidir. Çar, padişaha karşı kendi başına harekete geçerek İngiltere'ye meydan okumuştur. Bu meydan okumaya karşılık vermeli, kılıçlarımızı çekip Osmanlı Devleti'nin yanında yer almalıyız.

4 Bkz. Ek 4

Ekler

EK - 1

KADINLARI KAMÇILAYANLAR

Yarbay MANSFIELD'DEN Kont GRANVILLE'E

Resmî (16 Şubat'ta ulaşmıştır)

Varşova, 29 Ocak 1874

Sayın Lordum,

Zat-ı âlinize üzülerek birdirmek zorundayım ki, Ünyat Rum Ortodoksların Lublin ve Siedlce idarî birimlerinde oturdukları bölgelerde tekrar birtakım rahatsızlıklar çıkmış; sonuçta kan dökülmüş, yaşamlar yitirilmiş, köylülere EN BARBAR ŞEKİLDE DAVRANILMIŞTIR.

Ünyat Rum Ortodoks Kilisesi papazları, birkaç aydan beri, Chelm Piskoposluğu Yöneticisi M. Popiel'e asimilasyon önlemlerinin ancak kısmen uygulandığını, bunları uygulayan papazların çok ciddi zorluklarla karşılaştıklarını ve köylülerin elinden canlarını zor kurtardıklarını ifade etmektedirler.

M. Popiel, Kont Tolstoy'a başvurmuş; Tolstoy ise son birkaç hafta içinde St. Petersburg'dan kiliselerdeki org ve sıraların kaldırılmasını, tespihlerin kullanılmamasını, ayinlerde çan çalınmamasını, Lehçe ilahilerin okunmamasını ve burada aktarmaya değmeyecek kadar çok sayıda diğer ayrıntının uygulanmamasını kesin bir dille emreden bir genelge göndermiştir.

Genelgenin gerekliliklerini yerine getirmeye isteksiz papazlar görevlerinden alınmışlardır. Ancak sayıları azdır; çünkü daha önceden tamamına yakını, hükümetin görüşlerini benimsemiş, uyum göstermeyenlerse ihraç edilmişti.

Öngörüleceği üzere, Zamosc Kilise Meclisinin ya da Oryantal veya diğer türden Eski Hıristiyan Kilisesinin saflığı, örf ve âdetleri, köylülerin umurunda değildir; ama kendilerinin ve babalarının yetiştirildiği örf ve âdetlere çok köklü bir saygı beslemektedirler.

Kont Tolstoy'un genelgesinin yürürlüğe konulması çok kötü sonuçlar doğurmuştur. Birkaç köyde köylüler, kiliselere gitmekten tamamen vazgeçmişlerdir; ancak çoğunda papazlara kötü davranılmış, içlerinden biri taşlanarak öldürülmüştür.

Polis ve askerî kuvvetlerin yardımına başvurulmuştur. Bir papazın sorumluluğu altındaki bir bölgede üç köylü öldürülmüş, çok sayıda köylü yaralanmıştır. Münferit dolaşan Kazaklar köylüler tarafından pusuya düşürülüp katledilmişlerdir. Kimi çatışmalarda askerler kötü davranışlara maruz kalmış, taşlanmış, urganlarla yaralanmış, kemikleri kırılmıştır, özellikle de subaylar arasında çürükler içinde kalanlar olmuştur.

Minciewicz bölgesinde köylüler, kilisenin etrafını sarmışlar, askerlerin papazı takdim etmesine karşı koymuşlardır. Sonunda köylülere eşleri ve çocuklarıyla birlikte boyun eğdirilmiş ve etrafları kuşatılmıştır. Kendilerine papazı tanıdıklarına dair bir bildiri imzalama seçeneği sunulmuştur. İmzalamayı reddeden her yetişkin erkek ELLİ KEZ, HER KADIN YİRMİ BEŞ KEZ, HER ÇOCUK ON KEZ, YAŞ VE CİNSİYETE BAKILMAKSIZIN "NAGAIKA"[1] (KAZAK KIRBACI) İLE KIRBAÇLANMIŞTIR; BİR KADIN, diğerlerinden daha kıyasıya, TAM YÜZ KEZ KIRBAÇLANMIŞTIR.

İmza C.E. MANSFIELD

EK - 2

RUSYA'DAKİ HIRİSTİYANLIK ANLAYIŞI

Yarbay MANSFIELD'den DERBY Kontu'na
(22 Şubat'ta ulaşmıştır)

Varşova, 29 Ocak 1875

(Alıntı)

Siedlce idari birimindeki 52.000 Ünyat Rum Ortodoksun Ulusal Rus Kilisesi'ne kabul edildiğini lordumun bilgilerine sunarım.

ÜNYAT RUM ORTODOKSLARIN KIYIMA UĞRADIKLARINI lorduma hatırlatmama gerek bulunmamaktadır; geçtiğimiz yıllarda bildirmek durumunda kaldığım bu kıyımlar son on iki ayda aşırı bir boyuta ulaşmıştır.

SÖZ KONUSU 50.000 ORTODOKSUN MEZHEP DEĞİŞTİRMESİ, FİZİKSEL KÖTÜ MUAMELENİN ÖNEMLİ BİR YER TUTTUĞU çeşitli yöntemlerle gerçekleştirilmiştir.

Papazların sorumluluğu altındaki kimi bölgelerde, EN ŞİDDETLİ BİÇİMDE AYAK DİREYENLER, imparatorluğun iç taraflarına ya da SİBİRYA'YA gönderilmişler; varlıklarının Kazaklarca tüketildiğini gören DİĞERLERİ, yetkili subayların baskısına yenik düşüp RUS KİLİSESİ'NE KABUL EDİLMEYİ TALEP EDEN DİLEKÇEYİ İMZALAMIŞLARDIR.

Direnişin daha az ısrarlı olduğu görülen diğer bölgelerde paralar dağıtılmıştır.

Diğer başka yerlerde köylüler boyun eğene dek FİZİKSEL KÖTÜ MUAMELEYE BAŞVURULMUŞTUR; ancak köylüler, sadece zor kul-

1 Saygıdeğer Papaz Mr. Malcolm Maccoll, Doğu ve Batı kiliselerinin bu şekilde mi birleşmelerini istemektedir?

lanıldığı için teslim olduklarını dile getirmişlerdir.

Değişik köylerde uygulanan zorlamaların derecesine ilişkin ayrıntıları aktarmak çok fazla yer tutacaktır; ama dürüstlüğünden kuşku duyamayacağım bir beyefendiden kendi mülkiyetindeki bir köyde yaşananlar hakkında öğrendiklerimi örnek olarak aktaracağım.

Köylüler, Kazaklar tarafından toplanıp dövülmüşlerdir; askerî cerrah daha ileri gitmenin köylülerin yaşamlarını tehlikeye atacağını söyleyene dek dayak devam etmiştir. KÖYLÜLER BELLERİNE DEK GELEN YARI DONMUŞ BİR NEHİRDEN GEÇİRİLEREK BÖLGE KİLİSESİNE GÖTÜRÜLMÜŞLER; sıra halinde dizilmiş askerlerin arasından ilerletilerek yukarıda sözü geçen dilekçeye adları kaydedilmiş, karşı taraftaki bir kapıdan dışarı çıkarılmışlardır. Bütün bunlar olurken köylüler, sürekli "BİZE ORTODOKS DİYEBİLİRSİNİZ, AMA ATALARIMIZIN İNANCINA BAĞLI KALMAYA DEVAM EDECEĞİZ," diye haykırmışlardır.

EK - 3

RUS UYGARLIĞI

Monde'dan yapılmış bir alıntıda Parlamento'ya sunulan bir yazıda yer alan şu görüşlere rastladım:

"Rusya, ikinci bir kongre yapılması için sabırsızlanmakta; savaşlarda uyulacak belirli insanlık kurallarının saptanabilmesi için tüm Avrupa'nın kongre fikrini kabul etmesini istemekte ve dünya nezdinde hayırsever, uygar bir ulus olarak görülmeyi arzulamaktadır. Tüm bunları, Rusya'nın, tek suçları atalarının dinine bağlı kalmak olan barışçıl uyruklarına barış zamanında öylesine barbarca davranması gerçeğiyle nasıl bağdaştırabiliriz?

"Rus hükümetinin Ünyat Ortodokslar adıyla anılan mutsuz Katolikler üzerinde uyguladığı zulümler, Neron zamanında yaşanan dehşet olaylarıyla eşit değerdedir. Halkı Rutenya'lı olan Podolya Eyaleti'nde başka yerlerden daha fazla zulüm görülmektedir. Bir yıldan uzun bir süredir oluk oluk kan akıtılmaktadır. Oraya gönderilen askerler, düşman ülkesindelermiş gibi davranmakta, tamamen fakir halkın sırtından geçinmektedirler. Askerlerin yemek için istisnasız tüm sığırları, yük çekmekte kullanılan öküzleri bile öldürmelerine izin verilmiştir.

"İnançlarına bağlı kalan halk, BİN BİR İŞKENCEDEN GEÇİRİLMEKTEDİR. En yaygın yöntem, İNSANLARI SOYUP ÜZERLERİN-

DE SADECE GÖMLEKLERİ KALACAK ŞEKİLDE KARA YATIRMAK VE ÖLDÜRESİYE DÖVMEKTİR. Darbeler kadar kan kaybı ve soğuk nedeniyle de insanlar ölümün eşiğine geliyorlar. Daha sonra ambulanslara bindiriliyorlar. İyileşirlerse bu ustaca işkenceler tekrarlanıyor. Rusya, öylesine merhametli, çarpıcı bir tarzda sunduğu Ortodoks mezhebini kabullenmeyi inatla reddedenlere işkence yaparken çok bonkör davranmaktadır.

"Bu Leh eyaletinde en az 300.000 Katolik bulunmaktadır; hepsine aynı muamele yapılarak bu ilahî uygulamayla mezhep değiştirtilecektir. Dayak yüzünden sakat kalan bahtsız insanların sayısı öylesine kabarıktır ki, pek çok yeni ambulans ayarlama gereği duyulmuştur. Sakat kalanlar ambulanslara atılmaktadırlar ancak buralarda onlara bakıldığı düşünülmemelidir. Tek doktorları Tanrı'dır, çünkü onları ne tedavi etmek ne de beslemek zahmetine katlanılmaktadır.

"Üstelik, hasta ve yaralı askerler de aynı muameleyi görmektedir. Onları canlandırmak için, yarı küflü esmer buğday tohumlarını bir miktar sıcak suda eriterek yapılan, lapa kıvamında, mide bulandırıcı bir tür çorba verilmektedir. YARALILARIN YARALARI GENELLİKLE SAMANLA ÖRTÜLÜR ÇÜNKÜ HAYIRSEVERLERİN HASTANELERE GÖNDERDİKLERİ PANSUMAN TİFTİK VE BEZLERİ SUBAYLAR TARAFINDAN KAĞIT FABRİKALARINA SATILMAKTADIR.

"Tüm bunlar, zulüm tutkusunun çığırından çıktığı, günahkâr coşkusunu, emirleri yerine getirilenlerin önünde sergilemekten gurur duyduğu yerde yaşananlar hakkında fikir verebilir.

"Rus barbarlığının ve kötülüğünün işkencelerine maruz kalanları düşündükçe insan acıyla doluyor, dehşete düşüyor. Moskoflar, Çinlilerin yaptıkları zulümlerin bile ötesine geçmeye can atmaktadırlar adeta.

"Mutsuz Podolya'lıların kahramanlığı tüm dünya tarafından unutulmuştur. Bu insanlar, mallarından mülklerinden olmuş, işkenceye uğramış, birlik ve ümitlerini yitirmişlerdir; bütün bunlara sabırla, metanetle katlanmaktadırlar. Ölmeye hazırlar, yeter ki son nefeslerini Kilise'den ayrılıp inançlarına ihanet ettikten sonra vermesinler.

"Bu tür sınavlardan geçmek zorunda kalmadıkları halde azmetmeyi becerememiş olan herkes için ne güzel bir örnek, ne büyük bir utanç!"

EK - 4

RUS AJANLARI VE BULGARİSTAN'DAKİ KATLİAMLAR

Majesteleri'nin İstanbul Büyükelçisi Mr. LAYARD'ın DERBY Kontu'na yazdığı 30 Mayıs 1877 tarihli resmî mektuptan alıntı:

"İstanbul'a geleli beri ana hedefim barış yolunu açmak olmuştur. Majestelerinin hükümetinin dilek ve niyetlerine en uygun davranmış olacağını düşündüm. Bâbıâli'yi Paris Antlaşması'nın 8. Maddesi uyarınca diğer devletlerin arabuluculuğuna başvurmaya teşvik ettiğim zaman, zat-ı âlinize de bildirdiğim gibi, bu amacı göz önünde bulundurmuştum. Bu adımın savaşı önleyebileceği konusunda çok az ümidim vardı, ama barış taraftarı devletlerin gelecekteki bir müdahalesi için açılım sunabileceği kanısındaydım. Savaşın başlarında olaylar, Rusya'nın, umduğu kadar lehine gelişmemiştir. Tuna Nehri sularının olağandışı bir şekilde yükselmesi, Rusya'nın Avrupa tarafındaki ilerleyişini durdurmuş, Osmanlı Devleti'nin savunma gücünü artırmasını sağlamıştır. Bâbıâli, bu bağlamda kuşkusuz daha fazlasını yapabilirdi, yine de Rus seferinin Rumeli'de yaşadığı güçlüklerin gecikme nedeniyle çok daha arttığı kuşku götürmez. Rusya her ne kadar sonunda savaştan zaferle çıksa da, muhtemelen bunun için, başlangıçta düşündüğünden çok daha ağır bir bedel ödeyecektir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Asya'daki topraklarına eşzamanlı olarak yapılan saldırı, Rusya'nın tüm beklentilerinin gerçekleşmesini sağlamamıştır. Çeşitli kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Tuna'nın sularının yükselmesi, peşi sıra çevredeki kırsal kesimin sel altında kalması, nehrin geçilmesini olanaksız kılmasa bile, önümüzdeki üç-dört hafta içinde çok zorlaştıracaktır. Bu gecikme, barış çıkarlarına yönelik bir başka çaba için bir imkân sunmuyor mu? Görünen tablo şudur: Rusya, Asya'da başarı kaydetmiştir, böylelikle Osmanlı Hıristiyanları adına gereksinim duyabileceği maddî garantiyi bir eyalet şeklinde edinmiştir. Avrupa'da henüz başarıya ulaştığı söylenemez; muhtemelen aşırı bir direnişle karşılaşacak, kendi koşullarını Bâbıâli'ye kabul ettirebilmek için büyük fedakârlıklarda bulunmak zorunda kalacaktır. Dahası, savaş ne kadar uzun sürerse diğer devletlerin Rusya'ya karşı savaşa katılmaları riski de o kadar artacaktır. Savaş uzarsa, Osmanlı Devleti ümitsizliğe kapılıp Rusya'yı zor duruma düşürecek ve yaralayacak önlemlere başvurabilir, bunlar bir dereceye kadar bu amacın gerçekleşmesini sağlayabilir. Kafkasya'daki ayaklanma sanıldığı kadar önemli olmayabilir; Bâbıâli ile devrimci ve ulusal

liderler arasındaki görüşmeler ciddi sonuçlar doğurmayabilir, kuşkusuz bunlar yine de Rusya için birer tehdittir. Şu anda Rusya'ya arabuluculuk önerilmesiyle gerçek niyeti de sınanmış olacaktır. Rusya'nın gerçek amacı, iddia ettiği gibi Hıristiyan halkların koşullarını iyileştirmekse eğer, şu anda bunun için tatminkâr bir garanti elde etme olanağına sahiptir kesinlikle. Kabul etmek gerekir ki, Osmanlı hükümeti, Konferans'a ve Londra Protokolü'ne katılan devletlerin gösterdiği yönde zaten pek çok adım atmıştır. Daha fazlasını yapmaya hazırdır; Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne açtığı savaş olanak tanırsa daha fazlasını yapar da. Bâbıâli, aldığı dersten, Rusya'nın isteyebileceği maddî garanti olmasa bile, Avrupa'nın taleplerine kesinlikle uymak gerektiğini görmüştür. Öte yandan, Rusya kendisine genellikle atfedilen büyük emellere sahipse, savaşa topraklarını büyütmek amacıyla girmişse, insancıllık ve kendi çıkarını gözetmeme iddiaları işte şimdi sınanabilecektir. Majestelerinin hükümeti, en azından Rusya'nın gerçek amaçlarıyla niyetlerinin neler olduğunu ve Britanya İmparatorluğu'nun bunlardan ne ölçüde etkilenebileceğini ya da zarar görebileceğini tartma olanağını bulacaktır. Ancak Bâbıâli'nin, aşırı tehlikede olsa bile, barışa o kadar kolay ikna edilebileceği anlamı çıkartılmamalıdır. Ülkelerini tehdit eden tehlikeleri gören, her türlü fedakârlık pahasına savaşa son verilmesini mutlak bir gereklilik olarak düşünen Osmanlı devlet adamları vardır. Rusya pek çok şey elde etmeyi arzulasa da Osmanlı nâzırlarının hiçbiri, kendi hayatlarını, hatta padişahın hayatını riske atmadan ve Hıristiyan nüfusa bir katliam uygulamadan çok zor veya aşağılayıcı koşulları kabul etmeyecektir. Savaşın uzamasının, imparatorluğun büyük kısmının Rusya tarafından zaptedilmesinin İngiltere için taşıdığı tehlikelere işaret ettiğim için bağışlayınız beni. Rusya, şu dönemde Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki eyaletlerinden herhangi birini ilhak etmeyi isterse, muhtemelen Avrupalıların çıkarları devreye girecek ve Rusya'nın niyetlerini gerçekleştirmesi engellenecektir. Ancak Rusya'nın bu insanlar üzerinde yaratacağı kaçınılmaz etki, mutlak sahiplenmeyle neredeyse eşit olacak ve onları er ya da geç, herhangi bir ağır bedel ödemeden ilhak etmesini sağlayacaktır; ama Anadolu'da toprak kazanması durumunda iş değişmektedir. Bu durumda yalnızca İngiltere'nin çıkarları gündeme gelecektir. RUSYA'NIN ERMENİSTAN'I ELİNDE TUTUP TUTMADIĞI AVRUPA'DAKİ DİĞER DEVLETLER İÇİN MUHTEMELEN ÇOK AZ ŞEY İFADE EDECEKTİR. FAKAT İNGİLTERE, BU ÖNEMLİ EYALETİN RUSYA'YA KATILMASININ, BRİTANYA'NIN HİNDİSTAN'DAKİ TOPRAKLARI ÜZERİNDE YARATACAĞI ETKİYİ DİKKATE ALMAK ZORUNDADIR. EĞER BU GERÇEKLEŞİRSE

RUSYA, TÜM ANADOLU'YA, BÜYÜK FIRAT VE DİCLE VADİSİNE HÜKMEDECEK, BURALAR ZAMANLA KAÇINILMAZ OLARAK RUSYA'NIN ELİNE GEÇECEKTİR. Üstelik İran da tamamen onun insafına kalacaktır. Rusya'nın Gilan ve Mazanderan karşılığında Bağdat eyaletinin ele geçirilmesine yardımcı olmak için İran'a çoktan gizli tekliflerde bulunduğuna dair kuşku temelsiz olabilir; ama kuşkunun varlığı ve genellikle doğru bilgilendirilen kişiler tarafından duyulması, bütünüyle göz ardı edilemeyeceğini kanıtlar. Bir mübadelenin gerçekleştirilmesinde iki tarafın bariz çıkarlarının söz konusu olduğu çoğu vakada, mübadele er ya da geç gerçekleştirilir. İran'ın, Bağdat eyaletine, imamlarının ve şehitlerinin türbelerine sahip olma arzusu çok eski zamanlara dayanır ve tüm İran ulusu tarafından paylaşılır. Öte yandan, HAZAR DENİZİ'NİN TÜM KIYILARINA ve zengin, nüfusu kalabalık topraklardan geçerek HERAT'A, AFGANİSTAN'A VE NİHAYET HİNDİSTAN'A DOĞRUDAN GİDEN YOLA SAHİP OLMAK, RUSYA İÇİN ÇOK BÜYÜK SİYASÎ ÖNEM TAŞIMAKTADIR. Hal böyleyken, İran'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma tehdidi altında olduğunu görünce mezhebe dayalı her türlü yakınlıktan kendi çıkarlarının fayda sağlayacağına, tamamen Rusya'nın denetiminde olunca İran halkının dinî duygularına ve hırsına uygun düşen bir düzenlemeyi onaylamaktan geri durmayacağına inanmak için her türlü neden vardır. İran'ın Bağdat eyaletini ele geçirmesi, İngiltere açısından, eyaletin Rusya'nın eline geçmesi anlamına gelmektedir. Unutmamak gerekir ki, Rusya'nın Hindistan konusunda uygulayacağı varsayılan her türlü tasarısı bağlamında Ermenistan'ı ele geçirmesi, Türkistan ya da Orta Asya'nın herhangi bir kesimini ele geçirmesinden çok farklıdır. Ermenistan ve İran'ın kuzeyinde kendisine büyük bir ordu için mükemmel malzeme sunacak, gözüpek ve kalabalık, her an Hindistan sınırımıza ilerlemeye hazır, elverişli ve sağlam operasyonlardan oluşan bir zemin sayesinde Hazar Denizi ve Batum üzerinden Rus İmparatorluğu'nun merkeziyle doğrudan temas halinde bir nüfusa sahip olacaktır. Hindistan'ın Britanya İmparatorluğu'nun parçası olarak elde tutulmasına değer veren bir devlet adamı, Rusya'nın Ermenistan'ı fethedip Gilan ve Mazanderan'ı ilhak etmesinin Müslüman uyruklarımız ile Orta Asya ahalisi üzerinde yaratacağı manevî etkiyi göz ardı edemez. Yukarıda söz edilen şeyi destekleyen tezlere bu mektupta uzun uzadıya yer vermek anlamsızdır. Savaşın uzamasının, bu ülkenin Müslüman ya da Müslüman olmayan çeşitli halkları için taşıyacağı büyük tehlikelerden, savaşı hızla sona erdirmenin insanlığın çıkarlarına olan büyük öneminden kısaca bahsedilebilir. Böyle bir savaşın yol açacağı korkunç

ölümleri ve perişanlığı konu etmek kuşkusuz gereksizdir. Binlerce, on binlerce Türk'ün katledilmesi haklı gösterildiğinde, en insancıl olduklarını iddia edenler bile, Türklerin büyük sefalet içinde ölüme terk edilecek kadınlarla çocukları için biraz acıma hissi duyabilirler. Ancak Hıristiyanlar, Müslümanlardan sadece biraz daha az acı çekeceklerdir; evleri viraneye dönecek; yaşamları ve mal varlıkları Türk fanatizmine ya da savaşın uzamasının yol açacağı düzensizlik ve anarşiye kurban gidecektir. Bâbıâli, bizzat imparatorluğun varlığının tehlikeye düştüğüne inanarak, huzur ortamıyla kişisel güvenliğin korunması için kesinlikle gerekli olan güçleri dahi eyaletlerden geri çekmiş bulunmamaktadır. Daha şimdiden düzensizlik ortamından duyulan korkularla ilgili yakınmalar gelmektedir. Osmanlı Devleti'nden kat kat uygar bir ülkede de benzer koşullarda muhtemelen aynı durum yaşanırdı. Tarafsız bir kişi, şu ana dek o kadar az sayıda aşırılığın yapılmış olmasına şaşıracaktır. Konsolosluk görevlilerimizin raporları, kamu huzurunun çok çarpıcı bir şekilde korunduğunu kanıtlamaktadır. Mevcut fenalıkların büyük kısmı, Çerkezler, Kürtler ve hükümetin barış zamanında bile üzerinde çok az denetim kurabildiği diğer yabanî kabileler tarafından yapılmıştır. Bulgaristan ve Rumeli'deki Müslüman nüfus, Mr. Blunt'ın resmî mektuplarının da gösterdiği gibi, Hıristiyanlara iyi hisler beslemektedir; onlara karşı tutumları şimdilik dostça ve barışçıldır. Öğrendiğime göre, binlerce zorunlu askerden oluşan yeni birliklerin imparatorluğun en ücra köşelerinden savaş alanındaki ordulara sevki, büyük bir düzen içinde gerçekleştirilmiştir. Bu bilgi, İngilizler ve askerlerin sevkinde kullanılan demiryollarıyla ilgili diğer kişiler tarafından aktarılmıştır bana. İstanbul'da, Galata ve Pera'da normalde hüküm süren korku ve panik haline rağmen, şimdilik aynı zamanda tam bir sükûnet hâkimdir; görebildiğim kadarıyla, Hıristiyanlara karşı düşmanca bir hareket ya da gösteri olmasını beklemek için hiçbir neden yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların durumu şimdilik tarif ettiğim gibi olsa da, bunun böyle süreceğine güvenmemeliyiz. Osmanlı ordusunun Avrupa'da yaşayacağı herhangi bir ciddi terslik ya da felaket, Rusların başkente doğru ilerlemeleri ya da Hıristiyan nüfusun herhangi bir kesiminin ayaklanması, Müslümanlar arasında fanatizmden ziyade ümitsizlik duygusuna dayalı bir patlamayı kışkırtmak için kullanılabilir, ki bu da çok ölümcül sonuçlara yol açacaktır. Rus imparatoru, BUNUN, ORTODOKS İNANCI DAVASI UĞRUNA ve onun imansız düşmanlarına karşı AÇILMIŞ BİR SAVAŞ OLDUĞUNU duyurmuştur halkına. Müslümanlar, savaşın kendilerine ve dinlerine yönelik bir haçlı seferi olduğuna bir kez inanırlarsa, heyecana kapılıp Hıristiyan-

lara düşman kesilebilirler ve peşi sıra korkunç katliamlar yaşanabilir. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu tamamen ezip kendi koşullarını dikte ettirmesinden önce barışın sağlanmasını istemenin bir başka gerekçesi, her türlü mezhepten AYDINLANMIŞ VE ZEKİ HIRİSTİYANLARIN, RUS YÖNETİMİNE YA DA KORUMASINA, hatta üstün nüfuzuna bile GİRMEKTEN DUYDUKLARI KESİN NEFRETTİR. Zat-ı âlinize bu tartışma götürmez gerçeğe ilişkin kanıt sunmuş bulunmaktayım. Rum Patriği'nin, bugünkü ulakla tarafınıza gönderilmiş olan genelgesinde mevcuttur bu kanıt. Tarafsızlığı şüphe götürmez olan ve hatalı Osmanlı yönetimini kesinlikle savunmayan Dr. Washburne'ün Robert Kolej'de (İngiliz eğitimine eşit olan) Amerikan eğitimi almış yüzlerce Bulgar'dan hiçbirinin Bulgaristan'daki ayaklanma girişiminde parmağı olmadığı şeklindeki kayda değer ifadesi de bu gerçeği ayrıca doğrulamaktadır. İngiliz halkı, geçen sene yaşanan olaylarla ilgili hakikati öğrenmeye henüz hazır değildir belki, ama zat-ı âlinize bu hakikati bildirmek benim görevimdir. RUSYA ile AJANLARININ İngiltere ve diğer yerlerdeki KAMUOYUNU YANLIŞ YÖNLENDİRMEKTE gösterdikleri muhteşem beceri fazlasıyla ödüllendirilmiştir. Doğru olanla yanlış olanın birbirinden ayırt edilebilmesi muhtemelen uzun zaman alacaktır: Tarih bu ayrımı yaptığında çok geç kalınmış olacak. Bâbıâli, durumunu Avrupa'ya götürmek için hiçbir etkin yola başvurmamıştır. Bu tür amaçlar için ne basını ne de yetenekli ajanları kullanmaktadır. Devletlere yaptıkları başvurularla kendisine yöneltilen suçlamaları yalanlamak için kaleme aldırdığı resmî yazılar, daha ziyade amacını zedeleyecek tarzda hazırlanmaktadır. İngiliz halkının büyük kesimi muhtemelen, Türkiye'ye getirilen suçlamaların -işkence edilip katledilmiş 60.000 Hıristiyan; arabalar dolusu insan kafası; bir ahırda topluca yakılan kadınlar ve benzeri dehşet olayları- esas dayanağı olan sözlerin doğru olduğu izlenimini taşımaktadır hâlâ. Bu hikâyeleri, gayet iyi bilinen bir elin kışkırtmasıyla Türkiye'yi 'yazı yoluyla yermek' için uydurmakla böbürlenen, üzülerek söylüyorum ki, aralarında İngilizlerin de bulunduğu kişiler vardır. İngiltere'dekiler, geçen yıl Bulgaristan'da yaşanan olaylarla ilgili en doğru ve eksiksiz incelemelerde toplam ölü sayısının, ilk anda Hıristiyanlarca kesilen Türkler dahil olmak üzere yaklaşık 3500'e indiğine inanmakta güçlük çekeceklerdir. Tarafsız olan hiç kimse, mimarları tarafından TOPLU BİR MÜSLÜMAN KATLİAMINA yol açması niyetlenen BİR HIRİSTİYAN AYAKLANMASI tasarlandığını, bunun RUSLAR ile PANSLAVİST AJANLAR tarafından yönlendirildiğini inkâr edemez. Müslümanların aldığı korkunç intikamın nedeni, ayaklanmanın onlar arasında yarattığı paniktir. Bulgar kitleleri, hare-

kete katılmadıkları gibi, aksine ona karşıydılar ve hiçbir rol almamışlardı. Bâbıâli, ayaklanmacılara, onlarla işbirliği yaptıklarından şüphelendiklerine karşı akılsız ve barbar bir tutum sergilemiştir. Başlangıç aşamasındaki ayaklanmayı bastırmak için görevlendirdiği ajanların çoğu, cahil, yozlaşmış ve insanlıktan uzak kişilerdi. Osmanlı hükümeti, hareketlerinden âdil bir biçimde sorumlu tutulmuştur, özellikle de korkunç kötülükler yapanları yeterince sert cezalandırmayı reddettiği için. Öldürülenlerin sayısı 60.000 de, 3000 de olsa, Bâbıâli aynı şekilde suçludur. Ancak Bulgarların padişahın uyrukluğu altındaykenki durumlarının, Osmanlı Devleti'nin düşmanlarının göstermeye çalıştıkları kadar kötü olduğu sanılmamalıdır. Yönetimin kötülüğüyle yozlaşmışlığı, tüm mezheplerden Hıristiyanlara âdil davranılmadığı ve Hıristiyanların Müslüman uyruklarla eşit görülme haklarından mahrum bırakıldıkları kabul edilen gerçeklerdir. Ancak son yıllarda maddî refah, eğitim ve zenginlik açısından büyük ilerleme kaydedilmiştir. Oralarda hayır işleriyle uğraşan, Osmanlı İmparatorluğu'na ilk geldiklerinde Türklerin lehine bir önyargı sahibi olmaktan kesinlikle çok uzak olan İngilizler, Bulgar köylerinin durumuna, köy sakinlerinin genel konfor ve refahına şaşırdıklarını, geçen yılın üzücü olaylarını doğuran ümitleri ve tutkuları harekete geçiren gizli ajanlık faaliyetinden önce gerçekte ne kadar az şeyden yakınabileceklerini eşit derecede şaşırarak öğrendiklerini anlatmışlardır bana. Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan nüfusu ya da daha doğrusu, bilgi ve zekalarıyla Hıristiyanları temsil kapasitesine sahip olanlar, Osmanlı yönetimi altında ulusal arzularını gerçekleştirme, ulusal inançlarını koruma ve siyasî özgürlüklerini geliştirme şanslarının Rusya yönetimi altında olacağından daha fazla olduğu kanısındadırlar. Avrupalı devletlerin son zamanlarda Bâbıâli üzerinde kurduğu baskının ve Osmanlı hükümetinin aldığı dersin, bu amaçlara katkıda bulunacağına inanmaktadırlar. Fikirlerini özgürce dile getirebileceklerini ve sıkıntılarını açığa vuracaklarını düşündükleri Osmanlı parlamentosunun beklenmedik başarısı da onları cesaretlendirmiştir. Rusya'nın kontrolsüz başarısının, bu gelecek özgürlük ve iyi yönetim mikrobunu derhal yok edeceğini biliyorlardı. Haklı olduklarını düşünüyorum. Rus bir beyefendi bana şunları söylemiştir: 'RUSYA, OSMANLI HÜKÜMETİ TARAFINDAN BİR ANAYASA YAZILMASINI VE PARLAMENTO KURULMASINI, KENDİNE YÖNELİK BİR KÖTÜLÜK VE MEYDAN OKUMA OLARAK DEĞERLENDİRMEKTEDİR. Salt bu ikisinin varlığı bile Osmanlı Devleti'ne savaş açmamız için yeterli bir gerekçe sunmaktadır bize. Avrupa'da anayasal kurumlara sahip olmayan tek devlet olarak kalmaya asla razı gelmeyeceğiz.

Henüz bu tür kurumlara hazır olmadığımız için Osmanlı Devleti'nin onlara sahip olmasına izin veremeyeceğimiz açıktır.' Zat-ı âlinizi temin ederim ki, bu resmî mektupta yazma girişiminde bulunduğum şey, bu ülkeyle ilgili peşin hükümlere değil, her sınıftan, şarttan ve dinden kişilerle yaptığım özgür, kısıtlamasız konuşmalardan edindiğim bilgilere dayanmaktadır. Buraya geleli beri böyle pek çok insanla görüşmediğim tek bir gün geçirmemişimdir. Kimileri bana kendi iradeleriyle gelmiştir; belki de görüşlerinin hoşuma gitmeyeceğine inanarak benden uzak duran diğerlerini ise ben görüşmeye çağırdım. Majestelerinin hükümetiyle diğer devletlerin arabuluculuğunun Osmanlı Devleti ve Rusya taralından kabul edilmesi durumunda, zat-ı âlinize aktarmaya çalıştığım düşüncelerin hatırı sayılır önemi olacağına inanıyorum. Düşüncelerimi böyle açık sözlü bir şekilde dile getirdiğim için sizden özür dilemem gerekir. Ancak bu savaşta söz konusu olan geniş çaplı ve hayatî çıkarlarla Majestelerinin hükümetinin bana duyduğu güven, bu şekilde davranmamı haklı kılabilir.'"

Mr. Layard, Derby Kontu'na yazdığı 23 Mayıs tarihli resmî mektupta şöyle der:

"Sırp temsilcisi M. Christich, beni ziyaret edip Sırbistan başbakanından yeni aldığı ve bu sabah Saffet Paşa'ya ilettiği bir telgrafı gösterdi. M. Ristics, telgrafta SİRBİSTAN HÜKÜMETİNİN Osmanlı Devleti'ne karşı HERHANGİ BİR SALDIRI DÜŞÜNMEDİĞİNE ve Osmanlı sınırında saldırı amaçlı toplanan hiçbir birlik olmaması bir yana 'tüm prenslikte toplam beş kişiden fazla adam barındıran tek bir çete bulunmadığı'na DAİR ÇOK KESİN GÜVENCE VERMİŞTİR.[2] M. Christich, sadrâzamın kendisine Bâbıâli'nin, Rus birliklerinin Gladova'nın karşısındaki Turn Severin'e, tam olarak gönüllü Rus askerlerinin geçen yıl Sırbistan'a geçiş yaptıkları yere yaklaştıkları yönünde bilgi aldığını ve Rusya'nın, Avusturya'ya verdiği güvenceye rağmen Sırbistan'a ordusunu sokmak niyetinde olduğundan şüphelenmek için kuvvetli gerekçeler bulunduğunu bildirdiğini söylemiştir. M. Christich, Sırp hükümetinin Rusya'nın Tuna'yı geçip Sırbistan'a girme niyetinde olduğuna inanması için ortada hiçbir neden olmadığını; aksine Rusya'nın böyle bir niyeti olmadığına inandıkları konusunda sadrâzamı temin ettiğini eklemiştir sözlerine. Prensliği tekrar savaşa sokarsa Prens Milan'ın kendisini çok büyük tehlikeye atacağından M. Christich'e bahsetmek için bunun iyi bir vesile olduğunu düşündüm ve ona ekselanslarının Rusya'nın yanı sıra Avusturya ile de uğraşmak zorunda kalabileceğini ima ettim."

---

2 Bu, hatırlamaya değer niteliktedir. (EB.)

Britanya Büyükelçisi A. Loftus, Lord Derby'e St. Petersburg'dan gönderdiği 31 Mayıs tarihli resmî mektupta Prens Gorçakof ile savaş mahalline gitmesinden önce yaptığı görüşmenin bir özetini sunar:

"Ekselansları," der Lord A. Loftus, "iki ülkenin Doğu'daki çıkarlarının birbirine ters düşmemesi (se heurter) gerektiği inancını, Kont Şuvalof'un imzasını taşıyan bildirinin Majestelerinin hükümeti için yeterli olacağı umudunu ve beklentisini dile getirmiştir. Ekselanslarına imparatorluk hükümetinin Romanya'nın bağımsızlığını ilan etmesini nasıl değerlendirdiğini sordum. Prens Gorçakof, bağımsızlık ilanını *de jure* değil bir *fait accompli de facto* olarak gördüğü yanıtını verdi. Ancak bu daha sonra, Avrupalı devletlerle ortaklaşa halledilebilecek bir konuydu. Ekselansları, Avusturya kabinesinin de benzer görüşte olduğuna inanıyordu. Prens Gorçakof, Sırbistan konusunda Prens Milan ve Sırbistan hükümetinin mevcut konjonktürde imparatorun arzusuna (volonté) göre hareket etmeye hazır olduklarını dile getirdiklerini, İMPARATORUN ARZUSUNUN[3] SIRBİSTAN'IN TAMAMEN PASİF kalması olduğunun kendilerine çok kararlı bir dille ifade edildiğini belirtti. Prens Gorçakof, imparatorun muhtemelen ne kadar sürcyle yerinde bulunmayacağını söyleyememiştir ama aldığını bilgiye göre, devlet ve saray çevrelerinde imparatorun yokluğunun altı haftayı aşmaması beklenmektedir."

OSMANLI PARLAMENTOSU

Mr. Layard, Derby Kontu'na gönderdiği 2 Haziran tarihli resmî mektupta Osmanlı Parlamentosu'na yaptığı ziyaretin bir özetini aktarır:

"Ziyaretim sırasında Meclis, belediye vergileriyle ilgili bir yasayı görüşüyordu. Kesin olarak ve Avam Kamarası'ndaki tecrübelerimden yola çıkarak söyleyebilirim ki, öylesine düzenli, usullere uygun bir tartışma görmemiştim daha önce. Meclis üyeleri, Fransızlar gibi ya koltuklarından ya da bir kürsüden konuşabiliyorlar. Rum bir kişi dışında meclis başkanına oturdukları yerden seslendiler. Konuşmaları kısa ve özdü. Önerilen yasanın her maddesi tartışıldı, yasayı parlamentoya sunan devlet dairesinin temsilcilerinden açıklamalar istendi ve bu açıklamalar derhal yapıldı. Daha sonra yasa oylamaya konulup itirazsız kabul edildi. Her miletvekilinin önünde yasanın bir kopyası vardı; tartışmayı büyük bir ilgi ve dikkatle izliyorlardı. Böyle yapmayan tek bir kişi görmedim. Ben oradayken mecliste bir kez hoşnutsuzluk dile getirildi. Yukarıda bahsettiğim istisnaî Rum, elinde bir yı-

3 Bu, hatırlamaya değer niteliktedir. (F.B.)

ğın kağıtla kürsüye çıkıp sonsuza dek sürecekmiş izlenimini veren bir konuşma metnini okumaya başladı. Metin genelde Osmanlı tarihi, özellikle de Hıristiyanların çektiği sıkıntılar üzerineydi. Başkan, konuşmanın başka bir vesileyle uygun olabileceğini ama yerel yönetime ilişkin bir ayrıntının ele alındığı o anki tartışma konusuyla bir ilgisi olmadığını birkaç kez belirtti. Ancak milletvekili konuşmakta ısrar etti. Sonunda sabrı tükenen meclis, onu kurallara uyup başkanın sözünü dinlemeye ve kürsüden inmeye çağırdı. Rum, sonunda söyleneni yapmak zorunda kaldı. İngiliz Avam Kamarası'nda olsa meclis başkanı, milletvekilinin istediği uzunlukta konuşmasına kesinlikle izin vermezdi. Avrupa'daki hiçbir halk meclisi, mevcut Osmanlı parlamentosundaki topluluktan daha saygılı, akıllı ve saygın bir tavır sergileyemez belki de. İmparatorluğun her yerinden gelen Hıristiyanlar ile Müslümanlar hiçbir ayrım gözetilmeksizin bir arada otururlar, hatta aralarında yarı Bedevi kıyafetiyle bir Arap da yer alır. Müslümanlar arasında beyaz sarıklı pek çok molla var. Orada bulunduğum günkü toplantıya hâkim olan Hıristiyan konuşmacılar, hiçbir sabırsızlık belirtisi göstermeden dinlendiler. Tamamen özgür bir şekilde, hiç çekinmeden yapıldı konuşmalar. Meclis başkanı, nadiren müdahalede bulundu, o da bir milletvekiline tartışma konusundan uzaklaştığını hatırlatmak içindi. Bunun, imparatorluğun dört bir yanından gelen Müslüman ve Hıristiyan kişileri bir halk meclisinde bir araya toplamak için yapılmış ilk girişim olduğu hatırlanmalıdır. Bu kişiler, yerine getirmeleri gereken görevler ile bunları nasıl yerine getirecekleri konusunda tamamen bilgisizdiler. Başlangıçta güçlü bir el tarafından yönetilip denetlenmemiş olsalardı genel bir karmaşa yaşanır ve deney büyük olasılıkla başarısızlığa uğrardı. Bilgisi, dürüstlüğü, kararlılığı ve güçlü kişiliğiyle Ahmet Vefik Paşa kadar yetenekli bir meclis başkanı olabilecek birisini tanımıyorum Osmanlı Devleti'nde. Uğraşmak zorunda kaldığı konular düşünülürse bu kadar kısa zamanda meclisi düzenli, işlevsel bir topluluk haline getirmeyi başarmış olması şaşırtıcıdır. Başkanın meclis tartışmalarına gereksiz yere müdahale ettiğini ya da kusursuz tartışma özgürlüğünü bir şekilde kısıtladığını söyleyerek Osmanlı parlamentosunun saygınlığını sarsmak için ellerinden geleni yapanlardan bile aylardır hiçbir şikâyet gelmemektedir. Şikâyet edecek biri varsa, o da karşı taraftır belki."

EK - 5

DOSTLUK KİSVESİ ALTINDA ARKADAN BIÇAKLAMA

General Ignatiev İstanbul'da Rus Büyükelçisiyken ve Türkiye ile Rusya barış halindeyken Rus devlet yetkililerinin asileri Bâbıâli'ye karşı kışkırtmaları.

Aşağıda Sir H. ELLIOTT'un DERBY Kontu'na bu konu hakkında yazdığı resmî mektup yer almaktadır:

İstanbul, 14 Şubat 1876

Sayın Lordum,

Ragusa'daki asilere verilen cesaret ve destek umduğumun çok ötesine geçmiştir.

RUS KONSOLOSLUĞU ASİ ÇETE LİDERLERİNİN ALENÎ SIĞINAĞI OLMUŞTUR. Liderlerin yazışmaları KONSOLOSA gönderilmekte, konsolos ise liderlerin PROJELERİNDE TARAF olarak yer almaktadır ve ONLARLA ÇOK SAMİMÎ İLİŞKİ İÇERİSİNDEDİR.

Konsolos, oynadığı rolü gizlemeye çalışır gibi görünmemektedir; zira son zamanlardaki çarpışmalardan birinde Maxime adlı liderin ölümü olayında konsolosluktaki Rus bayrağı yarıya indirilmiş, M. Jonine cenaze törenine bizzat katılmıştır.

Bu tür hareketler söz konusu olunca, asilerin, girişimlerinin RUS HÜKÜMETİNCE TAMAMEN ONAYLANDIĞINI varsaymaları şaşırtıcı değildir; çünkü GÜVENİLİR BİR AJANIN ÜSTLERİNİN ONAYI olduğunu bilmeden kendilerini tesadüfen bulacağına inanmalarını beklemek güçtür.

Yaralılardan bazıları, Bâbıâli tüm taleplerini yerine getirmeye hazırken neden mücadeleyi sürdürdükleri sorulduğunda, RUSYA ÖYLE YAPMALARINI SÖYLEDİĞİ SÜRECE MÜCADELEYİ SÜRDÜRECEKLERİ gibi açık bir yanıt vermişlerdir.

Asilerin iletişim halinde oldukları RESMÎ RUS TEMSİLCİSİ, asileri mücadelelerini sürdürmeye teşvik ettiği sürece, imparatorluk hükümetinin asilerin silah bırakmasını dilediğine dair St. Petersburg'dan verilen güvence, doğal olarak hiçbir anlam taşımamaktadır.

İmza
HENRY ELLIOTT

EK - 6

RUSLARIN TÜRKLERİ HIRİSTİYAN YAPMA YÖNTEMİ

(Resmî)

Konsolos READE'den Mr. LAYARD'a

Şumla, 23 Temmuz 1877

Sayın Layard,

Buraya geldiğimde Rus askerlerin saldırısına uğrayıp yaralandıkları söylenen bazı Müslüman erkek, kadın ve çocukların burada yattıklarını öğrenince onları görmek için izin aldım.

Bir tekkede barınan ve iyi bakıldıkları anlaşılan, ziyaret ettiğim kişilerin bir listesini ekte dikkatinize sunuyorum. Yaralarının çoğunu gördüm, onlarla konuştum.

Yaşlılardan birkaçı, mızraklı süvarilerin kendilerine yaptıklarını (hepsi aynı şeyi söylüyordu) ayrıntılı şekilde aktardı ve çoğu, uzun otların arasında saklanırlarken saldırıya uğradıklarını söyledi. Yaklaşık dokuz aylık zavallı bir bebeğin başında iki korkunç yarık vardı, bir ayak parmağı kesilmişti.

Çoğunun vücudunda mızrak darbeleri vardı; kimindeyse kılıç kesikleri. Hepsini tek tek gördüm. Daha önce böylesine fena bir manzaraya nadiren tanık olmuşumdur; sadece yaraların durumu nedeniyle değil, aynı zamanda yaşça küçük olanların körpeliği ve sallığı nedeniyle.

Bu saldırıların Bulgarlarca yapıldığı söylentisi konusunda, gördüklerimden yola çıkarak böyle tek bir vakanın olmadığını söyleyebilirim. Yaralıların hepsine, tek tek, ayrı ayrı herhangi bir Bulgar Hıristiyan'dan kötü muamele görmüşler mi ya da böyle bir olay işitmişler mi, diye sordum: İstisnasız hepsi hayır yanıtını verdi.

Bütün bu açıklamalardan yola çıkılarak, yapılan gaddarlıklar ancak Kazaklara atfedilebilir; çünkü faillerin hepsi "mızraklı süvariler" şeklinde tarif edilmiştir.

Yeni gelenlerle birlikte kurbanların sayısı her gün artmaktadır; görüştüğüm kişilerin söylediğine göre önemli sayıda insan da olay yerinde öldürülmüş olmalı.

İmza

R. READE

Şumla'daki tekkede yatan ve Konsolos Reade'in ziyaret ettiği Yaralı Kadın ve Çocukların Listesi:

1. Habibe: 25 yaşında bir kadın. Mızrakla sırtından yaralanmış.

2. Mehmet: 7 yaşında bir oğlan. Mızrakla sol kalçasından yaralanmış: No.1'in oğlu.

3. İbrahim: 5 yaşında bir oğlan. Mızrakla sağ kalçasından yaralanmış: O da No.1'in oğlu.

4. Havva: 25 yaşında bir kadın. Başta mızrak yarası.

5. Ayşe: 30 yaşında bir kadın. Kolu ve başı süvari kılıcıyla yaralanmış; göğüste mızrak yarası.

6. Mehmet: 6 yaşında bir oğlan. Mide mızrakla parçalanmış. No.5'in oğlu.

7. Hanife: 24 yaşında bir kadın. Başta dört kılıç kesiği; sol bacakta üç, sağ omuzla sağ kalçada birer mızrak darbesi. Sağ elde kılıç kesiği.

8. Nazife: 15 yaşında bir kız. Göğüste ve sırtta kılıç kesikleri; sağ ayakta ve sağ kalçada mızrak darbesi.

9. Mustafa: Yaklaşık dokuz aylık bir bebek. Başın üst kısmı kılıçla korkunç biçimde yarılmış. Sağ ayağın baş parmağı kesilmiş. Bu çok fena bir görüntüydü.

10. Feride: 55 yaşında bir kadın. Sağ omuz mızrakla yaralanmış. Sağ el kesilmiş. Sırtta mızrak yarası.

11. Emine: 9 yaşında bir kız. Başta üç, sırtta bir kılıç kesiği.

12. Muzcie: 12 yaşında bir kız. Bir at tarafından çiğnenip ciddi biçimde yaralanmış.

13. Feride: 40 yaşında bir kadın. Sırtta mızrak yarası.

14. Mustafa: 9 yaşında bir oğlan. Sol bacakta mızrak yarası. No.13'ün oğlu.

15. Fadime: 12 yaşında bir kız. Sağ kalça mızrakla yaralanmış. No.13'ün kızı.

16. Gülsün: 32 yaşında bir kadın. Sırtta mızrak yarası.

17. Ayşe: 7 yaşında bir kız. Başta mızrak yarası.

18. İbrahim: 9 yaşında bir oğlan. Başta kılıç kesiği. Alında ve kalçada mızrak yaraları.

İmza R. READE
Şumla, 22 Temmuz 1877

EK - 7

KATLİAM ÖĞRETMENLERİ

Konsolos DICKSON'dan Kont RUSSELL'a
(17 Mayıs'ta teslim alınmıştır)
(Alıntı)

Sohumkale, 17 Mart 1864

Öğrendiğim bir eylemi görevim gereği bildirmekten acı duyuyorum. Bu eylem, Çerkezleri, durumlarının vehametine rağmen daha

fazla direnme azmi gösterecek denli çileden çıkartmıştır.

Bir Rus müfrezesi, Subaşı Nehri üzerindeki, yaklaşık 100 Abaza'nın yaşadığı Tube köyünü ele geçirdikten ve köylüler teslim olduktan sonra Rus askerleri bütün bu esirleri katletmişlerdir. KURBANLAR ARASINDA HAMİLELİĞİ İLERİ AŞAMADA BULUNAN İKİ KADIN İLE BEŞ ÇOCUK YER ALIYORDU. Söz konusu müfreze, Kont Evdokimov'un ordusuna bağlıdır ve Pşiş Vadisi'nden geçerek geldiği söylenmektedir.

Rus birlikleri kıyıda ilerledikçe, yerli halkın oralarda kalmasına hiçbir şekilde izin verilmemekte, halk Kuban ovalarına geçmeye ya da Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeye zorlanmaktadır.

EK - 8

ÇERKEZLERİ KURTARMALI MIYDIK?

Sör H. BULWER'dan Kont RUSSELL'a

(20 Mayıs'ta teslim alınmıştır)

İstanbul, 3 Mayıs 1864

Alıntı

Çok sayıda Çerkez'in yeniden Osmanlı topraklarına göç ettiğinin farkındasınızdır.

Rus hükümeti, bu cesur ve sadık ırkın topraklarını ele geçirmiştir. Bu ırk, yalnızca bir tek şeye vatanlarından daha çok değer verir - o da özgürlük ya da en azından yabancı bir düşmanın tahakkümünden uzak bir yaşamdır. Yaptıkları savunmayla ölümsüzleşen kıyılardan kaçmakta, komşu bir imparatorluğa sığınmaya çalışmaktadırlar. Kısacası Çerkezistan elden gitmiştir; şimdi yapılması gereken, ÇERKEZLERİ KURTARMAKTIR.

EK - 9

KATLİAM DERSLERİ

ÇERKEZLERİN, SİR H. BULWER TARAFINDAN KONT RUSSELL'A İLETİLEN, İSTANBUL, 12 NİSAN 1864 TARİHLİ DİLEKÇESİ:

İngiltere Kraliçesi ve İmparatoru Majeste Hazretleri'ne sunduğumuz naçizane dilekçemizdir:

Seksen yıldan fazla bir zamandır Rus hükümeti, kanunsuz yollara başvurarak dünyanın yaratılışından beri evimiz ve vatanımız olan Çerkezistan'ı baskı altında tutmaya, kendi topraklarına katmaya ça-

lışmaktadır. Eline düşen çocukları, çaresiz kadınları ve yaşlı erkekleri koyunlar gibi katletmektedir. İnsanların başlarını süngü kullanarak yerlerde karpuz gibi sürüklemekte; uygarlık ve insanlık dışı, tarifi imkânsız her türlü baskı ya da zulmü uygulamaktadır. Bizler, babadan oğula dek, hayatlarımız ve mal varlıklarımız pahasına hayatımızdan daha değerli olan vatanımızı savunmak amacıyla bu hükümetin zulümlerine karşı koymaktan geri durmadık. Ancak söz konusu hükümet, son birkaç yılda, Yüce Tanrı'nın bizlere gönderdiği kuraklık ve aynı zamanda Rusların talanları nedeniyle yaşanan açlık felaketinden fayda sağlamış; denizden ve karadan yaptığı şiddetli saldırılarla bizlere büyük acılar çektirmiştir.

BU NEDENLE, RUS HÜKÜMETİNİN VATANIMIZA YAPTIĞI VAHŞİ SALDIRILARI PÜSKÜRTMEK, VATANIMIZI VE ULUSUMUZU AYNI ANDA KURTARMAK AMACIYLA İNSANLIĞIN KORUYUCUSU VE ADALETİN KALBİ BRİTANYA HÜKÜMETİ VE HALKININ ARABULUCULUĞUNU, DEĞERLİ YARDIMLARINI DİLİYORUZ.

Lâkin, vatanımız ve soyumuzun korunmasına yönelik yardımı sunmanız mümkün değilse, o zaman bize gerek düşmanın vahşi saldırıları gerekse açlık felaketiyle ölüp giden çaresiz, sefil haldeki kadın ve çocuklarımızı güvenli bir yere gönderebilme olanağını tanımanızı diliyoruz. Bu iki talep de dikkate alınmazsa, devletlerin merhamet ve inayetine yaptığımız başvurulara rağmen çaresizlik içinde tamamen yok edilirsek, o zaman hakkımızı, siz Majestelerinize zayıfları koruyasınız diye hükümranlık, güç ve iktidar bağışlamış olan Kâinatın Efendisi önünde istemekten vazgeçmeyeceğiz.

Ekselanslarımızdan dileğimiz, çaresizlik ve sefaletimizin, Büyük Britanya hükümeti ile muhteşem Britanya ulusuna duyurulmasında aracılık etmenizdir. İşte bu nedenle Ekselanslarınıza bu naçizane dilekçeyi sunmak cüretini gösterdik. Dilekçenin birer kopyası, padişahın hükümetine ve diğer devletlerin elçiliklerine iletilmiştir.

İmza Çerkezistan halkı
9 Nisan 1864
29 Şevval, 1280

EK - 10

ÇERKEZ TEMSİLCİLERİN KIRIM SAVAŞI'NA İLİŞKİN AÇIKLAMASI

Natuhay ve Abhaz halkları tarafından gönderilmiş ayrıca diğer Çerkezistan boylarının temsilcilerince görevlendirilmiş olan biz aşağıda imzası bulunanlar, İngiltere ve Fransa'nın hükümdarlarıyla halklarına ulusumuzun başvurusunu sunmak, ulusumuz adına konuşmak üzere İstanbul'da toplandık. Bu başvuru, Fransa ve İngiltere hükümetlerince reddedilmiştir. İngiliz halkından çeşitli topluluklar önünde sunduk başvurumuzu, kendilerinden nâzik sözler işittik. Bunun ardından, Rus imparatorunun uyrukları olduğumuzu, ayrıca Kırım Savaşı zamanında İngiliz ve Fransız generallerin bizden savaşta kendilerine yardım edecek askerî birlikler istediklerini ama bizim bu birlikleri vermeyi reddettiğimizi; dolayısıyla şimdi İngiltere'nin bize yardım etmesinin ya da Rusya'nın şiddet ve saldırılarına karşı koymasının uygun olmadığını söyleyen İngilizler olduğu anlatıldı bize. Bu nedenle diyoruz ki, aleyhimizde söylenen sözler doğru değildir, ayrıca ilan ediyoruz ki, bize bu suçlamaları özel olarak getirenler, bunları herkesin duyup karar verebileceği açıklıkta ortaya koymayanlar, dürüst davranmamaktalardır ve dürüst kişiler onları dikkate almamalıdır.

Dünyanın başlangıcından beri ya da insan hafızasının hatırlayabileceği kadar eski zamanlardan beri, hiçbir kralın, imparatorun ya da yönetimin üzerinde herhangi bir iktidar ya da yetki sahibi olmadığı özgür bir halk olduğumuzu açıklayabiliriz kolaylıkla, ama biz böyle yapmıyoruz. Aksini söyleyenlerin hangi kanıtı gösterebileceklerini soruyoruz yalnızca. Bu insanlar, vatanımızı fetheden kralın kim olduğunu göstersinler; Çerkezlerin yabancı bir efendiye hangi vergileri ödediklerini ya da onun hizmetine sunmak üzere boylarımızdan hangi askerlerin yetiştirildiğini söylesinler. İşte hiç kimse bunlara yanıt veremez.

Bizi suçlayanlar, Kırım Savaşı zamanında bizden herhangi bir yardım talebinde bulunulduğunu yazan mektupları getirsinler ya da söylenen sözleri tekrarlasınlar; yardım ya da imdat çağrısını reddettiğimizi belirten yanıtı ortaya çıkarsınlar. Ancak bunları yapana dek müttefiklere katılmayı gerçekten reddettiğimizi söyleyemezler, ne var ki ortaya böyle bir mektubun çıkarılması imkânsızdır. Böyle bir talep, böyle bir yanıt ortaya çıkarılsa bile bu, Rusya'nın haksızlığını haklı kılmaz; Rusya'nın yarattığı tehlikenin zararsız olduğu, tüm iletişim ve trafiği kesintiye uğratmak, dolayısıyla gerek Çerkezistan ge-

rekse İngiltere ile savaşa girmek amacıyla Karadeniz'in Rus kruvazörleri tarafından ele geçirilmesinin, şerefli ve Britanya ulusu için güvenli bir hareket olduğu anlamına gelmez.

Çerkezler, çok küçük ve zayıf bir halktır; paraları yoktur, vergi vermezler, hükümetleri yoktur, gazeteleri yoktur, cahillerdir. Ancak, Rusya'nın kendileriyle yıllardır savaşmasının, her yıl savaşta yitirdiği binlerce adamın, her yıl harcadığı büyük hazinenin Çerkezistan uğruna olmadığını biliyorlar. Rusya, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne dek uzanan bütün dağlarımıza sahip olsa, kırk yıldır buraları ele geçirebilmek için her yıl harcadığı paraya değmez bu dağlar.

Dolayısıyla biliyoruz ki, Rusya, ordusuyla hazinesini Çerkezistan'ı istediği için değil, Hindistan'ı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu istediği için harcamaktadır; dolayısıyla, diyoruz kendimize, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu yüzünden gece gündüz savaşmak zorunda kalıyoruz, sığırlarımız çalınıyor, evlerimiz yakılıyor, genç erkeklerimiz ölüyor, yaşlılarımız, çocuklarımız ve kadınlarımız ölüyor. Türkler ve İngilizler bize neden yardım etmiyorlar? Neden Rusya'nın dostular?

Şimdi Kırım Savaşı'nda yaşananı anlatacağız:

Sizin takviminizle 1854 yılında kılıcımızı Rusya'ya karşı çektiniz; ondan önce o kılıç kınındaydı ama bizim kılıcımız asla kınında durmamıştır. Çerkezlerle Ruslar arasında asla barış olmamış, otuz üç yıl boyunca şiddetli savaşlar yaşanmıştır. Avrupa'nın büyük devletleri bu otuz üç yılın sonunda savaşa girmişlerdir. Bunu duyduğumuzda çok mutlu olmuş, nefes alabileceğimiz zamanın geldiğini düşünmüştük; çünkü sadece savaşmak değil, aynı zamanda yaşamak da zorundayız, ama sürekli savaşınca yaşamamız çok güçleşiyor. Rusya'nın karşılarında bir hiç olduğu büyük devletler, onu durduracak ve barışı sağlayacaklar, dedik kendimize. Artık tarlalarımızı sürebilir, sürülerimizi otlatabilir, uzun zamandır çektiğimiz acıların ardından bir süre kendimize gelebiliriz, toparlanırız, dedik. Yine de çoğumuz, yardıma hazırlandı ve Anapa'dan Sohumkale'ye dek mevzilenmiş Rus birlikleri geri çekilerek bir araya toplanıp kuzeye gidince biz de onları takip ettik; ama birlikler Kuban'ı geçince daha fazla geri çekilmeyip orada durdular. Nehrin bir yakasında onbinlerce kişi toplanmıştı, büyük bir güçtüler; biz de diğer yakadaydık, dolayısıyla her iki taraf da saldırıya kalkışmadı. O şekilde mevzilenmişlerken karşıya geçemezdik, ama onlar da bizi hazır görünce Kırım'a gitmek üzere geri çekilemezlerdi.

Her gün müttefiklerden bazılarının, Rusların arkasında belirmesini, onları yok edecek bir şey yapmamızı sağlamasını bekledik, ama kimse gelmedi; denizden bile herhangi bir yardım göndermediler bize. Sonunda kimsenin yardımımıza gelmeyeceğini anladık. Böylece

yeniden başa dönmüş olduk: Müttefikler gitmiş ve biz eskisi gibi, Rusya'nın tek düşmanı olarak kalmıştık. Ancak Rus bozkırlarına ya da Kırım'a atlılarımızı göndermekle Rusya'nın gücünü azaltamaz ya da barış sonrası güvenliğimizi sağlayamazdık.

Doğu'daki Lezgilerin elinde, İngiliz veya Fransız generallerden ya da İstanbul'dan haber gelir gelmez Tiflis'e saldırmaya hazır 50.000 kişilik bir birlik bulunuyordu. Kıyılarımızdaki halkımız, yapması gereken şeyin, Rus ordularını Kafkasya'nın güneyinde ezmek ve Gürcistan, Guriel ve Imerettia halklarına bağımsızlıklarını geri vermek olduğunu gayet iyi biliyordu. İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı yürüttükleri savaşta halkımızın istediği yardım buydu.

Çeşitli seferler, yedi ya da sekiz kez, bize elçiler gönderildiği haberi üzerine, Şapsug ve Natuhaylar arasında elçilerin önerilerini gecikmeksizin dinlemek amacıyla meclisler toplanmıştır. Dolayısıyla yukarıda anlatıldığı gibi, beraber birtakım önlemler tasarlamamız için bize böyle bir elçi gelseydi, bu önlemler teşebbüs gücümüz dahilinde ve yararımıza olsaydı, sadece bu boylardan 25.000 atlı bir hafta içinde savaşa girmeye hazır olurdu. Meclislerimiz toplanıp boşuna beklediler; hiçbir elçi gelmedi ve meclisler yürekleri kan ağlayarak dağıldılar.

Sonra kendi başımıza ne yapabileceğimizi düşündük. Kars'taki Türk kumandan bize haber göndermeyince biz ona haber göndermeye karar verdik. Bunun üzerine, aşağıda imzası bulunan ve şu anda Londra'da olan iki kişiden Hacı Hasan adındaki kişi, Selim Paşa'ya Çerkezistan güçlerinin işbirliğini önermek üzere elçi gönderildi. Böylelikle bizler kuzeyden aşağı inerken, onlar güneyden yürüyebilir, Gürcistan'daki Rus gücünü ezip Hıristiyan bir halkı barbarların boyunduruğundan kurtarabilirlerdi.

Bu elçi, Türk karargâhına Karadeniz'i dört kürekli bir tekneyle geçerek ulaşabildi ancak ve Rus kruvazörlerinden kaçabilmek için büyük güçlükler yaşadı. Batum'a ulaştı, oradan Kars'a yirmi saat uzaklıktaki Uzurget'de bulunan Türk üssüne devam etti. Türk komutan, elçinin mesajlarından memnun kaldı. Sefer planları hazırlanmaktaydı ki, İstanbul'dan bir ulak geldi. Paşa, eline geçen resmî mektubu okudu; içeriğini söylemedi ama gözünde yaşlarla haykırdı: "İhanete uğradık!" Çerkez elçi, Fransız ve İngiliz hükümetlerinin, Ruslara gerçekten zarar görebilecekleri bir noktadan saldırılmasına izin vermeyeceklerini anlayıp kendi vatanına döndü. Rus ordusu yok olmaktan bu şekilde kurtarıldıktan sonra Kars'ın kendisi onların ağına düştü.

Kırım'da savaş sürerken İstanbul'dan birtakım Türkler geldi; kendilerine elçi diyorlardı ve her birinin farklı bir hikâyesi vardı; ama asla Çerkezlerin yanına gelmediler, hepsi Rusya'nın terk ettiği Anapa

ve Sohumkale mevkilerinde kaldı.

İngiliz ve Fransızlardan da konsoloslar, elçiler, gemi kaptanları geldi; her biri başka bir şey söylüyordu, her biri kendisinin yetkili olduğunu iddia ediyordu. Ama onlar Türklerle konuştular, Türkler de onlarla, ama asla Çerkezlere gitmediler, Türkler gibi Anapa ve Sohumkale'de kaldılar. Bu arada bizler, boylarımıza savaşla ilgili taktikler önerecek, Rusya'yla nesiller boyu süren savaşımıza yardım etmek üzere sayısız ordularından birlikler, toplar ve mühimmat getirecek adamlar arıyorduk.

O zamandan beri, Anapa ve Sohumkale'de pek çok görüşme yapıldığını işittik; Avrupalılarla Türkler ve halk adına hareket etme yetkisi olmayan bazı Çerkezler arasında, Avrupalı generallerin, Çerkezlerden kurulu büyük bir ordunun vatanından ayrılıp denize çıkmasını, Kırım'da savaşmasını istediklerinin söylendiğini işittik. Çerkezlerden oluşan bir mecliste böyle şeyler asla konuşulmuş olamazdı, çünkü Rusya'ya uzun süre direnmiş olmaları bu insanların, nasıl savaşılacağını bilen kişiler olduklarını gösterir. Bir Çerkez meclisinde böyle şeyler önerilseydi, halkımız şu yanıtı verirdi: "Rusya'ya zarar vermenin yolu bu değildir, Çerkezleri korumanın yolu bu değildir, bu yolla ancak kendi ordularınızı mahvedersiniz." Lâkin bize asla böyle öneriler yapılmamıştır; biz özgür bir halkız, bizde hiçbir şey gizli yapılmaz. İngiliz halkınınki gibi bir başbakanımız yok bizim. Savaşçılarımız, para aldıkları için değil, yürekli oldukları için savaşırlar ve bize herhangi bir şey önerildiği zaman bir toplantı yapılması şarttır. Ulaklar yola çıkarlar ve binlerce insan bir araya toplanır, bazen 5000, bazen 20.000 ve bunlar, kendilerine söylenenlere kulak verirler ve anladıklarında bilge erkek ve yaşlılardan yirmi-otuz kişiyi görevlendirirler, bu kişiler aralarında tartışırlar ve halka anlatırlar, tartışılan konuya halk 'Evet' dediğinde ancak bir yanıt verilir. Böylelikle herkesin anladığı, herkesin onayladığı bir şeyi herkes yapmaya istekli olur. Ancak herkes Tiflis'e yürüyüp Kars'ı kurtarmaya hazır olabilecekken içimizde Kırım'a gitmeyi onaylamış olabilecek tek bir kişi yoktur. Dolayısıyla öyle anlıyoruz ki, Fransız ve İngiliz komutanlar, Rusların Kırım'a çekilmek yerine Kuban'da kalmalarının ardında yatan nedenden ötürü, Tiflis'e saldırılması için hiçbir mesaj göndermemişlerdir. Birliklerimiz Kuban'da durdurulmasaydı, müttefiklerin yardımı ya da Türklerin işbirliği olmadan da biz kendimiz Tiflis'e saldırırdık.

Ayrıca öğrendik ki, Anapa'yla Sohumkale'deki İngiltere ve Fransa elçileri, güçlerimizi Kırım'a göndermemiz gerektiğini söylediklerinde Türk elçileriyle diğer kişiler, müttefikler barış zamanında bağımsızlığımızı güvence altına alma sözü vermedikleri sürece bu tür teklifle-

rin yapılamayacağı ve ilk aşamada bu konunun konuşulması gerektiği yanıtını vermişlerdir onlara; ama bu elçiler ne ilk ne de son aşamada konunun konuşulmasına izin vermeyeceklerdi.

Şimdi, Kırım'daki savaştan nasıl bir avantaj sağlamışızdır? O savaş biteli yedi yıl oldu ve biz hâlâ savaşın aktayız!

DENİZİ HERKESE AÇMAK İÇİN BARIŞ ANTLAŞMASI YAPIYORSUNUZ. DENİZ HERKESE AÇIK DEĞİLDİR. Biz aşağıda imzası olanlar, İngiltere'ye gelirken Rus gemilerince durdurulsaydık, Sırbistan'ın maden ocaklarına gönderilirdik. Biz aşağıda imzası olanlar, buraya geldiğimiz için her halükârda ölüme mahkûm olduğumuzu biliyoruz.

ORDULARINIZ KIRIM'DA BULUNDULAR, BUNUN KIRIM TATARLARINA NE FAYDASI DOKUNMUŞTUR? ONLARI VATANLARINA KAVUŞTURDUNUZ MU? HAYIR, VATANLARINI RUSYA'YA VERDİNİZ.

SAVAŞINIZDAN TÜRKLER NE FAYDA SAĞLAMIŞTIR? Düşmanımızın hiçbir bedel ödememesini sağladınız, TÜRKLERİ KAZANDIKLARI ZAFERDEN MAHRUM BIRAKTINIZ SADECE.

LEHLER Kırım'a gittiler, peki ONLAR BU SAVAŞTAN NE FAYDA SAĞLADILAR?

Biz de size yardım etmedik mi? Yedekte 100.000 adamı bulundurmadık mı? Rusya, yıllardır bizimle savaşmaktan yara almış, güçsüz düşmüş değil midir? Bağımsızlığı köleliğe yeğlemeseydik 100.000 adamımız Rusya'nın tarafında yer almaz mıydı? Vatanımızı savunma mücadelesi vermeseydik Rus sınırları Batum'a uzanmaz mıydı?

SAVAŞ AÇISINI NEDEN ÇEKİYORUZ? RUSYA, HİNDİSTAN'IN VE İSTANBUL'UN EFENDİSİ OLMAYI İSTEDİĞİ için değil mi? Rusya'nın amaçları gerçekleşene dek beklerseniz, bizden yardım almak için çok geç olacak. Bugün bize olumlu yanıt vermezseniz, halkım'a dönüp İngiliz halkının Rusya'yla birlik olduğunu, Rusya'nın silahlarıyla başaramadığı şeyi, İngiltere'deki bazı kişilerin iftiralarıyla başaracaklarını söylemek zorunda kalacağız.

Size bütün bu söylediklerimizin doğruluğundan emin olmak isterseniz, bizim yaptığımız gibi bir meclis toplayın, hepsini kanıtlarız. Böyle bir meclis toplamadığınız sürece, söylediklerinizi söylemeye hakkınız yok. Avrupa'dan ya da İngiltere'den bize hiçbir yardım gelmemiştir. Yegâne adaletin İngiltere'de bulunabileceğini işittik; bunun üzerine, güçsüz ve fakir halimizle, sizden adalet bulma ümidiyle İngiltere'ye geldik.

İmza
Hacı Haydar Hasan
Kustaroğlu İsmail

EK - 11

KUTSAL RUSYA VE LANETLİ HİLAL

Yazan A. CLEVELAND COXE,[4] New York Batı Bölgesi Piskoposu

Tanrı'nın borazanı, duyuyorum çalıyor
Bilsin tüm dünya Hıristiyanlar geliyor
Yehova'nın gücü karşıdır düşmana
Lanetli hilal inecek aşağıya
Sarılın silaha! Sarılın silaha!
Böyle buyurdu Tanrı insanlara

Tanrı Rusların yardımcısı olsun, Tanrı Çarı Korusun
Ticaretin bozacağı kılıçlara yazıklar olsun
Yazıklar olsun isteksiz, uzak duran aylaklara
Kutsal savaşa katılmayanlara
Sarılın silaha! Sarılın silaha!
Hıristiyanlar ve Çar kalkın ayağa

Tanrım, sen âdilsindir daima
İntikam sana mahsustur, inanırız biz sana
Uyan Tanrı'nın gücü, bildir haddini
Çapulcuların, şehvet düşkünlerinin
Sarılın silaha! Sarılın silaha!
Pas tutmuş kılıçlar havaya

Hıristiyanlar ileri. Dağılsın İrlanda bulutları
Gökgürültüsüyle, ateşle dağılsın
Yeni Haçlı Seferleri inançla haykırın
Batsın hilal çamura
Sarılın silaha! Sarılın silaha!
İntikam dehşeti saçmaya

Mr. W. Croffut'un Piskoposa Yanıtı

Ey Tanrı kulu, sen ki yakarmaktasın
Kardeşinin kutsal kanını akıtmak için

4 Bu dizeleri, söz konusu din adamı tarafından yazıldıklarını açıklayan bir Amerikan gazetesinden aldım. Piskoposun, dizelerde ifade edilen duygu ve düşünceleri yalanlamadığından eminim. (EB.)

Nefret dolu, kanlı ırmaklarda
Çanakkale Boğazı'ndan Tuna'nın kıyılarına
Sakin ol! Sakin ol!
Günaha girme daha fazla

Tanrı çocukların, anaların yardımcısı olsun
Bıçakları tahrik eden papazlara yazıklar olsun
Barışçıl köylülerin yaşamlarını mahvederken
Mihrabı zenginleşen Kiliseye yazıklar olsun
Sakin ol! Sakin ol!
Cehennemdir seni kışkırtan.

Ne kadar zaman daha Tanrım, huzurunda
Dua edecek insanlar, intikam, Tanrım, sana mahsustur diye
Sonra da Molok'a tapınacaklar, kutsaldır diye
Ve içecekler savaşın kanlı şarabını?
Sakin ol! Sakin ol!
Ey yüreğim sakin ol!

EK - 12

ERMENİ KAMU GÖREVLİLERİNİN YOLSUZLUĞU

MR. TAYLOR'IN BÖLGESİNDEKİ (ERZURUM) ERMENİ KAMU GÖREVLİLERİNİN YOLSUZLUKLARI HAKKINDA MAJESTELERİNİN HÜKÜMETİNE VERDİĞİ RAPOR

(Alıntı)

Hıristiyanlar: Erzurum Vilayeti'ndeki Hıristiyanların ayrılıkları farklı mezhepler:

	Kişi sayısı
Ermeni Gregoryenler	287.700
Nasturiler	110.000
Ermeni Katolikler	8.000
Rum Ortodokslar	4.000
Protestanlar (yerliler)	1.300
Toplam	411.000

Ermeniler: Bölgemdeki Ermeni din adamlarının, Rusya'da Eşmiadzin'de oturan katoğikos (baş patrik) önderliğinde, abartılı biçimde Rusya'ya yönelmeleri, bu yönde öğütler vermeleri, zengini ve fakiriy-

le cemaatlerinin cahil üyelerini aynı görüşleri benimsemeye yöneltmiştir doğal olarak. Rusya'da on kişilik bir Hıristiyan hanenin tüm vergiler için yılda sadece 9 ruble (1 sterlin, 10 şilin) ödediği düşünülürse, ki burada bunun üç misli ödenmektedir, bugüne dek toplu bir göçün gerçekleşmemiş olmasının tek nedeni, Rusya Ermenistanı'ndaki kullanılabilir, ekilebilir toprakların azlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda tam tersinin söz konusu olmasıdır.

Bu bölgelerin tamamında Ermenilerin, Osmanlı hükümetinden sert bir şekilde yakındıklarını, Rusya'ya övgülerini esirgemediklerini, göç konusundaki kararlılıklarını açıkça dile getirdiklerini gördüm. Bu önyargı, daha önce de ifade ettiğim gibi, din adamlarının sürekli düşmanca telkinlerde bulunmalarından kaynaklanmaktadır; aynı zamanda, daha da önceden ortaya konulduğu gibi, Osmanlı eyalet yönetiminin gerçekten kötü bir sistemle işlemesi, eşitsiz vergilendirme, vergilerle aşarların şaibeli yollarla toplanması, adaletin bir türlü yerine gelinmemesi, Hıristiyanların Müslümanlarla eşit muamele ve saygı görme taleplerinin fiilen reddedilmesi, hoşnutsuzluk için pek çok gerekçe yaratmaktadır. Ancak dürüstlük ve kesin tarafsızlık ilkeleri, tecrübelerimden öğrendiğim bir şeyi söylemeye zorluyor beni: Yerel yönetime bağlı memurlar, utanç verici işlemler yapmaları için yardım görmekte, cesaretlendirilmekte ya da bariz yanlışlara karşı sürekli kayıtsız kalmaya teşvik edilmektedirler. Bu da, gerek suçlu kişilerin yardımı gerekse görünüşte din kardeşlerinin oylarıyla onların çıkarlarını korumak üzere seçilmiş Ermeni meclis üyelerinin bilerek kayıtsız ya da sessiz kalmalarıyla gerçekleşmektedir. Maalesef, Türkler kadar Hıristiyanlar da suçlu olduklarından mevcut yönetmelikler çerçevesinde bulunabilecek hiçbir çare yoktur. Yerel otoriteler, Bâbıâli'nin emirlerinin gerçekten yerine getirildiğini bizzat denetleyene dek ve bu tür görevlere şimdikinden daha üst sınıftan kişilerin getirilmesinin yolunu açana dek de çare bulunamayacaktır. Zengin, nüfuzlu ve kişilikli bir kimse, mevcut koşullar altında heyetlerden hiçbirinde görev almayı kabul etmeyecektir; resmî görevleriyle geçinen, dalkavuk ve fazlasıyla itaatkâr Hıristiyanlar, Müslüman üyelerin hakaret dolu ve küstah sataşmalarına sabırla dayanmaktadırlar; kimse bunlara katlanmak zorunda olacağı bir yerde resmî görev alarak harcamayacaktır zamanını. Kişilikli ve yetenekli bir kişi, cemaatinin kendisini aday göstermesini kabul etse bile, veto yetkisine sahip olduğundan bu tür seçimlerin kaderini elinde bulunduran paşa, tehditlerini ya da nüfuzunu zedeleyecek zengin ve mevki sahibi bir üyeden ziyade yoksul, söz dinleyecek bir üyeyi yeğleyecektir daima. Sonuçta topluluğun çıkarları, mültezim ya da sarraf sıfatları sayesinde saray

ortamına alışık olan, kendi mide bulandırıcı şerefsizliklerine ilaveten Türk kamu görevlilerinin bütün hilelerine, kötü huylarına sahip spekülatörlere emanet edilmektedir. Spekülatörler, eyaletin başlıca görevlilerinin ya ortakları ya da alacaklıları olarak tehlikeli bir nüfuz edinmişlerdir. Böyle bir nüfuz, adalet ve görev adına kullanıldığında değerli ve faydalı olabilir, ama her zamanki gibi kardeşleri için değil, kendi çıkarları ya da yolsuzluğa karışmış ortaklarının çıkarları için kullanıldığında tamamıyla şeytanca bir hale dönüşmektedir. Yoksulların taleplerine ya boş verilmekte ya da ihanet edilmektedir; zenginlerinkiler ise verdikleri hediyelerin miktarına ya da dalkavukluklarının derecesine bağlıdır. Ermeni din adamları ve liderleri, tüm haklı talepleri göz ardı etmeye kararlı bir yönetimin fanatizm ya da embesilliğinin kaçınılmaz sonucu olarak tekrar tekrar ortaya çıkan adlî başarısızlıkları temsil eden meclis üyelerinin çirkin tavrını bilhassa göz ardı ederek gerçek olguları abartmaktadırlar; özellikle de yaymaya çalıştıkları hain görüşleri kendilerine bağlı kişilere benimsetmek amacıyla. Onlar, hiçbir şekilde denetlenmeyen ve Rus ajanlarının gizlice onayladıkları entrikalar peşinde koşarlarken, önceleri durumlarından hoşnut olan uysal, kararsız meclis üyeleri, düşmanlıklarını ve hain düşüncelerini açıkça dile getirmektedirler.

EK - 13

KADIN HAYDUTLAR

MILLINGEN, *Wild Life amongst the Koords* (Kürtler Arasında Vahşi Hayat) adlı eserinde şöyle yazar:

Kürtlerin işlediği pek çok haydutluk suçundan bir tanesine - muhtemelen eşi benzeri görülmemiş bir yol soygununa burada değinmek gerekir. Olaydaki suçlular, haydutlar, ekmeklerini namussuz yollardan kazanmak için yağmalama işlerine başlamış olan genç kadınlardır. Kadın haydutlardan oluşan bir çete, bir yolun kenarında pusu kurup talihsiz yolcunun gelmesini bekler sabırla. Atlı gözcüler, yolcunun yaklaştığını duyurur duyurmaz, kadın haydutlar, onu karşılamak üzere harekete geçerler; danslarla, direnilmesi olanaksız ateşli bakışlarla karşılarlar onu. Yolcu, haliyle durmak zorunda kalır ve genç kadınlar, nazik bir dille atından inmesini isterler. Şaşkın kurban, yere ayağını basar basmaz koskaca çeteyi karşısında bulur. Derhal sırtındaki her şey çıkarılır, Adem'in bir zamanlarki ilkel haliyle kalır yolcu. Ardından, Tanrı Lupercus şenliğine katılan kızlarınkiyle aynı tarzda

danslar ve büyüleyici el kol hareketleri yapılır; amaç, talihsiz kurbanın kendine hâkimiyetini yitirmesidir. Ancak kurbanın, zorbaların cilveli hareketlerine karşılık vermesi, anında ölümcül sonuçlar yaratır. Haydutlar, adamı birden yakalar, kadınların iffetine halel getirmeye kalkıştığını söyleyip vücudunun çok hassas bir yerine dikenler batırılmasına mahkûm ederler. Antrakt görevini gören bu danslarla kırbaçlamalar, pek çok kez tekrarlanır; ta ki, mağdur kişi, yorgunluk ve kanama nedeniyle yarı baygın düşene dek. Kadın haydut çetesi, daha sonra perişan yolcuyu, civarda bir yerde toplanan, yaşlı kadınlardan kurulu bir divanın önüne çıkartır. Suçlu varsayılan kişi, kötü amaçlı saldırı girişiminde bulunmaktan yargılanır divanda; enikonu azarlanmakla kalmaz, ayrıca para cezasına mahkûm edilir.

EH - 14

ANADOLU İLE FIRAT VE DİCLE'DEN GEÇEN YOLLAR

Anadolu'yu boydan boya geçip Fırat ve Dicle'yi aşan yollar, Boğaz kıyısındaki İstanbul'dan ya da Ege Denizi kıyısındaki İzmir'den başlayıp Anadolu yaylasında buluşur.

Bu yolların başlıcaları; Erzurum - Tebriz; Diyarbakır - Musul; Halep - Bağdat yollarıdır. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Boğaz geçilir; daha sonra yol, Üsküdar'dan Hannibal'in mezarının görülebileceği Gebze'ye, eski adıyla Lybissa'ya dek Marmara Denizi kıyısı boyunca ilerler; sonra Gebze'den İzmit Körfezi'nin kenarından Nikomedya'ya (İzmit'e) devam eder. Söz konusu üç yol bu noktada birbirinden ayrılır.

Erzurum yolu doğuya doğru, Karadeniz kıyısına paralel gider.

Diyarbakır yolu Anadolu'yu boylamasına keser, Malatya'ya doğru Fırat Vadisi'ne iner. Halep yolu, Anadolu'yu eğimli bir şekilde keserek Tarsus yakınlarında Akdeniz sahillerine iner.

Erzurum yolu, Sakarya'yı, nehrin ağzına yakın bir yerde, Sapanca ile Hendek arasındaki bir noktada aşar, Düzce veya Mudurnu köylerinden geçerek Hadrianopolis harabelerinin yakınında kurulmuş olan Bolu şehrine devam eder. Bolu'dan sonra yol çok tepeliktir; daha sonra Gerede ile Hamamlı kasabalarından geçer, Gerede Çayı'nı izleyerek Çerkeş adlı küçük kasabaya iner. Çerkeş, Trabzon ve Tokat yolunun birleşiminde yer alır. Trabzon yolu, daha kuzeye tırmanır, Gerede Çayı havzasını Kızılırmak havzasından ayıran dağlardan geçer, Kızılırmak'ın bir kolundan aşağı Kastamonu'ya, oradan da Taşköprü üzerinden Boyabat kasabasına iner.

Taşköprü, Pompeiopolis'in mekânında, Boyabat ise eski bir kalenin süslediği bir tepenin eteğindeki bereketli ovada kurulmuştur. Boyabat, Sinop ve Trabzon yollarının kesişiminde yer aldığından önemli bir mevkidir.

Sinop yolu, kuzeye döner ve engebeli, çok bereketli topraklardan geçer. Burası, Anadolu'nun en bereketli bölgelerindendir.

Trabzon yolu, doğuya yönelir, Vezirköprü yakınlarında Kızılırmak'ı aşar, çeşitli iniş-çıkışlardan sonra bir akarsuyun kenarından zeytin ağaçlarıyla çevrili bir koya çıkar. Burası Samsun şehridir. Daha sonra yol, Karadeniz kıyısı boyunca ilerler, Çarşamba yakınlarında Yeşilırmak'ı ve Terme yakınlarında Termesuyu'nu geçer; Ünye kasabasını sol tarafta ve deniz kıyısında bırakarak Fatsa, Ordu ve Giresun üzerinden Tirebolu'ya gider; oradan da Akçaabat koyunu dönerek Trabzon'a ilerler.

Tokat yolu, Çerkeş'ten sonra daha güneye kıvrılır; Karacalar yakınlarında Gerede Suyu havzasının sınırını çizen dağları aşar ve Kocahisar'dan, Kızılırmak üzerindeki Tosya kasabasına iner. Bu yol, Hacıhamza ya da Osmancık yakınlarında Kızılırmak'ı tekrar aşar ve Merzifon'dan sonra Yeşilırmak'ın batı kolunu Amasya'da geçer; buradan Turhal üzerinden Tokat'a gider. Tokat'tan Erzurum'a, doğuya giden düz yol, Tokat'tan ya da Turhal'dan Yeşilırmak'ın doğu kolu Kelkit Çayı üzerindeki Niksar'a gider; çayın kenarından Karahisar'a devam ederek Kerkif ya da Lori köyleri yakınında Karadeniz'in sularını Fırat'tan ayıran dağlara tırmanır, Vican yakınlarında Erzurum ovasına iner.

İstanbul'dan Sivas'a bir başka yol daha vardır. Sürekli kullanılan Ankara yoludur bu; İzmit'te Trabzon yolundan ayrılır ve Geyve yakınlarında Sakarya'yı geçer; nehrin Anadolu yaylasından aşağı inerken çizdiği yayın kirişini izleyerek Taraklı ve Torbalı kasabalarından Gordium harabeleri yakınındaki Nallıhan'a gider; buradan sonra Beypazarı kasabasından Ankara yaylasına tırmanır. Yayla, Anadolu'ya hâkim noktalardan biridir; zamanında Gordium Kalesi'ne o kadar çok önem verilmesinin nedeni budur. Sonra yol, Beypazarı kasabasından ya da Tabacı'dan Sakarya havzasını Kızılırmak havzasından ayıran dağ silsilesine tırmanır, Aksaray köyünü geçerek ırmaklardan ikincisine iner. Nehir, ya sığ bir yerden, ya da bir salla geçilir ve yol, Sangor ve Osmanköy'den zamanında Anadolu'nun en güçlü ailelerinden Çapanoğlu[5] ailesinin başlıca yerleşim merkezi olan Yozgat'a

5 Derviş Bey, bu ünlü ailenin son üyesidir. Ermeni bir tefeciyle yaptığı bazı işler yüzünden hayatı neredeyse mahvolmuştur.

gider. Yozgat, Tokat ve Kayseri'den gelen iki yolun kesişiminde bulunması nedeniyle önemli bir mevkidir. Yollardan ilki doğuya gider; Kızılırmak havzasını Yeşilırmak havzasından ayıran dağları geçerek derin bir geçitten Sezar'ın Pharnakes karşısında kazandığı zaferiyle ünlü yüksek Zile yaylasına çıkar; buradan sonra alçalarak Tokat yakınlarında Batı Yeşilırmak'a doğru hafifçe meyleder. Kayseri yolu, Yozgat'tan sonra güneye döner; Incirli, Kislan ve Boğazlıyan köylerinden ilerleyerek Emmiler yakınlarında Kızılırmak'ı tekrar geçer; ardından Erkilet'ten Kayseri'ye gider.

Ankara'dan Kayseri'ye ve Kayseri'den Fırat Vadisi'ndeki Malatya'ya giden bir başka yol vardır. Bu, İstanbul'dan Diyarbakır ve Musul'a giden yoldur. Nikomedya'dan (İzmit'ten) sonra güneye kıvrılır, İzmit Körfezi'ni Gemlik Körfezi'nden ayıran dağlara tırmanıp Iznik yakınlarındaki Iznik Gölü'ne iner; sonra doğuya dönüp Uludağ'ın yakınından ilerleyerek İnegöl Deresi'ni, Osmaneli'de, Sakarya'yla kesiştiği yerde geçer; sonra nehrin sol yakası boyunca, akıntıya karşı, Söğüt'e dek gider, geniş ve çıplak bir ovanın ortasında yer alan Eskişehir, eski adıyla Doryleum yakınlarında Porsuk Çayı'nı geçer. Ardından yol, Seyitgazi ve Sivrihisar üzerinden yavaşça Ankara Yaylası'na yükselir. İzmit'ten Anadolu yaylasına gitmenin en kolay yolu budur. Yol, su güzergâhlarını izler.

Ankara'dan Kayseri'ye giden iki yol vardır. Bunlardan biri, Kızılırmak'ı Karakecili köyünde geçer, köyden sonra nehrin sağ yakası boyunca akıntıya karşı gider, nehrin iki ana kolunun kavuştuğu Mucur kasabasına varır. Sonra yol, nehrin doğu kolunu, Çalış ve Ambar köylerinin arasından geçerek Kayseri yakınlarındaki Erciyes Dağı'nın eteğine ulaşır. Diğer yol, Anadolu'nun doğu yaylasına komşudur; Kızılırmak'ın sağ yakası boyunca akıntıya karşı giderek Mucur'un yukarısından nehrin doğu kolunu aşar; buradan yol, ağaçsız, geniş bir ovadan geçerek Kayseri'ye gider. Bu en kolay yoldur, ancak bu istikamette yerleşime rastlanmaz ve gereksinim maddeleri çok kıttır.

Kayseri, Fırat'ı aşan ya da Anadolu yaylasından Kilikya sahiline inen tüm yolların ayrılma noktasıdır. Yollardan biri, Sivas'a, diğeri Diyarbakır'a, üçüncüsü Antep'e ve dördüncüsü Adana ile Tarsus'a gider. İlki, kuzeydoğu yönünde, Emmiler'den Kızılırmak'ın doğu kolu boyunca akıntıya karşı ilerleyerek Sivas'a gider; bu, Ermenistan yaylasına tırmanmanın en kolay yoludur. Ankara'dan Tokat üzerinden Sivas'a giden yol en kısa olanıdır. Gereksinim maddeleri en çok bu yol üzerinde bulunur; ancak Kayseri üzerinden gelen yol, daha az kesintiye uğrar ve ağır silahlar buradan daha kolay taşınabilir. Kayseri'den Diyarbakır'a giden yol, Kara Su boyunca, çay Malatya'nın aşa-

ğısında Fırat'la birleşene dek doğuya doğru ilerler. Ardından nehir, Tez Oğlan köyünde feribotla geçilir ve yol, Harput kasabasından Toros Dağları'nı Niphates Dağı'yla birleştiren dağ uzantısına doğru devam eder. Dicle'nin ana kolunu izleyerek Maden'e iner, Maden'den Ergani kasabasına gider; buradan nehir boyunca Diyarbakır'a ilerler, Diyarbakır'dan Cizre üzerinden Musul'a gider.

Kayseri'den Antep'e giden yol, güneydoğu yönünde ilerler, Erciyes Dağı'nı Toros Dağları'nın güney koluna bağlayan bir silsileyi geçer, Gürün köyünden Elbistan vadisine, Seyhan'ın kaynaklarına doğru iner. Elbistan vadisi, çok yüksek olduğu halde bereketli ve meyve ağaçlarıyla ekilidir. Elbistan, biri Samsat, diğeri Antep ve üçüncüsü Maraş'a giden üç yolun kavşak noktasıdır. İlk yol, Amanos Dağları'nın doğusuna döner, Fırat'ın bir kolunu izleyerek Samsat'a iner; ikincisi, dağı geçer, derin bir geçitten Antep'e iner ve Antep'ten Aksu boyunca Halep'e gider. Üçüncü yol, Amanos Dağları'nın batısından geçer, Ceyhan'ı izleyerek Maraş kasabasına iner, Maraş'tan İskenderun Körfezi'ndeki Yakapınar köyüne gider.

Kayseri'den İskenderun'a gitmek için en sık kullanılan yol, Adana ya da Tarsus üzerindendir. Yol, güneye ilerler, Erciyes Dağı'nın batısından geçer; İncesu (eski adıyla Castabale) ve Karahisar (eski adıyla Cybistra) üzerinden muhtemelen eskinin Nora'sı olan Yenji Bar'a gider; buradan Elbistan gibi Seyhan'ın bir koluyla sulanan yüksek Niğde Ovası'na tırmanır. Niğde'den Xenophon'un Dana adıyla andığı Kemerhisar'a iner; burası Kayseri ve Konya'dan gelen iki yolun kesişiminde yer alması bakımından önemli bir mevkidir; yol buradan, Çaykışla köyü üzerinden Toros Dağları'nın bayırlarına oyulmuş ve Seyhan'ın farklı kollarının birleştiği, derin ve dönemeçli bir geçite girer. Buradan yol, Abi Çay köyünden geçerek bir tarafında Tarsus'un, diğer tarafında Adana'nın yer aldığı büyük Kilikya Ovası'na çıkar. Yukarıda bahsedilen dağ geçitinden çıktıktan sonra yol, sağa Tarsus'a ve sola Adana'ya ayrılır ve Adana'dan İskenderun'a gider. İstanbul'dan Suriye'ye giden yollardan en iyi bilineni, Konya yoludur. Anadolu yaylasının batı sınırını boydan boya geçer ve yarımadayı kuzeybatıdan güneydoğuya meylederek keser. Bu yol, Ankara yolundan İznik'te ayrılır, Uludağ'ın İznik Gölü'nü güneyden kuşatan uzantılarına tırmanır, Bursa ve Kütahya'dan gelen iki yolun geçtiği Yenişehir kasabasına iner. Yollardan ilki, batıya dönüp Bursa'ya gider; Uludağ'ın kuzeyinden geçer. İkinci yol, güneye döner ve Uludağ'ın doğusundan geçerek İnegöl kasabasına, İnegöl Deresi'nin kaynağına doğru gider, İnegöl'den sonra Torba köyünden geçip Porsuk Çayı üzerindeki Kütahya şehrine gider. Daha sonra, Porsuk Çayı'nın kaynağına, Al-

tıntaş köyüne doğru ilerler, sonunda batıdan Toroslar'ın batı silsilesince ve doğudan, neredeyse birbirine değen ve güneye, Konya civarına doğru uzanan bir dizi küçük gölle kuşatılmış olan Afyonkarahisar yaylasına ulaşır. Yayla çok yüksektir; Orta Anadolu yaylasından, güneye doğru Baba Dağı'nın süslediği bir dizi tepeyle ayrılır. Yol, iki dağ silsilesinin arasından geçer, Dynia'nın mekânı üzerinde kurulmuş olan Bolvadin'den ve İshaklı'dan geçerek Akşehir'e gider. Bu küçük kasaba, sulak bir ovada, bitkilerle örtülü bir dağın eteğinde, ovayı doğudan kuşatan bir göle yaklaşık on kilometre uzaklıkta yer alır. Yol, bütün gölleri sol tarafta bırakıp Ilgın ve Kadınhan'dan Laodikeia'nın harabeleri üzerinde kurulmuş olan Ladik köyüne gider; burayla Konya arası on saatlik bir yürüyüş mesafesidir. Konya'da yol, Anadolu yaylasını güneyden kuşatan ve yavaşça Toros Dağları'nın güney silsilesine doğru yükselen dağların eteğine varır.

Konya'dan en sık kullanılan yol, Tarsus ya da Adana üzerinden İskenderun'a giden yoldur. Bu, İzmir ve İstanbul'dan Halep ve Bağdat'a giden yoldur. Antakya, Palmyra ve Babil yoludur. Tüm fatihlerin kullandığı yoldur.

Konya Ovası'ndan ayrıldıktan sonra, Karadağ'ın kuzeyinden geçer, İsmil ve Geyve köylerinden, Hartan'dan geçerek Ereğli'ye gider; Kayseri yoluyla birleştikten sonra ve Kemerhisar'ın aşağısından Seyhan Nehri'ni izleyerek Çaykışla köyüne iner, Toros Dağları'nın derin bir geçidinden büyük Kilikya Ovası'na çıkar.

İskenderun yolu ovayı eğimli bir şekilde keser; Tarsus'u sağ kolda bırakarak Adana'da Seyhan'ı, Yakapınar köyünde Ceyhan'ı geçer. Yakapınar köyünden beş kilometre sonra İskenderun Körfezi'ne komşu olan dağların içinden bir yarık uzanır; buradan yol, bereketli fakat ıssız, on beş kilometre uzunluğunda, beş ila altı kilometre genişliğinde, dört bir yandan kıraç dağlarla sarılı bir ovaya çıkar. Doğuya doğru bir çıkış noktası bulunur, bir saatlik zorlu bir yürüyüşten sonra yol, günümüzde kışın bazı Türkmen aşiretlerin oturduğu yıkık haldeki Kartanlı kasabasına iner. Kartanlı, yaklaşık beş kilometre uzunluğunda ve doğu ucu siyah kayalarla sınırlı bir yaylanın, daha doğrusu bir terasın sınırında yer alır. Bu siyah kayalar birbirine çok yakındır. Geçit aşırı dardır; yavaş yavaş genişler, bir kilometre sonra yaklaşık üç kilometre uzunluğunda ve bir kilometre genişliğinde, güneyden İskenderun Körfezi'yle, doğudan geniş bir bataklıkla ve kuzeyden yavaşça Amanos Dağları'na yükselen tepeler silsilesiyle kuşatılmış küçük bir ovaya çıkar. Yumurtalık, tepelerin eteğinde, denizden yaklaşık bir kilometre içeride yer alır. Burada yol, güneye döner, bir süre kumluk bir sahil boyunca ilerler, sonra bataklığa dökülen ve kimi seyyahların Xenop-

hon'un Carsus'u diğerlerinin Arrien'in Pinarus'u olarak kabul ettikleri küçük bir dağ çayını geçer. Çayı geçtikten ve körfezi döndükten sonra yol, sahilden ayrılıp yavaş yavaş Yakacık'a çıkar. Yakacık, Yumurtalık gibi denizden biraz içeride ve Amanos Dağları'nın doruğuna varana dek yükselmeye devam eden tepelerin eteğindedir; Yumurtalık'a yirmi altı, İskenderun'a yirmi beş kilometre uzaklıkta ve bir koyun güneydoğu açısındadır. Sahili, Yumurtalık sahilinden daha kolay ulaşılabilirdir; askerî birlikler burada kolaylıkla karaya çıkabilirler. Yakacık, kıyının tehlikelere en açık noktasıdır. Gerek İskenderun'dan gerekse Yakacık'tan Antakya Yaylası üç günlük bir yoldur; yayla Suriye'ye hâkim konumda olan çok önemli bir mevkidir.

Halep yolu, İskenderun'da denizden ayrılır, güneydoğuya dönerek derin bir boğazdan Belen'e çıkar. Buradan sonra körfezi doğudan kuşatan, Toroslar'ı Suriye silsilesiyle birleştiren bazı dağlardan geçer. Yol daha sonra Antakya Ovası'na inip burada ikiye ayrılır. Bir kol, kuzeydeki dağlardan geçerek Kilis ve Antep'e gider; daha sonra Kumkale'de, eski adıyla Zeugma'da Fırat'ı aşar. Diğer kol, Antakya Ovası'nı kuzey-güney doğrultusunda keser, şehir surlarının aşağısından Asi Nehri'ni ve doğuya dönerek Halep'in aşağısından Aksu'yu geçer.

Halep, Fırat'ı aşan iki yolun kesişiminde yer alır - bunlardan biri, kuzeydoğu yönüne doğru giderken Birecik'tir, diğeriyse güneydoğuya doğru ilerlerken Kerkisiye ya da Ana'dır. İlki Musul yoludur; ikincisi Babil topraklarından ve çölden geçen Bağdat yoludur. Musul yolu, Halep'ten ayrıldıktan sonra Sacur'un Hierapolis harabeleri yakınlarında Fırat'a dökülen iki kolunun boydan boya geçtiği, çıplak bir düzlüğe tırmanır. İlk durak Hardaran köyüdür. Daha sonra yol, Sacur'un iki kolunu geçer, zeytinliklerden ilerleyerek Birecik yakınında feribotla geçilen Fırat'a ulaşır. Bu noktada nehri yürüyerek geçmek çok zor olacaktır. Birecik'ten sonra yol, kireçli iki tepe silsilesinden geçer, tepelerin arasında meyve ağaçlarıyla kaplı güzel bir vadi bulunur. Yol, ikinci tepe silsilesinden iri taşlarla döşeli ve birkaç yerde kayadan kesilerek yapılmış dik bir patika halinde iner.

Urfa, eski adıyla Edessa, geniş Mezapotamya Ovası'nı bir perde gibi kesen ve Toros silsilesinden ayrı, başka bir tepe silsilesine bağlı olan iki tepenin arasındaki vadide yer alır.

Urfa'dan Musul'a iki yol vardır; biri diğerinden daha kuzeye doğrudur, Siverek'e doğru Samsat yoluyla birleşir ve Mazı Dağı'nın tepelerinden birini geçer, Dicle'nin bir kolunu izleyerek Diyarbakır'a iner. Sonra Cizre üzerinden Musul'a gider. Bu zorlu bir yoldur ama gereksinim maddesi alınabilecek tek yoldur. Diğer yol, Habur'un kaynağına doğru ilerler, Siverek'ten Mardin'e Toros silsilesini oluşturan yayın ki-

risini izler, Habur Suyu'nun suladığı ekili ovadan geçerek Mardin'den Nusaybin'e ilerler ve Toros silsilesinin eteğinden Sincar Dağı'na dek uzanan, ekilmemiş bir bölgeden geçerek Nusaybin'den Musul'a gider. Bu guzergâh boyunca, erzak azlığı dışında bir ordunun yürüyüşünü engelleyecek hiçbir şey yoktur. Süvari birlikleri için ideal bir yoldur. Diğer yol, piyade sınıfı için daha uygundur. Musul'dan Bağdat'a iki yol vardır. Biri, Dicle'nin sağ yakasından, diğeri ise sol yakasından geçer. İlki, Tikrit'ten ve çölden geçer - ikincisi Erbil üzerinden ve eski Asur topraklarından. Sonuncu yol, en uzun olanıdır; nehrin sol yakasındaki tepelerden kaçmak için nehirden ayrılsa da ekili toprakların, erzağın bulunabileceği tek yoldur. Musul'dan sonra Dicle'yi teknelerden oluşmuş bir köprüyle aşar, birbirinden on kilometre uzaklıktaki Bumadus ve Zap'ı geçer sırayla. İki nehir arasında kalan ova, yüksektir ve kuzeydoğu yönünde dalga dalga uzanır; ama güneybatıya, iki nehrin birleştiği açıya doğru alçalıp düzleşir. Asur topraklarının en güzel ovasının ortasında bir ada gibi yükselen Erbil, yolun Zap'tan geçtiği sığlık yerden sadece kırk üç kilometre uzaklıktadır. Yol hafif engebelidir, bir orduya manevra yaptırmak için elverişli bir mevzidir burası. Erbil'den sonra yol, küçük bir akarsuyu izleyerek Altunköprü'ye iner. Burada Caprus taş bir köprüden geçilir. Med silsilesinin eteğindeki küçük Şerzur kasabası yolun solunda kalır ve yol, Kerkük'le Davur üzerinden Bağdat ovasındaki Kifri ve Kara Tepe köylerine devam eder.

Halep'ten Bağdat'a doğrudan giden yol, güneydoğu yönünde ilerler. Halep Ovası'ndan sonra iki tepenin yakından sınırını çizdiği uzun bir vadiden geçer. Ovanın ortasında Taib kasabası yer alır. Bu noktada yol, Fırat'a çıkar - bir tarafta Rakka'ya, eski adıyla Nicephorium'a doğru ve diğer tarafta büyük nehrin Kerkisiye'ye, eski adıyla Circesium'a doğru ilerlerken yaptığı bir kıvrımın başında bulunan Tapsakus'un harabelerine doğru. Eski çağlarda yaşayanların, Fırat'ı bazen birinci noktadan bazen de diğer noktadan geçtikleri anlaşılıyor. Günümüzde yol, nehrin sağ yakası boyunca Ana'ya, eski adıyla Anatho'ya ve Hit'e, eski adıyla Aeiopolis'e gider. Burada nehir feribotla geçilir. Yol, nehrin sol yakası boyunca Anbar'a, eski adıyla Perisabour'a ve Fırat'ın kıvrımlarının Dicle'ye en çok yaklaştığı Feluca'ya devam eder. Bu noktada Babil ve Bağdat yolları ayrılır. İlki, Fırat boyunca güneye ilerler. Onbeş saatlik bir yürüyüşle Babil'in mekânında kurulmuş olan Hille'ye ulaşırsınız. Diğer yol, doğuya yönelir; iki nehri birbirinden ayıran çıplak bir ovayı geçtikten sonra onbir saatte Bagdat'a varılır. Şehre girmek için nehri teknelerden oluşmuş bir köprüden geçmek gerekir. Babil ile Bağdat arası kuş uçuşuyla sadece seksen altı kilometredir. Yol güneyden kuzeye yönelir. Zorlu bir yol-

dur. Yerde çatlaklar vardır. İki nehrin neden olduğu sellerde çatlaklar suyla dolar. Bir şehirden diğerine giden kervanlar genellikle Feluca üzerinden dolaşırlar; bu, yolu otuz dört kilometre kadar uzatır.

Halep'ten Bağdat'a çöl ve Babil üzerinden giden yol, Musul yolundan daha avantajlıdır, şöyle ki: Daha kısa bir yoldur çünkü kirişi izler, diğer yolsa yayın çevresini izler; ancak Halep ile Tapsakus arasındaki topraklar artık ekilmediğinden ve askeri birliklere küçük bir gemi filosu eşlik edemeyeceğinden yol ordular için kullanışlı değildir. Ancak bir süvari bölüğü ve deve kervanları için uygundur; bu durumda bile askerî kuvvetlerin açlık ve susuzluktan telef olmaları riski vardır. Yolun boydan boya kat ettiği ve Arabistan Çölü'yle birleşen uzun bölge, hafif dalgalı bir ovadır ancak dalgalar o denli hafiftir ki, at sırtında giden bir kişinin gizlenmesi neredeyse imkânsızdır. Az sayıda bitki bulunur, bazı petrol kuyuları görülür, hemen hemen hiç hayvan yoktur. Kuş yoktur; her yerde alçıtaşı ya da tuza doymuş beyaz bir toprak görülür.

Az sayıdaki palmiye ve meyve ağacı, seyyaha Bağdat yakınlarına geldiğini müjdeler.

Bağdat, biri İran'ın güneyine, diğeri kuzeye giden iki önemli yolun başlangıç noktasıdır. Birinci yol, güneydoğuya yönelir, Med silsilesinin eteğinden ilerleyerek Suza harabeleri yakınındaki Kerah ya da Kermanşah Nehri, eski adıyla Eulee Nehri ile Karun Nehri'nin, eski adıyla Orontes'in biri Dizful'da, diğeri Şustar'da bulunan iki kolunu geçer; yol buradan sonra Med Yaylası'na ve Lourkian'a tırmanır. Daha sonra Bendemir'in ya da İran Arası'nın kaynaklarına doğru İran Pyles'i geçer ve nehri izleyerek İsfahan yönünde İran yaylasına tırmanır.

İkinci yol, kuzeydoğuya gider, Diyale üzerinden Şereban ya da Apollonia'ya tırmanır, burada Zar-Zil üzerinden Kermanşah'a doğru Med Yaylası'na yükselir. Daha sonra Kangavar'a doğru Asi Dağı geçitlerinden geçip Hemedan'a iner. Bu eskinin Ekbatana'sından gelen, Türkiye'den İran'a giden büyük yoldur. Hemedan, biri güneydoğuya kıvrılarak İsfahan'a, diğeri kuzeydoğuya ilerleyerek Tahran'a giden iki yolun kesişiminde yer alır.

Anadolu'dan gelip Fırat ve Dicle'yi geçerek Asya'ya giden farklı yollar bunlardır diye belirtir Baron Beaujour. Anlatılanlardan bunların üç ana yolda toplandığı görülecektir - iki nehri kaynaklarına doğru çeviren Erzurum ve Tebriz yolu; nehirleri istikametlerinin ortasından geçen Urfa ve Musul yolu; Fırat boyunca Babil'e ilerleyen ve Dicle'yi Bağdat yakınlarında geçen Halep ve Bağdat yolu. İlk yol, ağır silahlar, üçüncüsü ise piyade sınıfı için elverişsizdir. Büyük bir ordu için kullanışlı olan tek yol ikincisidir; çünkü süvari birlikleriyle ağır silahlı Mardin ve Nusaybin üzerinden geçebileceklerken Urfa'dan, Siverek

geçitlerinden geçip Dicle Vadisi'ne girebilecek olan bir piyade sınıfı, bu nehri izleyerek Diyarbakır'dan Musul'a, Musul'dan Bağdat'a inebilir; buradan sonra ordu, Diyale'ye tırmanarak Zagros Dağı geçitlerinden Kermanşah'a doğru Med Yaylası'na ve yayladan sonra Asi Dağı geçitlerinden Hemedan yönünde İran yaylasına devam edebilir. İran yaylasına hâkim olan bir ordu, Tahran'a, ta Toros silsilesinin eteğine dek yürüyebilir, bu silsile boyunca Paropamisus Dağı'na devam edip Kandehar ya da Kabil üzerinden Attok'a doğru, İndüs Vadisi'ne inebilir.

Bu uzun ve zorlu bir yol olsa da, daha önce Türklerle İranlıları yenmiş bir ordunun üstesinden gelemeyeceği bir iş değildir.

Erzak ve çeşitli gereksinimler yol üzerindeki her yerden edinilebilir. Askerler yalnızca göçebe aşiretlerin ya da Afganlar gibi halkların direnişiyle karşılaşacaklardır. Ancak göçebe aşiretlerin tek bildikleri soygunculuktur. Afganların, kendi aralarında birleşmedikleri sürece zafer kazanma şansları yoktur. Afganları yenmek için yapılması gereken tek şey, onlarla ayrı ayrı savaşmaktır.

İskender daha önce bu güzergâhtan yürütmüştü ordularını. Zamanımızda Avrupa'nın en güçlü iki hükümdarı, Napolyon ve Birinci Paul, Hindistan'da İngilizlere saldırmak amacıyla bu güzergâhı izlemek istemişlerdir. Çağımızda düşünülmüş en cesur projelerden biri olan bu proje, Hindistan'ı, elinde tutmak değil uygarlaştırmak için fethetmeyi isteyen cömert prensler tarafından gerçekleştirilebilir ancak. Avrupa'nın bugünkü koşulları altında Hindistan ancak diğer devletlerin saldırılarına çok az açık olan Ruslar tarafından fethedilebilir. Gürcistan'la Aras hattına hâkim olan Ruslar, İran Yaylası'na Hazar Denizi'nin batısından geçip Kazvin üzerinden ya da doğudan ve Buhara üzerinden, aşılmaz engeller olmayan Amu Derya ile Siri Derya'yı geçerek girebilirler.

Baron Beaujour, konuya ilişkin görüşlerini şu sözlerle tamamlar:

"Saldırıda bulunan gücün Hindistan'ı uygarlaştırmak gibi ulvî bir amacı varsa eğer, bu girişim haklı gösterilebilir. Yarımadaya zaten hâkim olan İngilizler, söz konusu amacı Ruslardan daha iyi bir şekilde gerçekleştirebilirler. RUSLARIN, ÖTEKİ ULUSLARI UYGARLAŞTIRMAYI DÜŞÜNMEDEN ÖNCE KENDİLERİNİ UYGARLAŞTIRMALARI GEREKİR."

EK - 15

SURİYE'NİN ASKERÎ ÖNEMİ

Baron Beaujour, 1829'da yayımlanan "Voyage Militaire dans l'Empire Ottaman" (Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Amaçlı Bir Seyahat) adlı eserinde Suriye'nin askeri önemi konusunda şunları söyler:

Suriye askerî açıdan büyük önem taşır. Asya'dan Afrika'ya giden yol üzerinde yer alır. Süveyş Kanalı açılacak olursa Suriye çok daha büyük bir önem kazanacaktır. Ülke şu anda korunmasızdır, insan eliyle oluşturulmuş hiçbir savunma mekânı yoktur; ancak doğa bu ülkeyi doğudan ve güneyden çöllerle, batıdan denizle ve kuzeyden onu bir sur gibi kuşatan dağ sıralarıyla korumaktadır. Suru oluşturan ve Akdeniz'den Fırat'a uzanan Amanos Dağları Suriye'ye egemendir; işte bu nedenle, Halep ve Antakya'ya sahip olanlar, daima ülkenin geri kalanına da sahip olmuşlardır. Yolların tamamı açıktı. Herhangi bir yolda önlerinin kesilmesi mümkün değildi, çünkü her yoldan diğerleri sayesinde dönülebiliyordu. Antakya'dan Kudüs'e giden yol, Asi Nehri boyunca akıntıya karşı gider ve iki dağ silsilesini aşar; Leytani nehriyle Suriye çukuruna Şeria nehriyle Filistin'in güney kısmına; ve Barada nehriyle Şam Ovası'na iner. Bu, ülkenin bütün iç bölgelerinin dışa açıldığı tek yoldur. Diğer yollarla yalnızca sahil boyu dışarıya açılır. Bir ordu, söz konusu ilk yolu işgal etmiş bir düşman tarafından durdurulabilir her zaman. Kıyı boyunca Gazze'den Lazkiye'ye giden yol, ancak donanma eşliğindeki bir ordu için uygundur. Hayfa ya da Akka'dan Nasıra üzerinden Şam'a, Sur ya da Sidon'dan Suriye çukuru üzerinden Emesa'ya - Trablus'tan Akka üzerinden Hama'ya ve Lazkiye'den Abdama üzerinden Sogr'a doğrudan giden yollar, denizde tecrübeli bir ordu tarafından rahatlıkla kullanılabilir.

Suriye'ye, Anadolu ya da Mısır'dan olmak üzere iki taraftan saldırılabilir. SURİYE'YE ANADOLU'DAN SALDIRMAK İÇİN AMANOS DAĞLARI, YA ANTEP YAKINLARINDAKİ ORTA YERİNDEN VEYA ZEUGMA YA DA İSSUS ÜZERİNDEN GEÇEN UZANTILARINDAN AŞILMALIDIR - BU GEÇİTİ ELDE TUTMAK İÇİN FIRAT'A HAKİM OLMAK GEREKİR. Antep'ten geçiş daha zordur ama buradan dönüş yapılabilir. Bir ordu, Amanos Dağları'ndan akarsuları izleyerek Halep Ovası'na olduğu gibi Antakya Ovası'na da birkaç yoldan inebilir.

İskenderun Körfezi'nden yapılacak bir saldırı daha güçtür. Körfez, deniz kıyısına doğru yay çizen bir dağ şeridiyle kapanmıştır. Yay, bir taraftan delinse bile, başka bir taraftan daha delinip İssus Geçidi'ni aştıktan sonra Belen Geçidi'nden Suriye'ye geçilmesi gerekecektir. Suri-

ye, Mısır tarafında bir çölle korunmaktadır - burada ne su ne de ot bulunur; ama bir ordu bir kez çölü geçip Gazze'yi aldıktan sonra Karmel'e giden kıyıya tırmanabilir, eğer denizde başarılıysa enlemesine uzanan Yizre'el Vadisi üzerinden Şam Ovası'na ya da enlemesine uzanan Balbek Vadisi üzerinden tüm Asi Vadisi'ne egemen olan Emesa Ovası'na tırmanabilir. Hatta bir ordu, sağ tarafında Lübnan, sol tarafında deniz desteğini alarak Lazkiye kıyısına tırmanıp kıyı kasabalarında dağınık halde yerleşmiş olan Türkleri silip geçebilir. Türkler, Suriye Vadisi'nde ya da Şam Ovası'nda toparlanacak olurlarsa burada uğrayacakları bir yenilgi onları çöle sürükleyecektir. Mutualîler, Dürzîler, Marunîler, Ensarîler birlik halinde değillerdir - onları yenmek için aralarında anlaşmazlık yaratmak yeterlidir; aynı standartlarla savaşsalar bile bir ordunun yürüyüşünü asla durduramayacaklardır. Bu insanlar savaş taktiği hakkında hiçbir şey bilmezler, sadece dağ çarpışmalarına alışıktırlar. Ovada riske atılmaya ya da Avrupalı bir tabura direnmeye asla cesaret edemezler. Hepsi Araplar gibidir; sadece kervan soymayı ya da orduların peşine yağmalamak amacıyla düşmeyi becerebilirler.

Suriye'ye Filistin ve Fenike sahil boyu üzerinden yapılacak bir saldırı, ancak denizde üstün olunursa başarı kaydedebilir. Suriye'ye Mısır'dan ziyade denizden saldırmak daha iyidir; ama Suriye'ye denizden saldırmak için öncelikle Kıbrıs adasına yerleşmek gerekir. Zanta adası Mora yarımadası için nasıl bir önem taşıyorsa Kıbrıs da Suriye için öyle bir önem taşımaktadır. Kıbrıs, ordu için cephanelik, donanma içinse liman görevini görecektir. Larnaka ile Magosa, deniz üssü için en elverişli noktalardır. Suriye sahili fazla düzdür; ne iyi bir limanı ne de iyi yolları vardır. Lazkiye, Trablus, Beyrut ve Sidon limanları çok küçüktür. Akka, Yafa ve Gazze'yi bağlayan yollar da çok korunmasızdır. İskenderun'la Sur, bir ordunun karaya tehlikesiz biçimde çıkarılabileceği yegâne noktalardır. Bu iki yerin, daima denizden Suriye'ye açılan iki kapı olarak düşünülmüş olmasının nedeni budur. İskenderun üzerinden yapılacak bir saldırının, Suriye'yi Türkiye'nin geri kalanından derhal ayırmak gibi bir avantajı vardır. Ancak böyle bir saldırının dezavantajları da söz konusudur. Cephanelikler çok elverişsiz bir sahilde kurulmak zorunda kalacaktır. Rosus Dağı'ndaki geçitleri aşmak gerekecektir: Buralarda bir avuç askerin bir orduya karşı koyabileceği zorlu, dar boğazlar vardır.

Sur üzerinden yapılacak bir saldırı en kolay, en tehlikesiz olanıdır. Bu şehrin kurulu olduğu yarımada artık savunulmamaktadır. Yarımada, komşu sahile iniş olanağı sunar. Burayı çevreleyen ova bereketlidir. Bir ordu, bir tarafta Cape Blanc geçidini, diğer tarafta Leontes ya da Coele Suriye Vadisi'ni tutarak bütünüyle korunma altında olacak-

tır. Bu vadiden Balbek üzerinden Suriye dağ silsilesinin en yüksek noktasına tırmanılabilir. Tüm ülkeye adeta devasa bir hisarın zirvesinden bakarcasına hâkim olunabilir. Bu nokta tüm geçitlerin üstünde yer alır. Bir ordu, Ürdün Nehri üzerinden Kudüs'e, Chrysorrhoas üzerinden Şam'a ve Asi üzerinden Antakya'ya inebilir.

Sur ve İskenderun, Suriye'deki en hassas iki yerdir. Türkler, bu iki şehrin önemini tarihten hatırlamıyorlarsa bile, Avrupalılar unutmamışlardır. Akka ve Lazkiye, ikinci sırada gelen en önemli yerlerdir. Bir ordu yazın buralarda kolaylıkla karaya çıkabilir. Sur ve İskenderun gibi bu yerlerden de tüm ülkeye erişmek mümkündür. Türklerin buraları, özellikle de İskenderun'la Sur'u, Suriye'nin başlıca müstahkem mevkileri haline getirmek için daha iyi tahkim etmeleri; Bedevî Araplara karşı kolaylıkla savunulabilecek olan Halep ve Şam'ı fazla düşünmemeleri gerekir.

Suriye'ye saldırmak ne kadar kolaysa fethetmek de o kadar zordur. Suriye toprakları dağlıktır. Küçük bir ordu, büyük bir kuvvet karşısında uzun süre kendini savunabilir. Mezapotamya ve Mısır'da kazanılan tek bir çarpışma, tüm ülkeyi fethetmeye yetecektir. Suriye'de ise böyle bir zafer, yalnızca düşmanın daha ileri bir mevkii ele geçirmesini, bir vadiden diğerine yürümesini sağlayacaktır; mesela Asi Vadisi'nden Ürdün Vadisi'ne ya da Fenike sahilinden Filistin'e; ama mevkilerin birinden diğerine yürümek için dağ geçitlerinin aşılması gerekir. Savunma yapan taraflar, sahil boyunu ülkenin iç bölgelerine bağlayan enlemesine vadilere -özellikle de Balbek Vadisi'ne- hâkimseler, düşman engellerle karşılaşmaksızın bir adım dahi atamayacaktır. Bu durum, savaşı uzatacak ve savunma yapan taraflara büyük avantaj sağlayacaktır. Demek ki, Suriye'nin fethi zordur, ama bir kez fethedildikten sonra savunulması kolaydır. İşte bu nedenle de askeri açıdan çok önemlidir.

EK - 16

SİR JOHN BURGOYNE'NİN İSTANBUL'UN SAVUNMA MEVKİLERİ ÜZERİNE YAZDIKLARI

Sir John Burgoyne'nin 1859'da yayımlanmış *Military Opinions* (Askerî Görüşler) adlı eserinde geçen aşağıdaki görüşleri okurun ilgisini çekebilir. Yazar, Kırım Savaşı öncesinde gelişen olaylara gönderme yaparak şu gözlemlerde bulunur:

Türk kuvvetlerinin sayı bakımından Rus kuvvetlerinden epey aşağı konumda olacağı çok az şüphe götürür. Türk kuvvetlerinin sayısı

için yaklaşık 120.000 tahmininde bulunulabilecekken düşmanlarının en az 200.000 işe yarar asker çıkarabilir. Böyle bir durumda Rusya'nın izleyeceği en uygun politika, derhal ağır bir darbe indirmek için her türlü çabayı harcamak, Tuna'ya asker yığmak, hızlı ve etkin hareketlere başvurarak bölünmüş Türk boylarının önünü kesmek ya da bunları tamamen yenilgiye uğratmaktır. Ruslar başarı kazanırlarsa, şartlar elverdiğince Balkanlar'a doğru ilerleyebilirler.

Ruslar, bir kez Tuna'nın sağ yakasına emniyetli bir şekilde yerleşirlerse, Türkler, Şumla'ya ya da Balkan Yarımadası'na çekilmek zorunda kalırlar. Müfrezeler ya da kanat birlikleri fazla bir fedakârlıkta bulunmadan gerçekleşmesi beklenir bunun. Dolayısıyla, yapılması akılhca görünen ilk esaslı savunma, Balkan Dağları'ndaki geçitlerde olacaktır. Türk ordularının, yerinde düzenlemeler sayesinde Balkan Yarımadası'nda kararlı direnişte bulunmalarını sağlayacak, çok avantajlı bir konumda olmaları beklenir.

Yine de söz konusu hat uzundur, pek çok geçidin aşılması gerekir ve sayıca hâlâ üstün olan düşman, muhtemelen er ya da geç hattın ötesine geçmeyi başaracaktır; ama bu gerçekleşene dek, bu tür topraklarda sefere çıkmanın, ileri harekette bulunmanın etkilerini üzerinde hissederek büyük kitleleri bir arada tutmakta, verimliliklerini sağlamakta ve gereksinim maddelerini edinmekte zorlanacaktır. Düşman ilerleme süresini uzattıkça zorluklar artacaktır.

Böyle bir dönemde Karasu hattı boyunca -nehrin Marmara Denizi tarafındaki Büyükçekmece Gölü'ndeki ağzından Karadeniz'deki Karaburun'a dek- iyi hazırlıklı bir savaş alanının bulunduğu dikkate alınabilir. Hattın uzunluğu, denizden denize otuz sekiz ila kırk kilometredir, ama göllerle ve nehirlerle kaplı olan her iki kanat, kolaylıkla gözetlenip emniyete alınacaktır. Esas savaş alanının kapsamı, bu doğa şekilleriyle birlikte on dört, on beş kilometrelik bir düzlüğe inecektir, ama düzlükte iyi bir cephe hâkimiyeti sağlayan ve hatırı sayılır hafif istihkâmların büyük çapta geliştirilmesiyle çok güçlü hale getirilebilecek elverişli dalgalanmalar bulunmaktadır. Mevziin ele geçirilmesiyle kazanılacak çok önemli bir avantaj, burunun İstanbul Boğazı'nı kapsamasıdır; böylelikle donanmalarımız sonsuza dek Karadeniz'e sahip olabilecek, düşmanın bu denizi kullanmasını engelleyeceklerdir.

Bu mevziin sunduğu kaynakların etkin kullanımı için iki şey gereklidir; birincisi, öylesine büyük bir alanı mümkün olan en kuvvetli hale getirecek şekilde tahkim etmek için erken ve dinamik önlemlerin alınması; ikincisi, mevkiin işgali ve savunulması için yeterli sayıda gücün hazır bulundurulmasıdır. İlki, birkaç bin işçinin birkaç ay süreyle çalıştırılmasını gerektirecektir; bu ancak askerlerin istihdam

edilmesiyle gerçekleştirilebilir ama şu da bilinmelidir ki, askerlerin ilk çalışmalarından bir dereceye kadar yararlanılabilecek, bu yarar son ana dek katlanarak artacaktır. İkincisi, 50.000 iyi asker bulundurulmasını ya da ihtiyaca orantılı olarak bu sayının artırılmasını gerektirecektir.

Bunlar ağır talepler gibi gelebilir, ama bir imparatorluğun çöküşünü önlemek için gereken başlıca ve son çare niteliği taşıdığı göz önüne alınınca, öyle olduklarını düşünmek güçtür. Çanakkale Boğazı'nın durumu ayrıdır; ne var ki, birçok olanağın seferber edilmesini gerektirse de çok daha iyi korunma imkânı sunar. Büyük Avrupa Yarımadası'nı (Trakya tarafındaki Gelibolu Yarımadası) ana karaya bağlayan boğazın güçlü bir şekilde işgal edilmesiyle korunma sağlanabilir. Gelibolu'ya yaklaşık on bir kilometre kala ve Bolayır köyü yakınlarında boğaz sadece beş kilometre genişliğindedir, ki burası en dar yeridir ve aynı yer, gereğince tahkim edilip burada garnizon kurulduğunda büyük güç kazandırılabilecek bir mevki olanağı sunar. Söz konusu hattın gerisinde yarımadayı dönen tüm sahil boyu donanma taralından korunacaktır. Bu mevziin kısa zamanda hazırlanmasını sağlamak için büyük olanakların seferber edilmesi gerekecektir; 4000 işçi üç ayda işi bitirebilir, savunma emrine verilmiş 12.000 nitelikli askerden oluşan bir garnizon gerekecektir.

Bu mevzii kullanmak, yalnızca donanmanın geri çekilmesini güvenceye almakla sınırlı kalmayacak, saldırı amaçlı önlemler bağlamında da büyük tehdit yaratacaktır. Mevzi, çok geniş bir bölgeyi kapsayacaktır; herhangi bir anda işgal kuvvetinin ön ya da yan kanatına ilerlemesinin faydalı olabileceği düşünülen bir güç, gerece kısa ulaşım ile güvenli cephanelik ve sığınaklar sayesinde hızla denizden toplanabilir. Osmanlı Devleti ile ittifak halinde hareket eden -İstanbul'un acil korunmasında kullanılacaklar dışındaki- bütün güçler için en iyi harekat hattını oluşturacak bir noktadır burası. Deniz ulaşımı, Enez Körfezi'ne ve belki de Meriç Nehri'ne dek açık olabilir, ama yine de bu yarımadada cephanelikler, hastaneler, yedek üniteler vs. kurulmalıdır.

İstanbul'un savunma mevzileri konusuna dönecek olursak: Şehrin etrafında, şehre sadece iki, üç kilometre kala ikinci bir hat tasarlanmıştır; burası son derece elverişlidir. Marmara Denizi'nden İstanbul Boğazı'na dek uzanan bütün mesafeyi kapsayacak, iyi siperler kazılması durumunda direniş için önemli bir olanak sağlayacaktır, ama birkaç kusuru vardır: 1. Büyük bir ordunun başvuracağı son çare olarak yeterli oranda geniş ve etkili olduğunu söylemek güçtür. 2. Şehre çok yakın olacaktır; askerlerin hareketleri ve moralleri şehirde yaşanan kargaşalardan, paniklerden, ayaklanmalardan, ihanetlerden ve karışıklıktan fazla-

sıyla etkilenecek, dolayısıyla etkin bir savunma yapılması beklenemeyecektir. 3. Son direnme çizgisi ve yalnızca bir teslim olma noktası olarak düşünülecektir. 4. İstanbul Boğazı'nın tamamını kapsamayacak ve neticede donanmamızın Karadeniz'den çıkmasını gerektirecektir.

Bu nedenlerden ötürü ikinci hattı değerli bulmuyorum, tabiî Karasu hattının ele geçirilmiş olması koşuluyla. Eldeki asker sayısı yalnızca 5000 ila 12.000 arasında olursa, bu kuvvetin yalnızca Çanakkale Boğazı'nı güvenceye almak için kullanılmasını önerirdim. Yirmi beş bin kişilik ek bir kuvvet, Karasu hattının hazırlanması ve savunulması için değerli bir kaynak oluşturabilir. Daha büyük bir ordu toplanabilirse bu ordu, Balkan Yarımadası'ndaki Türk kuvvetlerine katılıp onlarla birlikte çarpışabilirler. Bu amaç doğrultusunda karaya çıkılacak en iyi yer, Enez Körfezi'dir. Askerler Meriç Nehri'ni izleyerek Edirne'ye devam edebilirler; ya da o günün koşullarına göre başka bir yerde çarpışabilirler. Rusların, müttefiklerin hazırlandıklarını anlayıp Tuna prenslikleri sessiz sedasız bir şekilde elinde tutmakla yetinebilecekleri, böylelikle mutlak bir avantaj sağlayabilecekleri fikri atılmıştır ortaya. Sadece askerî harekâtları göz önünde bulundurduğum için böyle bir gelişmenin nasıl bir etki yaratacağını tartmak bana düşmez. Ancak şu kadarını söyleyebilirim ki, Rusları defetmek için Avusturya'nın işbirliği olmadan kalkışılmaya değecek hiçbir askerî önlem bilgim dahilinde değildir.

Bu askerî bir konudan ziyade siyasî bir konudur, ama bana öyle geliyor ki, Ruslar, böyle davranarak savaş gerekçelerinden kesinlikle uzaklaşmış olacaklar ve prestij açısından sonuçta daha çok sarsılacaklardır.

EK - 17

ÇEKMECE SAVUNMA HATLARI

Tümgeneral Macintosh, *A Military Tour in European Turkey* (Türkiye'nin Avrupa Yakasında Askerî Bir Tur) adlı eserinde kışın yapılacak bir askerî sefer olasılığı ile İstanbul'un savunma mevzileri üzerine şunları söyler:

"Çanakkale Boğazı'nı ziyaretimle yaklaşık aynı zamanda İstanbul'dan Bulgaristan'ın içine dek bir keşif gezisine çıktım. At sırtında dolaşırken geçtiğim yerlerde meslekî açıdan ilginç gördüğüm her şeyi not ettim. Yola çıktığımda Kasım başıydı, ama Balkanlar'daki dağ geçitlerinin kar bakımından gayet elverişli olduğunu gördüm, oysa bu mevsimde her zaman böyle olmaz. Aşırı yağmurlu bir gün dışında

dağların her iki tarafındaki ovalarda rahatlıkla seyahat edebildim."
"İstanbul'dan ayrıldıktan sonra, Edirne yolu, İngiltere'nin güneyindeki yüksek meralarımızı andıran, rüzgâra açık, engebeli bir kırlık alandan götürdü beni, ama buralar pek çok yerde dik koyaklarla yarılmıştı. Sağlam bir duvarla çevrili, genellikle az sayıda konutun ve sığırlar için yapılmış sundurmaların bulunduğu, seyrek rastlanan bir çiftlik avlusu dışında çok az yerleşim belirtisi vardı. Bu çevrili mekânlar çoğunlukla posta katarlarına hizmet edebilir, ama ağır silahlara direnmeleri çok güçtür. Gerçi Doğu'da kullanılan şöyle bir yöntem var: Duvar dışında derin bir hendek kazılıp toprak belirli bir yüksekliğe kadar duvarın dibine yığılır, ki bu açılan ateşi bir ölçüde kesebilir ve kazı sonucunda elde edilen hendek, aynı zamanda ayrı bir engel oluşturup duvar dibine yığılan toprak sayesinde merdiven dayanarak hücuma geçilmesinin önünü keser.

"Yol, Marmara Denizi kıyısının fazla uzağından geçmez, şehrin surlarına yaklaşık on altı kilometre uzaklıktadır. Yüksek meralardan birinin en üst noktasına çıktım; burası, yaklaşık on bir kilometre uzunluğunda, üç kilometre genişliğinde, bataklık topraklarla çevrili, denizden karaya doğru ve kuzey tarafta kalan Küçük Balkanlar adıyla anılan dağ sırası yönünde uzanan geniş bir göle tepeden bakıyordu. Göl, güneybatı ucunda sığ bir geçitle ayrılır denizden. Sığlık, fazla geniş olmayan, eski zamanlardan kalma ve şu anda harap halde bir yolla geçilir. Yolun kimi yerleri alçak kemerlerle desteklenmiştir, denizle göl arasında esen rüzgârın yönüne göre hafif tuzlu sular kemerlerin arasından tekrar tekrar geçer. Suyun üzerindeki yol, kolaylıkla yapay yöntemlerle kapatılabilir. Böylelikle on bir kilometrelik bir alan düşman tarafından zaptedilemez hale getirilmiş olur; çünkü gemiler, bu göllerde belirli bir noktaya dek seyredebilecek olsalar da -ki bugüne kadar bu tür gemiler görülmemiştir- bataklık sahiller, seyirlerini güçleştireceklir.

"Türklerin Küçükçekmece adını verdikleri yer, burayı, yaklaşık on kilometre Edirne tarafına doğru uzanan ve ikinci göl olan Büyükçekmece ya da Ponte Grande'daki kıstağın üzerindeki daha büyük köprüden ayırt etmek amacıyla Frenkler tarafından Ponte Piccolo adıyla anılır.

"Ponte Piccolo'daki sığ geçit bir kilometrenin yaklaşık dörtte üçü uzunluğundadır, ama göl epey yukarılara doğru yayılır ve altı kilometre sonra çatallaşır; çatalın her iki kolu, dağlık yerlerden kuzeye akan bir dereyle beslenir. Kuzey uçlara doğru daha belirginleşen tepeler ve vadilerden oluşan bir alan, sığ geçitin üzerinden ilerleyerek on ya da on bir kilometre kadar uzanırken, eşit uzunlukta ama ilkinden biraz daha dar olan ikinci göl görünür. İkinci göl de diğeri gibi dar,

sığ bir geçitle ayrılır denizden. Geçit orta kısmı yukarıda bahsedilen büyük köprü üzerinde duran kötü durumda bir yolu destekler. Küçükçekmece'dekilerden daha alçak, ama sığ geçide çok kısa bir mesafeden hâkim olan yukarıdaki tepelerin yamacından ya da doruğundan Büyükçekmece köyüne zikzaklı bir patika iner. Bu noktada durup aşağı bakan bir kişi, böyle bir geçişin büyük gücü ve gerektiği gibi kullanıldığında Türkiye'ye sağlayacağı inanılmaz faydalar karşısında hemen etkilenir. Burası, iyi bir mevziin sol kanadının yer aldığı bir köprü ayağıdır adeta; başkenti bu yönden gelecek bir düşmandan gizler. Söz konusu başkentin, düşman ordusunca bir kez ele geçirilip düşmesi, büyük olasılıkla Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da çökmesi anlamına gelecektir."

"Çağdaş bir yazar, bu yeri şöyle betimlemiştir; 'tarihte çok ünlü bir yere sahip başkentin yaklaşık otuz kilometre uzağında bulunan, doğa özelliği sayesinde Atilla'nın Doğu İmparatorluğu'nu fethetmek üzere yürürken durdurulduğu ve ileriki bir dönemde Hunların[6] Belisarius tarafından yenilgiye uğratıldıkları o müthiş mevki.' Ancak bu sözle ilgili olarak şunu belirtmek gerekir ki, Gibbon, Atilla'nın ilerleyişi hakkında, İstanbul'un surları sayesinde durdurulduğundan bahseder özellikle, herhangi bir mevkiye gönderme yapmaz. Aşağıdaki alıntıda Gibbon şöyle der: 'Doğu İmparatorluğu'nun orduları peşpeşe üç çarpışmayla alt edilmiştir ve Atilla'nın ilerleyişinin izleri savaş meydanlarından anlaşılabilir. Utus Nehri kıyılarında ve Marcianopolis'in duvarları dibinde geçen ilk iki çarpışma, Tuna Nehri ile Haemus Dağı arasında uzanan geniş ovalarda yaşanmıştır. Romalılar, muzaffer düşman tarafından sıkıştırılınca yavaş yavaş, beceriksiz bir şekilde Trakya taralındaki Gelibolu yarımadasına (Çanakkale Boğazı'nın yer aldığı yarımada) doğru çekilmişler, karanın uç noktası olan bu dar yarımadada üçüncü ve mutlak yenilgilerini yaşamışlardır. Roma ordularının mahvıyla birlikte Atilla, savaş alanının tartışmasız sahibi olmuştur. Çanakkale Boğazı'ndan Thermopylae ve İstanbul'un varoşlarına dek hiçbir direnişle karşılaşmadan, Trakya ve Makedonya eyaletlerini acımasızca harabeye çevirmiştir. Heraclia[7] ve İstanbul, Hunların korkunç baskınından kurtulabilir belki ...' Tarihçi, Belisarius'un kendini İstanbul'a yaklaşık otuz kilometre uzaklıktaki Melanthius'ta güvenceye aldığını, oradan üzerine saldıran yedibin Bulgar'ı geri püskürttüğünü söylemektedir."

Tümgeneral Macintosh, İstanbul'dan göllere giden sahil yolunu tarif ettikten sonra iç tarafta kalan yolu şöyle anlatır:

---

6 Bulgarlar.

7 Büyükçekmece'nin altmış beş kilometre ötesinde, şimdinin Ereğlisi'nde yer alır.

"Yol, Edirnekapı'da şehirden ayrılıp bir geçitten geçerek (günümüzde Kağıthane Suyu adını almış) Barbysis'in yakınında Halic'e dökülen Sydaris Nehri'ni, halk arasındaki adıyla Alibey'i sağda bırakarak Rami Çiftliği ve Davutpaşa adlarındaki iki büyük kışladan geçer. Kışlalar, şehrin en güçlü savunma noktaları için şehre çok yakın yerler arayan Türklerin, daha önceden hafif istihkâmlar kurdukları yerin yaklaşık üç kilometre uzağındadır; istihkâmlar harap haldedir ama onarılırlarsa düşmanla yapılacak son bir mücadeleye sahne olabilirler. Yöre, Kallas, Kavas-Köy ve diğer büyük rezervlerden İstanbul'a su getiren yeraltı kanallarıyla, yüksek bentlerle bölünür. Ziyaretim sırasında bunların savunması epey zayıftı, ama Çekmece savunma hatları, eğer kurulursa, bu yapıları etkili bir şekilde koruyacaktır. İstanbul'un pınarlarla veya canlı derelerle beslenen üçgen şeklinde arazinin bir ucunda ve kimi aylarca çok az yağış aldığı hatırlandığında bu yapıları korumanın ne kadar önemli olduğu anlaşılacaktır. Bentleri geride bıraktıktan sonra, daha önce tarif edilen paralel yoldakini andıran bir kırlık alandan geçilir. Burada tepeler daha belirgin, vadiler çok daha dik iken küçük kasabalarla çiftlik evleri daha sık görülür ve yolun yakınında, yapay kaynaklar ve seyrek nehirler sayesinde çok daha bol bir su olanağı vardır. Savunmaya hayli uygun olan yol, Çekmece hatlarına dek uzanır; bu hatların Marmara Denizi'ne bakan iki gölden neredeyse Karadeniz'deki Karaburun kalesine kadar ulaştığı söylenebilir. Karaburun'un kenarında tuzlu Terkos Gölü yer alır; gölü denizden ayıran dar sığ geçit, Karadeniz sularının akışına izin vermek için kuşkusuz kolaylıkla kaldırılabilir. Bir han ile çeşmeyi geçtikten sonra Çekmece hatlarından ilkine ya da İstanbul'a en yakın olana yaklaştığımızı, derin bir geçitten ilerleyerek küçük göle doğru akan bir nehrin İstanbul tarafında yer alan çıplak mevkiin doruğundan anlarız; böylelikle Küçükçekmece ile bitişiğindeki deniz görülür. Genelde iyi durumda olan yol, geçide iner ve yakınında bir çeşme olan sağlam taş köprünün üzerinden nehri geçer, karşı yakadaki dik bayıra tırmanarak duvarlarla çevrili büyük bir çiftliğin oradan ilerler, ki bu noktada başka bir mevki başlar.

"Bu noktadan sonra göllere ve bataklıklara doğru inen, her biri ayrı birer mevzi sayılabilecek alçak tepeler silsilesine rastlarız.

"Tepelerden Çatalca bataklığının kenarına yaklaşık üç kilometre uzaklıkta olan bir tanesinin güzergâhında, yolun hafif batısına doğru, bir kale ya da telgraf direği için çok uygun olan, diğerlerinden ayrı küçük bir tepe yer alır. Bu yüksekliğin, ikinci gölü, kasabası ve vadisiyle kucaklayan geniş bir manzarası vardır; yolun her iki tarafında birkaç köy bulunur. Bu yer, bataklıkların yükseğinde kalması, aynı

zamanda suyun fazla uzağında olmaması nedeniyle birliklerin karargâh kurmaları için çok uygundur.

"Yol, tepeden aşağı indikten sonra, çoğu yerinden oynamış kare taş bloklardan oluşan, eski zamanlardan kalma dar bir yol ile bataklıktan geçmeye başlar; kare bloklar, sık sık Karasu ve diğer derelerle kesişir. Derelerin üzerine istenildiğinde kaldırılabilecek bir tür köprü görevini gören, uzun, kalın taş dilimleri yerleştirilmiş, böylelikle düşmanın ilerleyişini önlemekte kullanılabilecek diğer yöntemlere bir de bu eklenmiştir. Ayrıca benzer bir yol, Çatalca'dan Karadeniz'deki Terkos'a, yaklaşık onbeş kilometrelik bir mesafe boyunca uzanır; tarif edilen hatların sağ tarafta kalanı Karaburun burnu ve kalesi yakınlarına çıkar. Çatalca da büyük köprüden yaklaşık on beş kilometre, küçüğünden yirmi dört, yirmi beş kilometre uzaklıktadır; maalesef hatların yan tarafında kalır, oysa iyi bir cephane merkezi ya da yılın uzun bir dönemi boyunca askerî karargâh olabilirmiş... Marmara Denizi'nden Çatalca yolunun sağ tarafına uzanan kırlık alan çok korunaklıdır. Burayla Karadeniz arasında tepeler daha da belirginleşir, vadi derinleşir, ta ki yol Istıranca Dağları'nı geçene dek. Karasu Nehri'nin yatağı, bölgeye özgü geçitlerden birinde uzanır; geçitler dağ silsilelerinde beklenmedik şekilde ortaya çıkan yarıkları andırır. Bu tuhaf oluşumun en çarpıcı örneği İstanbul Boğazı'dır.

"Sağ taraftaki üçüncü bir yol, Kestane Köyü üzerinden geçer; dördüncü bir yol, Istıranca Dağları'ndan kıyı boyunca Kıyıköy'e giden bir yolla dağların tepelerini enlemesine keser, İstanbul Boğazı'nın ağzından gelen yolla birleşir. Gerek sözü geçen son üç yol gerekse Büyük ve Küçük Çekmece istihkâmlarla güçlendirilirse, imparatorluğun en iyi savunma hatlarından biri haline getirilebilir."

14619

Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların durumuna ilişkin Avrupa kamuoyunda ortaya atılan iddiaların gerçeklik derecesini anlamak, Anadolu'da olan bitenleri kendi gözleriyle görmek isteyen bir İngiliz subayı, 1876 yılında, sadık uşağıyla birlikte Anadolu'yu baştan başa dolaşır, izlenimlerini bir kitapta toplar. Başka birçok seyahat eserinin yazarı olan Burnaby'nin bu kitabı döneminde büyük ilgi görür, kısa sürede pek çok baskı yapar. *At Sırtında Anadolu*'nun bugünün Türkiyesi'ndeki okurlara da söyleyecek çok şey var. Dönemin politik gelişmeleri hakkında ilginç değerlendirmeler sunan kitabın asıl önemli tarafı, o günlerin Anadolusu'ndaki günlük hayatı ayrıntılarıyla aktarması. Avrupalı bir beyefendinin gözüyle 'Şark' hayatının çeşitli yönleri ele alınıyor kitapta: Yolların bozukluğundan kadınların örtünmesine, insanların pisliğinden hastalıklara, batıl inançlardan dinin toplumdaki rolüne, yemeklerden müziğe, uşakların ücretlerinden at seçimine, yabancılara karşı takınılan tutumlardan nelere inanılıp inanılmayacağına kadar hemen hemen her konuya değiniliyor. Avrupa seyahat edebiyatının tipik temalarını sergileyen kitap 'Şark'ın özünü yakalama amacını taşıyor. Ayrıca, bu meraklı seyyah, renkli anlatı